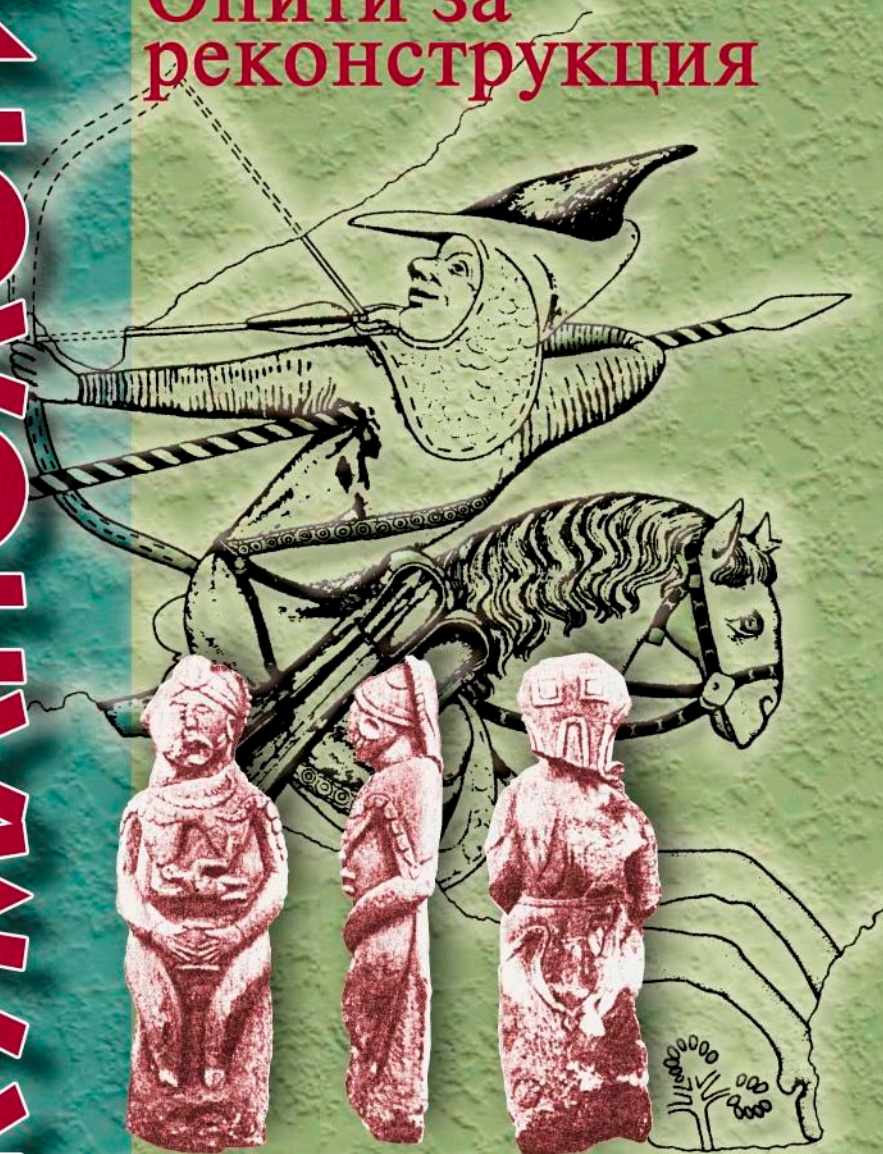

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

ОПИТИ ЗА
РЕКОНСТРУКЦИЯ

КУМАННОЛОГИЯ

Академично издателство „Марин Дринов“

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

КУМАНОЛОГИЯ

Опити за реконструкция

VALERY STOJANOW

DIE KUMANOLOGIE
Rekonstruktionsversuche

Sofia • 2006

Academischer Verlag „Prof. Marin Drinov“

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

КУМАНОЛОГИЯ

Опити за реконструкция

София • 2006

Академично издателство „Проф. Марин Дринов“

Монографията е резултат на дългогодишно издирване, проучване и осмисляне на натрупалата се с времето научна книжнина относно езика, произхода, етническата специфика, историята, бита и културата на куманите, които в продължение на три столетия са доминирали в Причерноморската степ, взаимодействайки си с околните уседнали общества, преди да бъдат „пометени“ в хода на монголската инвазия и останките им да се вляят в състава на вече съществуващи или намиращи се в процес на формиране източноевропейски нации. Книгата е част от по-обширно изследване върху историята на изучаването на този народ, което бе защитено в началото на 2004 г. като „голяма“ докторска дисертация. Трудът обобщава спецификата в развитието на куманологията, представя и допълва издигнатите досега тези по един или друг аспект на куманската проблематика, лансира също нови идеи и предлага сравнително богата библиография. Сред анализирани въпроси са тези за интерпретациите на етнонима, за произхода и прародината на куманските предци, за техните миграции на запад, за локализирането и политическата организация на куманите в Европа, за социалната им структура, икономика и материална култура, за начина на живот, храната и военното им дело, за духовната им култура и влиянията на световните религии над нея.

© Валери Григоров Стоянов, 2006

© Елена Александрова Грозданова, автор на предговора, 2006

© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2006

© Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2006

ISBN-10: 954-322-081-6

ISBN-13: 978-954-322-081-6

ПРЕДГОВОР

Характерните черти в творческия почерк на ст.н.с. Валери Стоянов — богата ерудиция, прецизност и уважение към детайла, аналитичен подход към проблемите, строго критичен, но коректен тон към създателите на научното наследство, а като равносметка и респектиращ професионализъм — съпътстват научните му изследвания, разпрострели се през годините в един доста широк проблемен и хронологичен диапазон. Без да подценявам ни най-малко приносите на автора по проблемите на междуетническите и междуконфесионалните отношения на съвременността, съм на мнение, че неговият творчески потенциал се изразява с най-голяма убедителност от една страна в сферата на дипломатиката и палеографията и същевременно напълно равностойно — в областта на серия интердисциплинарни по своята същност клонове на научното познание, тясно свързани с тюркологията и алтаистиката, в т. ч. и по отношение на извороведските и историографските аспекти на впечатляващите резултати от тяхното динамично развитие.

Тъкмо в това направление заема достойното си място и поредната монография на Валери Стоянов, представляваща част от дисертационния му труд за присъждане на научната степен д.и.н. Тя е предшествана от над десетина негови публикации по темата в наши и чужди специализирани издания, което вече само по себе си говори за траен научен интерес. С други думи, ориентацията на Валери Стоянов към тази интересна и сложна материя съвсем не е случайна. За него куманите (обозначавани също като половци и кипчаки) и въобще куманската проблематика далеч не са просто любопитен обект на изследване с екзотичен привкус. Авторът е проникнат от съзнанието за значимата роля, която са играели куманите и сродните им „конни народи“ в обширния евразийски ареал през Средновековието, особено осезателна в руската, унгар-

ската, румънската и съвсем не на последно място — на българската история. Установил е цялото огромно по обем многообразие на проучванията в тази насока, което му дава сериозни основания да въведе и съответно да формулира КУМАНОЛОГИЯТА като интердисциплинарно направление на границата между история, етнология, археология, фолклористика и лингвистика, имащо немалко допирни точки с други по-специфични профили и разклонения (византология, славистика, тюркология и пр.). Констатирал е и липсата на обобщаващ труд, който да обхване, осмисли и подложи на обстоен историографско-рециптивистичен анализ натрупалите се от XVIII в. насам внушителен брой куманоложки проучвания. Наел се е с невероятно трудната задача да запълни визираната празнина. Плод на този очевидно отдавнашен замисъл е дисертационният му труд, обект на изследване в който са не самите кумани, а „историята на тяхното изучаване“.

Може би първият принос на учения, без който цялото осъществяване на замисъла би било немислимо, е издирването на всичките тези натрупали се в продължение на два века и половина проучвания директно в сферата на куманологията. Става дума не само за монографии или самостоятелни издания на извори, но и за множество невинаги известни дори на тесните специалисти студии, статии, научни съобщения, рецензии и пр. на немски, руски, френски, английски, полски, унгарски, румънски, италиански, български, гръцки, турски и други езици, пръснати из стотиците различни специализирани списания и сборници, някои от тях невинаги достъпни, и то не само за българския читател. След щателно преглеждане на целия този така обемист и разнороден като подход и съдържание масив авторът е анализирал в хронологична последователност куманоложките проучвания, за да открие еволюцията на възгледите, възникването, обосноваването и евентуално отхвърлянето на становища и хипотези въз основа на нови извори и аргументи, деликатно да отсее „зърното от плевата“, чрез което да изпъкнат онези десетки авторитетни имена и техните научни приноси, „жалонирани“ проучванията в областта. Може само да съжаляваме, че този изключително ценен материал от първите 4 гла-

ви на дисертацията, навярно поради големия му обем, не е включен в настоящата книга и да се надяваме той все някога да стане достъпен на широката публика под една или друга форма.

Предлаганата на вниманието на читателите монография се основава само на петата глава от дисертационния труд, играеща ролята и на солидно заключение. В нея постиженията на куманологията, доведени до съвременния етап на развитие, са групирани и разгледани проблемно-тематично, като се поставя акцент и върху някои съществени особености в подхода и позициите на отделни национални школи с техните водещи представители. На критичен анализ и синтез се подлага постигнатото досега относно изясняването на произхода и значението на етнонима кумани, произхода и прародината на този изчезнал вече народ, разглеждат се особеностите на социалната му структура, материалната и духовната култура, неговото военно дело и пр., обръща се внимание на миграциите на куманите и последиците от това за влезлите в съприкосновение с тях страни и народи, а и за самите кумани извън всичко друго и предвид на етническата им асимилация в средата на тези народи.

Книгата е предназначена за най-широк кръг читатели. Потесните специалисти — лингвисти, археолози, медиевисти, византолози, етнологии, фолклористи и пр. вероятно ще открият в нея и отделни моменти, които да позволяват по-различна интерпретация. Това обаче не намалява ни най-малко огромната ѝ научна стойност. Като цяло трудът е навярно първото обобщаващо проучване в областта, което разглежда всички куманоложки аспекти, при това не само отчитайки постигнатите досега резултати, но и предлагайки редица хипотези, надхвърлящи традиционните представи за произхода, същността и съдбата на куманите, които в продължение на 3 столетия са определяли етнокултурния облик на степта.

Ст.н.с. I ст. д.и.н. Елена Грозданова

_____

_____

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Монографията е част от едно по-голямо изследване върху историята на изучаването на куманите. То обхваща 800 компютърни страници с размер на шрифта 14 пункта, без да съдържа всички необходими приложения (липсват например индекси на етническите названия, на личните имена, на географските и политическите обозначения, както и на срещаните в текста и в бележките под линия кумански езикови реликти). Заедно с тях обемът на монографията би надхвърлил 900 страници, а това я прави нерентабилна за всеки днешен издател. Но и в този си вид тя е достатъчно обемиста и по обясними причини нейното цялостно обнародване трябва да се отложи за по-благоприятно време. Това, което може да бъде сторено за момента, е да се даде информация за същността на изследването, защитено в края на януари 2004 г. като „голяма“ докторска дисертация¹, да се предложи обобщаващ очерк върху особеностите на куманската проблематика и да се представи библиография по основните нейни аспекти, която да бъде от полза при по-нататъшните проучвания в областта.

* * *

Дисертационният труд бе резултат на дългогодишно издирване, проучване и осмисляне на натрупаната с времето научна книжнина за езика, произхода, етническата специфика, историята, бита и културата на куманите, които в продължение на 3 столетия са доминирали в Причерноморската степ, взаимодействайки си с околните уседнали общества, преди да бъдат пометени в хода на

---

¹ Срв. Стоянов, В. *Куманология. Опит за историографско-рециптивистичен анализ на проучванията върху един изчезнал народ*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „Доктор на историческите науки“. С., 2003.

монголската инвазия и техните отломки да се вляят в състава на вече съществуващи или намиращи се в процес на формиране източноевропейски нации. Той проследява релевантната литература в *хронологичен* план, давайки на места сравнително подробна информация за основните автори и произведения, за по-важните идеи и хипотези, за различните съпоставки, реконструкции и интерпретации, някои от които са запазили валидността си до наши дни, докато други не са издържали проверката на времето и са били коригирани и/или модифицирани под влияние на допълнителните факти. Изследването бе наченато преди повече от десетилетие, когато, благодарение на подкрепата на Фондация *Александър фон Хумболт*, бях в състояние да се заема с проучване и систематизиране на морето от публикации, отнасящи се до проникналите в Европа тюркоезични „конни народи“. Неговата „пред-история“ обаче е значително по-дълга. Още по време на аспирантските ми години в тогавашния Източен Берлин наред с литературата по османотурска палеография и дипломатика успях да се запозная и с работи върху историята, културата и етнолингвистичните взаимопрониквания в средновековния Изток, които липсваха в българските библиотеки. Проверката на пълните течения на основната ориенталистична периодика и на настолни трудове в областта, както и срещата ми с богатите традиции на германската и унгарската тюркологични школи, взаимодействащи си с тези на руското изтокознание, разкриха пред мен един свят, който повече от четвърт век продължава да ме фасцинира. В този смисъл изследването е израз и на преклонението ми пред труда на няколко поколения учени, чиято интелектуална енергия, усилия и творчество допринесоха за „разбулване на мистериите на Изтока“ и за обогатяване на познанията ни върху извъневропейските народи и култури.

Изборът на темата бе мотивиран от различни съображения — преди всичко от *липсата* на подобна разработка. В отнасящите се до куманската проблематика публикации се съдържат повече или по-малко подробни историографски прегледи, включени са също и библиографски справки за използваната литература, но те засягат разглежданите частични аспекти и затова остават позна-

ти най-вече на по-тесните специализирани кръгове на историците медиевисти и археолози и на лингвистите слависти и тюрколози. Двете основни хуманитаристични гилдии (на историци и на езиковеди) се ползват по необходимост от постиженията на своите колеги, но без да бъдат в състояние да ги „проверят“ и без да се отчита еволюцията на възгледите, предхождаща формулирането на един или друг извод. Това често води до възприемане на изказаните някога хипотези като отдавна „доказани“ истини или до придържане към мнения, които вече са били „преодолени“. Междувременно обаче в областта се натрупа голям брой публикации, чието количество продължава да расте, бяха разкрити нови извори и привлечени допълнителни материали, оформиха се специфични изследователски „ниши“. Това засилва необходимостта от един историографски труд, в който — без да се предлагат конкретни отговори за „същността“ на куманите и без да се проследява като самоцел „историята на идеите“, — се прави опит да бъде разкрит пътят, по който се е развивало изучаването на този народ.

В науката осмислянето на фактите се съпровожда от съпоставки, анализ и синтез, преди да се конструира обясняваща ги хипотеза, която впоследствие може да се потвърди или обори от привличането на допълнителни податки или от прилагането на по-различна методика. Това важи и за историята, особено когато става въпрос за по-ранните епохи, за които липсва достатъчно надеждна информация. Проблемът с генезиса на [пра]българите, породил така конфронтиращи се хипотези, е само един от многото подобни примери, но въпросът за произхода и същността на куманите е бил някога не по-малко контроверзен. На определен етап резултатите от изследванията трябва да бъдат сумирани, за да се пристъпи към отсяване на „зърното от плевата“ и да се съзрат новите гранични области и „бели полета“, неминуемо възникващи с разширяване на познанието. Това обаче не може да стане, без да бъде представена в обобщен вид съответната научна книжнина, не само за да се запази тя от забравя, но и за да бъдат улеснени по-късните изследователи при ориентирането им към един или друг проблем. Такава е и една от *целите* на дисертаци-

онния труд — да хвърли повече светлина върху различните по тематика и резултати произведения, „жалонирали“ проучването на куманите.

* * *

С оглед потребностите на българската историография може би щеше да бъде по-полезно, ако усилията ми се бяха насочили към систематизиране на литературата върху произхода, езика и ранната история на [пра]българите, вместо към един значително по-късен „конен народ“. Подобно проучване е крайно необходимо и би било изключително полезно, тъй като в морето от спекулации по темата се „регенерират“ изказани някога идеи, които биват доразвивани, без да се „отчита“ авторството, или се градят хипотези, игнориращи противоречащите им факти и интерпретации. Областта, наричана прабългаристика обаче, е далеч по-сложна и комплексна от тази на куманите. Тя привлича с много си неизвестни, поради което отговорите са повече от поставените въпроси, отправните точки на изследване и научният инструментариум са доста разнообразни, а възможностите на отделните автори — ограничени и това води до изкушението да бъде реконструирано миналото такова, каквото ни се привижда. Особено по отношение на езика, често използван като „индикатор“ за етническата атрибуция. Съпоставянето на единични лексеми с техните урало-алтайски, индоевропейски и „азианически“ (мними или реални) паралели ни насочва към различни „начала“ на българския генезис. Така е било и при куманите, преди техният идиом да бъде дефинитивно отнесен към тюркските езици. Но дори и сега остават редица нерешени въпроси, например от какъв тип (огузки или кипчакски) ще да са били говорите на най-западните кумански групи, инкорпорирали в своя състав елементи на узите и печенезите? За кипчакската характеристика на куманския език се съди по информацията от *Codex Cumanicus* и значително по-късните „арменско-кипчакски“ и/или „арабско-кипчакски“ паметници. Кодексът обаче е възникнал в „монголската епоха“ и неговият тюркски език съдържа и огузки елементи, което е дало осно-

вание да се говори за различни „кумански“ диалекти. Тогава може ли кипчакските черти на куманския да са били породени от езиковата интерференция и от въздействието на „татаро-монголите“ (респективно на дошлите с тях от изток кипчакски елементи) над огузките тюркски идиоми в Причерноморската степ? Дали мигриралите в Унгария и България кумански отломки не са били в по-голяма степен „огузоезични“, отколкото е прието да се мисли, а кипчакските напластявания сред приписваните им суперстратни следи не са резултат на по-късното „татарско“ езиково влияние?

Друг спорен въпрос е този за външния вид (т.е. за расовата принадлежност) на куманите-половци. От една страна, се смята, че те са били русокоси и синеоки, което сякаш намира потвърждение в тълкуването на етнонимните варианти и в предположението за връзката на куманските предци с палеоевропейските *динлини*, т.е. с онази „белокожа раса“ в Централна Азия, към която понякога се отнасят и (част от) българските предшественици. От друга страна обаче, битува представата за монголоидността на куманите (черна коса, скосени тъмни очи, широко скулесто лице), засвидетелствана с отделни елементи при половецките каменни изваяния, а такава в общи линии е антропологичната характеристика и на една част от българското население в онези региони (Видинско, Търновско, Разградско, Балчик), където се предполага да е имало кумански заселвания. В тези два възгледа рефлектира сложният етнически състав на куманите, чието (пра)монголоезично ядро се е смесило с тюркски, уралски, ирански, кавказки и славянски групи, което — както и на други места в Северното полукълбо — е породило също междинния тип на тъмнокосите, но синеоки европеиди.

Въпросите около езика и „външността“ на установилите се в Балканския ареал кумани рефлектират върху „гагаузкия проблем“. Тук също има противоречиви сведения. К. Иречек е описал гагаузите като тъмнокоси, чернооки и тъмнокожи; други податки говорят по-скоро за светъл цвят на косата и очите. Също така противоречиви са хипотезите за техния етнически произход и опитите за тълкуване на етнонима. Само по отношение на гагауз-

кия „майчин език“ няма спор за огузката му принадлежност, съпоставяща го с балканските турски диалекти и с по-ранните говори на селджуки, узи и печенези. К. Иречек споделя идеята на В. Григорович и на П. Р. Славейков за куманското потекло на гагаузите, но по онова време куманите все още са били отъждествявани с узите. Едва след като П. Голубовски успява да разграничи куманите (половци, кипчаки) от узите (торки) се артикулират мненията за узкия или дори за селджукския произход на гагаузите. Те намират опора също в огузкия характер на гагаузкия език, което не може да се каже за конфронтиращите ги „куманска“ и „прабългарска“ хипотези. Но ако разселилите се към България кумани подобно на печенезите и узите са общували на един повече огузки отколкото кипчакски идиом, тогава те също могат да бъдат причислявани към потенциалните гагаузки предци. В такъв случай отпадат всички пречки пред определянето на гагаузите като късна тюркоезична група (независимо от нейния произход — тук изглежда е имало множество напластявания), процесът на чието формиране като етнос е започнал някога в българската етническа територия и е бил прекъснат на определен етап на развитие.

Но не само по отношение на гагаузите, а и на самите древни българи куманите представляват определен интерес. Възникналият в ранния период на византийското владичество апокрифен летопис „Видение на пророка Исай“ е значим както с отразената в него идея за богоизбраността на българския народ, така и с представата за гениинната връзка на българи и кумани. Изричното споменаване, че Бог е наредил да се отдели „едната трета от българите, наречени кумани“, за да се заселят в земята Карвунска (Добруджа), загатва, че към времето на съставяне на паметника споменът за различното от славянското източно потекло на [пра]българите все още не е бил заличен. Без значение дали тук авторът е визирал един общ тюрко-алтайски произход или съпринадлежността към цивилизацията на „конните народи“. Не е изключено той да е бил потомък тъкмо на тюркоезичните български елементи, както допуска Стр. Димитров, доколкото сред първите български владетели е споменал Испор-цар, а тази форма на името (*Испор, Ишбер, Исперих*) е подходящо тюркско фонетично

съответствие на иранското *Аспарух* > *Есперюх*, където са съчетани *иран.* asp/äsp/äsb ‘кон’ и може би *гох/гях* ‘светъл, блестящ’. Спекулативни възможности предлага също названието на голямото куманско подразделение *Бурчевичи* (Burğ-oyüli, т. е. ‘синове [потомци] на *Бурдж*’), ако то бъде съпоставено с това на българите *Бурджани* (< Burğ + иранския суфикс за мн. ч. -an). Любопитни са освен това някои съвпадения в духовната култура на двата народа.

В този смисъл куманската проблематика е от значение също за проучването на балканската и въобще на евразийската античност, тъй като елементи от бита, религиозните вярвания и погребалния ритуал на куманите показват учудващи сходства с такива, които са били засвидетелствани при траките и скитите. Носенето на плитки от мъжете например е отбелязано не само за тюркомонголските народи и китайците, но и за някои скитски племена. Изсипването от колчан над покойника на бели и черни камъчета, които са били показател за добрите и лошите му дни, така, както е представено в *Слово о полку Игореве*, също има паралели в една по-стара скитска практика. Ритуалното пиене от „подобна на лице“ чаша, т. е. от съд, приготвен от обкован със сребро или злато, респективно обвит в кожа, череп на виден противник, е регистрирано в изворите не само за печенезите, българите и „източните хуни“, но и за редица по-древни народи. Курганните погребения са общ евразийски обичай, чиито корени се проследяват в първите хилядолетия преди Р. Хр. Принасянето на човешки жертви на свой ред насочва към ранните култури от неолитната и от бронзовата епохи, от което време навярно датират и изображенията на предците, държащи с двете си ръце чаша пред пъпа. Подобно на древните тюрки и куманите са почитали свещения сив вълк (boz kurt, „босый волк“), вярвали са в магическата му сила и в способността на шамана да се превръща във вълк, а тези техни представи са изключително стари и не само „алтайски“. Те са били споделяни от туземните жители на Северна и Централна Америка, засвидетелствани са при европейските народи, включително сред траките, за които вълкът е бил посредникът между двата свята — този на живите и на отвъдното. Изглежда и куманите

са възприемали вълка в тази му функция, поради което Боняк е потърсил във вълчия вой отговора на предците за изхода от предстоящата битка, с посичането на куче куманите са скрепили клетвения си договор с латинците, останки от кучета са открити и сред жертвените животни приполовецките „каменни баби“. Всичко това засилва нуждата от един съпоставителен анализ на податките за духовния свят на т. нар. езически общества, за да се открият следите от забравените културни контакти и се установят пътищата на разпространение на един или друг феномен. Като поредно звено от веригата на медиатори и реципиенти в това отношение куманите също заслужават определено внимание.

Но не само във връзка със скитите, прабългарите и гагаузите, а и с оглед на проблемите на „нововременната“ история куманската тема е доста *актуална*. Тя допринася за изучаване на механизмите при формирането и дезинтегрирането на нациите, които механизми днес не са много по-различни от тези през Късното средновековие. Навярно етнически родствените на половците *ковуи* и *каепичи* са влезли заедно с части на торките, печенезите, берендеите и други по-малки огузоезични групи в съюза на т. нар. *черни клобуки*, чиито нерусифицирани отломки след разпада на Златната Орда може да са дали началото на едноименните *каракалпаки* (‘черни калпаци’). Мигриралите към Унгария и Балканите кумани са се втели в състава на местното население след сравнително продължителен процес на интеграция и на езикова асимилация. Подобна е била съдбата и на християнизирани полковци в Грузия и Русия, докато потомците на онези кумани, които са се присъединили към тюркоезичните групи, възприели от хазарите юдаизма, са известни днес под названието *караими*. В Дагестан още преди монголската инвазия са се появили *кумики* като продукт от смесването между кипчакски и огузки племена, а в генезиса на също така кипчакските по език *карачаи* и *балкари* от Северен Кавказ се предполага участието и на български субстратен елемент. За останалите в „Половецкото поле“ потомци на куманите се е наложило обозначението „татари“ — различни по териториално разположение (кримски, поволжки, сибирски и др.) и по особеностите на езика. Разпространението на исляма в

Златната Орда и появата на редица политически формирования след нейната дезинтеграция е дало тласък на допълнителни етнодиференциращи и етноконсолидиращи процеси, довели до раждането на съвременните кипчакски нации на кримските и казанските *татари*, на *башкири*, *ногаи*, *казахи* и пр. Изучаването на всичките тези преобразувания в съпоставка с информацията за образуването на нациите в Европа и в другите части на света може да бъде от полза при конструирането на съответни модели, обясняващи възможностите за поддържане, развитие и/или трансформиране на колективната идентичност. Също спекулациите с ролята на куманите в генезиса на някои малцинства (*помаци*, *чанго*) или за „кристализиране“ на румънската държава се вписват в идейно-пропагандната конфронтация на възникнали едва през новото време национал[истич]ни концепции.

* * *

Така *куманологията* излиза от общите рамки, определени от изследователския обект, и се превръща в мост към различни епохи, улесняващ диахронното разкриване на съпоставими факти, явления и процеси. Това завишава степента на нейната значимост и се явява допълнителен *мотив*, обусловил избора на темата. Самият термин е въведен умишлено, за да обобщи разнообразните обекти, аспекти и направления в изучаването на куманите. Той има аналог в такива понятия като прабългаристика и кирило-методиевистика. Ако работите по проучване на живота и делото на светите братя Кирил и Методий, на тяхната епоха, на обстоятелствата по възникването и разпространението на „славянското“ писмо и книжнина се обособяват в отделна дисциплина, а всичко свързано с древните българи бива отнесено към областта, условно наречана прабългаристика, то не по-малко оправдано е и конституирането на *куманологията* като интердисциплинарно направление за цял един народ, което ползва методиката и постигнатите резултати на най-различни науки. Това направление, възникващо на границата между история, археология, етнология, фолклористика и езикознание и имащо допирни точки с византо-

логията, с т. нар. *Nomadenforschung*, с комплексните области на славистиката и ориенталистиката (тюркология, иранистика и пр.), притежава вече дългогодишна традиция, независимо че досега не е било отделяно в самостоятелна сфера на познанието. Към неговото *развитие*, специфични *теми*, *проблематика* и *резултати* е обърнат погледът в дисертационния труд.

Ето защо хронологичните рамки се определят не от времето на самостоятелното битие на куманите (тук са предлагани различни периодизации), а от отнасящите се до тях публикации. Долната граница е свързана с първите прояви на научния интерес в Европа към степните „конни народи“ (в това число и куманите—половци), а горната е изкуствено „застопорена“ на прехода между второто и третото хилядолетие, когато темата е придобила вече собствени очертания и се правят опити както за разкриване на все още непроучените детайли, така и за обобщено представяне на миналото, същността, бита, културата и по-късната историческа съдба на този народ.

Куманите дълго време са били определяни като „варвари“ не само в резултат на преобладаващо негативното отношение към тях в изворите, което е рефлектирало и върху по-късните проучвания, но и в унисон с представата за неспадащите към цивилизационните кръгове на Древността и/или Средновековието „безписмени народи“, намиращи се във фазата на „разложение на родово-племенното общество“ (на това по схемата на Морган отговаря „висшата степен на варварството“). Така те биват съпоставяни с обществата, които са съществували на границата между „пред-и ранноисторическия развой“, откъдето при разкриване на тяхната специфика се търсят отговори на традиционните в сферата на „праисторията“ въпроси — за хронологичните рамки, особеностите на материалната култура, стопанската организация, социалното устройство и духовния свят. Този „антропологично-археологически подход“ е обусловен и от невъзможността да се възстанови собствената политико-събитийна история на куманите, поставени някога заради това в категорията на „неисторическите народи“. Изследователите са в състояние само да уточняват от-

делни факти, имена и дати, свързани с участието на номадите в историята на съседните страни и народи, но не и да разкрият хода на събитията вътре в тяхното общество. Поради тази причина куманите години наред са били разглеждани главно с оглед на миналото на една или друга съвременна нация, преди да се превърнат в самостоятелен изследователски обект, не на последно място и благодарение на езиковите проучвания след обнародването на *Codex Sutanicus*. Така петте направления в изучаването им биват допълнени с още едно — лингвистичното, а това надхвърля рамките на „праисторическия модел“. Тъкмо в езиковата област се намира и една съществена част от произведенията, изграждащи облика на куманологията.

Изворите, които я „захранват“, се разделят по традиционната схема на *писмени* и *неписмени*. Сред „писмените“ извори основно място заемат *първичните*, т. е. „съвременните“ и по-близките до епохата разноезични свидетелства (византийски, „западни“, руски и „източни“ — арменски, грузински, сирийски, арабско-персийски, китайски). Те биват допълвани с *вторичните* по-късни сведения от монголския и следмонголския период (информациите на Петахия, В. Рубрук, Пл. Карпини и др.), към които се отнася също ранната секундарна историческа книжнина. В „неписмените“ извори на свой ред се включват *материалните* (веществени, предметни) останки от поселения, обекти на бита, погребалния инвентар и каменните изваяния, а така също *абстрактните* податки — езиковите реликти (ономастика, заемки в други езици и пр.) и следите от религиозни вярвания и етнокултурни феномени, установими чрез анализ на изворовия материал в съпоставка с данните за родствени народи.

Комбинираното използване на този информационен масив е позволило да се обогати представата за „степните номади“ и да се прецизират и разширят конкретните познания за куманите. Много негови аспекти се разглеждат в отделни публикации, поради което той тук не е обект на специален анализ. Още повече, че не самите кумани, а историята на тяхното изучаване е основна тема на дисертационния труд. Негова изворова база са всъщност научните изследвания в областта, и то не толкова общите работи

върху историята на страни и народи, с които номадите са се намирали в контакт, а главно частичните разработки на един или друг детайл от куманската проблематика.

Като историографско проучване дисертацията съчетава доколкото е възможно *хронологично-тематичния* принцип с прилагането на *дескриптивно-аналитичния* подход. В крайна сметка всеки историк [пре]разказва за особеностите на разглеждания „обект“. В случая се дава информация за изложеното досега по куманската тема, като се запазва при необходимост „оригиналното“ изписване на термини и имена (така, както е било предпочетено от съответните автори), за да могат те да служат и при съпоставки. Това на места е довело до използването на различни знаци в транскрипцията на едни и същи лексеми. Акцентът е поставен върху специализираната литература; съществено място заемат приносите на тюрколозите. Пропуснати са популярните и лаицистични изложения, отразяващи представи, повлияни от идейно-политически развития в съвременността. Към отделни автори ориенталисти са посочени под линия и други техни публикации, несвързани с куманската проблематика, но специално издирени, систематизирани и приложени като заглавия, за да бъде зачетено научното им творчество, за да се хвърли повече светлина върху развитието на „изтокознанието“ (в крайна сметка Европа и християнската цивилизация са само една, и то по-малката част от света) и да се поднесе на читателя библиографска информация по някои важни теми от тази необятна област на познанието.

* * *

В дисертацията последователно се проследява развитието на представата за куманите от началото на Новото време до наши дни. Първата глава е посветена на *Куманската тема в географските и историческите трудове до края на XIX в.* Тя обръща внимание на библейските генеалогии за произхода на куманите от Сим или от Яфет, откъдето старите историци са ги отъждествявали с узи, торки и печенези или пък с готи, сармати, скити и дру-

ги антични племена. Същите схващания битуват в научната мисъл и по-късно, когато се предприемат първите частични опити за определяне на етническата принадлежност на този изчезнал народ (например в работите на Татишчев, Прай, Тунман, Енгел, Сум). До появата на Шльоцер обаче потеклото на древните народи продължава да бъде извеждано от Ной и неговите синове. Август Л. Шльоцер (1735—1809) е онзи голям изследовател на Източна Европа, който повлиява най-много за изграждането на нов поглед към миналото на тази част от континента. Той пръв обръща гръб на старите легенди, смятани дотогава за свещен извор на ранната история, и се противопоставя на традиционните етимологии, настоявайки, че народите трябва да се групират въз основа на техните езици, а не според други — често съмнителни критерии. За него историята е точна наука, изградена върху достоверни документи и тя свършва във времето там, където секва изворовият материал, или където липсата на лингвистични податки не позволява да се правят езикови съпоставки. От тези принципи Шльоцер се ръководи във всичките си трудове. Особено прецизно е приложен критичният му подход в проучването на миналото на трансилванските саксонци, съдържащо най-добрият за XVIII в. обзор на куманската история. Противно на много свои съвременници ученият смята „половци“ и „кумани“ за две имена на един и същ народ, подобно на „немци и германци“. Той пръв се опитва да разграничи куманите от печенезите, въпреки сведението на Анна Комнина, че те са били „сродноезични“ (ὁμογλωττοί) и въпреки очевидното сходство в номадския им начин на живот. За гьотингенския историк е пределно ясно, че „характерът на нациите зависи от равнището на обществото, в което те живеят, и еднаквите състояния предизвикват дори сред различни народи еднакви видове поминък и обичаи“, откъдето не бива да се правят прибързани изводи за езиково или етническо родство. И макар да се съмнява в думите на Лайбниц за наличието на някакъв „*dictionarum linguae Cumaniae*“, той изразява надеждата, един ден да бъде открит някой все още жив азиатски език, чрез който да се обяснят стоте запазени в изворите кумански собствени имена, а с това да се определи окончателно и етни-

ческият произход на „двете големи нации“ — печенежката и куманската.

„Речникът“, за който пише Лайбниц обаче, се оказва реален. Той е споменат в научната литература още през 1650 г., а в 1769 г. секретарят на граф Й. Телеки и бъдещ професор по дипломатика Д. Корнидес успява да препише първите му 22 страници, стигайки до извода, че куманите са кипчаки, а езикът им е татарски диалект. В 1824 г. материалът е преоткрит и 4 години по-късно частично обнародван от Ю. Клапрот. Изданието хвърля светлина върху езика и етническата принадлежност на късносредновековните номади в Европа и дава тласък за тяхното по-нататъшно проучване. И ако в началото на XIX в. големият руски историк Карамзин е в състояние само да разграничи половците от останалите ездитни народи, то по-късните изследователи вече определено ги отнасят към обширната „тюркско-татарска“ общност. В средата на столетието М. Погодин отпечатва и един списък с „половецки“ слова, открити от княз М. Оболенски в ръкописния „чети миней“ на московския митрополит Макарий († 1563). След тези две изворови публикации куманите все по-често започват да бъдат смятани за тюркски народ (приносителите на Беляев, Самчевски, Куник, Погодин осветяват значението им за историята на Киевска Русия) и само в унгарската историография все още битова схващането за маджарско-куманското родство. Това кара Р. Рьослер да влезе в спор с Пал Хунфалви, за когото езиците на печенезите и куманите са били „ако не идентични, то много близко родствени с унгарския“. За да докаже несъстоятелността на тази теза, Рьослер съпоставя лексеми от Клапротовата публикация с техните тюркски и унгарски съответствия, показващи „огромната пропаст между куманския и маджарския“. През втората половина на века ценни разработки предлагат В. Василевски, В. Григорьев и Я. Аристов, появява се и ново тълкуване на името *половци*, което по-късно заляга в основата на интерпретациите на етнонима, както и оригиналната студия на О. Блау. Но може би най-важната стъпка в областта е направена в 1880 г., когато граф Г. Кун издава пълния текст на „куманския речник“ и му дава името, запазило се до днес — *Codex Cumanicus*. С тази публикация се слага

начало в изследването на самия манускрипт и в анализирането на неговото съдържание, а това поражда цяло направление в куманоложките проучвания. Още тогава В. Радлов въвежда податките от Кодекса в тюркологичен „оборот“ и впоследствие те биват многократно анализирани като носители на информация в езиков и културно-исторически план. С разширяване на познанията се създават условия за превръщане на куманите в самостоятелен обект на научния интерес. За това до голяма степен допринася П. Голубовски, предложил в края на XIX в. първия обобщаващ труд върху печенезите, торките и половците в руската историопис. Той дефинитивно показва, че *кумани*, *кипчаки* и *половци* са били един и същ народ, различен от *узите* (*торките* в руските летописи), с което прави „пробив“ в битувалата от XVIII в. до първите десетилетия на XX в. представа за тъждеството на узите и куманите.

Втората глава се спира на *Разширяване на проблематиката през първата половина на XX в.* Обърнато е внимание на опита на Б. Мункачи да открие в говора на молдавските *чанго* фонетични следи от куманския език, разгледани са многобройните приноси на В. Банг във връзка с *Codex Cumanicus*, както и работите в това отношение на Д. Немет и Я. Гжегожевски от преди Първата световна война. По същото време към темата за куманите започват да бъдат привлечани и тюркските заемки, засвидетелствани в най-стария руски епос *Слово о полку Игореве*. Изучаването им формира по-късно отделно тематично подзвено на куманологията и създава край славистичната и една тюркологична традиция в изследването на уникалния паметник. Нейното начало е поставено през първите десетилетия на XX в. с дискусията между П. М. Мелиорански и Ф. Е. Корш. Но може би най-значимият труд от онова време, оставил траен отпечатък в куманоложката проблематика, е комплексното изследване на Й. Маркварт върху народността на куманите. Затова на него е посветен отделен параграф. Изключителната сложност на темата, богатата палитра от въпроси, които тя поставя и широкият времеви и пространствен диапазон, в който ученият търси тяхното решение се отразяват и в двете най-важни рецензии върху труда. Техните автори П. Пелио и В. Бартолд са принудени до голяма степен да възпроизведат

повествованието на Маркварт, преди да добавят своите критични бележки.

В следвоенния период, особено през 20-те и 30-те години на ХХ в. нарастват лингвистичните проучвания върху едни или други податки, имащи отношение към куманите и говорения от тях език, задълбочава се изучаването на *Codex Cumanicus*, появяват се работи, хвърлящи нова светлина върху същността, историята и културното наследство на куманите и тяхното взаимодействие със съседните страни и народи. Така се очертават три основни, свързани помежду си направления (език, *Codex Cumanicus*, история) в разработването на куманската проблематика. Към тях с времето са добавени нови тематични „звена“ (*Слово о полку Игореве*, куманска ономастика, „каменни баби“ и пр.), както и „периферийни“ теми, до голяма степен отнасящи се косвено до куманите, които условно могат да бъдат обобщени в една смесена група „*Varia*“. Особено плодотворни в този период са изследванията върху Кодекса на А. Самойлович, Т. Ковалски, С. Малов, Д. Немет и Д. Расовски. В Копенхаген К. Грьонбек издава първата фототипна репродукция на паметника, а 6 години по-късно предлага в допълнение и речник на куманския език — една великолепна лексикографска публикация, обхващаща първата сравнително пълна фонетична и лексико-граматична интерпретация на тюркския материал на *Codex Cumanicus*. От това време датира и един от най-пълните приноси върху историята на паметника, представяващ също библиографска рядкост поради ограничения тираж на поредицата, в която е публикуван. Това е студията на Д. Дьорфи, подлагащ на систематичен анализ не само съдържанието, но и външните белези на манускрипта, а така също и историческите условия, при които Кодексът е могъл да бъде изготвен до вида, в който е достигнал до нас. Работата на Дьорфи представлява крайъгълен камък в изучаването на *Codex Cumanicus*. Неговите аргументи за историята на възникване на манускрипта са възприети от А. фон Габен и Л. Базен, а повторното проучване на хартията и водните знаци, предприето от Д. Дрюл, потвърждава в основата си изводите на унгарския учен.

До средата на ХХ в. се появяват значителен брой изследвания върху единични слова или групи от думи, които могат да бъдат отнесени към (или етимологизирани чрез) куманския език. Доста значими работи се свързват с името на Д. Немет — един от най-видните унгарски тюрколози на двадесетия век, по-късно член на Унгарската академия на науките и директор на нейния Институт по лингвистика. В междувоенния период се появяват и първите работи на Л. Рашони, който 5 десетилетия анализира тюркските (и в частност куманските) ономастични податки, допринасяйки не само за обогатяване на познанията ни върху миналото на Източна Европа, но и за по-доброто разбиране на специфичните особености на тюркската антропонимика. Оттогава са и няколко публикации на Ст. Младенов върху произхода, вариантите и етимологията на отделни кумански лични имена (Елтемир, Асен, Белгун), както и статията му за печенезите и „узите-кумани“ в България. Към края на междувоенния период, повече от три десетилетия, след като Мелиорански обръща внимание на тюркските елементи в *Слово о полку Игореве*, за пръв път този паметник отново е изследван с оглед на съдържащи се в него „източни“ податки. В издаваната от руските учени емигранти в Прага, а с избухването на Втората световна война — в Белград, великолепна поредица на името на княз Н. Кондаков, е включено кратко приложение, посветено на *СПИ*, дело на Н. Тол, Л. Рашони и Д. Расовски.

Въпросът за средновековните тюркски номади, проникнали в Източна Европа, за разграничаването помежду им и за етническата идентификация на техните отломки, а така също за отношенията им с уседналите съседни страни и народи, се разглежда в редица изследвания с определено историческа насоченост, например в работите на Б. Кошани, А. Брус-Босуел, Н. Йорга. В междувоенния период в съветска Русия протича процес на преосмисляне и критична преоценка на руската „дореволюционна“ („дворянска“ и „буржоазна“) историография от позициите на наложената във всички сфери на духовния живот „марксистическа“ идеология. Особено се открояват в това отношение трудовете на М. Покровски, твърдо придържащ се към „класовия подход“ при оценка на своите предшественици. Той обаче оспорва традиционната в рус-

ката историопис гледна точка за постоянната заплаха от степта и дори е на мнение, че тюркските номади от причерноморските степи са били „културно по-силни“ от славяните. Сходни са възгледите и на В. Пархоменко, според когото Киевска Русия не е била нещо повече от „конкурент на печенежките иполовецките ханове“, така че за някаква нейна цивилизаторска роля едва ли може да се говори. Ученият пледира за преосмисляне на станалото традиционно мнение за бедността на номадската култура. „Страна, лежаща на търговските пътища от изток на запад, не може да бъде варварска“ — пише той — „и не биха могли да са полудиви чергари хора, които са пеели в песните си: ‘по-добре кости да сложа на своя земя, вместо славен да бъда на чужда’“. Сред съветските учени, които са смятали за „дълбока заблуда“ мнението, че отношенията със степта са се свеждали само до постоянна вражда и които са обърнали по-специално внимание на търговските връзки, е и А. Якубовски. Но най-ценните приноси в изучаването на куманите по това време, са дело не на съветските историци, а на Д. Расовски — един от прокудените от родината си поради болшевишката революция руски учени, чието име дълго е подминавано с мълчание от колегите му в Съветския съюз, може би и защото научната му продукция е обнародвана извън страната (включително в България). Приносите на Расовски бележат върха в изучаването на куманите в навечерието на Втората световна война и затова на тях в последния параграф е обърнато подобаващо внимание.

Третата глава информира за *Диференциация и задълбочаване на проучванията след Втората световна война до края на 70-те години*. В западната половина на разделения следвоенен свят отначало малко изследователи засягат въпроси, свързани по един или друг начин с куманската проблематика, докато на изток от „желязната завеса“ първите следвоенни работи върху куманския народ се появяват в онези страни, където и преди е имало засилен интерес към тази тематика. Такива са публикациите на Д. Дьорфи и К. Цегледи в Унгария, на А. Зайончковски и Т. Левицки в Полша и на С. Малов, В. Гордлевски, К. Кудряшов и А. Попов в Съветския съюз. В началото на 50-те години излизат единични

приноси и на турски учени в изучаване на предосманските тюрки. Това трябва да се отбележи, защото дотогава в Турция тази проблематика е обект на доста ограничен интерес. Нова информация за куманите на Балканите е разкрита и от византолозите (Г. Острогорски). В Съветския съюз интерес представляват работите на Т. Грунин за паметниците на половицкия език, запазен и в XVI в. сред някои арменски общности. Въпросът за „арменско-кипчакския“ ще продължава и по-късно да привлича вниманието на редица видни тюрколози, ангажирани по един или друг начин и с куманската проблематика. В първото следвоенно десетилетие обаче разработването на куманската тема е свързано най-вече с изучаването на ранните тюркски заемки в руския език (К. Менгес), на куманските топоними в Унгария и Румъния (Л. Рашони, И. Коня и И. Донат) и на материалните останки от половците (С. Плетньова), позволяващи да се градят хипотези за техния бит и култура, обществен строй и стопанство, „административно деление“ и военно дело. През 1959 г. в Германия е обнародван първият том на *Основите на турската филология*, в който А. фон Габен помества обобщаваща студия върху езика на *Codex Cumanicus*. Ученичката на В. Банг се връща към „Венецианския кодекс“ във втория том на *Основите*, където разглежда значението на неговите податки за изучаването на куманската литература. С тази проблематика се занимава и А. Тице използвал метода на фолклористичното сравнение при анализирането на куманските гатанки, което му позволява да разтълкува три от неразбираемите дотогава пасажи и да установи основните модели с привличането на аналогичен фолклорен материал от най-различни езици — тюркски, монголски, гръцки, персийски и дори тибетски.

През 60-те и 70-те години в куманологията дават своя принос редица учени — А. Куръшжанов, Л. Лигети, М. Москов, Е. Боев, В. Каргалов, Д. Мончи-Заде, А. Бодролигети, В. Дримба и много дуги. Особено ценни са работите на Г. Фьодоров-Давидов, който за разлика от С. Плетньова насочва погледа си към епохата след монголското нашествие и разширява традиционните хронологични рамки в изучаването на половците. От втората половина на 60-те години куманите привличат вниманието и на един

от най-видните съвременни ориенталисти, украинско-американския историк и лингвист Омелян Прицак.

Работите на Тице, Прицак и Дримба вливат свежа струя в потока от изследвания, посветени на куманското минало и език. Те са заявка за едно по-задълбочено отношение към тази комплексна проблематика и проправят пътя на новите по тематика разработки, които значително обогатяват куманологията в последвалите 3 десетилетия. В лингвистичната област особено ценни приноси дава В. Дримба, който се утвърждава като един от най-авторитетните изследователи на тюркския езиков материал в *Codex Sumanicus*. На базата на податките в паметника Л. Базен, а после и М. Моллова се опитват да реконструират куманския сезонен календар. В Унгария И. Мандоки-Конгур подлага на систематичен анализ куманските езикови останки (заемки в унгарски, диалектизми и ономастични податки); активизира се и изучаването на тюркизмите от руските извори, особено на източните елементи в *Слово о полку Игореве*. Много ценни в това отношение са приносите на Н. Баскаков.

За разлика от езиковата област, където през втората половина на века, въпреки критиките срещу структурализма и „буржоазните идеалистически“ течения, методите на съвременната лингвистика се прилагат и в Съветския съюз, историята, поради характера си на обществена наука, обвързана с политическата конюнктура, остава подчинена на догмите на марксизма-ленинизма. През 1971 г. се появява статията на А. Сатъбалов, чието заглавие подхожда повече на пред- или следвоенния период, но не и на времето, когато изучаването на куманите започва да навлиза в нов, по-задълбочен етап. Там са цитирани разсъжденията на Енгелс за първото голямо обществено разделение на труда, в контекста на които е потърсено и мястото на куманите. Други съветски историци обаче допринасят за разширяване на тематиката, засягайки въпроса за заселването на кумани в Кавказ (Н. Котляр, Н. Мургулия, Г. Федоров), ролята на кипчаките в Хорезм и средновековен Казахстан (С. Ахинжанов) и пр. Значителен е приносът на археолозите, обогатили познанията ни за характера

на номадската материална култура и специфичните каменни изваяния (Ф. Арсланова и А. Чариков, Л. Гераскова и най-вече С. Плетньова), което позволява на Р. Рашев да се произнесе в полза на куманския произход на двете каменни статуи от с. Ендже, смятани дотогава за прабългарски. В Унгария ценни трудове са обнародвани от А. Палоци-Хорват, а в Румъния с проблематиката се занимава и П. Дякону. В края на десетилетието излиза работата на Д. Дрюл върху *Codex Cumanicus*, която с анализа на материала и с проследяване на търговските взаимоотношения в региона разкрива „като исторически извор един труд, оценяван досега само като документ на един изчезнал език“ (Х.-В. Хаусиг). Но може би най-значимите работи от това време са дело на О. Прицак, обогатил неимоверно представата за куманското общество.

Четвъртата глава проследява *Развитието на куманологията в последните десетилетия на ХХ век*. През 80-те години изучаването на куманското минало и език продължава да се развива в прокараното вече русло, като разкритите нови аспекти хвърлят повече светлина върху различни детайли от същността на разглеждания народ. Наред с утвърдените учени като О. Прицак, С. Плетньова, Л. Лигети, А. Палоци-Хорват и пр. по това време свои приноси в областта дават също П. Голден, М. Моллова и много други изследователи, към които се присъединява и българският историк П. Павлов. Отново вниманието е насочено към основните теми, отнасящи се до *Codex Cumanicus* и *Слово о полку Игореве*, към топонимичните, антропонимичните и другите езикови податки, към анализа и интерпретацията на писмените извори с оглед прецизирането и локализирането на историческите събития, а също към археологическите материали, допринасящи за осветляването на бита и духовната култура на куманите. По това време А. Палоци-Хорват очертава спецификата на куманския костюм, за да обобщи наблюденията си върху куманската тема в една монография от 1989 г. В началото на десетилетието в куманологията дебютира и един от учениците на Т. Халаси-Кун и продължител на най-добрите традиции в изучаването на евразийско-

то минало, П. Голден, който се утвърждава най-напред като авторитетен изследовател на хазарите, преди да насочи погледа си и към куманите-кипчаки. М. Лъзъреску-Зобиан разглежда името *Кумания* като обозначение на Молдавия и Източна Влахия през XIII в.; И. Шюц се спира на слабо проучени аспекти на албано-куманските отношения; Я. Дашкевич предлага по-различен поглед към редица възлови въпроси относно същността на *Codex Cumanicus*, с който паметник се занимава и М. Моллова; С. Кляшторни търси податки за кипчаките в тюркските рунически надписи, а И. Вашари се спира на православните кумани и татари в Крим през XIII—XIV в. и на спорния въпрос за произхода на първите Асеневци.

През 80-те и 90-те години се появяват и много други проучвания, свързани с куманската проблематика. Но най-много в последните десетилетия на XX в. куманологията се обогатява с изключително задълбочените трудове на американския историк тюрколог Питър Голден — един от най-компетентните съвременни специалисти по миналото на източноевропейските конни народи, чиито работи са своеобразен еталон за качество на научните изследвания. Почти целият втори параграф на тази глава е посветен на него.

Последната глава *Куманите в световната история. Опити за реконструкция* има заключителен характер. В нея са анализирани също някои групи от въпроси, по които е било дебатирано в научната книжнина. Дисертационният труд е снабден с няколко *Приложения*, от които Индексът на цитираните автори насочва също към произведения, не всички от които са включени в библиографския списък. Освен това е очертана структурата на *Codex Cumanicus*, вмъкнат е хронологичен обзор за времето от 744 до 1770 г., добавени са и някои илюстративни материали. Самата библиография е доста подробна и съдържа почти всички издирени публикации, отнасящи се конкретно до куманската проблематика. Най-важният принос на труда е, че очертава параметрите и разволя на цяла комплексна дисциплина, възникнала на границите между различни области на познанието, за която се въвежда обозначението *куманология*.

* * *

До голяма степен изследването е своеобразен експеримент, понеже бе съставяно с множество прекъсвания в продължение на дълги години и в хода на работата се променяше и неговият план. Когато преди близо четвърт век вече покойният виден български османист Страшимир Димитров ме инспирира да подготвя обзор за *Codex Cumanicus*, все още не знаех с какво се захващам. Признателен съм му за началния тласък и за стимулиращите разговори, които дълго поддържаха пламъка на пробудения интерес, преди да мога да се ангажирам по-активно с литературно-издирвателската работа в богатите германски библиотеки. Тя стана възможна благодарение на съдействието на Фондация *Александър фон Хумболт*, без чиято подкрепа тази книга едва ли щеше да бъде написана. Задължен съм на генералния секретар на Фондацията д-р Манфред Остен за съпричастността му към българската наука в трудните години на трансформационния период. С важна част от книжнината успях да се запозная и при краткосрочните ми пребивавания във Виена, осъществени по линия на *Австрийския институт за източно- и югоизточноевропейски проучвания*, които помогнаха за допълване на липсващата информация. Не мога да не отбележа любезността на австрийските приятели, оказали съдействие на моята работа — много съм благодарен в това отношение на проф. Арнолд Зупан и д-р Валерия Хойбергер, на проф. Андреас Шварц и съпругата му д-р Искра Шварц. Полезни бяха контактите с германски колеги (Х.-В. Хаусиг, Р. Шьонфелд, Е. Хьош, Ф. Аданър, Б. Келнер-Хайнкеле, Х. Зундхаусен и др.) в периода на подработване на труда, както и тези с Г. Хазай, А. Тице, Е. Триярски и пр., но най-вече „задочните ми срещи“ с К.-Х. Менгес, О. Прицак и П. Голден, оставили трайна диря в областта. Бих желал да спомена тук също Мая Тодорова, Вера Мутафчиева, Милчо Лалков и онези български колеги, които са ме вдъхновявали и помагали в трудни моменти. Особено съм задължен на своето семейство — на съпругата ми Люси, която ми бе постоянна опора и стоически изтърпя всичките тези години, през които все повече се ангажирах с проблемите на

куманологията, както и на дъщеря ни Астра, успяла някак си неусетно да порасне, докато подготвях труда.

* * *

Тази монография е основана на последната глава от дисертацията. Тя обобщава спецификата в развитието на куманологията и резюмира издигнатите тези по един или друг аспект на куманската проблематика. Лансирани са и самостоятелни авторски виждания, добавени са нови аргументи в подкрепа на досегашни идеи или са изказани предположения, които поставят в по-различна светлина интерпретацията на познати вече факти. Надявам се, че отсъствието на историографската част на дисертацията (това личи при споменаването на автори, чиито трудове липсват в библиографията или не са цитирани в бележките под линия) не би затруднило читателя на една книга, адресирана до всеки, който би искал да научи нещо повече за същността на куманския народ.

София, 11 февруари 2004 г.

Валери Стоянов

КУМАНИ И КУМАНОЛОГИЯ – ПАРАМЕТРИ НА ЕДНА НАУЧНА ОБЛАСТ

Дали е парадокс или по силата на някаква закономерност, но научният интерес към куманите започва да се проявява едва когато те вече са слезли от историческата сцена, а потомците им отдавна са се втели в състава на съседните народи (татари, грузинци, руси, власи, маджари, българи и др.), асимилирайки се с тях и участвайки в нови етногенези, довели до формирането на местни етнографски групи и на днешните „кипчакски“ нации. Разбира се, за куманите споменават съвременните им хронисти и близките до тяхната епоха по-късни историци, чиито сведения изграждат първичната изворова база за изучаването на този народ. Но не само руските летописци, а така също грузинските, византийските и латиноезичните автори от средновековна Европа, както и техните мюсюлмански (персийски и арабски) колеги или китайските биографи от монголския период се спират на куманите (половци, кипчаки) само доколкото разглеждат политическите събития в описваното от тях време. И тъй като то е изпълнено с бурни конфликти, в които номадите играят активна роля, било по собствена инициатива или привлечени на страната на една или друга от противостоящите си групировки, информацията за тях е не „самоцелна“, а подчинена на общия ход на изложението — традиция, продължена и в по-късните национални историографии.

В този смисъл не е случайно, че конкретният интерес към куманите се пробужда с развитието на историческата наука през XVIII–XIX в., когато в Европа започват критично да се оценяват и използват старите писмени свидетелства, когато се заражда новата научна област „ориенталистика“, когато се оценява значението на езика за определянето и групирането на отделните народи, когато се полагат основите на археологията и етнографията, когато са разработени по-прецизни научни методи на историческия анализ. Това е времето на възникване на идеята за етнически

обусловената нация, за чието консолидиране допринасят и митотворчествата на националните историографии. В този романтичен период акцентът на изследване започва да се поставя върху миналото на собствения народ и взаимодействията му с неговите съседи, а това до голяма степен превръща историята също в „етноцентрична“ наука. Оттук и любопитството към онези източни племена, чиито миграции са променяли етнополитическата карта на континента.

Закономерна е проявата на интерес към Изтока и неговата история (в частност към куманите) по още две причини. От една страна, това съвпада с неутрализирането на османската заплаха. С разгрома на Кара Мустафа паша край Виена (1683) и поражението на турските войски при Мохач (1687) започналото изтласкване на империята от Европа стимулира желанието за по-добро опознаване на вековния „противник“. Това довежда до първите по-задълбочени проучвания на неговото минало и език, увенчани с трудовете на Ф. Менински, Де ла Кроа и Й. Хаммер². По същото време протича и процесът на „европеизация“ на Петрова Русия, разпротряла се до бреговете на Тихия океан и включила в своите имперски граници десетки чужди народи. След като опасността от Изток изчезва, е много по-лесно от позициите на победителя да се пише спокойно за „умиротворените“ вече „азиатци“, било то татари, монголи, иранци, индийци или китайци. Растящата тежест на Русия в европейската политика поражда на свой ред интерес към нейната история, в това число и към миналото на неславянските народи. От друга страна, тази своеобразна „ре-

---

² Вж. **Meninski, F. M. von.** *Linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae institutiones, seu Grammatica turcica, cujus singulis capitibus praecaepa linguarum, arabicae et persicae, sujicuntur. Accendut non-nullae adnotatiunoulae in linguam turcicae.* Vindobonae, 1680–1687; **Meninski, F. M. von.** *Institutiones Linguae Turcicae, cum rudimentis parallelis linguarum arabicae et persicae.* Ed. Adam Francisc Kollar von Keresztén. Vindobonae, 1756; **De La Croix.** *Abrégé d'Histoire ottomane.* Paris, 1768; **Hammer-Purgstall, J. von.** *Geschichte des Osmanischen Reiches, größtenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven.* Pesth, 1827–1835. Вж. за големия историк на Османската империя при **Тодорова, М.** Йозеф фон Хамер-Пургшал (1774–1856). – В: *Историографски изследвания: България през XV–XIX в.: Т. I. България през XV–XVIII в. С., 1987, 238–252.*

конквиста“ е продължение на започналата още в предходните векове експанзия на християнска Европа, поставила я в контакт с редица чужди култури. Тяхното по-добро разбиране е необходимо за налагане на европейските търговско-икономически интереси, за целите на мисионерството или за осъществяването на практическото администриране в колониите. Така поради чисто прагматични нужди в Европа се поражда „ориенталистиката“ като комплексно научно направление за езиците, историята, културата и религията на източните народи. И ако дотогава информацията за Изтока се черпи най-вече от описанията на пътешественици като М. Поло, В. Рубрук, П. Карпини и др., то през XVIII в. започва да бъде привличан и автохтонен изворов материал, което позволява на Жозеф Дегин (1721—1800) да очертае в по-общи рамки историята на хуните, тюрките, монголите и „другите западни тартари“³.

Разбира се, по това време куманите са включени в етнически неразчлененото море на източните конни народи и занаят те още дълго ще бъдат обвързвани с печенези, узи или дори сармати, преди да се пристъпи към тяхното по-прецизно разграничаване като един различен етнокултурен конгломерат. За това безспорно допринасят развитието на тюркологията, разкриването на езиковия материал в *Codex Sumanicus* и на източните влияния в *Слово о полку Игореве*, изследването на ономастичните податки, съпоставителният анализ на сведенията от разноезични извори (руски, унгарски, византийски и „източни“), както и постиженията на археологическата наука.

Така формирането на „куманологията“ представлява сложен и продължителен процес, обусловен от нарастване на интереса към изследвания обект и от еволюцията на онези хуманитарни науки, с помощта на чиито методи се разкриват характерните особености от миналото на куманския народ. В нейното изграж-

---

³ Вж. *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux et avant et depuis Jesus-Christ jusqu'a présent, ouvrage tiré des livres chinois et des manuscrits orientaux de la Bibliothèque du Roy*, par M. Deguignes. Vols. I–IV. Paris, 1756–1758; в немски превод: Deguignes, J. *Allgemeine Geschichte der Hunnen und Türken, der Mongols und anderer occidentalischen Tataren*. Aus dem Französischen übersetzt von J. C. Dähnert. Greifswald, 1768.

дане и развитие участват различни специалисти (историчи, археолози и езиковеди; слависти, византолози и тюрколози; китаисти, арабисти и пр.), а това определя комплексния характер на дисциплината. Тя има свои периоди на развитие, както и специфични тематични направления, чиято съвкупност очертава параметрите на областта.

Трудно е да се дефинират хронологично етапите в изучаването на куманите. Не само защото те понякога зависят от дейността на отделни изследователи и научната им „продукция“ (П. Голубовски, Й. Маркварт, Д. Расовски, С. Плетньова, О. Прицак, П. Голден и др.) или от преобладаващата в даден период тематична насоченост на проучванията (език, история, материални останки), но и понеже изказани някога хипотези биват „реанимирани“ в далеч по-късни по време изследователски трудве (срв. П. Сум в XVIII в. и С. Плетньова през XX в. или Й. Маркварт и работите на О. Прицак и П. Голден). Ето защо и тук изучаването на куманите е разгледано условно (а) до края на XIX в.; б) в първата половина на XX в.; в) до 70-те години на XX в.; и г) до края на столетието), без да се прави опит за някаква по-прецизна систематизация. Първоначално куманите са дискутирани заедно с печенезите и узите (П. Голубовски) и тази практика е запазена и през XX в., когато интересът е насочен *общо* към късните номади и техните материални останки, към техните следи в ономастиката (топонимика и антропонимика) на отделни региони или към предтурския и предтатарския тюркски суперстрат в съвременните „източноевропейски“ езици. Още в XVIII в. обаче куманите биват отделени от печенезите, а през XIX в. протича и тяхното отграничаване от узите (торките), независимо че отделни автори продължават и в първите десетилетия на XX в. по инерция да отъждествяват *кумани* и *узи*. Публикуването на *Codex Cumanicus*, чиито тюркски записи дефинитивно са отнесени към езика на *куманите* (*половци*), дава мощен тласък в тяхното изучаване. Нов подтик в областта е предизвикан от труда на Й. Маркварт, в който, въз основа на редица източни податки, са очертани предисторията и първоначалните миграции на този „конен народ“. Резултатите от археологическите проучвания на С. Плетньова и А.

Палоци-Хорват, а също работите на редица тюрколози, като Д. Немет, Д. Дьорфи, Л. Рашони-Надь, А. Тице, Н. Баскаков, И. Мандоки-Конгур и др., на свой ред допринасят значително за развитието на „куманологията“. Особено ценни в това отношение са приносите на О. Прицак и П. Голден от последните десетилетия на XX в., които продължават на едно по-високо равнище традицията, положена от Й. Маркварт.

Също и направленията в изучаването на куманите са твърде различни. На първо място това е темата за тяхното *минало*. Тук влизат разработките за взаимоотношенията на Киевска Рус, Византия и Грузия с ездитните народи, за заселването на кумани в Унгария и на Балканите, за ролята им в историята на Източна Европа и пр., както и за определянето на техните територии (Половецкото поле, „Кумания“, Дешт-и Кипчак). Към този кръг от въпроси спадат още изследванията върху „предисторията“ на куманите (кипчаките) и тяхното място в етногенетичните процеси на Централна и Средна Азия, както и за евентуалните им потомци от района на Кавказ и Крим, на Средна и Източна Европа, Мала Азия и Египет. Но този исторически дискурс до голяма степен е подчинен на нуждите на националните историографии и това влияе върху интерпретацията на изворовия материал. През XX в. историческата тема значително бива обогатена от приносите на *археологията*. Нещо повече, някои от основните трудове в областта са дело тъкмо на археолози, които съпоставят писмените податки с резултатите от своите проучвания, за да локализируют главните поселищни зони и да характеризират материалната култура на куманите, предлагайки също хипотези за организацията на тяхното общество, за спецификата на номадската им икономика и за особеностите на духовната култура. Тук наред с куманските погребения и разкрития погребален инвентар носители на комплексна информация са „каменните баби“, превърнали се в тематично подзвено на „историко-археологическото“ направление. Разностранна е насочеността и на *езиковите* проучвания, които са групирани около анализа на основни писмени паметници (*Слово о полку Игореве*, *Codex Cumanicus*) и типове лингвистичен

материал — не само ономастичен (етноними, антропоними, топоними), но така също и отделни тюркизми, проникнали евентуално чрез куманите в руски, румънски, унгарски, български и други „източноевропейски“ езици. В по-далечен план се причисляват и изследванията върху „армено-кипчакските“ и „арабо-кипчакските“ извори, хвърлящи допълнителна светлина върху спецификата на ранния кипчакски език. Сред палитрата на тематичните направления (респективно на науките, обслужващи „куманологията“) би трябвало да се спомене накрая и *фолклористичното*, което — макар и по-слабо застъпено — има заслуги за обогатяване на познанията ни в областта с данните, съдържащи се в трудовете на В. Пархоменко и В. Гордлевски или например с резултатите от съпоставителните анализи на А. Тице.

Така, благодарение на няколко поколения от изследователи (историчи и езиковеди, археолози и етнологичи, литературоведи и фолклористи, византолози, слависти, тюрколози и други видове „ориенталисти“) днес за куманите се знае далеч повече от онова, което е било известно за тях преди повече от век, когато започват по-интензивните проучвания върху техния произход и специфика, история и език. В изграждането на „куманологията“ присъстват редица обективни и субективни моменти, когато въвеждането на нов извор в научен оборот е пораждало множество публикации, на свой ред катализирали допълнителни изследвания в областта, или когато даден автор се е ангажирал по-дълго с куманите, оставяйки дълбока следа в историята на тяхното изучаване. Спецификата на куманската историография не може да се разбере без отчитане и на въздействието на „околната среда“ върху изследователя, защото той е „продукт“ на своето време, което рефлектира в творчеството му като методология, като научна концепция, а и като отношение към разглеждания обект. Ето защо господстващите обществени идеи, политическите събития и характерните за времето културни и/или духовни нагласи неизменно са влияели при интерпретирането на куманската тема. Достатъчно е да си припомним колко дълго (и в „просветения“ XVIII в.) учените са посягали към библейските генеalogии, за да намерят мястото на

куманите сред потомците на Сем и Яфет при определяне на тяхната етническа принадлежност. По-късно през XIX и в първите десетилетия на XX в. куманите са били отъждествявани с узите, не само поради непрецизността на изворовите податки (унгарското *куни* понякога се отнася до узите и печенезите, а архаизираното византийско *скити* самò по себе си не говори нищо, ако не се съпостави с други сведения), но и по силата на традицията. Джансъзов (1912) разграничава например подобно на Сум половците от куманите (първите той свързва с печенезите, а вторите — с [ог]узите). Младенов (1931) също пише в духа на Иречек (1876) за „узи-кумани“, когато се спира на предтурските тюркски езикови следи и на въпроса за гагаузите. Навярно би било полезно да се проследи представата на българските историци за куманите. Това обаче е от интерес единствено за историята на българската историография. И тъй като акцентът в нея е поставен другаде, то едва ли могат да се очакват по-особени приноси извън сферата на взаимоотношенията между номадите и средновековния български народ, докато в останалите области се възприемат изказаните вече мнения на по-тесните специалисти.

Националният подход към историята безспорно рефлектира върху куманската тема. С малки изключения почти всички стари автори се спират на куманите (куни, половци) предимно във връзка с миналото на собствения си народ. Това особено е валидно за Русия и Унгария, където куманите са обект на засилен научен интерес още през XVIII—XIX в. Но докато унгарците виждат в тях по-късни родственици на старите маджари, търсейки континуитета между Атиловите хуни, собствените предци и допълнителните заселвания в Панония на отломки от печенезите, куманите и ясите, превърнали се в интегрална част на унгарската нация, то положението в Русия е далеч по-различно. Там години наред (и в съветския период) върху работите в областта се чувства влиянието на „татарския комплекс“, който като че ли се е превърнал в един от основните елементи за формиране на руската национална идентичност. Борбата със степта е неизменен мотив в литературата, посветена на Киевска Русия, допринасящ за отграничаването на „своите“ (славяните, уседналите земеделци) от „чуждите“

(тюрките, номадите скотовъдци). Към нея се наслаждава представата за стражевата роля на Русия, предпазила Европа от „азиатските пълчища“, а оттук — и за нейната мисия като преден пост на християнската цивилизация пред ислямския натиск. Това противопоставяне се подсилва от имперското разрастване на Изток, когато русите стават администратори и „културтрегери“ в овладените земи, помагайки за тяхното модернизиране за сметка на традиционната местна култура. То така дълбоко се вкоренява в обществените представи, че проявите на позитивно отношение към номадите и изтъкването на въздействието на тяхната култура върху руските славяни срещат сериозна съпротива. Още Карамзин (1816), а след него и Устрялов (1837) са определяли степните народи като „неуморни/люти злодеи“, които са забавили стопанското развитие на Русия — теза, доразвита по-късно в трудовете на Аристов (1866) и на водещите руски историографи. За Куник (1855) номадите са били „неисторични“ и „низши породи на човечеството“. Погодин (1857) също смята половците за „хищно“ чергарско племе, живеещо от грабежи, а Соловьев (1870) аргументира вече тезата за „изконното“ съперничество на Азия и Европа, борбата между „гората и степта“ (респективно между уседналите земеделски и скитащите пастирски народи, между градската култура и номадския бит), като изтъква ролята на руския отпор срещу „степта“ за съдбата на европейската цивилизация. Възникнала по време на руско-турските войни от XIX в., тази теория идеологически обслужва политиката на имперското разширяване и е приета от повечето руски историци (Ключевски, Чичерин, Милуков). Към „борбата със степта“ Костомаров (1903) и Грушевски (1904) добавят също идеята за борбата между двете държавнотворчески начала в староруската история — федеративното (украинско) и еднородното (великоруско) начало, повтаряйки заключенията на Голубовски (1884), че номадите са допринесли за запазване на стария политически ред и за отслабване на Руския юг за сметка на Севера. Наистина доста преди него Затъркевич (1874) е смятал, че борбата между уседнали и номади е била „движещото начало“ и в руската история — източните кон-

ни народи са повлияли за възникването на руската държава, а с нейното разширяване към степта номадите са станали преобладаващо население, държавата се е „варваризирала“, като с времето завоювани и завоеватели са се слели в един народ. Той обаче е бил упрекван за тази си „измислена теория“. В първата половина на XX в. Покровски (1925) се опитва да подложи на преоценка представата за номадите като някаква „тъмна азиатска сила“, показвайки, че за Киевска Русия Изтокът е бил онова, което после станала Западна Европа за Русия на Петър Велики. Пархоменко също оспорва тезата за „цивилизаторската роля“ на Киевска Русия и подчертава, че културата на номадите не е бедна, а те съвсем не са били „варвари“. Но той (както след него и Гордлевски) са критикувани от традиционно настроените историци. Кудряшов (1947) отново представя Русия като „щит на европейския запад“, а Попов (1949) пише за „разбойническия нрав“ на номадите, за „хищните държави-орди Крим и Казан“, за „руската стихия“ и за славянските дружини, които са помели половците и са сразили „и мощта на татарите, и силата на германците“.

Вероятно под въздействие на старата руска историография подобни идеи отрано са се разпространили в сръбска и българска среда, но тук те са насочени главно срещу „турския поробител“. В националните балкански историографии също присъства тезата за задържащото влияние на османското владичество върху развитието на местните народи. Както и за ролята им на „жертви“ в защита на подстъпите към Европа. Дори в края на XX в. сърбите/българите продължаваха да се [само]възприемат като „щит“ на „християнския свят“ пред новото ислямско настъпление — една теза, използвана за мобилизиране на сръбския национализъм в процеса на разпадането на бивша Югославия. В България „етническият въпрос“ намери по-цивилизовано разрешение, но и тук в продължение на десетилетия „турският проблем“ продължи да рефлектира върху състоянието на историческата наука. Даже възобновената през 90-те години идея за „иранския“ произход на древните българи оставя привкус на изявен „антитюркизъм“, напомнящ мотивите на М. Дринов от XIX в. при определяне на

„славянското“ българско потекло⁴. В това отношение „татарският комплекс“ в Русия и „турският проблем“ в България се намират в определена корелация.

Зависимостта на изследователите от извъннаучни фактори (от политическите и духовните процеси, характеризиращи тяхното време) се проследява и в други страни. Когато в Унгария е основано дружеството *Tudán* (1910) Маркварт завършва труда си за куманите, който ще допълва в продължение на следващите 4 години. Но докато „туранците“ наблягат на градивната роля на „тюркството“ (оттук и на маджарите) в световната история, немският иранист не крие негативното си отношение към куманите и

---

⁴ Представата за тюркския („турски“, турански ~ татарски) произход на древните българи едва ли е могла да въодушеви руската обществена мисъл в навечерието на Освобождението. Сред българите идеята за етническо родство с поробителя също не е била популярна. Ето защо след Мавро Орбини и Паисий се набляга на „славянската връзка“. Още през XVIII в. обаче в Русия славяните са свързани с древните *скити*. Така и тохарите (*юе-чжси*), отъждествявани от някои автори с *ге-ти*. Лансираната от П. Добрев теза за не-алтайския произход на „пра-българите“ се основава на евентуални по-ранни (преди славянското разселване) сведения за присъствието на българи в Източна Европа, на съобщението за тяхната миграция от Имеон (Памир; срв. обаче *тунг. ипеп* 'манджури'), на съставки на някои български слова със съвременни (*sic*) лексеми от кавказките и памирските езици, на методологически недоказания превод на руноподобните български надписи като „ираноезични“, както и на предположението, че тюрките непременно са спадали към монголоидната тъмнокоса и голобрада раса, докато българите не били такива. Същевременно Добрев и неговите следовници пропускат обстоятелството, че сред хуните (и сред *хсиунг-ну*) е имало ираноезични елементи, че самите тюрк[ют]и са възникнали под силно иранско етническо влияние, че древнобългарските лингвистични податки (а навярно и самият етноним) отразяват по-скоро смесеното състояние на един език, възникнал в контактната зона между индоиранските и уралоалтайските народи. Едностраничното отнасяне на нашите предци само към *тохари*, *саки* и пр. индоевропейски народи при изричното отхвърляне на какъвто и да било урало-алтайски компонент (както разбира се и обратното — игнорирането на иранския елемент) не обяснява сложната им специфика. То напомня на отъждествяването на славяните със *скитите* (или *тохарите*) за сметка на урало-алтайските влияния в славянския етногенезис. И независимо че в идеята за „иранската връзка“ има позитивен елемент (поради което тя е мълчаливо възприета и от български историци „не-ориенталисти“) нейното популяризиране от среди, идеологически или икономически свързани със старите властови структури, ни кара да се замислим, дали в случая не сме изправени пред проявата на една култивирана с времето под влияние на руската традиция „туркофобия“ („славянофилия“), превърнала се в съставна част на националното ни възпитание.

османските турци, които са се били доказали като „общовредни хищници за културния свят“. Той съжالياва за изхода на Втората балканска война и осъжда немската подкрепа за „масовия убиец“ Абдулхамид II, но остава изолиран сред „туркофилските настроения“ на кайзерова Германия в навечерието на Първата световна война. Настъпилите след нея политически промени също влияят върху изследванията в областта. Засиленият румънски национализъм и наложената в Трансилвания румънска „интеграционна“ политика подтикват Рашони да напише своята *Valacho-Turcica*, в която, както и на други места, показва значението на „тюркския елемент“ за възникването на румънската държавност. Обратът в самата Турция с провежданата от Мустафа Кемал революционна модернизация на страната поставя въпроса за намирането на нова „неосманска“ турска национална идентичност. Тя се конструира на базата на общия „турански“ произход, който интегрира историята и културните постижения на всички тюркски (и алтайски) народи. Към това са добавени „азианическите“ малоазийски култури, за да се стигне до „слънчевата теория“ за езика, поставяща в основата на човешкото развитие предците на днешните турци⁵. В този контекст куманите („кипчакските турци“) стават градивен елемент в източноевропейската история, обусловил също възхода на средновековната българска държава и затвърдил „тюрското присъствие“ на Балканите далеч преди пристигането на османците. С тях биват свързвани и „помаците турци“, в които турска-

---

⁵ За национализма в турската историография и подкрепата му на държавно равнище срв. Vryonis, Jr. Speros. *The Turkish State and History. Clio meets the Grey Wolf*. Thessaloniki, 1991. 131 pp. (= *Institute for Balkan Studies*, No 237). Също в български превод на Върбан Тодоров: Врионис, С. *Клио се среща със сивия вълк. Турската държава и турската история*. София: Парадигма, 1997. 149 с. Критични бележки съдържат и работите на съвременния немски тюрколог Scharlipp, W. E. Die alttürkische Religion und ihre Darstellung bei einigen türkischen Historikern. — *Welt des Islams*, 31, 2, 1991, 168—192; Scharlipp, W. Zur Rolle der alttürkischen Runenschrift in der türkischen Gelehrtenwelt. — *Materialia Turcica*, 17, 1996, 77—86. Вж. също Бибина, Й. Българите и тяхното минало в турските учебници по история. — В: *История на българите: изкривявания и фалшификации*. Ч. 1. София: Тангра, 2002, 121—157; Стоянов, В. Турски „приноси“ към българската история. — В: *История на българите: изкривявания и фалшификации*. Ч. 1. С., 2002, 158—169.

та националистическа пропаганда вижда потомци на кумани-мюсюлмани, „забравили“ майчиния си език поради непрекъснатия български натиск и славяноезичното обкръжение.

Въпреки псевдонаучните тези на турската национал[истич]на историопис, не може да се отрече голямата роля на тюрколозите и ориенталистичните школи (руска, унгарска, немска, а напоследък и американска) за възхода на куманологичните изследвания. Защото тъкмо интерпретациите на тюркския езиков и фолклорен материал, съчетани с данните от „източните“ и „западните“ исторически извори и в комбинация с резултатите на археологическите проучвания, на съпоставителната етнология и антропология, позволяват да бъде разкрита по-комплексно характеристиката на разглеждания обект. В този смисъл „куманската историография“ до голяма степен се обуславя и от специфичните постижения на световната тюркологична наука.

КУМАНСКИЯТ ЕТНОНИМ – СЪВМЕСТЯВАНЕ НА НЕСЪРАЗМЕРИМОТО

Развитието на „куманологията“ изобилства с идеи, разширили нейния хоризонт. Тяхната рецепция и модификация е обогатявала с допълнителни нюанси представата за куманите и е провокирала нови изследвания за уточняване, потвърждаване или отхвърляне на утвърдените вече тези. Ярък пример за това ни дава тълкуването на самия етноним. В разноезичните извори куманите са обозначени с различни имена. По-подробно техните варианти са представени от Маркварт, Немет, Дьорфи, Расовски, Менгес, Прицак и Голден: (1) Куни = *унг.* Kún (мн. ч. Kún-ok)⁶, *унг.лат.* Cunus, Cunis, Cuni, Chuni; *араб.-перс.* قون qūn; (2) Кумани = *гр.* Κοῦμανοί, Κουμάνοι, Κουμᾶνοι, Κουμάνος ~ Κόμανοί, Κομάνοι, Κομάνος; *лат.* (> *итал., фр., нем., пол., унг.*)⁷ Cumanī, Cumanus, Cumaniam, Cumanicum, Cumanorum ~ Chumanī ~ Gummanī ~ Quomanī ~ Comanī, Commanī, Comanis, Commanis, Comain, Commain, Comanes, Comania, Comanie, Comanicum, Comanorum, Comanitae ~ Chomanī; *рус.* Коумани, *бълг.* Коумани, Куманли, *груз.* Коман-и, *сир.* Qoman⁸, *араб.* Qumān (القمانين al-qumānīn, القمانيون al-qumāniyyūn, القمانيه al-qumāniyya); (3) Кипчаки = *др.уйг.* [Qi]bčāq (~ [Qi]pčāq ~ [Qi]wčāq)⁹, *араб.-перс.* قفصاخ Ḥifšāḥ¹⁰, قفجاخ Ḥifčāḥ¹¹, قفجاق Ḥifčāq

⁶ Формата Kún е засвидетелствана писмено от 1086 г. [Прицак].

⁷ Прицак отбелязва, че обикновено формите с -и- са били характерни за доминиканците, а тези с -о- са били присъщи на францисканците, френските кръстоносци и Марко Поло. Голден също откроява италиански и френски варианти на -о-.

⁸ При сирийския патриарх Мар Михаел в 1196 г. (Прицак, Голден).

⁹ При т. нар. Селенгински камък или Надпис на Моюн-чур, 746/7–759 г. (Прицак, Клящорни).

¹⁰ При Ибн Хордадбех (ок. 840–880) [Маркварт, Прицак, Голден].

¹¹ В анонимния географски трактат *Ḥudūd ul-'Alam* (988). Маркварт го споменава като „старо известие за земите на север от Черно и Каспийско море“ и предава името чрез قفصاخ Ḥifšāḥ.

(خفجاق Hifġāq)¹², قفجاق Qifċāq (قفجاق Qifġāq)¹³, قفجاق Qibċāq (قفجاق Qibġāq)¹⁴, *арм.* Xbšax, *груз.* Qivč'aq-i, *монг.* Kibċa'ut, Kimċa'ud (мн. ч. от Kibċaġ ~ Kimċaġ)¹⁵, *кит.* Ch'in-ch'a (K'in-ch'a)¹⁶, K'o-fu-ch'a ~ K'o-pi-chao, *лат.* Capchat, Capchas; (4) Половци и пр. = *рус.* Половци¹⁷ ~ *чеш.* Plawci, Plawci ~ *пол.* Polowczy, Plawci, Plawci, Plauci (Plaucos, Plaucorum)¹⁸, *срб. хрв.* Plavi ~ *унг.* Palócz; *лат.* Pallidi, Flavi; *нем.* Valwen (Valven, Walwen, Falwen), Valewen (Falawa), Valben (Falben), Balwen (Blawen), *нем.лат.* Valani, Valoni, Falones, Phalagi, Valvi, Valui; *армен.* zXartēšk'n (мн. ч. от Xartēš ~ xarteaš, xartyaš, xardjaš). Прицак разделя всички имена на „родни“ (native: *Кипчак, Куман, Кун*) и на „чужди“ (foreign: *Половци, Pallidi, Valwen, Xartēšk'n*), като ги групира в „по-ранни“ (*Кипчак–Половци*) и „по-късни“ (*Куман–Кун–Pallidi–Valwen–Xartēšk'n*). Голден добавя към тях названието на източното кипчакско „крило“ (5) **Кангль** = *араб.-перс.* قنگلي Qankli/Qangli, *лат.* Cangle ~ Cangitai, имащо обаче по-различно обяснение. С това той сумира вариантите на етнонима в четири (1992, 1995–1997) до пет (2002) основни типа: 1. Qirċaq/Qibċaq; 2. Quman/Qoman; 3. Qun; 4. Калки или преводи на някоя от горните форми [половци, pallidi, Valwen, xartēšk'n]; 5. Qangli, отчитайки също и други възможни обозначения на куманските предци.

За смисъла на имената Половци (Кумани, Куни, Кипчаки) са изказвани множество предположения, предлагани са съпоставки и тълкувания, целящи да уточнят семантиката. Някои от ранните хипотези вече отдавна са забравени, други са били нагаждани към направени по-късно сближавания на названията с различни слова,

¹² При Байхаки (995–1077) и Гардизи (1094) [Маркварт, Прицак, Гълден].

¹³ При Кашгари (ок. 1074–1076) и Ибн ал-Асир (1120–1121) [Маркварт, Прицак, Голден].

¹⁴ От XIII в., при Рашидеддин (ум. 1357) и пр. [Маркварт, Прицак, Голден].

¹⁵ В монголски текстове след 1240 г. (> *тюрк.*) [Прицак, Голден].

¹⁶ Маркварт го чете K'im-tš'at. Пелио отбелязва, че в монголската епоха K'in-č'a се е произнасяло *K'im-č'a (<Qibċaq с преход b ~ m). След него и Прицак сочи изговора на K'in-ch'a през XIII–XIV в. като *K'im-č'a(q). Голден също извежда Ch'in-ch'a или K'im-ch'a от Kimċa[k] < *монг.*

¹⁷ В староруските текстове от 1055 г. нататък.

¹⁸ Маркварт изтъква, че при полските хронисти [по Шльоцер и при немски автори] половците са били отбелязвани също като „Parthi“, което е подвело Блау да търси подобна етимология.

преди на свой ред да отстъпят пред новите етимологии. Днес те представляват интерес само за „историята на идеите“ в рамките на „историята на историческата наука“. Такова е лансираното от Стриковски (XVII в.) обяснение на Половци чрез думите „полон“ (плен) и „полевания, ловель“ (ловуване, лов), откъдето след него и Миховиус твърди, че името е означавало „ловци, разбойници“. Такъв характер има също извличането през XVIII в. на етнонима от р. Полот (Г. Ф. Миллер, П. Ф. Сум), или интерпретирането му през XIX в. от О. Блау като производно на *ср. перс.* Pahlav от *ст. перс.* Parthawa (парти, партяни). Ако бъдат игнорирани подобни произволни съпоставки, остават две основни хипотези, издържали проверката на времето и запазили се продуктивни до днес.

По-старата от тях се корени в опита да бъде обяснено името с помощта на думата „поле“. Тази по същество „народна етимология“ е фиксирана още при Нестор (XII в.), който отбелязва, че куманите са били наречени Половци, защото са идвали от „пустинята“ (сиреч от пустоша, степта, полето). В XVIII в. идеята прониква в научната литература чрез Татищев и Херберщайн. Първият извлича името Половци от „поль великих“ и смята, че то е било аналогично на *евр.* „скити“ и на *гр.* „номади“, докато вторият изрично го тълкува като „поляни; народ, живеещ по полята“. В 1837 г. К. Цойс се опитва да обясни по същия начин и немското название Valwen чрез *fal (Feld ‘поле’, запазено в името Westfalen ‘Вестфалия’) като „обитатели на равнините“ (Bewohner der Flächen). Интерпретацията на името чрез лексеми, които семантично насочват към степта, е преобладаваща в европейската наука до края на века и спорадично се среща и в по-ново време: Вамбери (1882) и Бретшнайдер (1889) продължават да смятат *половците* за „жители на степта“, въпреки предложеното в Русия ново тълкуване, което впоследствие се налага повсеместно. През 20-те години на XX в. Босуел е склонен да обяснява „Половци“ като „степняци“ (steppe folk) от „поле“ (field), смятайки го за превод на тюркското *кипчак*, а в 1978 г. и Дякону ги приема за „habitants des steppes“, виждайки в названието превод от тюркското име *куман*. Смесовата връзка на този етноним с „поле, степ, пустош; равно и празно пространство“ може би щеше да си остане в миналото като една от многото за-

бравени идеи, ако не бе опитът на Прицак да го извлече от славянската основа „пол“ (празен, открит), приемайки *пол-ов-ци* за превод на *тюрк. qırcaq* в значение на „степен/пустинен (народ)“.

Втората хипотеза също търпи модификации в своите детайли. Тя е лансирана в 1875 г. от А. Куник, който свързва името Половци с прилагателното „полдв[ой]“ (жълтобял, жълтеникав, блед), и тази идентификация става преобладаваща в куманоложките проучвания на ХХ в. През 1910 г. А. Соболевски разширява семантиката на изходната основа с „полдвой“ (син), понеже така са били наричани воловете с гълбоват (сив) цвят. Според него и *нем. Falben* е имало сходен смисъл (*blau* ‘син’), а куманите са получили това си название по името на някоя от техните групировки (подобно на татарската „Синя орда“). Идеята на Куник е възприета в 1914 г. от Маркварт, който смята, че както руското Половци, така и близките по смисъл обозначения *Pallidi, Falones, Valvi, Valwen* и др. (от *нем. Falben* ‘бледи, светложълти’) са възникнали по външността на назования чрез тях народ. Благодарение на неговия научен авторитет тази хипотеза се налага в Европа. През 1924 г. Кошани е съгласен, че името *половци* е означавало „светли, жълти или бели“. Руси и „сини“ (синеоки) са били куманите и според Младенов (1931) — така той определя също гагаузите (от *gök uz* ‘сини узи’), а Расовски (1935) твърдо приема, че названието на половците „бледожълт, сламеножълт“ е било дадено по цвета на техните коси. В 1940 г. Пономарьов допуска *половци* да е превод от *кубан-куман* в значение на „блед, сивкав, бледожълт“, а на следващата година Немет (1941) открива във всички варианти на етнонима (славянски, немски, арменски и тюркски) значението „жълтеникави, бледи“, но не в смисъл на „руси и синеоки“, а според жълтеникавия цвят на кожата. По-късните изследователи смятат почти без изключение руската форма „половци“ за превод от *тюрк. qıman* или *qırcaq*.

Подобен сложен път на развитие изминава и тълкуването на името *Qıman (Qıman)* и/или *Qın (Qın)*. В по-старо време то е било извлечено от някой хидроним — една обичайна практика през XVIII и XIX в., доколкото и етнонимът „българи“ е бил свързан някога с р. Волга, а и до днес руските и сръбските националисти

спекулират с това, определяйки българите като „татари, дошли от Волга“. Още Татишчев познава в 1768 г. автори, които са обяснявали името на куманите с названието на р. Кума, извираща край Кубан и вливаща се в Каспийско море. През 1834 г. Досон предпочита да го свърже с р. Кубан въз основа на фонетичния преход $b \sim m$ (Kuban > Kuman), а през 1853 г. Березин се връща към съпоставката с р. Кума. Заедно с това са търсени паралели с различни слова. Татишчев сочи връзка с *черем*. „кумаис“ (лунен човек, лунни хора), други ранни автори са отъждествявали названията „куни“ (кумани) и „хуни“. Вамбери се е опитал в 1882 г. да обясни куманското име като производно от унг. *kun* и латинския суфикс *-anus*. В тази посока на мислене е също и по-ранната етимология на Немет (1930), който свързва *kun* ‘куман’ и *hun* ‘хун’ с лексеми, означаващи „човек, мъж; народ“ [*монг.* *kümün*; *др. тюрк.*, *уйг.* *kün*; *вогул.* *khum*; *унг.* *hün*; *вотяк.*, *самоед.* *kum*; *зюрен.* *komí*; *гот.* *guma*; *лат.* *homo*], докато Дьорфи (1948) приема унг. *kun* за произлязло от *hun/hun* с първоначално значение „източен номад“, преди да започне да се използва и за куманите. В най-ново време Голден (1992) отбелязва, но само в допълнение на приведените от него хипотези, че в средно-кипчакския език *qun* е означавало „сила, мощ, могъщество“ (така Алтхайм извлича името на *хуните* от *qun ‘сила’ или **qu-* ‘бивам силен’¹⁹; така обикновено се тълкува и името *Türk* — *б.а.*, *В.С.*), а в средно-тюркския език е съществувал глаголят *qun-* „крада, отвлечам“ (това подпомага тезата на Стриковски). По различен начин е обяснявано и названието „кумани“. Голубовски го тълкува в 1884 г. като *kun-men* ‘светоподобен’ от *kun* [= *kün*] ‘светъл, ден’ (вариант на интерпретацията е *kün-men* ‘слънцеподобни’ от *kün* ‘ден, слънце’), а в своята по-ранна хипотеза Немет (1930) вижда в него *qun-man* ‘куноподобен’ от *qun/kun* ‘кун’ и суфикса *-man/-män* (по аналогия на *Türk-män* ‘туркмен’). В края на ХХ в. подобна позиция застъпва и Голден: *quman* < *qumman < *qun* + *man* ‘истински кунни’. Менгес (1951) също посочва хипотетичната възможност името да е получено чрез този суфикс, но от *qum* ‘пясък’ и в смисъл

¹⁹ Altheim, *F. Geschichte der Hunnen Bde.*, I—V. Berlin, 1959—1962 (вж. т. 1, 1959, с. 8, 29).

на цветови оттенък: *qıtan* < *qım-tan ‘пясъкоподобен’ (както *qıtan* < *qım-a-n*, сходно на *qım-ğa-n*, *qım-ğa-l* ‘дорест, светло-кестеняв’). Той сам обаче смята това за „слабо вероятно“. Връзката на етнонима с тюркската дума за „пясък“ е изтъквана, когато в духа на традицията от XIX в. Иловайски (1876) приема куманите за „степняки“, а след него Кун (1880), Ференц (1931) и други автори също извеждат името им от „степ“. В по-ново време и Дякону (1978), за когото самоназванието на куманите е било *kun/hun*, ги определя като „жители на степта“ от *kım* ‘пясък; степ, равно пространство’. През 1982 г. Прицак отново свързва името на куманите с представата за степта — „(народ на) бледата/сивата (степ, пустиня)“, но той, както и Менгес, набляга на интерпретацията на етнонима от обозначение за вид светъл цвят.

Тази идея е повлияна явно от приноса на Куник по отношение на името *половци*. В 1940 г. Пономарьов посочва, че и в тюркското название *кумани* е залегнала подобна по значение основа и затова приема руското *половци* да е превод на името *kıta-n*, произлязло на свой ред от *kıba/kıta* ‘блед, сивкав, бледожълт’ + *-n*. Заслугата за въвеждане на новата хипотеза в научните среди обаче принадлежи на Немет, който в 1941 г. се отказва от предишното си тълкуване (*qıtan* < *qım* + *-tan*) и привеждайки редица примери обяснява имената *qım* и *qıtan* като формиранни от тюркското прилагателно *qū* < *qub ‘сивожълт, блед’ (*falb*, *bleich*) и от разширената му форма *qub-a* < *qub (в същото значение) с помощта на деноминативния суфикс *-n* (т. е. *qūn* < *qū* + *-n*; *qıtan* ~ *qıban* < *qıba* + *-n*). Това широко разпространено обозначаване на куманите (*qım*, *qıtan* = *половци* = *Falben* = *çarteş*) като „бледи, жълтеникави, пепеляви“ (*bleich*, *gelblich*, *fahl*) е било свързано според Немет с цвета на кожата, не на косата. То се е отнасяло първоначално до източноазиатското племе *m'ŋqa*, което, прониквайки сред тюрките, е било наречено от тях *qūn* или *qıtan* „жълтеникавите, бледите“. През 1951 г. Менгес също дава подобна етимология, до която е достигнал независимо от Немет. Той предполага, че в основите на етнонима (*тюрк.* *qıba* ‘сивкав, блед, жълтеникавочервен’, *qū* ‘блед, жълтоват, жълтеникавокафяв’ и пр.) лежи алтайският корен **qu-*, от който може да са възникнали фор-

мите *qu-m (qum ‘пясък’) и *qu-ba/-wa (quba ‘жълтеникав, блед’), чиито производни са притежавали сходна семантика. Крайното -n при името quman (< *qoba, quba + -n) е отразявало редкия номинален суфикс -n или *по-скоро* стария множествен или колективен суфикс -an/-ān. С по-малка вероятност е етимологизирането на названието от qum ‘пясък’ (> qum-a-n или qum-tan) като обозначение за светъл пясъкоподобен цвят, който обаче едва ли е бил белег на кожата. В 1952 г. Прицак подхвърля в една своя рецензия идеята, че името на куманите „бледи“ може да е било дадено по цвета на конете им и да се е използвало в смисъл на „народа с кулестите коне“ (das Volk mit bleichen Pferden). По-късно обаче той се отказва от тази съпоставка. През 1976 г. Кононов изхожда от хипотезата на Немет (qun, quman < qū [< quw < *qub], quba ‘блед, светложълт’ + -n), за да открие в морфемата -a от думата quba самостоятелен формант с умалително-ласкателно значение, произлизащ от суфикса -au/-eu. За разлика от Немет обаче той интерпретира крайното -n в етнонима qum-a-n като показател за събирателност-множественост. Това му позволява по аналогичен начин да тълкува названията *кумик* (qum-a-k, qum-i-k < *qub) и *кипчак* (qībčak < *qub-ač-ak), чрез друг диминутивен суфикс (-ač) и друг множествен показател (-°k). В следващите десетилетия етимологията на Пономарьов—Немет—Менгес—Кононов се налага почти повсеместно. През 1982 г. Прицак обяснява етнонима quman чрез *тюрк.* (> *монг.*) quba ‘блед, жълтеникав, светъл; цвят между червеното и жълтото’ и колективния суфикс -an, т. е. като quba + -an > qubān > qumān (в „свита“ форма quba > qū + -n > qūn), тълкувайки го „светлият, бледият [народ]“ или „[народът на] светлата, бледата [степ, пустиня]“. Палоци-Хорват (1989) и Рашони (2000) следват Немет, когато пишат, че формите quman и qun ‘бледи, светложълти, сивожълти’ са били производни от qū ‘сивкав, жълтеникав, блед’, а Голден многократно повтаря същото мнение за произхода на името от *тюрк.* quba ‘блед, бледожълт, светлосив, светлокестеняв’, или от „свитата“ форма qū (quw < *qub) ‘светъл, жълтеникав, жълтокафяв, блед’.

През втората половина на ХХ в. възниква и една по-различна хипотеза, предлагаща тотемистично обяснение на етнонима *куман*.

Още в 1951 г. Менгес дава подобно тълкуване на името *ковуи* чрез *qovci, quvci — кипчакска форма (с преход на $\gamma/g > v$) от *тюрк.* qoŋu, quŋu, qū ‘лебед’. Той изтъква, че в някои китайски текстове лебедът е посочван заедно с бика и вълка сред предците на ранните тюрки и следователно можел да се смята за тотемно животно. Лебедът бил под табу сред отделни тунгуски племена и в много индоевропейски езици. Според Менгес не е изключено името *ковуи* да се е намирало в някаква историко-географска връзка със страната Λεβεδίαι между Дон и Дунав, родината на унгарците (Тоѹркои). Напълно възможно било следите на тези Ковуи ~ Qoŋu/Quŋu да са водели и към Ңu-čǝǰä, свързвани от Де Гроот с Ну-ғи, които според някои извори са били племе на Гао-С’ě („високите коли“), смятани за водещия клан на древните уйгури и за идентични с Diŋ-liŋ. Той допуска също *дин-лин* и *гао-че* да са представлявали „(тюркизирано?) енисейско-остяцко племе“, доколкото името им се свързва с названието на по-късните *коти* (Ketó). Не може да се прецени дали наблюденията на Менгес са били познати на съветските учени или идеята за връзката между *Куман* и обозначението на лебеда е възникнала самостоятелно, но в 1967 г. Грунин определено извлича името на куманите от *тюрк.* ku ‘лебед’ + -man. Подобна теза развива Баскаков в своята монография за тюркските езици, когато при северните диалекти на алтайския език се спира на говорите на *лебединците* (куу-кижи < куу ‘лебед’ + киж ‘човек’) и *кумандинците* (куманды ~ кубанды ~ куванды < *якут.* куба ‘лебед’ + словообразователния афикс -нды), допускайки общ произход на имената с етнонима *куман* (< куу ‘лебед’ + -ман) и с историко-географското название *Лебедия*²⁰. В 1976 г. той отново обяснява *куман* като kun ‘лебед’ + -man (афикс, подобен на *рус.* -анин в „лебед-янин“). Явно за идентификацията е допринесло сходството на името с това на „кумандинците“ (qubandī, quwandī, qu‘mandī-kīži) и „лебединците“ (qū-kīži, *рус.* лебединские татары), живеещи в района на река Лебед, което говори за връзка между етно- и хидронима. Без да взима отношение към тази идея, Голден (2002) привежда *монг.* qun ~ *тюрк.* quŋu, quw, qu ‘лебед’ и ойротските племенни имена Qū kīži и Qumandū (~ Kumanlī?) kīži.

²⁰ Баскаков, Н. А. *Введение в изучение тюркских языков.* Москва, ²1969, с. 327.

Формалното сходство между тюркските думи qū ‘лебед’ и qū ‘блед’ позволява и такава интерпретация, но ако се отчете фактът, че табузираните названия на лебеда са означавали „светъл, бял“ (срв. при Менгес: *праслав.* *olbodъ > *слав.* lebedъ; *ст.в.н.* elbiz, albiz ~ *лат.* albus ‘бял’ и пр.), то би могло да се предполага съществуването на семантично „припокриване“. Според Кононов (1976) в тюркските езици лебедът е получил това си название по светлата окраска на своите пера²¹. В такъв случай съпадението може да бъде обяснено с разширяване на първоначалното значение или с наличието на общ (или сходен) алтайски корен *qu-, до който се достига при опитите за тълкуване на етнонима: 1) *qu- > *qub > quba; *qu- > quyu/qoyu (> *quvu/qovu) > quw > qū ‘лебед’ = Quman, Qun; 2) *qu- > *qub > quba, qoba (> quva, qova) > quw > qū ‘блед, светъл, жълтоват, пепеляв, сив (сива степ), сивобял’ = Quman, Qun; 3) *qu- > *qub/qum (qubak/qumak) ‘пясък’ = Quman. Към него се отнасят и други слова, с които името на куманите е било свързано, например: 4) *qu- > qu- ‘бивам силен’ > qun ‘сила, мощ’ = Qun, Xun; 5) *qu- > qun, qum > *quma/quba ‘човек’ (срв. *др.тюрк.* kün ‘племе, народ’, *монг.* kün, kun, хун, күтүн ‘човек, хора, народ’, *мандж.* күтүн ‘мъж’, *селкуп.* qum ‘мъж, човек’; quma-say ‘хора, камасинци [?]’, както и приведените в 1930 г. от Немет примери) = Qun, Quman²².

Анализите на името *кипчак* също насочват в тази посока. И тук има различни интерпретации, макар и не така многобройни и

²¹ Кононов, А. Н. К етимологии, с. 160, бел. 11.

²² Анализирайки структурата на българския етноним, авторът на тези редове бе предположил, че името на куманите също би могло по аналогия да се интерпретира от една „праоснова“ *k°-/g°- (срв. *qu-) > *qub ~ *qum ‘човек, мъж’+ суфикса за мн. ч. -°n като qun-an, qum-a-n ‘хора, народ’. В *полов-ец, полов-ци* на свой ред тогава се открива формата *rolov, която може да се различени на корен *râl ~ *bâl ~ *vâl (в същото значение, срв. българския етноним) и суфикс -°v/-°w, биваш навярно разновидност на множествения показател -°k/-°g, откъдето руското обозначение на куманите би произлизло от съпоставима с българското име вариантна форма *bâl-°k ~ *bâl-k, а не от обозначенията за „поле“ или вид светъл цвят (Стоянов, В. *Bulgaro-Turcica 1: Етнонимът „българи“*. За българо-тюркските смешения. С., 1997, 33–34 и бел. 63). Разбира се, както и в случая с името българи, подобна семантика на названието („мъж, човек“ > „мъже, хора“ > „племе, народ“) може да е била присъща само на част от по-далечните предци на съответния етнос, а не на по-късните негови носители.

не толкова категорични. В тюркската традиция, при Рашидеддин и други мюсюлмански автори формата *qırcaq* е употребена в смисъл на „кухина, хралупа (на дърво)“, като в някои тюркски текстове тя се редува с *qobı/qovı* ‘кух, изгнил; нещастен, неуспешен’, *qobı* > *qowı* ‘хралупа (на дърво)’ и *qobuq/qovuc* ‘изгнило, празно, сухо (дърво)’. В 1914 г. Маркварт привежда по речника на Радлов отделни значения на думата *qırcaq* ‘празен, пуст; кухо дърво; гневлив’, както и други слова, съпоставими с корена на етнонима. Той е на мнение, че от първичната семантика на *qırcaq* ‘празен, пуст’ би могло теоретично да се развие значението „пустиня, степ“, но подобна форма (*qıbcaq ‘степ’) трябва да се извлича по-скоро от **qub/qum* ‘пясък’, откъдето *qıb-caq* (> *qırcaq*) ще представлява диминутив в значение на „малка пясъчна степ“. Според Брус-Босуел (1927—1928) самоопределянето на куманите като *qırcaq* е означавало, че те са дошли от „Кипчак“, т. е. от днешната киргизска степ. Немет (1930) поставя в основата на името сибирско-тюркската (сагайска) дума *qırcaq* ‘сърдит, гневен, избухлив, лесно разгневяващ се’, докато Кляшторни (1988) го смята за апотропеично название, което след загубване на първоначалното си значение („безуспешен, нещастен“ < *qobu* ~ *qovu* ‘празен, кух’) се е превърнало в етноним. За Кононов (1976) *qıbcaq* е диминутивна форма, подобна на *qum-a-n*, но с различен множествен показател от обща основа *qub ‘блед’. Със значението на името се занимава и Прицак. Още в 1973 г. той определя руското название *половци* като превод на тюркското *кипчак*, означаващо „половой“ и „мешканецъ полового (пищаного) степу“, а в 1982 г. се спира подробно на самото име *Qırcaq*. Прицак припомня значението му „хралупа (на дърво)“ и отбелязва връзката на *qıbcaq* с *тюрк.* *qobı* > *qowı*, а после, следвайки Пелио (*тюрк.* *qobı*, *qovı* ‘празно място’ > *монг.* *γobı* ‘пустиня, Гоби’)²³, смята, че лексемата, изразяваща идеята за „празнота“ (hollowness) или „преходност“ (transience), е значела първоначално „празна — безлесна [степ/пустиня]“, откъдето етнонимът *Qıbcaq* можел да се тълкува

²³ Вж. Pelliot, P. Sur la légende d’Uguz-Khan en écriture ouigoure. — *T’oung Pao*, 27, 1930, 279—281; Pelliot, P., L. Hambis. *Histoire des campagnes de Gengis Khan*. Leiden, 1951, I, p. 96.

и като „степен/пустинен [народ]“. Според него това название е било получено от уйгурите, които, за разлика от номадите, са се смятали за „горски народ“. Голден изброява досегашните идеи във връзка с тълкуването на Qırçaq, но не взема отношение към тях, ако не се брой определянето на Прицаковата съпоставка между названието *половци* и думата *полъ* ‘открит, празен’ като „more than something of a stretch“ (2002). Както се вижда, и при етнонима Qırçaq обясненията гравитират около представите за „степ“ и „вид светъл цвят“. В този случай отново се стига до същия алтайски корен: 1) *qu- > qub/qum ‘пясък’ > *qıb-čaq [малка] пясъчна степ’ > Qıbčaq; 2) *qu- > *qub/-a ‘блед, жълтеникав, сивкав’ > qub-ač-ak ‘бледовати’ > Qıbčaq; 3) *qu- > *qub > quba/qoba, qobı/qobı ‘празно място’ > qobı ‘пустиня, степ’ > Qıbčaq; 4) *qu- > *qub > quba/qoba, qobı/qobı > qowı ‘кух; хралупа (на дърво)’ ~ ‘празнота’ > ‘празна, безлесна (степ, пустиня)’ > Qıbčaq.

С други думи, тълкуванията на куманското народностно име се свеждат главно до извеждането му от термини за „поле, степ“ и за вид цветови оттенък в значение на „блед, жълтоват, сив“. Доколкото обаче в имената преобладава представата за цвета, а освен това на две места кипчаките (кумани, половци) изрично са обозначени като „светлите, бледите“, респективно като „šari“ ‘жълти, бели’, то явно идеята на Куник, обогатена от Соболевски и доразвита в работите на Пономаръов — Немет — Менгес — Кононов се ползва с определени предимства. Тя е породила обаче най-разнообразни интерпретации. Докато Кримски допуска името *половци* да е получено от цвета на техните шапки (както при *каракалпаки* „чернокапци“ и *къзълбаши* „червеноглавци“), а Прицак е мислел някога, че е ставало въпрос за цвета на конете им, повечето учени свързват названието с особени физически белези и го отнасят до цвета на кожата или косата. Това е довело до множество спекулации. Ако куманите са били русокоси, то предците им биха могли да се отнесат към така дискутираната белокожа и русокоса (или рижавя), синеока (или зеленоока) раса от Централна Азия, за която се съобщава в китайските извори и която бива свързвана етнически с древните киргизи (хакасите), с аланите (аси, усунни), от-

части с уйгурите и с племената *динлин* (Diŋ-liŋ, Ting-ling) — възможните предци на част от древните българи. Маркварт смята, че имената Половци, Pallidi, Valwen са били получени според външността на народа, но отхвърля връзката с предполагаемата бяла раса в Азия. Неговият рецензент Пелио (1920) обаче ъ на друго мнение, а за Грум-Гржимайло (1926) „светлокосостта“ на куманите е показвала, че те или са били „потурчени динлини“, или са имали примес на динлинска кръв. Противно на Маркварт Расовски смята, че обозначаването на половците като „бледожълти, сламеножълти“ е получено по цвета на косите. Немет (1941) изтъква, че повечето варианти на етнонима са означавали „bleich, gelblich, fahl“, но не като „руси и синеоки“, а по жълтеникавия цвят на кожата. Тази белота (или жълтеникавост) ще да е представлявала в очите на тюркското население специфичен белег на дошлите от Манджурия и Северен Китай завоеватели (Немет, Голден). Това може да е причината за възникване на подобно име, чийто превод (калка) е проникнал по-късно и в другите езици. Жълтото обаче е свързано с центъра или средоточието на имперската власт в китайската традиция. Така тълкува Менгес определянето на кипчаките като Sārī/Şary (от şary[γ] ‘жълт’), но не чрез „рус, белокож“, а в символичното му значение на „земя > център, имперски“. От друга страна, бялото насочва към запада в тюркската цветова символика. Ето защо, на базата на изходните основи за етнонима, половците (куманите, кипчаките) биха могли да се разглеждат също като централния, господстващия народ или като западния клон на някаква номадска „империя“. И сякаш за да станат нещата още по-сложни в тези основи се открива и допълнителен цветови оттенък на „бледостта“ (сивкав, сив > син), а това поставя въпроса за връзката между куманите (половците) и „сините“ (също „небесни, коренни“ [от gök ~ kök ‘небе, син; корен’]) тюрки на Втория (Източен, т. е. „Син“) тюрк[ют]ски каганат, още повече, че в запазените от неговата епоха „рунически“ надписи се споменава за господството на „тюрки [и] кипчаки“.

Общоприетото схващане, че с имената Половци (и пр.), Falben (и пр.), Xartëš (~ Šarī), Qun/Quman и Qırçaq е бил обозначаваан един и същ народ, е мотивирало учените да търсят в тях сходни

значения и да виждат в Половци—Falben—Xartëš калки от *тюрк.* Qun/Quman или от Qırçaq. Това позволява тълкуванията на отделните етноними да бъдат сумирани в табличен вид, за да се откроят онези съпоставки, които обясняват повечето (или дори всички) названия (табл. 1).

Таблица 1

Семантична група	Половци Falben, Xarteš, Šarī	Qun	Quman	Qırçaq
хидроним	Полот	-	Кума	-
.	-	-	Кубан	-
куни ~ хуни	-	qun/xun	qun-anus	-
.	-	qun/xun > qun	qun-man	-
човек, хора	-	-	kumais	-
.	-	qun, qum	qun-man	-
.	p ^o /b ^o + - ^o w/γ/k	q ^o + -[^o]n	q ^o m[^o] + -[^o]n	-
поле, пустини	поле, *fal	qum 'лясък, стен'	qum-man, qum-a-n	qır-čağ < qum/qub
.	поль 'празен'	-	-	qobī 'празен'
блед, сив, жълт	полòv, falb, xarteš	qu-n	quba-n/qub-a-n	qub-ač-ak
тотем (лебед)	-	qu-n, qun	qu-man, qun-man	-
varia	-	qun 'сила, мощ'	qun-man	-
.	-	kün 'ден, слънце'	kun-man	-
.	полон, ловель	qun- 'отвличам'	-	-
.	Pahlav	-	-	-
.	-	-	-	qırçağ 'хралупа'
.	-	-	-	qobī 'кух, гнил'
.	-	-	-	qırçağ 'нешастен'
.	-	-	-	qırçiq 'гневлив'

В „квантитативно“ отношение веднага привличат внимание 2 до 3 хипотези. От тях извличането на етнонима от лексеми в значение на „човек > хора ~ народ“ би могло да отпадне. Не само защото липсват примери за подобно тълкуване на qırçaq (това име би могло да намери адекватно обяснение от q^om/q^ob + ума-

Извличането на имената Qırçaq ~ Qūn ~ Quman ~ Šarī ~ Hartēš ~ Половци, Pallidi, Falben и пр. от обозначения за цвят в смисъл на „бледи (светли, бели, беловати), жълти (жълтеникави, жълтовати, бледожълти, светложълти, сламеножълти, жълтеникавокафяви, жълтеникавочервени), сивкави (сивобели, сивожълти, сиви ~ сини)“ насочва към тяхната политическа и/или етническа „предистория“. Кипчаките (Sir?) се споменават при народите на Втория („син“, т. е. „източен“) тюркски каганат. Народът [на земята] Sāgī (< Šarī), сред който са проникнали *куните*, е отждествяван с [част от] т. нар. *саръ* („жълти“ > „бели“ или „централни“ > „западни“) *уйгури*. Самите *куни* (Qūn) са били изтласкани от техните собствени територии („център“ ~ „жълт“?) в западна („бяла“) посока от Qāy[i] („народа на змиите“). По-късно кипчаците са формирали дяското (западно, т. е. „бяло“) крило в Кимекския ханат, преди да разпрострат властта си над западните („бели“) области на евразийската степ, прогонвайки и/или частично асимилирайки установилите се преди тях в района на Северното причерноморие узи и печенези. Всичко това е в полза на едно спекулативно „политическо“ или „цветово-символистично“ тълкуване на етнонима като [само]название на неговите носители с оглед на традиционното тюркско определяне на посоките на света.

При много народи обаче бялото (светлото) е било свързано и с представата за по-висш или по-благороден произход в сравнение с черното²⁴, с което е бил обозначаван „обикновеният народ“ (*тюрк.* qağa bodun), заемащ подчинено положение в рамките на общността. Едно подобно [само]название би могло да изразява самочувствието на неговите носители, изтъквайки статута им на „господари“ над останалите ездитни номади. Тази представа е доста древна и явно не само „алтайска“, ако се съди по име-

²⁴ Засвидетелстваното при карлуките и някои други тюркски народи използване на думата qağa 'черен' в значение на „велик, главен“ (срв. qağa хан > *караханиди*) е получено чрез разширяване на семантиката от qağa 'черен = север' във връзка с обстоятелството, че свещените стари земи (и убежища) на тогавашните тюрки са лежали на север. За подробности вж. Pritsak, O. Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik. — In: *Zeki Velidi Togan' a Armağan.* Istanbul, 1950—1955, 239—263.

ната на някои от водещите алански племена (Duḥs-Ās [*Ruḥs-Ās], 'Ρωξολανοὶ [*Ruks-Alan] 'светли ~ блестящи аси/алани' < *иран.* gauḫšna 'светъл' и ruks, ruḥs 'блясък, сияние' [~ *лат.* lux, *н.перс.* raḫš]; Ἄορσοι 'аорси' < *иран.* auḡša 'бял'). Тя има отношение към шаманистичните вярвания и тристепенния вертикален модел на Вселената, където бялото е запазено за света на висшите небесни сили (духове), червеното символизира властта над средищния свят на човеците, а черното е оставено за подземния свят с неговите обитатели. В религиозния светоглед на куманите се откриват следи от шаманизъм, но няма никакви податки те да са се [само]определяли като „светли, бели“ в гореизложения смисъл.

Тълкуването на етнонима чрез алтайската цвятова символика, позиционираща някогашното разположение на първоначалните му носители по хоризонтал (*жълти* 'средищни', *бели* 'западни' или *сини* 'източни') или вертикал (*бели* 'висши') и предполагаща до голяма степен в името да се крие *самоназвание*, е съблазнително като игра на ума, но твърде спекулативно. Навярно и затова в досегашните проучвания този подход е игнориран, а „цветовото“ обозначение на куманите е обяснявано като *название*, получено от друг народ, по някакъв специфичен външен белег. И ако се изключат хипотезите за връзка на името с цвета на шапките или конете (предположения, които не могат да бъдат доказани), вниманието се фокусира върху антропологичния (расов) тип. Куманите (Половци, Falben, Хартѣш) може да са наречени „*бледи, светли, жълтовати*“, защото са се откроявали с цвета на лицето и косата си (арменското им название е форма за мн. ч. от „рус, блед, светъл“), а това насочва в етнически план към така често дискутираната „бяла“ раса в Централна Азия, включително към индоиранските *аси* (*усуни*), индоевропейските по произход *тохари* и към „палеоевропоидните“ *дин-лин*, а оттук и част от българските предци, което поставя в по-различна светлина съобщението, че Бог е отделил една трета от „българите, наречени кумани“, за да ги пресели в „земята Карвунска“. Но куманите (Qūn) може да са „*жълтовати*“ и защото са били предвождани от пра- и парамонголоезични кланове (Qāy, Ölberlü), притежаващи белезите

на т. нар. „жълта“ раса. И за да се „затвори кръгът“ на лутанията не е изключено в крайна сметка да е имало и някакво „припокриване“ на значенията, при което „бледите, жълти“ прамонголски Qūn (с по-различна семантика на етнонима) са се наложили над някога индоевропейските по произход, но сега отдавна вече тюркизирани „бледи, светли, жълти“ (Šarī) етнически групи от северната степна зона на Централна и Средна Азия. По-късно новият племенен съюз е станал известен на Изток под названието Kimäk/Kірčak (> Qірčaq), докато на Запад представителите му са били наричани Quman/Quin (или в превод: Hartēš ~ Половци ~ Falben).

В ТЪРСЕНЕ НА ПЪРВООБРАЗА; ПРОБЛЕМЪТ *СЕРИ* — *СИРИ*

Въпросът за името на куманите-кипчаки стои в тясна връзка с проблема за произхода и „прародината“ на техните предци. Някои стари названия силно напомнят техния етноним, а това е водело до обърквания и прибързани съпоставки. В асирийските текстове от времето на Тиглат-Паласар I (1118—1093 или 1116—1078 г. пр. Хр.) се среща името *Qumani*, което Марморщайн и Салавил са свързвали с куманите. Още Арик-ден-илу (1319—1308 или 1309—1298 г. пр. Хр.), първият асирийски владетел, който по хетски образец е оставил писмено съобщение за походите си, споменава страната *Kummuḫ[i]* (*Kom[m]agene*)²⁵, разположена между горното течение на Ефрат и Джейхан в близост до Малатия и просъществувала до I в. сл. Хр. За Адад-Нирари II (911—891 или 909—889 г. пр. Хр.) се знае, че наложил властта си над *Kum[m]ani* в Кападокия, отвлечайки местния цар. През античността е бил известен град *Комана* по южния Понтус, превърнат в 27 г. пр. Хр. в римска военна колония. В древния Изток е съществувал и планинският народ *Turuk[k]u*, който по време на хуритското разселване е плячкосвал от север Месопотамия. Срещу него са воювали както Хамурапи (1792—1750 или 1728—1686 г. пр. Хр.), така и ашурският цар Ишме-Даган (1780—1741 или 1716—1677 г. пр. Хр.), а по-късно *Turuk[k]u* са били в съюзни отношения и с противници-

---

²⁵ След разпада на хетското царство *Kummuḫ* (*Kommagene*) е било сред княжествата на Хатти, с които са воювали Тиглат-Паласар I и неговият далечен „приемник“ Тиглат-Паласар III (745—727 или 744—727 г. пр. Хр.). То е подкрепяло хуритското царство Урарту (някогашните „страсти Наири“) в конфронтацията му с Асирия. През 711 г. Саргон II (722—705 г. пр. Хр.) сложил край на неговата самостоятелност, но при късния разцвет на Урарту Сардур[и] III (646—610 г. пр. Хр.) го отнел от асирийците. Към началото на н. е. *Kommagene* е възстановено като държавица на Антиохидите, в която все още са личали следи от хетската култура. След свалянето на Антиох IV (38—72 г. сл. Хр.) то бива включено в римската провинция Сирия.

те на Арик-ден-илу. Всичко това подхранва спекулациите за връзката на съвременните тюрки с древноизточните народи и е подтикнало Блау да говори за неизяснения „турански елемент в клинописите“. Към тези имена може да се добавят названието на народа *ками/куми* (Κῶμοι) или *комеди* (Κομηδῶν) в района на р. Кум (< Kum-göt), отнасян от Птоломей към саките около Яксарт (Сър-Даря) и това на *команишите* в съобщението на Бениамин Туделски (XII в.), които Бартие е идентифицирал с „команиенските скити“ от околностите на Окс (Аму-Даря). Още Маркварт е разкритикувал обаче опитите за откриване на куманското име в древността. Такъв подход се отрича и от съвременната наука, но той продължава да се използва от патриотично и национал[истич]но настроените автори, когато търсят най-ранните корени на своя собствен народ.

В друга посока ни отвежда названието на *кипчаците*. Някои руски учени са склонни да свързват с тях т. нар. Ch'ü-she (Küehshe), покорени през III в. пр. Хр. от „източните хуни“, но както отбелязва Голден, това отъждествяване няма всеобща поддръжка. Между 203 и 200 г. пр. Хр. *хсиунг-ну* разширили властта си в степта. След като *шан-ю* Мао-тун разбил в Манджурия „Източните варвари“ (Tung-hu), той подчинил около 201 г. пр. Хр. на север племената Hun-yü, Ch'ü-she, Ko-k'un, Ting-ling и Hsin-lu, а в покъсния си поход на запад срещу Yüeh-chih завладял също Wu-sun, Hu-chieh и други етноси, обединявайки „в едно семейство“ всички народи, които „живеели от опъването на лъка“. От тях Yüeh-chih се отъждествяват с тохарите, **Hu-chieh** (Wu-chieh, Wu-chi), които в отделни текстове са поставяни във връзка с Ting-ling и с Chien-k'un, биват определяни като *огури* (*hagar) и *хакаси* (*hogiat или *xágàs, *xák^has)²⁶, а Wu-sun са смятани за ираноезични или

²⁶ Срв. при Czeglédy, K. From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia. — *АЕМ*ае, 3, 1983, 25—125 (вж. на с. 56); Pulleyblank, E. G. The Chinese and Their Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times. — In: *The Origins of Chinese Civilization*, ed. D. N. Keightley. Berkeley, 1983, 411—466 (вж. на с. 455—456); Pulleyblank, E. G. The Hsiung-nu. — In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Ed. by Hans Robert Roemer. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2000, 52—75 (вж. на с. 73) [= *Philologiae et Historicae Turcicae Fundamenta*. Tomus Primus. (*Philologiae Turcicae Fundamenta*. Tomus Tertius)].

тохароезични предци на *асите* (*асианите*) и на жителите на K'ang-shü, като някои учени ги свързват също с т. нар. Ἰσσηδόνες на Херодот²⁷. За Hup-yü се предполага да са били идентични с Kuеп-yü, отбелязани като граничен народ около 170 г. пр. Хр. във връзка с тохарите — навярно етнически родственици на *хсиунг-ну*²⁸. Живелите на север от Алтай Ch'ü-she не могат да бъдат прецизно идентифицирани. Опитът за интерпретиране на тяхното название като *Ku[b]-gak не са убедителни²⁹. Пулейбланк допуска, името Ch'ü-shih (k'ut-zjajk) да е стояло вместо *Skuzaka 'скити', но освен него не открива други податки, които да хвърлят повече светлина, а и то не се е срещало повече³⁰. Според него Ch'ü-shih са били тохароезични номади, които през I в. пр. Хр. са живеели в Турфан като сателити на *хсиунг-ну*. Ако връзката на името с това на скитите е оправдана, тогава Ch'ü-she биха могли да представляват и мигрирала на север отломка от по-старото согдийско население, доколкото и двете обозначения (*скити* и *согди*) могат да бъдат интерпретирани от един и същ ирански термин³¹. Под Ko-k'up се

²⁷ Golden, P. Introduction, 51, препраща за теориите относно тяхната идентификация и етнически произход към Gardiner-Garden, J. R. Chang Ch'ein and Central Asian Ethnography. — In: *Papers on Far Eastern History*, 33 (March), 1986, 28—2, 40.

²⁸ Името им прилича на названието Hup-ya или K'up-ya — частта от *хсиунг-ну*, която се предала на китайците при император Wu и е била заселена по северната граница. В първата си съставка то съвпада с Hup (gwəp) — едно от племената на T'ieh-le, познато от анализите на Sui и ранните T'ang.

²⁹ Още Артамонов, М. И. *История хазар*. М.—Л., 1962, с. 420 свързва *кюе-ше* с кипчаките. Така и Плетнева (Половцы, 3), която смята, че „динь-ча“ от III—II в. пр. Хр. е представлявало китайска транскрипция на „кипчак“. Тази идея е подета и от други автори, някои от които приемат *кюе-ше* за „типично китайско съкращение на етнонима *кю-ки-жу*“. Срв. в статията на Закиев, М. „Сакалиба — это кипчаки, а булгары — одно из кипчакских племен“ (http://www.peoples.org.ru/tatar/eng_index.html; вж. при <http://sophistikatedkids.com/turkic/26Kipchaks/SakalibaRu.htm> — „отворена“ на 07.04.2003), която е част от труда на Закиев, М. *Татары: Проблемы истории и языка*. Казань, 1995, 68—81.

³⁰ Pulleyblank, E. The Hsiung-nu, 72.

³¹ Срв. при Golden, P. Introduction, 46: *гр.* Σκῦθαι, *семит.* Ažkuzai, Iškuzai, Aškenaz и пр. = *иран.* skuda, skuda 'archer' < и. е. *skeuta (срв. *герм.* skutjan, *ит.в.н.* skuzzo, *ит.англ.* scytta 'shooter, archer'). Също Soğd (< swğda < suğda < suxda < sukda < sukuda) < *иран.* skuda 'лъкострелен'. Не е изключено обаче названието Soğd да стои в някаква връзка с източния вариант на скитското име — *др.иран.* Sača, *санскр.* Śaka, *кит.* Sai (< sə < sək, səg), което може да има и по-различна етимология.

подразбират древните *киргизи*, известни от I в. пр. Хр. като Chien-k'un, Ch'ieh-ku, Chieh-ku (по-късно и като Chia-chia-ssu или Hsieh-chia-ssu). Тези форми Пелио е обяснил с *монг.* *Qurqun (мн.ч. *Qurqut) > *тюрк.* *Qirqiz, докато Пулейбланк вижда в тях по-скоро отражение на по-старото *Qirqig поради възможността крайните консонанти -n и -t от транскрипцията на китайските знаци да са изразявали едно чуждо -г. Това го кара да мисли, че някога киргизите са говорили на „R-диалект“ подобно на чувашите, който впоследствие променили под тюркско влияние³². За евентуален не-алтайски произход на този народ свидетелстват и други сведения, представящи киргизите като антропологично близки на усуните³³. На изток от Ch'ü-she и Ко-k'un по склоновете на Саян между горното течение на Енисей и Байкал са били разположени Ting-ling (в по-късните китайски извори: Ti-li, T'e-le, Ch'ih-le, Chih-le, T'ieh-le; също озвучено: Diṅ-liṅ, Di-li), които са предизвиквали толкова дискусии в научната книжнина³⁴. През V—VI в. сл.

---

³² Pulleyblank, E. The Hsiung-nu, 73. Предположението е интересно в две отношения. Ако това е така, тогава старият киргизки идиом би могъл да се съотнесе към езика на [част от] древните българи, показващ същите белези. Тюркските „R-езици“ (чувашки < [пра] български, хазарски и др.) се отличават с характерни особености, по които биват обособявани в междинна (между прамонголския R- и пратюркския Z- език) или дори в отделна „хунска“ R-група на алтайската лингвистична общност. Не е изключено тази специфика да е била продукт на по-ранно езиково взаимопроникване, което да е довело до по-различно ново състояние. Според Менгес преди киргизите да бъдат изцяло тюркизирани те са говорили на „самоедски или енисейски език“ (Menges, K. Introduction, 23).

³³ Киргизите, които в 648 г. проводили пратеничество до двора на T'ang, са имали „червени коси и зелени очи“ (по същия начин китайските извори описват и Wu-sup като „варвари със зелени очи и червени коси“). Тогава те са живеели на запад от Хами (Комул) и на север от Карашахр, където са били мигрирали от района на Енисей. Тези техни антропологични белези се запазили до късно — през XI в. Гардизи също обозначава киргизите като русококс народ. Надписите им от IX в. показват, че тогава те са говорили тюркски. Но навярно едва в хода на своите преселения те са приели днешния си тюркски език и са придобили и монголоидния си външен вид. В първия елемент Hsieh от късното им китайско название Hsieh-chia-ssu се открива едно предполагаемо *Sigr и би могло само да се гадае, дали и тук не е скрита податка за някакъв смесен етнически произход?

³⁴ Вариантът T'ieh-le (T'ie-lé) понякога бива идентифициран с Töliš (Tölös) в орхонски-те надписи. Това име би могло да се схваща като обозначение на народ и да се свърже с малобройните сега Teles (Tölös) и Teleut (Tälärjüt/Tälärjät/Tälärjit), чиито езици спадат към южната група на днешния алтайски (по класификацията на Баскаков) или към южните говори в т. нар. Ойротска група на южносибирските тюркски езици (по класификацията на

Хр. T'ieh-le са били познати и под името Као-ч'е (Gao-Ĉ'e) 'високите коли'. След VII в. названието им изчезва, заменено с това на образуваната от тях конфедерация на Деветте племена (Chin-hsing = Тоқуз-оғуз), водещото от които са били *уйгурите* (Jüan-Ĥo, Wu-Ĥo, Wu-Ĥu, Wej-Ĥo, Ĥuj-Ĥo, Ĥuj-Ĥu). Някои учени са склонни да приемат, че през целия този период Ting-ling са били тюрки³⁵. Други определено говорят за „русокосите“ *динлини*. За Менгес първото споменаване на уйгурите като Jüan-Ĥo се е отнасяло до племе, подчинено на нетюркските Gao-Ĉ'e, тъй като те са били „идентични с европеидните Diŋ-liŋ, възможните родственни-

---

Менгес), различни от северната група (говори), където са включени езиците на тувинци (Tuba), кумандинци (Qumandj/Qubandj-kizi) и лебединци (Qū-kizi). Още „дешифраторът“ на тюркските „рунически“ надписи Вилхелм Томсен е допускал, че Töliš е могло да представлява обозначение на едната част на тюркската държава, съпоставимо с Tarduš (T'u-lu, Tat'ou) като название на другата нейна част. Идеята е подкрепена от много тюрколози, които са склонни да виждат в Töliš и Tarduš наименования на двете крила или двете имперски половини (западната и източната), схващани като племенни конфедерации. Според някои предположения всичките варианти на името отразяват алтайска дума за „каруца“ (срв. монг. telegen, terge, tergen 'кола'), което свързва T'ieh-le с по-късното им обозначение като Као-ч'е/Као-чү 'високи коли'. Пулейбланк (The Chinese, 445, 448) обяснява Ting-ling [teŋg-leŋg] с tägräk 'кръг, обръч', но първоначално думата tegrek е имала друга семантика (фиксирана за пръв път в карахандски през XI в.) и едва в кипчакския език от XV в. е придобила и значението на 'кръг, пръстен'. Срв. Golden, P. Introduction, 93–94, който цитира някои мнения (Кызласов, Р. Л. *История южной Сибири в средние века*. М., 1984, 7–16, Савинов, Д. Г. *Народы южной Сибири в древнетюркскую эпоху*. Л., 1984, 11–13 и др.), свързващи Ting-ling с носителите на Тагарската култура от VII–III в. пр. Хр. След покоряването им от *хсиунг-ну* те са били изтикани на север, където може би се смесили с елементи на киргизите (Таштикската култура според Кызласов).

³⁵ Допуска се и възможността да няма особена разлика между обозначенията T'ieh-le и T'u-chüeh (T'u-küeh < Türk[üt]), откъдето понякога *теле* се интерпретира като *тюрк* (Tür[ü]k). Срв. Mori, M. Çin Kaynaklarında Türk veya Türük adları [Имената Türk или Türük в китайските извори]. — In: *Türk Kültürü Elkitabı* [Наръчник на тюркската култура], ed. E. Esin et al. II, 1/b, Ankara, 1978, p. V. С оглед на това Шимин привежда данни от *Sui Shu* („История на династията Суй“; първата половина на VII в.), където сред различните групи на T'ieh-le са споменати също Hsüeh-yen-t'uo (Sir Tarduš) — югозападно от Chin-shan (Алтай); освен това: A-lan (Alan) и Pei-ju-chiu-lu (Bašqır) — източно от Fu-lin (Византия), а също: A-hsi (Az), Ho-sa (Xazar), Pa-hu (Bulgar), Pi-ch'ein (Pečenek), Ho-pi-hsi (Qıpçaq?), Su-pa (Suvar), Yen-mo (Yämäk) и др. — северно от K'ang (Согдия) и в близост до река A-te (Itil, Волга), което обаче отнася сведението към доста по-късна епоха (Shimin, G. *Die alttürkischen Steppenreiche (552–745)*. — In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Berlin, 2000, 102–124 [вж. на с. 102]).

ци на киргизите³⁶. Последният, завладян от *хсиунг-ну* на север народ, обозначен като Hsin-lu, Hsin-li (при някои автори Tsai-li), остава неидентифициран. Названието му би могло да представлява вариант на името Hsien-lu (< *sär-lär?) или дори на Hsien-pi (< *sär-b-ät?) и да се интерпретира като множествена форма от *Sär (*Sir)³⁷. В тази посока изглежда са и разсъжденията на Пулей-бланк, който свързва Hsin-li (sin-li) със *Sir от Hsieh или Hsüeh (siat) в племенното название Hsüeh-Yen-t'о³⁸. Ако трябва да се търси общото между племената, обитавали през III в. пр. Хр. северозападната периферия на Китай, преди да бъдат включени в „степната империя“ на *хсиунг-ну*, това е възможността за неалтайския произход поне на част от тях — като остатък от старото европеидно население на региона. За динлините, древните киргизи и свързаните с тях хакаси, а също за потомци на усуните, има податки да са били светлокоси. Hun-yü са споменати най-южно (и следователно географски най-близко) до тохарите, с които са си взаимодействали, а в Hsi[e]n-li би могло да се види разновидна група на неизвестните *сир-и*. По какъв начин Ch'ü-she са се вписвали в тази общност и дали те били далечни „скитски“ родственици, или също така отдалечени „кипчакски“ предци, остава неизяснено.

³⁶ Menges, K. Introduction, p. 22.

³⁷ Образувано от Hsin ~ Hsien (Hsieh) с тюркския суфикс за мн.ч. -ler или с монголския суфикс за мн. ч. -^ot. При втория случай (Hsien-pi ~ Hsien-pei < *sär-b-ät, т. е. *сян-би*, *сян-пи*) чрез метатеза се стига до името *сабири* (sabir < *säbir[-t] – σαβαρτοι). Голден сочи, че названието Hsien-pi (*Särbi) е смятано за диалектен вариант на по-късната форма Shih-wei (*Šerbi/Širbi ~ Širvi), като -bi бива сравнявано с -bi от Tatabi в орхонските надписи — тюркското обозначение на народа K'ü-mo-Hsi, където Hsi (*др.кит.* ġici) предавало името на прамонголските Ğay/Qay (Golden, P. Introduction, 69). Ако се сравни обаче вторият елемент -pi със стария кавказки (азианически) суфикс за мн. ч. -pi, тогава Hsien-pi [*säğ + -pi] би съответствало на *сир-и* ~ *сир-и*.

³⁸ Pulleyblank, E. The Hsiung-nu, 73. Името Hsin-li (sin-li) не се споменавало повече в изворите на династия Хап, но то е било подходяща транскрипция за Sir — название на племе от Орхонските надписи, срещано и в изворите на династия Т'анг под формата Hsüeh (siat). Като компонент на конфедерацията Hsüeh-Yen-t'о то е доминирало за известно време в Монголия след разгрома на северните тюрк[юг]и в 630 г. Тези Hsüeh китайските извори са смятали за клон на T'ieh-le. Голден също приема отъждествяването на Hsin-li с по-късните Sir, често свързвани с Tarduš. Те навярно са били разположени северно от тюрк[юг]ите, източно от Shih-wei и западно от Алтай. Срв. Golden, P. Introduction, p. 61, 144 (с посочената там литература).

С много по-голяма вероятност е името на *кипчаките* да е било отбелязано за пръв път в древнотюркския „рунически“ надпис на открития в 1909 г. от Рамстед край р. Селенга и езерото Шине-Усу в Монголия т. нар. Селенгински камък (или „надпис от Шине/Шире Усу“), принадлежащ на един от основателите на Уйгурския каганат Моуен-ч’о (оттук — „надпис на Моюн-чур“) или Eltemiš [Il-itmiš] Bilgä-Qagan (747—759 г.)³⁹. Там върху четвъртия ред от северната страна на паметника се чете: „tör... b č q ^älīg yil ol^ärmış“, което в публикацията на Рамстед от 1913 г. е предадено с „tör... b^äč^äq älig jyl olurmuš“ или „tür[k] [qy]bča^äq älig jyl olurmuš“ (‘когато тюрките-кипчаки господстваха 50 години [над нас]’). Тази реконструкция на пасажа не е възприета от всички тюрколози (Оркун го превежда например само като „... elli sene [hâkim] olmuş“, ‘... господстваха 50 години’), но тя дава основание да се вижда в нея най-ранното писмено сведение за кипчаките (760 г. от н. е.). В 1986 г. Кляшторни предложи неясната част от текста да се схваща като „тюр[ки и ки]пчаки“. В един по-стар паметник от 735 г. той откри в подобна позиция вместо кипчаките името *сири*. И ако в ранните орхонски надписи на втория тюрк[ют]ски каганат (682—745) общността на тюркските племена е била обозначена като „türk bodun“ ‘тюркски народ’, например в текстовете на Кюл-тегин и Могилян (или Билге-Каган), то в издигнатия по-късно около 726 г. паметник в чест на Тонюкук на три места се среща съчетанието „türk sir bodun“. Това определено е затруднило някои изследователи. Оркун например го превежда като „türk müttehî (?) milletî“ ‘обединена [или ‘единна’] (?) тюркска нация’⁴⁰, но той сам не е уверен в своето предложение, поради което поставя въпросителен знак. Кляшторни вижда в думата народностното название *сири* и затова дава превода „племенен съюз [bodun] на тюрки и сири“. Това го кара да мисли, че към края на Втория тюрк[ют]ски каганат *сирите* са били

³⁹ Връзката на паметника с този владетел се потвърждава и от „встъпителната формула“ на текста, където в първия ред от северната страна се чете t^änri[de b]olm^{ış} il ^ätm^{ış} bilge k^äg^än b^ä[n] „Аз, бивашият в Тангра il/el-etmiš Bilgä Kagan“. Срв. на с. 164 и 165 при Оркун, Н. Н. *Eski Türk Yazıtları*, I—III. Ankara, 1936—1941[reprint: 1986], 163—186 (= *Türk Dil Kurumu Yayınları*, 529).

⁴⁰ Оркун, Н. Н. *Eski Türk Yazıtları*, p. 104, 118, 120.

една от водещите групи, намираща се в съюзни отношения с тюрк[ют]ите и заемаща втора позиция след тях. По-късно в уйгурския период на тяхно място се появява името на *кипчаките*. Ученият отнася двете названия към един и същ народ, който с възхода на уйгурите в 744 г. е отстъпил с част от разбитите тюрк[ют]и към Иртиш, където по-късно са засвидетелствани кимаките и кипчаките. Кляшторни открива етнонима *Sir* в обозначението на племенния съюз *Hsieh-yeu-t'о* (IV–VI в.)⁴¹, който освен *сирите* *Hsieh (siet)* е включвал и *Yeu-t'о* — потомци на *хсиунг-ну*, обитавали някога източните степи на Ордос в държавата на ранните *Yeu* (317–370), преди да бъдат покорени от съседите си *Hsieh*. Замяната на *Sir* (от тюркските надписи) с *Qibčaq* (в уйгурския паметник) е станало според него по политическа или някаква друга причина, като „апотропеичното“ название *Qibčaq* е загубило значението си „безуспешен, нещастен“ и се е превърнало в етноним.

Ако тъждеството между *сири* и *кипчаки* бъде възприето (а то изглежда логично построено), могат да се търсят и други възможни пътища за идентифициране на техните предци. Изписан с помощта на древнотюркското писмо, етнонимът *сир-и* [отдясно наляво: $\text{ʃ}|\text{ s}^2\text{-i-r}^2$] съдържа в средна позиция знакът ʃ (ʃ , i) и само наличието на графемите за „меки“ съгласни $|\text{ (s}^2\text{)}$ и $\text{ʃ} \text{ (r}^2\text{)}$ насочва към палаталния прочит *Sir* (вместо *S̄ir*). В орхонските паметници обаче същият знак ʃ , като съкратена или изходна [?] форма за „руната“ ʃ (a , ä), е бил използван и при предаване на гласната „e“⁴². Сиреч

⁴¹ Авторът реконструира накратко историята на *Hsieh-yeu-t'о*. Той не приема въведеното още от Хирт (1899), но по-късно отхвърлено от други учени, интерпретиране на тяхното название като *Sir-Tarduš*, но определя *сирите* като едни от „най-видните родове на *T'e-le*“. Срв. *Kljaštornyj, S. Die Kiptschaken*, 79–86, 88. Турската историография обикновено се придържа към по-старото схващане. Шимин също говори за *Sir-Tarduš* (*Hsieh-yeu-t'uo*), когато споменава борбата на *T'ieh-le* срещу последните владетели от Първия тюрк[ют]ски каганат — *Hsieh-li* на изток и *Ch'u-luo* на запад (*Shimin, G. Die alttürkischen Steppenreiche*, 113, 115).

⁴² Така в станалите класически в съответните области *Древнотюркский словарь*. Л., 1969; *Gabain, A. von Altürkische Grammatik*. Wiesbaden, 1974, S. 12 (= *Porta Linguarum Orientalium*, Neue Serie, 15), *Jensen, H. Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*. Berlin, 1969, S. 413 и др.

комбинацията ʃ^{r} еднакво би могла да бъде разчетена като $s^2\text{-i-r}^2$ (*сир-и*) или $s^2\text{-e-r}^2$ (*сер-и*). Какъв народ се е криел под това наименование? Кляшторни открива *Sir* в първия елемент на *кит.* *Hsieh-yen-t'о* и смята *сирите* за един от водещите родове на *T'e-lê*. Пулейбланк го транскрибира като *Sir* от *Hsüeh*, компонент на конфедерацията *Hsüeh-yen-t'о* и клон на *T'ieh-le*. Шимин отъждествява *Hsüeh-yen-t'uo* с т. нар. *Sir-Tarduš* — също част от *T'ieh-le*, както в *Sui Shu* (VII в.) са отбелязвани т. нар. *Ting-ling* (европеидните *динлини*), към които изворът е причислил също [волжките] българи, суварите, хазарите, азите и аланите (*sic*). Някои автори предават обаче китайското обозначение като *Hsieh-yen-t'a* и виждат в него (дори и звуково) съответствие на гр. $\Sigma\eta\rho\acute{\iota}\nu\delta\alpha$ 'индо-сери', а това насочва към старото индоевропейско (иранско) население на Средна Азия, към саки (скити), усуни и тохари. Така се прокарва мост между двете големи етнолингвистични общности (алтайската и индоевропейската), които в този регион активно са си взаимодействали още в първото хилядолетие пр. Хр.

Наличието на податки за европейдни белези на етническите групи, покорени от *хсиунг-ну* на северозапад и югозапад, една част от които впоследствие са били включени в каганата на „източните авари“ (на пра- или парамонголоезичните *жу[ан]-жу[ан]* или *ру-ран, руан-руан*), а още по-късно и в тюрк[ют]ската държава, подсказва един продължителен процес на изграждане на нови идентичности, завършил с тюркизация на първоначално не-алтайските елементи. Може само да се спекулира, дали и доколко е била подобна съдбата на *Hsi[e]n-li*, по-късните *Hsieh/Hsüeh* (**Sir* или **Sir*), отъждествявани с народа ʃ^{r} '*сир-и, сер-и*' от орхонските надписи. Разбира се, такива предположения нямат стойността на научна хипотеза — ограничена е изворовата база, необходима за нейното формулиране. Те обаче позволяват да се погледне на връзката *сири* ~ *кипчаки* [?] и от един по-различен ракурс.

По думите на Страбон (XI, 516), който се позовава на писалия около 100 г. пр. Хр. гръцки историк Аполодор, царете на Бактрия успели през III–II в. пр. Хр. да разширят властта си „до *серите* и *фауните*“ ($\mu\acute{\epsilon}\chi\rho\iota \Sigma\eta\rho\acute{\omega}\nu \kappa\alpha\acute{\iota} \Phi\alpha\upsilon\upsilon\omega\acute{\nu}$). Този пасаж често

бива тълкуван „до китайците и хуните“ (името „сери“ понякога се обяснява и като Silk people ‘народ на коприната’), но няма данни самите китайци от времето на Цин и последвалата я династия Хан да са се определяли така. Възможно е гръко-бактрийските завоевания да са стигнали до западния край на Таримската долина, а името „сери“ в най-общ смисъл на „китайци“ да е било дадено на местното население след завладяването на региона от китайския генерал Pan-Ch’ao († 102 г.). През I в. пр. Хр. обаче то е могло да означава и друг народ, който е посредничел в търговията с коприна. Към подгрупите на *серите* Страбон е причислявал тохарите и *фруните*, а под Serike (страна на *серите*) Птоломей е разбирал долината на р. Тарим — по тяхното название е била обозначена и идващата оттам коприна (serikon). С други думи, единствено географската принадлежност на района към доминирания впоследствие от Китай „Източен Туркестан“ е могла да породии подобна съпоставка. Хаусиг излага аргументи в полза на идентичността между *серите* и *исидоните*, свързвайки ги също с *тохарите* (Yüeh-chih)⁴³. Той интерпретира и названието на саките Sacaraucae като Sacaraulae (Σακάραυλοι) чрез метатеза от формата Sarag (обозначение на *серите*)⁴⁴ + *тох.А wla* ‘цар’⁴⁵. В пре-

⁴³ Срв. Haussig, H. W. Die Beschreibung des Tarimbeckens bei Ptolemaios. — *ZDMG*, 109 (N. F. 34), 1951, 148—190; Haussig, H. W. Die ältesten Namen der Seide und die Wanderungen iranischer Stämme aus Mittelasien nach Südrußland. — In: *Proceedings of the XXXII International Congress for Asian and North African Studies (Hamburg, 25th—30th August 1986)*. Ed. by A. Wezler and E. Hammerschmidt. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992, 671—672 (= *ZDMG Supplementa*, 9). Трудно е да се прецени доколко *фауните* могат да бъдат съпоставяни с *фруни*, *фрури* и пр. неясни по значение етноними, представяни от някои автори като транскрибиран вариант на хунското име (Пулейбланк е реконструирал Hsiung-nu от hiong-pou < *flông-nah = *зр.* Φροῦνοι). По този въпрос вж. критичните бележки на Maenchen-Helfen, Otto. Pseudo-Huns. — *CAJ*, 1, 1955, 101—106.

⁴⁴ Тази форма (Saraγ ~ Saraq, Särig ~ Serik) би могла да бъде разделена на една изходна основа s°r (sar/sir, sär/ser, sir) + множествения суфикс -°k/-°g (-°q/-°γ), т. е. *сар-и*, *сър-и*, *сер-и*, *сир-и*.

⁴⁵ Haussig, H. W. Die Beschreibung, 171. Без да бъде прибягвано до такава реконструкция, името Sacaraucae също може да получи подобно обяснение, но от Saka ‘саки’ + *иран. *rekh, rikh* ‘цар’ (~ *лат. rex*) или от Saka ‘саки’ + *иран. ruks, ruḥs* < *rukḥ, ruḥ (~ *н.перс. raḥš, лат. lux*) ‘светлина, сияние, блясък’, респективно племенно название (срв. Ρωξολανοι, Rhoxolani < *Rukh-Alani, Ruḥs-Alani подобно на Rogas, Rocas, Rucas < *Rukh-As).

дадената от китайските извори согдийска княжеска титла *šê-li čao-wu* авторът вижда транскрипция на *sārag-ğibu ('*ğibu* на *серите*')⁴⁶ и прокарва паралел към съобщеното от Менандър име на бащата на т. нар. *Turkšat* [всъщност: „*šad* на тюрките“]⁴⁷, *Sil-ğibu* (< *Sir-ğibu)⁴⁸, който е владеел осемте согдийски градове-държави, а в споменатите край Сър-Даря *Nu-shih-pi* (*nuo-šiet-piēt) открива *иран.* **Nau + sir + pit* ('деветте *серски* князе')⁴⁹, подобно на китайското име на „Западен Туркестан“ *Wen-na-sha* (*uən-nâ-sa) < *иран.* **War + nau + šah* ('деветте царе на [народа] *War*')⁵⁰. По някакъв начин името на *серите* може да е свързано с хидронима Сър-Даря (*Sar/Sir ~ Sār/Sir* 'сери' + *иран.* *därya* 'море, река' [→ *тюрк.* *dere* 'река, поток'?] 'река на *серите*')⁵¹ или дори с названието на

⁴⁶ Срещу етимологията *ğibu* < *иран.* *čub* Хаусиг извлича титлата *ğibu* от *кит.* *čao-wu* (**t'šaiü-min*). Би могло да се помисли обаче, дали *ğibu* (и *ζιβουλος*, *ζιέβηλ*) не е било вариант на титлата *yabγu*?

⁴⁷ Формата *Τούρξανθος* (*Turksanth*) може да се интерпретира като *Türk-šad от епонима *Türk* и *др.тюрк.* *šad* — титла, имаща ирански или друг произход (*Жуан-жуан? сн-бу?*). Тя е била давана на близки родственици на кагана (брата или синове), които са управлявали отделни области на страната и са заемали трета позиция след върховния владетел (*qaγan*) заедно с престолонаследника (*tegin*) и след имперския наместник (*yabγu*). Като син на „*Yabγu Qaγan*“ (*Ištāmi*, 552—575) и брат на неговия приемник *Tardu* (*Tarduš*, *кит.* *Ta-t'ou*, 576—603), *Türk-šad* е администрирал една от осемте части в западното крило на тюрк[ют]ската държава.

⁴⁸ Името *Σιλζιβουλος* (с варианти *Σιζιβουλος*, *Σιζαβουλος*, *Διζάβουλος*, *Διλζιβουλος*), *Singibū Xāqān*, *Singepuk* и пр. е представлявало всъщност титлата (= *Sir yabγu?) на *Ištāmi* — по-младшият брат на основателя на тюрк[ют]ския каганат *Vumīn*, който при неговия приемник *Muħan Qaγan* (553—572) е управлявал като наместник западната част на държавата. Отначало това е била областта на запад от Алтай, но след разгрома на ефталитите в 557 г. от съюзените сили на *Ištāmi* (552—575) и *Xusraw Anōširvān* (531—579) тюрките овладяват част от Бактрия и Согдиана. Пратеничеството на *Yabγu Ištāmi* до Византия през 567 г. е било предвождано от согдийския търговец *Μανιάχ* (< „брат на *Mani*“?), който предал на император Юстиниан писмо на „скитски шрифт“.

⁴⁹ В случая *pit (*piēt*) отговаря на древната иранска титла *pati*, *pat* (= *арм.* *pet* 'княз'). В нея би могъл да се потърси еквивалент на *бълг.* *bat* (срв. при Бат-Баян), уважително обращение към по-голям брат или по-възрастен и по-високопоставен млад човек (срв. *бат-е*, *бат-ко*), така както при алтайските езици в тази функция се е наложила формата *ага ~ аҭа ~ ақа ~ ака* и пр. (< *драв.* *ako* ?) 'бате, ага'.

⁵⁰ *Haussig, H. W. Die Beschreibung*, 171—176.

⁵¹ По същия начин тюркското название на Меотис, *Тапа Azak*, откъдето идва съвременното име на Азов (с кипчакско посредничество [?], срв. *q/k ~ γ/g > w/v*), би могло да се интерпретира чрез „река на *асите* (аланите)“, възниквайки навярно като обозначение на

сарматите. Във варианта Serik (< S^or + Suffix pluralis -^ok ?) то напомня също обозначението на едно от основните сарматски племена, *сирак-и*, фигуриращо под формата Siraku до келтски надпис върху шлем от II в. пр. Хр., открит в района на древната област Норикум на запад от Панония⁵².

Всичко това подкрепя предположението за индоевропейския произход на т. нар. *сер-и* (*сир-и*). Като част от ираноезичния свят, те са живеели в съседство и съвместно със саките между Сър Даря и Памир или Тиен-Шан, но техни елементи може да са участвали в миграциите на отделни номадски групи към долината на Тарим и Турфанския оазис, а оттам и по-далеч на североизток до гористата степ на Южен Сибир в района на Алтай и на Саянските планини, където влезли в досег с алтайските племена. По същия път някога дошли от запад и предците на тохарите, преди да се появят в Кансу. В хода на хунската експанзия, която изтикала тохарите обратно⁵³, в Таримската долина са засвидетелствани също ираноезичните усуни — китайските извори предават титлата на техния принц като K'un-mo (< *kuəp-m^oak), в която някои учени

Керчкия пролив. То би представлявала стара изафетна конструкция, Тап-а Azak (аналогична на бълг. *καυ-α συβίγυ), в която вторият член (Az-ak) пресъздава множествена форма на -^ok от името Az (< Ās, Ās) 'ас-и, яс-и, ос[ет]-и', докато първият член отразява приглушен вариант на иранското обозначение за 'река' (*t^op ~ d^op, срв. осет. дол 'вода, река' < авест. dāpu-, dāpav-, нм. пад. dāpuš 'река'), запазено в някои източноевропейски хидроними: Τάναϊς 'Дон', Δάναπρις 'Днепър', Δάναστρις 'Днестър', Δάουβρις 'Дунав' [> тюрк. Туна 'Дунав'].

⁵² Vernadsky, G. Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwanderung. — *Saeculum*, 2, 1951, 340—392 (вж. на с. 344).

⁵³ Част от тях (т. нар. „малки юе-чжи“, Siao Yüeh-chih) се оттеглили към Хотан и преминали след време в Тибет, където се смесили с автохтонното население, докато останалите („големите юе-чжи“, Та Yüeh-chih) са се придвижили през Джунгария към басейна на реките Или, Чу и Нарин, покорявайки елементи на усуните и на саките, преди заедно с тях да сложат край на гръцката власт в Източна Бактрия (Балх = Дасья, Дахья, кит. Таhsia) и Согдиана. За идентифицирането на „народа на K'ang-chü“ с *acume* (= Asii [Āsi], Asiāni [Ἀσιῶται, Ἀσιανῶν]), на Sai (< *sək) със *sakume* (= Sacaraucae) и на Yüeh-chih с *moxarume* (= Тохаро), които участвали в тези събития, срв. при Haloun, G. Zur Üe-tš'i Frage. — *ZDMG*, 91, 1937, 243—318 (вж. на с. 244); Vernadsky, G. Sur L'origine des Alains. — *Byzantion*, 16 (1942—1943), 1944, 81—86 (вж. на с. 83); Czeglédy, K. From East to West: the Age of Nomadic Migrations in Eurasia. — *АЕМАе*, 3, 1983, 25—125 (вж. на с. 48—50) и пр.

виждат *Kum-bay ‘княз на [племето] кум-и’. Основаната от шан-ю Мао-тун „степна империя“ е включвала различни по език и произход етнически групи — не само алтайски, но и ирански, а това е водело до взаимопроникването на културни елементи и до формирането на нови идентичности. Ето защо е напълно възможно потомците на някогашните *сер-и* да са се превърнали с времето в отбелязаните в орхонските надписи *сир-и*, стоящи в тесни отношения с тюрк[ют]ите, в чийто генезис също се откриват следи от по-стари ирански влияния⁵⁴. В тези паметници се споменава и народът Az [Az bodun] покрай тюркските кампании на запад и не е изключено той да е бил остатък от ираноезичните *аси* (Ās) или *усуни* (Ās + -°п?) след аланската миграция към Европа⁵⁵.

⁵⁴ Също и в езиково отношение, където някои лексикални елементи, подсказват наличието на достатъчно ранни индоевропейско-алтайски и други контакти. Срв. шум. gud, gu ‘говедо’ ~ драв. kode ‘говедо’ ~ и.е. *g^hou.io ‘говедо’ (> тох. *kewi, *gwi > тох.Б keu, kewiye; тох.А ko, ki ‘крава’) ~ прамонг. *ge’up ‘кобила, крава’ > монг. ge’ü ‘кобила’ → тунг.мандж. gāy, geuep, gōy, gōp [срв. бълг. кон, рус. конь] ‘кобила’; гео ‘кобила, крава, самка’ (като прилагателно: ge tirip ‘самка на кон. кобила’) ~ пратюрк. *keu [?] ‘кобила’ ~ кит. kuо, ku, ko ‘бик’; ke ‘самка на кон’ (в ролята на прилагателно: ke ma ‘кобила’) и пр.; и.е. *[h]uk^hsen, *uk^hos-en ‘бик’ (> тох.Б *hokso > okso ‘вол’) ~ пратюрк. *höküz, *hokuz > тюрк. öküз, якут. оҕуз (~ монг. hūker ~ тунг. hukur, үкүр ~ чув. vākär [< *ökür → унг. ökög]) ‘бик, вол, говедо’; санскр. dhēna, dhenu ‘крава’, авест. daēnav- ‘женска на едро четириног’ ~ тюрк. tana, дана ‘теле’ (чув. tāna ‘телица’); санскр., авест. yuga ‘иго, тегло’ ~ тюрк. yūk ‘товар’; санскр. surā, авест. hura ‘медовина’ ~ тюрк. sīra, тур. şıra ‘гроzdов сок, леко сладко вино’, чув. sära ‘шира, бира’; тох. *ōti ‘трера’ ~ тюрк. ot ‘трера’; иран. *arba, агра (алб. el’p) ~ тюрк. агра (> монг. arbai → мандж. arfa) ‘еchemик’; и.е. *ues- ‘пролет’ (> тох. *yas ‘пролет’) ~ тюрк. yaz ‘лято, пролет’; и.е. *kel-, kelē- ‘викам’ (тох. *kele- ‘казвам, звуча’) ~ пратюрк. *kele- ‘говоря’; и.е., тох. *kes- ‘режа’ ~ тюрк. kes- ‘режа’; и.е., тох. *кар- ‘хващам, улавям’ ~ тюрк. qar- ‘хващам, улавям, ловя’ (срв. тук също драв. karp-и ‘покривам’ ~ кор. кар ‘покривало’ ~ тюрк. кара- ‘покривам’, карак ‘покривало’ [~ бълг. капак, капан]) и пр.

⁵⁵ При някои мюсюлмански автори името Ās (Āsi) е било използвано за кавказките алани. То е запазено при техните потомци осетите в два варианта Ās – Os (‘оси, осети’) и Yas (‘яси’, срв. унг. Jasz ‘язиги’) редом със самоназванието им Irap (от Ērāp ‘Иран’ < Arγā-p ‘арийци’, откъдето може да се обясни и етнонимът Alan ‘алани’ (Ἀλανοί < arуana) чрез присъщото на иранските езици редуване l ~ r). Грузинците са наричали осетите Ossi (Oswi), а страната им — Osseti (Osweti). Според Вернадски изходната форма As/Os е датирала от сарматския период, а осетинското име било с „хибриден“ произход като руска адаптация към грузинския вариант на етнонима As (срв. Vernadsky, G. Sur L’origine des Alains, 83). Името на *усуните* (Wu-sun < ср.кит. *uo-suəp [*A-sun] < ст.кит. *o-swən [*Aswal,

Трудно е да се определи дали *серите* са имали специфични антропологични белези (по-светъл цвят на лицето или косата), по които са се отличавали от останалите племена в каганата. Цегледни свързва страната на споменатия по-късно народ Šāgī (при Марвази) или Sāgī (при Ауфи), т. е. saḡī ‘жълти’ („бледите“ по Матей Едески), с територията на саръ-уйгурите в района на Нан-Шан, където те са мигрирали към 850 г., отделяйки се от уйгурската конфедерация, а обозначението „жълти (руси) уйгури“ обяснява с тохарската кръв на техните предци, преди да напуснат басейна на река Тарим. Към подобен етнически субстрат насочва навярно и името на *серите*. Не е ясно как трябва да се етимологизира това название. В езика на пушуните (пашту, пхъту) — наследниците на древното ираноезично население на Бактрия и Согдиана в днешен Афганистан — има доста думи, които могат да се съпоставят със saḡ/sīr ~ sāḡ/ser ~ sīr, но те за съжаление не изясняват етнонима. Срв. например *афг.* سر saḡ ‘глава, главен, вожд; връх; начало’ (= *н.перс.* остар. سار sāḡ ‘глава’), което напомня едно от обясненията на името Sarmatae (*гр.* Σαρματάται) от saḡan ‘глава, главен; вожд’ (с това се търси паралел и към „царски-

---

*Asfal]?) също се намира в някаква връзка с това на *асите* и *аланите*. Съпоставката на старокитайския изговор (*o-swəp) с познатото в Източна Европа название Asfal е породена от възможността на китайската фонема -п да отразява и чуждоезичните -l и -r. Възщност *Asfal е осетинската форма на Spala — племенно обозначение на изселените се към Южна Русия алани. Това е накарало Хаусиг да направи паралел между *усуните* и появилите се по-късно *алани* (Haussig, H. W. Die Beschreibung, 162, бел. 72). Формата *Asfal се съдържа и в породеното навярно под аланско влияние най-старо маджарско обозначение Σάβαρτοι ἄσφαλοι, в първия елемент на което Прицак открива *сабирите* (Pritsak, O. From the Sibir to the Hungarians. — In: *Hungaro-Turcica. Studies in Honor of Julius Németh.* Budapest, 1976, 17–30). В името на *усуните* (Wu-sun) обаче би могло да се види и разновидна множествена форма на ‘аси, аси’ (*Ās ~ *As + Suffix pluralis -‘n), откъдето отново се стига до *аланите*. Птоломей е обозначил усунката страна като Ἀσμίρῆα χώρα, което Хаусиг тълкува чрез *Asmīr (< As ‘аси’ + mīr ‘княз’). Примамлива е възможността и наименованието на съвременните тюркоезични *азери* да бъде обяснено като производно от по-старото етническо название Az (< As ~ As) ‘ас-и’ + множествения или колективен суфикс -‘r (подобно на Balg-ar ‘балх-и > българи’, Tat-ar ‘тат-и > татари’ и пр.), тъй като съществуват достатъчно примери за запазване на етнонима (също в трансформиран вариант), след като неговите носители отдавна са променили своята етно-лингвистична и културна идентичност.

те скити“ на Херодот)⁵⁶. Срв. също *афг.* سره *saḡa* (= *перс.* سارا *saḡā*) ‘чист, без примеси’ и *и.перс.* سره *sāre* ‘чист; отбран; хубав, добър, приятен’; *афг.* سارا *sāḡā* ‘степ, пустиня’ [навярно от *ар.* صحرا *ṣaḡrā* ‘пустиня’?] и *афг.* سارشین *sāḡašin* ‘степняк, номад’; *афг.* سير *ser* ‘съдба, участ’; *афг.* سير *ser, siḡ* ‘сит’ и пр. В групата на афганските обозначения за цвят, които се различават от персийските и където названието за *синьо* стои близо до славянската форма (*афг.* شین *šin* ‘син’ срещу *перс.* آبی *ābī* или كبود *kābūd* ‘син’)⁵⁷, думата за *жълто* (*афг.* زير *žer* ‘жълт’, *перс.* زرد *zārd* ‘жълт’)⁵⁸, фигурираща също при *афг.* زيرنگه *žyag-gaṅga* ‘бледолик’, наподобява до известна степен името ‘*сер-и*’ (*žer* ~ *ser*). Много по-добър фонетичен паралел предлага обаче тюркското обозначение на същия цвят, особено ако се сравни с евентуалната множествена форма на етнонима

⁵⁶ Наред с етимологизирането на името от *авест.* saoga ‘острие на меч’ (т. е. „мечоносци“), от *sawg, swar* по аналогия на *санскр.* svarga ‘небе’ и *иран.* xwar ‘слънце’ (т. е. „наряд на слънцето“ и пр. Срв. Vernadsky, G. Der sarmatische Hintergrund, 342–343.

⁵⁷ Славянското название на този цвят (*ц.слав.* синь, *бълг.* син, *ст.рус.* синь, *рус.* синий, *укр.* синій, *блр.* сині, *срб.-хрв.* синь, *словен.* sinji, *чеш., слов.* siny, *пол.* siny) се отличава от индоевропейските си паралели. Фасмер смята, че то е родствено на „сиять“ (*ст.бълг.* сияти; *гот.* skeinan ‘светя, блестя’), а навярно и на „сивый“ (*ц.слав.* сивъ; *ст.прус.* sywan ‘сив’, *др.инд.* śvāvas ‘тъмен’, *авест.* syāva-, *осет.* sau ‘чер’), но при тази глоса отбелязва, че тя едва ли е свързана със „синий, сиять“. (срв. Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. М., 1987, с. 617, 624, 629). Той привежда също *лит.* švyvas ‘светлой масти’ или ‘светлосерый, сивый, седой’, *др.инд.* śvātas ‘черный, темный’, *лит.* šėmas ‘пепельного цвета, сероватый’, както и някои угрофински слова (*фин.* sinī, *морд.* seŋ ~ šeŋ, *мар.* šinžiš ‘синьо’), за които Й. Миккола е предполагал, че са ирански заемки. Афганската форма šin ‘син’ като че ли подкрепя подобна хипотеза.

⁵⁸ Славянското название на този цвят (*рус.* желт-ый, *праслав.* *žьltъ = *лит.* geltas ‘жълт’) е съпоставяно от Фасмер с различни индоевропейски лексеми в значение на „жълчка“, „злато“ и „зелен“. Но то също — подобно на редица други славянски слова — стои по-близо до съответните ирански форми. Срв. *перс.* zārd ‘жълт’ (с г ~ l, d ~ t) и *афг.* žer ‘жълт’ (с начално ž-); *перс.* *zār, zārd ‘златен’ < *авест.* zairi ‘жълт, златист’, zaraṇa ‘злато’ ~ *др.инд.* hāḡi — ‘жълт, златист, зеленикав’, hiraṇyaṃ ‘злато’. Названието на *зеленото* като отделен цветови оттенък нерядко е възниквало вторично и може да се дублира с обозначението на друг близък цвят. За тюркските (и въобще алтайските) народи това изглежда е било *синьото*, докато в подобна функция индоевропейците са използвали *жълтото*. Срв. предложените от Фасмер съпоставки между „желтый“, „желчь“ и „зеленый“, а така също *и.перс.* سبز *sābz* ‘зелен’ и زرد *zārd* ‘зелен’ (< زرد *zārd* ‘жълт’) или *др.инд.* hāḡi — ‘жълт, златист, зеленикав’. В това отношение пашу се доближава по-скоро до алтайския модел: срв. *афг.* زړغون *zaruḡūn* ‘зелен’ (< *авест.* zairi ‘жълт’) и شين *šin* ‘зелен’ (< شين *šin* ‘син’).

(*Sär > *Särik): др. тюрк. sarīγ, уйг. sarīq; ср. тюрк. sarīg; чаг. sarīq, sarīγ; каг., койб., кюер. sarīg, тар. serik; кипч. sarī; алт., тел., леб., кирг., к. кирг., каз., тат. кум. sarī; тур. sarı; осм. saru 'жълт, блед'; чув. saġä 'жълт', но šurä 'бял'. От тюркските езици тази дума може да е проникнала в самоед. sār, sarīγ 'жълт, сивкав, блед'; черк. saġä 'жълт'; унг. sár, sárog, sárga 'жълт'; рус. диал. saga 'жълт' и др. Тя има съответствие в монг. śira, šara 'жълт, блед', а навярно също и в хаз. и др. бълг. *šar 'бял' [Šar-kel = „Белая Вежа“] > бълг. šar 'светъл, пъстър, шар-ен'. Съпоставянето на тюркско обозначение за цвят с една предполагаемо неалтайска основа противоречи на методите на сравнителното езикознание, но то намира известно оправдание в обстоятелството, че произходът на алтайското название за „жълт“ (sar/šar, sarī/šara, sarīg/serik) не е изяснен, а освен това съществуват и други алтайски имена за цвят, извлечени от ранни индоевропейски форми⁵⁹. Близка по звуков състав е лексемата за „пепеляв, сив“, особено като цвят на животно, срв. общо-тюрк. sur 'сив'; тел., тоб. sur 'синьосив'; кирг., узб., к. калп. sur 'светлосив, светлопепеляв'; каз. soġi < *suru, чув. säġä 'сив'. Думата е навлязла в някои ирански езици: перс. سور sūr 'сив, пепеляв', тадж. sūr 'тъмносив'. В това си значение тя фигурира и в бълг. sur 'сив' [„сур елен“, „сура ламя“], където навярно е с доста по-стар, пред-османски произход. На нея в славянски съответстват

⁵⁹ Вж. например иран. haġa-/hala-, авест. haġəla 'черен' (~ дравид. kaġ-u 'почернявам') ~ тюрк. qaġa, монг. qaġa/ħaġa, тунг. kaġa/ħaġa ~ кор. *kaġa 'черен'; срв. също др. иран. *harda > пехл. āl ~ тюрк. al 'ален, червен'; както и пехл. kaġmīġ, согд. kġm'ug ~ тюрк. kīrmiz[i] 'червен'. Все пак трябва да се отчита фактът, че дорн произходът на тази форма да е бил „не-алтайски“, тя е намерила много по-широко развитие тъкмо в тюркската (алтайска) езикова среда, което създава проблеми при определяне предиите на т. нар. сери > сиви като първоначално индоевропейски народ. Прицак предполага, че една от особеностите в езиците на Ch'i-tan (Xitā[y]) и K'u-mo Hsi (Tatabi) е била в предаването на алт. *sia- > монг. ši-, тюрк. sā-, чув. šu- (< *ša-), например алт. *s'šāġ 'жълт, блед' ~ татаби šāġ 'жълт, блед' ~ монг. śir-(a) 'жълт, блед' ~ тюрк. šāġ-i-γ 'жълт, блед' ~ чув. šur-(ä) 'бял' (Pritsak, O. Polovcians, 333—334). Ако това е така, тогава би следвало етническото название *sār/*sīr с подобна семантика да се отнесе към „алтайската епоха“ от развитието на тюркските езнци, в периода между IV—I хил. пр. Хр. Това обаче ни отправя далеч назад към времето на непроучените взаимодействия между още неразчленените или едва започналите вътрешно да се диференцират алтайска и индоевропейска общност.

форми с подобен консонантен състав: рус. сер-ый 'сив' (ст.рус. сѣръ); словен. ser, sega 'сив, белокож'; ст.чеш. šěry; луж. šěry; чеш., слов. šery; пол. szary 'сив'⁶⁰. Едно по-отдалечено отношение към идеята за светъл цвят показват явно заимстваното от неуточнен източник славянско обозначение за „сяра“ (бълг. сѣра; срб.-ц.слав., ст.рус. сѣра; рус. сера; укр. сіра; чеш. síra; пол. siara, siarka → лит. siega) и засвидетелстваната само в балто-славянските и германските езици лексема за „сребро“ (праслав. *sьrebro; ст.слав. сьребро, сѣревро; бълг., срб. сребро; словен. srebro; рус., укр., блр. серебро; пол. srebro; полаб. srebъr; луж. slěbro, slobro, slabro; ст.нрус. sirablan; гот. silbr; ст.в.н. silabur; ср.в.н., нем. Silber), която може да е била „стара заемка от някакъв източен език“⁶¹.

Изброените примери, а към тях биха могли да се добавят и други, насочват към евентуална „праформа“ *s°r- ~ *s°l- (с различни фонетични варианти на š-, z-, ž-; x-, k- и пр., срв. арм. харт-ēš ~ перс. zārd ~ рус. žělt-yj), която е покривала семантично идеята за пъстър или блестящ⁶², светъл или блед (жълт, бял, сив) цветови оттенък: sār, sár, šar; ser; žer; sur; също sar-ī, sar-ā; sār-ā; ser-a, sir-a; šar-a, šir-a, šur-ā; също sar-ī-γ, sar-ī-ğ, sar-ī-q, sar-ī-γ, sar-ī-q, sár-o-g, ser-i-k и пр. Не е ясно дали и доколко името на древните *сер-и* (*сир-и*) е имало отношение към нея, тъй като в етническо отношение те не могат да бъдат прецизно идентифицирани. Връзката на тяхното име с названието на коприната (също в светъл жълтени-

⁶⁰ Фасмер, М. *Этимологический словарь*, 3, 610–611. Фасмер не приема сравняването на слав. *sěгъ с др.инд. śāgas 'пъстър, петнист' и поради наличието на зап.слав. š търси в основата на тези форми праслав. *xoigō- (родствено на герм. *haira-, ст.исл. harr 'сив'), като отбелязва също опита за обясняване на слав. *sěгъ (< *хѣгъ) от и.е. *skei-.

⁶¹ Фасмер, М. *Этимологический словарь*, 3, с. 603, 606.

⁶² Срв. например санскр. svargā- 'небе', sīrja 'слънце' < *svar-/sūr- 'небеса, слънце' = авест. hvag-, пехл., и.перс. хваг-/хог- 'слънце' (оттук навярно и тюркското название на петела [horož] като вид „слънчева птица“?), срв. също санскр. śrī ~ иран. *srī 'сияен, могъщ', с които лексеми Менгес се опитва да обясни названията на старославянските езически божества Сварогъ, Хорсъ/Хърсъ и Стрибогъ (Menges, K. H. *Early Slavo-Iranian Contacts and Iranian Influences in Slavic Mythology*. — In: Zeki Velidi Togan'a Armağan. Istanbul, 1950–1955, 468–479).

каво-бял, сив или сребристо-златист цвят, срв. *тюрк.* *sīg-ta* < *гр.* *σῦρμα* ‘сърма, коприна, златна или сребърна нишка’), както и с долината на р. Тарим, насочва към тохарите от същия регион, които с векове запазили специфичния си външен вид (руска коса, сини очи). Но като „светли, бледи“ *сири-те* са могли да бъдат свързани и с други ирански или палеоевропейски народи. Наименованието може да се тълкува освен това с оглед на цветовете символика. Ако името им някога е притежавало подобна семантика, тогава появата на новото обозначение *qīb-ša-q* би могло да се обясни и като тюркски превод от *qub* ~ *qīb* ‘блед, жълт, сив’ на първоначалния етноним с умалителен или подсилващ (отслабващ) значението суфикс -*ša* и с множествения или колективен суфикс -*°k*, при което от „светъл, блестящ“ (също с по-различна първоначална семантика) ~ „жълт, бял, сив“ се е получило „блед-и, жълтеникави-и, сивкави-и“.

Една такава връзка не е съвсем невъзможна. С разселването на алтайските племена на запад те са се смесвали с потомците на тохари, саки, сармати, усунни, „кангюйци“, като европейдността на коренното население с времето се е променяла и е придобивала характерни монголоидни белези, а ираноезичността постепенно е отстъпила място на тюркоезичието на по-късните обитатели. При това някои стари етноними се запазвали като кланови и племенни названия на езиково трансформирани етнически отломки (срв. *кангълъ*, *кенгерес* и *уйсун* при узбеките номади през XV в.; *кангълъ*, *уйшун* и *ас* в състава на Ногайската орда и пр.), което позволява по подобен начин да бъдат разглеждани и *сири-те*. Особено на фона на силните ирански влияния в най-ранната тюркская история (големия брой ирански по произход централни понятия — титли, названия на domesticирани животни и пр.), откъдето възниква въпросът, дали тюрк[ют]ите не са представлявали един вид *тюркизиранни иранци* или те като тюрки в съвременния смисъл само са приели и ирански елементи?⁶³

---

⁶³ Scharlipp, W. *Die frühen Türken in Zentralasien. Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*. Darmstadt, 1992, S. 18.

Проблемът е изключително деликатен. Не само защото влиза в противоречие с представата за пряка етническа приемственост от *хсиунг-ну* до съвременните турци, но и понеже трудно могат да се проследят процесите на етнолингвистична трансформация в района на Средна и Централна Азия през първите векове от н. е. По някои предположения самото име *Türk* е имало ирански (хотанско-сакски) произход⁶⁴. Същото се допуска и за династичния тюрк[ют]ски клан *A-shih-na* (*Ἀρσίλας*, срв. *A[or]si(?)*)⁶⁵, чийто генеалогичен мит напомня легендата за произхода на усуните (*Wu-sun*, срв. **A-sun* и **A-ši-na*)⁶⁶. Наличието на общ мотив за спасеното от вълчицата дете, както и навярно иранския произход на обозначението на тотемното тюркско животно — вълка (срв. *тюрк.* *böğü*, *bögi* < *авест.* *vəhrka-*, *др.инд.* *vrkas* [~ *осет.* *biroeg* ~ *бероег* < **woerx*] ~ *гот.* *wulfs*, *герм.* *wolf* ~ *праслав.* **вълкъ*, *ст.слав.* *влькъ* ~ *лит.* *vilkas*)⁶⁷, а така също използваното „руническо“ писмо, напомнящо сармато-аланските тамгоподобни знаци, паралелите в митологичния комплекс на индоиранците и на

⁶⁴ Вж. *Ryna-Tas, A. An Introduction to Turkology*. Szeged, 1994, 10—13.

⁶⁵ Менандър съобщава името на най-стария (най-старшия) тюрк[ют]ски владетел като *Ἀρσίλας* (*Arsila*). Някои автори идентифицират *A-shih-na* с *Ἀρσίλας* (**Aršila*). С оглед на това се привежда също тохарската титла *Āršilāñci* и се търси връзка с *тюрк.* *arşlan* 'лъв' (*Golden, P. Introduction*, 121—122). Формата **Arsila* би могла обаче да се съпостави с названието на *арсите* ~ *аорсите* и да се тълкува чрез *arşi* (име на народ) + *тох.* *A wla* 'княз', без да е ясно, какво отношение са имали те към споменатия в древнотюркските надписи племенен съюз *Toquz Ārsin* 'деветте *арси*'. Според Хаусиг *арсите* са спадали към *Yüeh-chih* и може би заедно с тях са мигрирали от западната част на Кансу към Туркестан (*Haussig, H. W. Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren*. — *CAJ*, 2, 1956, 21—43). Същевременно за аланите е познато и названието *Alanorsi* (< *Alan-Ārsi*, *Alan-Aorsi*). Неговата втора съставка (*Ārs* ~ *Aors*) прокарва мост между *арсите* и *аорсите*, чието име според Страбон и Птоломей е било най-ранното обозначение на *аланите*. Страната на този народ е спомената в китайските извори като *Yen-ts'ai* — тъкмо нея те наричат по-късно *A-lan*.

⁶⁶ Вж. по-подробно при *Sinor, D. The legendary origin of the Turks*. — In: *Folklorica. Festschrift for Felix J. Oinas*. Bloomington, 1982, 223—230; *Yamada, N. The Original Turkish Homeland*. — *JTS*, 9, 1985, 243—246. Срв. също *Kljashorny, S. G. The Royal Clan of the Turks and the Problem of Early Turkic-Iranian Contacts*. — *AOH*, 47, 3, 1994, 445—447.

⁶⁷ *Aalto, P. Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times*. — In: *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti. Budapest, 1971, 29—37 (вж. на с. 32).

тюрките, в техния бит, социална структура, запазена терминология и дори във външния им вид, загатват за евентуално смесено *сакско-алтайско* или *усуно-алтайско* потекло на T'u-chüeh. С разширяване на тяхната империя на запад са били „погълнати“ редица индоевропейски елементи, които след своята езикова тюркизация са обогатили разнообразието на алтайската етнолингвистична общност. Така русите и синеоки киргизи са се превърнали с времето в тъмнокос народ с подчертани монголоидни черти; тюрки са станали и узбеките — потомците на коренното население на Бактрия и Согдиана, като само отделни етноними продължили да напомнят за старото иранско надмощие в степта. В този контекст могат да бъдат разглеждани и *серите* като възможни ираноезични (тохароезични) предшественици на онези по-късни „шест племена *сири*“ (alti sir bodun), които, предвождани от своите irkin, са споделяли властта на тюрк[ют]ите.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ СИРИ, КИМЕКИ И КИПЧАКИ

Няма информация, която да хвърля повече светлина върху предисторията на племето Hsieh (*Sir), нито за това, как то се е озовало в съседство на Yen-t'о в района на Ордос. Hsieh са могли да мигрират дотам както от север (през Вътрешна Монголия, където мястото на *хсиунг-ну* постепенно е било заето от *хсиен-пи*), така и от запад (от долината на Тарим, Турфан и Кансу — райони, обитавани някога от тохарите). Yen-t'о са идентифицирани като хунско племе, появило се в периода на „Шестнадесетте царства“ (*шай-лю-гуо*, 303—409 г.), когато в Северен Китай свои държавици са основали както китайците, така също тибетци („чън, цин“), хсиунг-ну („цзъ, чао“) и сян-би (*хсиен-пи*). Клящорни предполага, че техният *шан-ю* Halatou, който предвождал изтеглянето на подчинените му 35 000 семейства, е царувал през 356—358 г. По-късно Yen-t'о са били покорени от Hsieh (Sir), а кланът на *шан-ю* бил унищожен. Новата конфедерация, начело с династичния род на *сирите*, Ilitu (*Ilter), е получила в китайските извори името Hsieh-yen-t'о чрез механично обединяване на двата етнонима, докато в тюркските паметници е назовавано само водещото племе (Sir). Реконструираната от автора история на Hsieh-yen-t'о проследява съдбата им след залаза на *жуан-жуаните* (551) като поданици на тюрк[ют]ския каганат. Заедно с отделни племена T'e-lê, причислявани в изворите към тях, те са номадствали между източен Тиен-шан и югозападните склонове на Алтай на територията на западните *ябгу-кагани*. В началото на VII в. една тяхна група от 70 000 семейства мигрирала начело с Inapču-irkin към областта на север от р. Тола и се подчинила на източнотюркския каган Tu-lu (упр. 600—619). Клящорни свързва това с действията на западнотюркския Ch'u-lo yeh-hu k'a-han (Çurim-yabǵu-qaǵan), който, опасявайки се от размирици, прогонил в 605 г. част от Hsieh-yen-t'о

на изток от Тиен-шан.⁶⁸ Когато в 619 г. властта била поета от Hsieh-li k'a-han (Äl-qaġan или по-скоро *Ellig Kaġan < el, il 'държава') той поставил начело на Hsieh-yen-t'о своя млад брат, давайки му титлата šad. Навярно тъкмо тази „реформа“, засягаща интереса на родовата аристокрация, а не само исканите „незаконни данъци“, настроила Hsieh-yen-t'о срещу новия каган. В 627 г. те подкрепили надигналите се срещу него уйгури на P'u-sa и заедно с тях прогонили на юг към Ин-шан последния тюрк[ют]ски каган, който 3 години по-късно е бил пленен от войските на T'ang. Свързаните с него племена били преселени в Китай, докато останалите в Хангай тюркски групи се присъединили към Hsieh-yen-t'о и

⁶⁸ Kljaštornyj, S. Die Kiptschaken, 81. Не е ясно до каква степен тези вълнения са били породени и от китайската политика спрямо тюрките. Известно е, че към 584 г. Tardu (576—603), приемникът на първия западен *ябгу* İstāmi (Silzibul, 552—575), се отделил от съюзенитета на тюркския каган, като потърсил съюз с китайската династия *Sui*. Една от причините за отслабването на каганата по това време може да се търси и в напрежението между привържениците и противниците на будизма, възприет в имперския двор по времето на Та-ро Ко-хан (Tasrag-kaġan, 572—581). Това довело до разделяне на двете държавни половини и застрашило властта на Таспаровия брат и приемник Sha-po-liu (Nivar-kaġan, 581—587), чието върховенство е било отхвърлено през 582—584 г. от западния *ябгу* Tardu. Когато той самият загинал в 603 г. при въстанието на подбудените от Китай племена Töliš (T'ieh-le?), държавата му е била поделена между Shih-kuei на запад и Ch'u-lo на изток (с център около р. Или), но поради оттегляне на китайската подкрепа за Ch'u-lo, скоро Shih-kuei се наложил над цялата територия и я е управлявал самовластно до 618 г. В контекста на тези напрежения трябва да се схващат и страховете на Ch'u-lo от въстание на Hsieh-yen-t'о. След неговата смърт отделни племена от съюза на Toquz oġuz се подчинили на тюрк[ют]ите, а други запазили самостоятелността си под водачеството на уйгурите. Тъкмо по това време се споменава около 605 г. първият уйгурски владетел. Неговият син P'u-sa (< Bodhisattva?) сразил в 627 г. тюрк[ют]ския каган, който през 630 г. окончателно се покорил на император T'ai-tsung от новата династия T'ang. Подобна е била съдбата и на западнотюрк[ют]ската държава. Нейният последен *ябгу-каган* T'ung-shih-hu (618—630), който също проявявал интерес към будизма, разбил въстаналите Töliš и успял да разшири владенията си през Хиндукуш към Каспийско море, но загинал при надигането на *карлуките*, които тогава номадизирали между езерото Балхаш и планината Тарбагатай. В последвалите междусобици 10-те западни племена били дотолкова отслабени, че китайците успели още в 657 г. да разделят земите им на 10 протектората и в 659 г. западнотюркската държава престанала да съществува. В хода на нейния разпад множество племена, сред които и *хазарите*, се изтеглили на запад. Едва с отслабването на T'ang, свързано и с нарасналата мощ на тибетците, които от 670 г. започнали да овладяват Тарим, тюрките, предвождани от *шад* Ku-tuo-lu (Kutluġ) успели да възстановят независимостта си и да изградят своя Втори каганат (682—745). Срв. при Scharlipp, W. Die frühen Türken.

така — според Клящорни — е било сложено началото на „племенния съюз на тюрки и сири“⁶⁹.

Още през 629 г. Hsieh-yen-t'о и уйгурите поотделно установили контакти с двора на T'ang. Изглежда китайците отначало заложили на *сирите*, защото Inanču-irkin е споменат по-късно в изворите като Chen-chu p'i-chia k'a-han (Jenču Bilgä-qaghan), а до 640 г. уйгурите повече не изпращали свои пратеници в Китай и може би се намидали във васални отношения спрямо *сирите*. Jenču изградил държавата си в Северна Монголия по тюрк[ют]ски образец, разделяйки я на две крила („западно“ на Tarduš и „източно“ на Töliš) под управлението на своите синове, които, като носители на титлата šad, са били смятани и за „малки кагани“. За да подрони нарастващата мощ на новата номадска държава, император T'ai-tzung накарал заселените южно от Huang-ho тюрки да се завърнат на север, начело с близкия родственик на последния тюрк[ют]ски каган, A-shih-na Sy-mo, който приел каганската титла. В края на 641 г. *сирският* Tarduš-šad успял да прогони A-shih-na Sy-mo обратно, но е бил въввлечен в конфликт с империята и претърпял поражение.

След смъртта на Jenču властта е била овладяна от по-малкия му син Ваšo, навярно същият този Tarduš-šad, който отстранил чрез убийство своя старши брат (т. нар. Töliš-šad). В неговто име може да се открие паралел към *афг.* بآچ bâčā 'цар', т. е. към една определено иранска титла, а това отново насочва към възможността, *сирите* да са били с първоначален индоевропейски произход или поне да са се намидали под иранско влияние. Недоволни от неговото управление (или от узурпирането на властта?) племената Тоquz oğuz (уйгурите), които дотогава били подчинени на Jenču, сключили съюз с T'ai-tzung срещу Hsieh-yen-t'о. В 646 г. войските на Китай заедно с два тюмена (10 000 души) уйгурска конница, начело с третия уйгурски владетел Hu-lu ssu-li-fa T'u-mi-tu („великият Āl-teber Timidu“ или „щастливият, честитият [Hu-lu < kutlug] генерал Timidu“)⁷⁰ разгромили *сирите*, убивайки Ваšo с

⁶⁹ Kljaštornyj, S. Die Kiptschaken, 81–82.

⁷⁰ Според интерпретациите на Клящорни и на Шарлип.

целия му род. През същата година T'u-mi-tu си присвоил каганската титла и е бил приет от император T'ai-tsung, който обаче го провъзгласил само за генерал. В 647 г. уйгурската територия, заедно с новозавоюваните земи, е била прокламирана за китайска губерния Nan-hai, но в знак на благосклонност занапред уйгурите започнали да бъдат наричани Hui-Ңи 'кръжащите соколи' вместо с досегашното им име Hui-Ңо ('verworene Gewandquastern' по интерпретацията на А. Габен)⁷¹. Една част от разбитите Hsieh-yen-t'о отстъпила на запад и през 647—648 г. е воювала срещу тюркския престолонаследник „A-shih-na *Šär“, който от името на T'ai-tsung бил завладял Куџи. Други *сирри* останали в старите си земи — опитът им да извоюват независимостта си в 668 г. е бил потушен от тюркски войски по заповед на императора⁷². Те обаче подкрепили в 679—681 г. въстанието на тюрк[ют]ите, начело с Ku-tuo-lu (Kutluğ) и запазили тесни връзки с тях до края на Втория каганат, когато уйгурският предводител Kutluğ Boyla (по-късният Kutluğ Bilgä Qağan), след като отстранил през 744 г. басмилския каган Ełtäriš, победил и последния тюркски каган Tengli (Tängri), завладявайки свещената за тюрките област Ötükän. Това му позволило да наложи своя авторитет над степните народи и да се превърне в неоспорван владетел на севера. Малко след това Kutluğ Bilgä изтикал също и карлуките на запад. Останалите под неговата власт отломки от карлуките и басмилите се превърнали в уйгурски племена, докато *сиррите* отстъпили с част от разбитите тюрки на запад от Алтай към горен Иртиш, където впоследствие са отбелязани *кимеките*.

Не е ясно кога и по какъв начин *кипчаците* са се озовали в кимекската конфедерация, която е възникнала едва след рухването на уйгурския каганат (840). През втората половина на IX в. обаче кимеките са били изградили вече своя държава в басейна на Иртиш на север от карлуките и от т. нар. *ягма*. Тяхното име не се среща в тюркските и уйгурските надписи и може да се предпола-

---

⁷¹ Scharlipp, W. Die frühen Türken.

⁷² Kljaštornyj, S. Die Kiptschaken, p. 84.

га, че преди те са фигурирали в изворите под някакво друго название. Отделни автори са ги идентифицирали с племето Ćik при планината Kögmen (срв. и Ćigil < Ćik + il?; при Мубаракшах Ćik'l), но според Голден липсват достатъчно податки за това⁷³. В казахската историография е прието, ранният етап от историята на кимеките да се свързва с племето *янь-мо* (> *йемек?*), което в началото на VII в. е живеело в северозападна Монголия като едно от „телеските“ племена⁷⁴. При предаване на информацията от *Sui Shi* за седемте групи на T'ieh-le, Шимин също идентифицира в четвъртата от тях Yeh-mo с Yemäk⁷⁵. В средата на X в. Масуди е разполагал край Черни и Бели Иртиш в Западен Сибир т. нар. كمالك بيصور Kimäk Bayğür (Buyğür, Bığür, Biğür) или по-скоро كمالك بيصور Kimäk Yiğür (*Yiğür, *Yuğür < Uyğur), които може да са били група уйгури, присъединили се някога към кимеките. Сред противниците на печенезите в старите им земи край Аралско море той посочва кимеките, гузите и карлуките, а това кара Маркварт да мисли, че тогава кипчаките все още са били част от кимеките като тяхно западно крило и че земите на кимекския племенен съюз са се простирали от Иртиш до Урал, съвпадайки с по-късната територия на найманите и на средната (киргизка) казахска орда. След него и Расовски е бил на мнение, че от X в. кимеките (т. е. кипчаките) са започнали да прехвърлят при летните си миграции Урал и да достигат до долна Кама. Южно от тях са били разположени огузите с немногобройното племе Beren. От средата на столетието името на кимеките е било изчезнало — навярно поради нарастващата роля на кипчаките в степта (в 1073 г. Кашгари пише вече за *кипчаците* и подчинените на тях *емеки*). По същото

⁷³ Golden, P. Introduction, 202. Авторът има предвид мнението на Sümer, F. *Oğuzlar*. Istanbul, 1967 (1980), p. 31, който през втората половина на XX в. изследва предосманските огузки тюрки (срв. също: Sümer, F. Bayındır, Peçenek ve Yüregirler. — *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 11, 1953, 317—344; Sümer, F. Peçenekler. IX—XII yüzyıllarda yaşamış ünlü bir Türk eli. — *Türk Dünyası Araştırmaları*, 94, 1995, 61—67).

⁷⁴ Срв. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней (очерк)*. Алматы, 1993, с. 65 (издание на Казахската академия на науките, Института по история и етнология, Института по археология и Фонда за развитие „Казахстан“).

⁷⁵ Shimin, G. Die alttürkischen Steppenreiche, p. 103.

време според анонимния географски труд *Hudūd al-'Ālam* кипчаките (خفساڭ Hīfšāḡ) са се били отделили от кимеките — тяхната земя се е намирала на север от печенезите, източно от които са били разположени [о]гузите. През XI в. Гардизи привежда една легенда за произхода на кимеките от татарите и отбелязва названията на седемте племена, възникнали по имената на първите 7 души, които са се обединили около заселилия се край Иртиш татарски *шад*: 1. ايمى Imī (Голден коригира името 'уму в 'umg, съпоставяйки го с обозначението на огузкото племе ايمر Imür < *Eymür)⁷⁶, 2. ايماك Imāk (Imāk, Yimek = Yemek при Кашгари; името може да е производно от Kimek с характерния за някои кипчакски езици преход k- > Ø), 3. تاتار Tatār, 4. بياندور *Bayāndur (така по Маркварт; в манускрипта формата е нечетлива [?lā?d], но Голден я сравнява с името на огузкото племе Bayundur/Bayündir), 5. خفچاق Hīfčāq, 6. لانقاز Lanqāz ? (по Маркварт; Lnīqāz при Голден; Lanikaz при Байпаков) и 7. اچلاد Aġlād ? (при Маркварт: Ačlād ?). Сходството на някои от тези названия с имената на огузки племена се обяснява с териториалната близост и взаимодействие на запад между кимеки (кипчаки) и [о]гузи. Анализирайки изворовите податки, Маркварт достига до извода, че кимеките ще да са били тюркизиран клон на монголските по език татари, отделили се от тях още през VII в. и съществуващи като етнос поне от началото на VIII в. Според него названието Kimāk (كيماك) е представлявало контракция от *тюрк.* iki Imāk 'две[те племена] Imāk' (ايماك), т. е. Imī и Imāk. Това че, съгласно Масуди, те са дали на своя *шад* титлата tutuġ (< *др.тюрк.* tutuq или *кит.* tu-tuk 'наместник') е подсказвало, че кимеките първоначално може да са били поне формално китайски васали, подобно на карлуките, чиито вождове след разгрома на Първия тюрк[ют]ски каганат (657) са били провъзгласени за tu-tuq. Едва

⁷⁶ Така и в руската историография, срв. Вайпаков, К. М. Les Tribus Turques de la Sibérie et de l'Altai. — In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Ed. by Hans Robert Roemer. Berlin, 2000, 29—41 (= *Philologiae et Historicae Turcicae Fundamenta*, I [*Philologiae Turcicae Fundamenta*, III]). Вж. на с. 36, където имената на съобщените от Гардизи 7 племена са предадени като Kimāk (Yemek), Imi (Eymür), Bayandur, Tatar, Lanikaz, Adžlad и Kірçak.

по-късно те са нарекли своя предводител Imāk-yabǧu (така по Бируни), което е отговаряло на неговата по-висока позиция в номадския свят. По мнението на Маркварт, както названието Kimāk, така и титлата Imāk yabǧu (جماک یابغی) са се отнасяли до първите 2 главни племена (جماک Imāk, ایمنی Imī), а другите 5 били допълнително присъединени, подобно на трите печенежки „най-видни“ клана Кǎγγǎr (Kǎngǎrās), около които се обединили останалите 5 „орди“. Кимеките може да са били потомци на т. нар. Otuz Tatar (в китайските извори — Ta[n]-ta[n], ок. 880 г.) и по-точно на споменаваните в Орхонските надписи Tatabi редом с Qıtay, на което в китайските извори са съответствали Нi редом с К'i-tan. Киданската династия Ляо възникнала в началото на X в. тъкмо от смесването на К'i-tan и Нi. В такъв случай Tatabi биха могли да се разглеждат и като съчетание от Tata(-r) + bi/bi (= Нi) — предполага Маркварт⁷⁷. Неговият рецензент Пелио на свой ред изтъква, че според китайските автори името на кипчаките е било предавано и като К'u-mo-hsi, т. е. то е било свързано с това на Нi, близки до китаните, но се съмнява, дали Нi е съответствало на bi от Орхонските надписи. Той отбелязва, че старото произношение на Нi е било ȳiäi и реконструира К'u-mo-h[s]i като *К'u°-m°ak-ȳiäi. Ако китайското име бъде разчленено, се получавало *Qumāq (куни) и *ȳai (кайъ), при което Qumāp вместо Qumāq би представлявало форма, близка до тунгуските езици, от типа, който противопоставял *мандж.* aīmap на *тюрк.* aīmaq. Но по всяка вероятност названието е било по-скоро трисричкова дума *Qomaȳai или *Qumaȳai — смята Пелио. След него и Еберхард разчита името на етноса Нi като Hsi, отъждествявайки го с народа Qāy от ислямските извори, който — противно на мнението на Маркварт — се е различавал от огузкото племе Qayı или Qayı[γ]⁷⁸.

Историческата наука в Казахстан, на чиято територия е бил кимекският ханат, предпочита да отнася кимеките към тюркските

⁷⁷ Marquart, J. Volkstum, 89—97.

⁷⁸ Eberhard, W. Sinologische Bemerkungen über den Stamm der Kay. — *Monumenta serica*, 12, 1947, 204—223; Eberhard, W. *Das Topa-Reich Nordchinas*. Leiden, 1949, p. 390.

народи. Като част от племената *те-ле* (T'ieh-le) имеките (йемек < Yeh-mo) са били мигрирали на север от Алтай и в района на Иртиш, а обособяването им като отделна група е станало след рухването на западнотюркския каганат в 656 г., когато се формирало ядрото на кимекския племенен съюз, предвождан от *шад-тутук*. От втората половина на VIII в. кимекските племена започнали придвижване в три посоки — на северозапад към Южен Урал (главно кипчаки), на югозапад към Сър-Даря и на юг в Североизточното Седморечие. Между 766 и 840 г. кимеките заели територията на Западен Алтай, Тарбагатай и долината на Алакол, достигайки при Джунгарския хребет до северните предели на токуз-огузите⁷⁹. Кумеков, който е посветил на тях отделно изследване, също не се занимава подробно с въпроса за произхода. Според него те са били сред племената, подчинени на западните тюрк[ют]и и до средата на IX в. са заемали територията от западен Алтай и Балхаш на изток до степните зони между Южен Урал и Аралско море на запад. На юг кимеките са граничили с уйгурите (*токуз огузите*) и карлуките, на изток са били съседи на киргизите, а на запад р. Урал (*Яик*) ги е отделяла към края на IX в. от огузите. След 840 г. някои уйгурски елементи били избягали при кимеките, присъединявайки се към техния съюз (така авторът обяснява съществуването на титлата *ябгу*), като в борбата със съседите е възникнала и кимекската държава⁸⁰. Вероятно при разпада на Уйгурския каганат, част от влизащите в неговия състав етноси (еймур, баяндур, татар) са се присъединили към ядрото на кимекския съюз и по този начин е възникнала федерацията от седемте племена, за които споменава Гардизи. Тя е представлявала полиетническо образувание, в което освен тюркски племена имало и тюркизирани татари. Тогава сред кимеките се е появила титлата *байгу* (sic = *ябгу*), а с укрепване на държавността — и титлата *каган*⁸¹.

---

⁷⁹ *История Казахстана*, с. 63.

⁸⁰ Срв. Кумеков, Б. Е. *Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам*. Алма-Ата, 1972, 113–116. Вж. също *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней*. В пяти томах. Том 1. Алма-Ата, 1977, 363–374.

⁸¹ Срв. *История Казахстана*, 66–67.

За разлика от казахските историци, западните ориенталисти продължават да се опитват да прецизират етническото потекло на кимеките. Прицак също се ориентира след Маркварт и Пелио към прамонголските народи, но той търси връзка с живелите някога в гористата зона на Североизточна Монголия и в Южна Манджурия Hsien-pi, които определя като „група Kitai“. Според него те са се състояли от два клона (китайските извори са ги наричали Liang Fan ‘двамата варвари’): 1. Ch’i-tan (в ислямските извори Хитā[y]) и 2. K’u-mo Hsi (в орхонските надписи Tatabi), които на свой ред също са включвали два народа: 1. K’u-mo (< др. кит. *k’uo-māk), т. е. Kimāk в ислямските извори; и 2. Hsi (< *yaï през VII—VIII в.), т. е. Qāy в ислямските и руските извори от XI—XII в. Прицак реконструира подобно на Пелио формата K’uo-māk като *Quomāy (от монг. quo ‘жълтеникав’ + монголския деноминален суфикс -māk), но той предпочита да я отъждествява с Qumuq (названието на народа кумуки/кумики от Северен Кавказ). Според автора името *Quomāy е било монголското *самоназвание* на това племе, на което тюрките са дали името Kimāk. Основание за това той намира в използваната от Бируни форма Kumak вместо Kimāk, откъдето съди, че *Kimaу е вариант на *Quomāy. С рухването на тюрк[ют]ската империя (744) Hsien-pi („групата Kitai“) са влезли в състава на уйгурската държава, чийто колапс в 840 г. разстроило стабилността на доминираната от тюрките степ и е породило придвижване на прамонголите на запад. Първи са потеглили K’u-mo/Kimāk, които около 850 г. са овладели западносибирската степ и през втората половина на IX в. създали държава в басейна на Иртиш, където ги отбеляза Ибн-Хордадбех (около 840—880) под името كيمك Kaumāk [или Kimāk?], т. е. *Käumāk. През XI в., мюсюлманските автори обозначавали този народ като كيمك Yemāk/Yemāk и Прицак обяснява настъпилата промяна с прехода k- > Ø-, характерен — според него — за езиците от „подгрупата Tatabi“ на „групата Kitai“ (Kimāk/Kimāk > Kimāk > Yimāk > Yemāk). С други думи, формата *йемек* е вторична, тя се е появила по-късно и не бива да се съпоставя с името на „телеското“ племе *йе[н]-мо*.

Изглежда, Голден е на същото мнение, защото не споменава това отъждествяване. Но той смята и Прицаковата реконструкция: Kimek < *прамонг.* K'u-mo-hsi (т. е. *Quomâg + *giēi [= Qay]) за доста проблематична. Като допълнителна възможност ученият предлага в K'u-mo-hsi да бъде видно съчетание на *монг.* *qumâg 'фин пясък' и Qay, т. е. „пустинните Qay“, но дори и тогава не е ставало ясно как от *Qu[o]mâg се е стигнало до Kimek. Несъмнена обаче оставала връзката на кимеките с прамонголския свят, на което е обърнал внимание още Маркварт. Съгласно Голден, кимекската държава се е развила не от предизвикателствата на войните с племената на карлуките и огузите, а в отговор на нуждата от експлоатиране на уралското население, добиващо ценни кожи от самур и хермелин в сибирските гори. „Потребители“ на тези луксозни стоки са били мюсюлманските търговци и вероятно те са изиграли ролята на непосредствен катализатор за прогреса в кимекската политическа организация. Новият „център“ е възникнал след разместването на различни племена, потеглили от тюркските райони в Южен Сибир и Монголия. Появата на каганската институция при кимеките ще да е била породена от възличането им в международната търговия с кожи, изискваща сложна форма на политическа организация — отбелязва Голден. Несъмнено тази търговия е стимулирала също развитието на уседнал живот — ако в *Hudūd al-'Ālam* (988) например се съобщава само за един град в кимекската страна, Идриси (ум. 1166) изброява вече имената на 16 града, давайки и маршрутите, по които се е стигало до тях. Съществували фрагментарни податки за употребата на тюркското руническо писмо в „Кимакия“, както и за частичното почитане на будизма (навярно пренесен от уйгурските елементи), а така също и за възможни други религиозни влияния, надслоени над по-старите тюркски практики. Кимекската държава обаче не успяла да развие големи политически традиции. Нейният приемник — кипчакската конфедерация, формирана в навечерието на *кунската* миграция, никога не могла да надхвърли границите на племенния съюз⁸².

---

⁸² Golden, P. Introduction, p. 204.

Ако бъдат резюмирани основните виждания за произхода на кимеките, се очертават две възможни посоки на разсъждение: 1) ядрото на съюза се е състояло от потомци на T'ieh-le (*имек*, *йе-мек* < *йен-мо*, *Yeh-mo*), към които са се присъединили други тюркски и тюркизирани племена; 2) то е било изградено от прамонголоезични групи, проникнали в тюркска среда. При втория случай названието Kimäk се схваща като съкращение от *тюрк.* iki Imäk „две [племена] *имек*“, т.е. от Imi и Imäk (Маркварт, Менгес), или като тюркско съответствие на *монг.* *Qu[o]māγ < *quo 'жълтеникав, блед', респ. < *qimağ 'фин пясък' [също като цвето-ви оттенък?], което се открива в *кит.* K'u-mo [Hsi], а формите Imäk и Yemäk се обясняват с отпадане на началното k- (Прицак, Голден). Идентифицирането на Imi с Imür (*Eymür) оставя само „второто“ племе при Гардизи (Imak/Imäk) като носител на етнонима, а това прави обяснението на Kimäk чрез „iki Imäk“ неприемливо. Тогава името Imäk може да се съпоставя с Yeh-mo, или да се схваща като редуцирана форма от Kimäk, без обаче да бъде непременно свързвано с монголоезичния свят. Но названията ايمي (Imi) или ايمر (*Imir, *Imür < *Eymür?), така както и ايماك (Imäk/Imäk) съдържат сходни основи, напомнящи *тунг.* imen 'манджур-ри'. В тях биха могли да се потърсят разновидности форми от *im [?] с различни суфикси (-°r, -°k, -°n), притежаващи и функцията на множествени показатели, а това по друг начин подкрепя предположението за прамонголската същност на първоначалното кимекско ядро.

По какъв начин кипчаките (Qibčāq, Ҳifčāq < Sir?) са се озовали в новия племенен съюз и каква е била релацията им към водещите кимекски племена (Imi/Imir и Imäk) е загадка. Ако Прицак е прав за прехода на k- > Ø- в езиците от „подгрупата Tatabi (K'u-mo Hsi)“ на „групата Kitai (Hsien-pi)“, тогава не само в Imäk, но и в Imi/Imir може да се предполага едно първоначално k-, откъдето *Kimäk и *Kimi[r] биха могли да се съпоставят както с K'u-mo (*Qu[o]māγ), така също с името на по-късната „златна династия“ Kim на произлизащите от Манджурия джюрчители/джюрчени. Но тогава описанието на Идриси за „Кимакия“ (الكيمائية al-Kimākiya), което било подходило повече на Югозападна Манджурия, от-

колкото на района около Иртиш, едва ли е така случайно, както си мисли Маркварт. Към прамонголския произход на кимеките може би насочва и една косвена податка. До голяма степен информацията за тях е почерпана и от контактите на мюсюлмански търговци с представители на кимекската върхушка — по правило членове на родовата аристокрация, които са предавали властта си по наследство. Това означава, че отделни имена са били съобщавани във форма, присъща на майчиния им език, който дори да е бил вече тюркски (или тюркизиран), ще да е съдържал някои по-особени фонетични черти. Прави впечатление обстоятелството, че най-напред, през IX—X в., арабо-персийските автори са предавали кипчакския етноним чрез χ в начална и в крайна позиция (Ḥifšāḥ, Ḥifcāḥ), през XI в. се появява и формата с крайно -q (Ḥifcāq ~ Ḥifgāq), но едва от втората половина на XI в. името започва постоянно да се изписва чрез q (Qifcāq/Qifgāq, Qibcāq/Qibgāq). Едно подобно развитие би могло да се обясни с източника на информация и с позицията на самите кипчаки. Докато те са били само едно от многото племена в каганата мюсюлманите са възпроизвеждали името, както навярно са го чували от устата на кимеките — чрез χ вместо q, а това насочва към някои от монголските езици (монг. qaqa/хага ~ калм. кага/хага/хаг ~ дагур. хага/хаг ~ ойрат. хага ‘черен’ [тюрк. qara]; монг. keger ~ бур. хејег ~ хал. хѐг ‘кафяв’ [за кон]; монг. qülki ~ бур. хулха ‘ушна кал’ [срв. тюрк qulaq ‘ухо’]; монг. kebreg ~ хал. хеврег ‘трошлив’ [осм. gävṛäk ‘геврек’]; монг. хит, хитаг ~ калм. хит ~ хал. хитаг ‘пясък’ [< тюрк. qum])⁸³. В такъв случай етнонимните форми на χ биха могли да се обяснят с особеностите на кимекския език, докато онези на q ще да са възприети от кипчаките, когато те вече са се били отделили от кимекската държава и са започнали да доминират в степта.

⁸³ Спирантизацията (в случая преходът q > χ) е присъща и на някои тюркски езици, например на кипчакския карачаево-балкарски (ах в. аq ‘бял’) и на алтайските или сибирски диалекти на тувинци, якути и хакаси, намирали се в контакт с монголите. Но изглежда, че χ и x са липсвали в първоначалния тюркски консонантизъм и са се появили (също вместо q/γ и k/g) едва в езика на уйгурите, където те са „били адаптирани от сирийски, согдийски и/или от други ирански или индоевропейски езици“. Срв. Menges, K. H. Introduction, p. 81.

ВЪВ „ВРЯЩОТО ГЪРНЕ“ НА СРЕДНА АЗИЯ

Генезисът на онези етнически групи, от които се е формирало ядрото на бъдещите кипчаки, е протекъл в смутните времена около рухването на Тюрк[ют]ския каганат. Първото споменаване в 760 г. на етнонима [Qi]bcaq в уйгурски текст и възможната връзка на неговите носители с отбелязания в древнотюркските паметници народ *сир-и* (Hsieh?) може да бъде обяснено двояко. Или уйгурите са обозначили *сирите* с различен термин, съответстващ по-добре на тяхното положение в променената политическа ситуация (към тази опция изглежда гравитира Кляшторни), или в резултат на дългото съжителство в тюркоезична среда името *сири* е било „преведено“ на тюркски като Qib-ča-q ‘светли, бледи, жълтовати’ и в тази си форма е достигнало до *токуз-огузите*. Това обаче предполага още през VII—VIII в. да е имало етническо взаимодействие между тюрки и сири, при което тюркските елементи сред сирите са се идентифицирали с тяхното народно название, но на своя собствен тюркски език. В последвалия период, когато *сирите* напълно загубили водещата си позиция и се претопили в морето на тюркоезичните номади, името им е изчезнало, заменено от неговата тюркска калка.

Според Прицак, след разгрома от уйгурите в 744 г. източните тюрк[ют]и напуснали Монголия. Част от тях се разселила в степта между двата важни търговско-политически центрове — градовете Булгар на Волга и Баласагун над ез. Исък-кол в днешна Киргизия, който през 840—1212 г. е бил столица на тюркските караханиди. На североизток те са станали съседи на прамонголските кимеки край Иртиш, които пристигнали там през втората половина на IX в. от Западна Манджурия⁸⁴. Сред тази нова проникнала на запад тюркска вълна са били и кипчаките. Ибн-Хор-

⁸⁴ Прицак, О. Половци, с. 112; Pritsak, O. The Polovcians, p. 336.

дадбех ги отбелязва в края на IX в. [الخفشاه al-ḥfšāh] наред с токуз-огузите (الغرغر al-tǧzǧr), киргизите (الخرخيز al-ḥrḥīz), карлуките (الخرلخ al-ḥrlḥ), кимеките (الكيماك al-kīmāk), печенезите (البيحانك al-bǧānāk) и други тюркски народи⁸⁵, между които са и тюргешите, а това кара Голден да мисли, че сведението [или част от него?] може да е произлизло от началото до средата на VIII в., когато тюргешите все още са играели важна роля сред западните тюрки (op-oq)⁸⁶. В него кипчаките са споменати между киргизите и бившия западно-тюркски каганат „в орбитата на кимекския съюз“.

С други думи, генезисът на онова „кипчакско ядро“, което по-късно е дало името си на обширни територии на Средноазиатската степ, ще да е протекъл от втората половина на VII в. — средата на VIII в. (от смесването на тюрки и сири и съвместното им изтегляне на запад) до средата на IX в., когато след рухването на уйгурския каганат под натиска на киргизите е започнало ново раздвижване на народи, в хода на което прамонголските кимеки изградили своята държава край Иртиш. В нея кипчаките са били разположени явно на северозапад в съседство с огузките племена, чието разселване на юг, югозапад и запад през втората половина на X в. е внесло нови етнически елементи в Персия, Мала Азия и Източна Европа. По същото време кипчаките изглежда са се били разселили вече до Урал и значението им в каганата е започнало да нараства, защото от XI в. мюсюлманските автори отбелязват името им съобразно неговото тюркско звучене, а през втората половина на столетието кимеките (емеките) са само едно от подчинените кипчакски племена. Още във втората четвърт на XI в. кипчаките започнали да изтикват огузите от долното и средното течение на р. Сър-Даря и от степите край Арал и Каспийско море, които занапред щели да бъдат наричани „Кипчакска степ“ (съгласно Бартолд терминът *Dešt-i Qırçāq* е бил използван за пръв път

⁸⁵ Изброяването на тюркските страни Ибн-Хордадбех започва от уйгурите (токуз-гуз), които са граничили с Китай, Тибет, карлуките и кимаките, после продължава на запад, споменавайки за гузи, чигили, печенези, тюргеша и „едгюши“, за да завърши (на север?) с кипчаките, киргизите, карлуките и халачите, чиято земя е лежала „отсам реката“ (Сър-Даря). Срв. Marquart, J. Volkstum, 97—113.

⁸⁶ Golden, P. Introduction, p. 270.

през XI в. от персийския поет Насир Хусрау) вместо с дотогавашното им обозначение „Степ на [о]гузите“. Така в навечерието на *кунската* миграция по северната периферия на вече трансформирания се в културно отношение средноазиатски свят се е образувало ново племенно обединение, на което е било отредено да промени етническата карта на региона.

Някои автори пишат за кимекско-кипчакски съюз, смятайки кипчаките за „дясно крило“ на кимекския *каганат*, тъй като те са се разселили далеч на запад към Урал и Понто-Каспийските степи. Това би било оправдано, ако кипчаките са били организирани във военно и административно отношение под ръководството на общ предводител, носещ традиционната титла (*ябгу*, *шад*, *тутук* и пр.), за което липсват обаче съответни изворови податки. Напротив, по всичко изглежда, че техните групировки са се намирали в свободни федеративни отношения, всяка със своите собствени ханове, които дори да са признавали харизматичността на някой водещ клан (по-късно това е бил *Ölberlü*), не са успели да доразвият традициите на древните тюрки. Навярно за това е допринесла отдалечеността им от новия политически кимекски център край Иртиш, както и от земите, станали арена на борба за западнотюркското (тюргешко) наследство, а така също липсата на достатъчно предизвикателство на запад, което да стимулира появата на по-стегната политическа организация. Според Прицак обаче, който е на противоположното мнение, тъкмо кипчаките, опирайки се на двувековните традиции на тюрк[ют]ската империя, са могли да повлияят на пришелците **Quomāy/Kimāk* по различни начини, включително езиково, тъй като от средата на XI в. кимеките са говорили вече на тюркски. Пак те са им дали названието *Qumān* > *Qūn*, което би представлявало друга тюркска форма на *монг.* **Qu[o]māy* (от общата основа **qu[o]* ~ *qū ~ *quw / *qub ~ *qum ‘блед, светъл, жълтоват’). С други думи, ученият като че ли отъждествява *кимеките* с проникналите в кипчакската среда прамонголски по произход *куни* или *кумани*. Подобна идея е подсказана още от Пелио, който допуска в *K'u-mo* (**K'u°-m°ak*) да се крие названието *Qumāq (= *куни*) като възможна тунгузка форма на името *Qumān* (*кумани*).

Казахската историография също е склонна да предполага потясна връзка между *кумани* и *кипчаки*, но тя ги смята за родствени етноси, които са живеели заедно в Западен Казахстан и са били интегрирани с *кимеките* под консолидиращата роля на кимекските племена⁸⁷. Тя определя три етапа във формирането на кипчакската етническа общност: 1. Образуване на ядрото на *кимекския* съюз, в който кипчаките са играели важна роля от втората половина на VII до края на VIII в., взаимодействайки си етнокултурно с телеските племена; 2. Разселване на *кипчаците* и *куманите* от края на VIII до началото на XI в. на запад към Южен Урал и р. Волга, в хода на което те си взаимодействали с башкирски, печенежки, карлукски и огузки племена, асимилирайки също местни телески, угрофински, сармато-алански и други етнически компоненти; 3. Нарастване на могъществото на кипчакските ханове през XI — началото на XIII в., когато на изток доминираща роля получил ханският род *ель-борили* (= Ölberlü).

Фонетичната близост на названията *кимак*, *кумак* и *кумик* (от K'u-mo < *k'u^o-m^wak, *quo-māy) с името *куман* (qumān) при възможна общност на основата *q^o- с предполагаемо значение „светъл, блед, жълтоват“ позволява да се градят хипотези за евентуалното родство между *кумани* и *кимеки*, но липсват исторически податки, които да подкрепят едно такова отъждествяване. В рамките на кипчакската общност куманите са заемали най-западна позиция — Итил (Волга) е смятана за гранична зона между тях (т. нар. „западни половци“) и същинските кипчаки („източните“ или „заволжките“ половци)⁸⁸. Едва ли кимеките в

⁸⁷ Сръ. *История Казахстана*, 73—74.

⁸⁸ Така ги обособява Новоселцев, А. Половцы. — *СИЭ*, 11, 1968, 284. Плетньова (1990) на свой ред разграничава куманите (настанили се на мястото на четирите западни печенежки племена) от разположените на изток от р. Днепър половци. При анализ на половецките концентрации учените включват в отделна група живелите край р. Волга номади: *долноволжска* (Фьодоров-Давидов, 1966), *поволжска* (Плетньова, 1974), *волжска* (Прицак, 1982), като Расовски е открил на изток от реката още две (*волжско-яикска* и *средноазиатска*) групи „половци“ (Расовский, Д. Половцы, III [1937], 166—167), съвпадащи със същинските кипчакски територии, включително на източното кипчакско „крило“ — *кангъл*, за което пише и Голден.

състава на кипчакските племена са се озовали така далеч от своите местоживелища, след като името им в редуциран вариант (*емек*, *имек*) е продължавало да се споменава на изток. В руските извори са отбелязани и „Половци Емякове“, но те ще да са били само отломка от средноазиатските *емеки*. Ако името *Кимек* е стояло в семантична връзка с куманския етноним, би могло да се мисли по-скоро за пренасяне на названието (**кумак* ~ *куман*) в хода на кипчакското разселване от тюркски етнически елементи с по-ранен монголски произход. Към тази възможност може би насочва и вариантната монголска форма *Kimčak* (мн. ч. *Kimča'ud*), паралел на *Kibčak* (мн. ч. *Kibča'ut*). Тя е единствената, отразила фонетичния преход *b* ~ *m* на разширената алтайска основа **q°b* ~ **q°m*, за която се допуска да е залегнала в самоназванията *кипчак*, *куман* и *кун*. Наличието на *m* в етническите обозначения, асоциирани с *K'u-mo*, би могло да представлява и монголска особеност, но едно такова предположение е твърде спекулативно. Наистина, изследванията по сравнителна фонология на алтайските езици разкриват запазване на съгласната *m* в монголски, тунгузки, манджурски и корейски, за разлика от тюркски, където тя дава *b* или редуване на *b* ~ *m*, но в случая е визирано първоначалното **m*- (не **b*-)⁸⁹, а освен това не е установена закономер-

⁸⁹ Срв. Poppe, N. *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I. Vergleichende Lautlehre*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1960, 34—36 (= *Porta Linguarum Orientalium*, Hrsg. von Bertold Spuler und Hans Wehr. Neue Serie, IV), например монг. *mönke* 'вечен' = кор. *manŋo* 'вечност' = др.тюрк. *bāŋgü* 'вечен'. Поппе отбелязва тази особеност само за начално *m*-, докато в средна и крайна позиция (с. 67—69) съгласната според него се запазва. За прамонголската и пратюркската фонема **b*- той е посочил запазване в монголски, тунгузо-манджурски и древнотюркски с преход на *r*- в корейски и някои тюркски езици (с. 20—23). Според автора в крайна позиция тази съгласна се е колебаела между *w* и *b* в монголски и тунгузки, а в средна позиция тя е давала *w* в тунгузки и *b* или *ɣ/g* > *w/v* в тюркските езици (с. 44—46). Това обаче би предполагало по-различна интерпретация на *K'u-mo* (**k'u-m°ak*), респективно на имената *кумак/кимак/кимек*, *кумук/кумик* и *куман* в духа на предложената от Прицак, където **qu[o]* в значение на 'жълтоват, светъл, блед' бива съчетано с *-māk/māu* или *s -mān*, но не и интерпретиране на етнонимите от **qub* ~ **qum* в съчетание с други позиционни суфикси. Проблемът за етимологизирането на тези названия е дискуссионен и засега не намира общоприето решение.

ност при прехода $b > m^{90}$. Ако в тези имена *-m-* е отразявало някаква монголска „специфика“, тогава *Kimčak* вместо обичайното *Kibčak* (*Qibčaq < *qib/*qub*) и *Qumān* (вместо очакваното **Qubān < *qub*; срв. също *Qumandī ~ Qubandī [kiži]*) биха се обяснили с монголоезичността на авторите, употребили формата *Kimčak*, или на първоначалните носители на етнонима *Qumān*. Той на свой ред би могъл да се разглежда и като съчетание на основата **qum ~ *qub* с иранския суфикс за мн. ч. *-ān*, (т. е. *кум-ан*, така както в *кум-ак* и *кум-ик* се открива възможен колективен суфикс *-°k*), индикирайки асимилирането на нетюркски и неалтайски (ирански) елементи при придвижването на „кумите“ на запад. Разбира се, всичко това не е в подкрепа на отъждествяването между кумани и кимаки. Дори и да е имало някаква етническа връзка между *кимеките* от IX—X в. и отбелязаните век по-късно *кумани*, тя ще да се е дължала по-скоро на навлезлите в кипчакска среда нови елементи в хода на *кунската* миграция.

Поредното раздвижване на народите, запратило куманите към Европа, е получило своя гласък далеч на изток в земите на днешен Китай и е свързано, от една страна, с разширяването на киданите на северозапад, а от друга страна — с тангутската експанзия в Източен Туркестан. „Корените“ на тези събития могат да се проследят до IX—X в., когато падането на уйгурския каганат в Монголия оставило значителен вакуум, запълван от опитите на други степни народи да изградят нови центрове на властта, а колапсът на *T'ang* довел през епохата на „Петте династии“ (907—960) до фрагментация на бившата империя⁹¹. Приблизително по

⁹⁰ Срв. например приведената от Doerfer, G. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Bd. III. Wiesbaden, 1967, 535—537 (No 1546) глоса *qobuz* 'вид музикален инструмент с лък и една до три струни' < др.тюрк. **qoruz < пратюрк. *qorug* 'звук', която освен вариантите *qoruz, qobuz, qobus, qobiz, qobis, qubiz, ğobuz, ğobiz* е дала в някои (главно северокиточни) тюркски езици форми на *-m-*, например: *qomīs (тел., шор., саг., койб., кюер. и др.), qomus, qomuz (к. кирг.), ğomus (тув., якут.), ğamīs (якут.)*, проникнали и в съседни езици, напр. в *самоед. kōmīs, остяч. ğomas, евенк. kamus, komus* и пр.

⁹¹ На нейната територия свои династии формирали тюрките *Sha-t'o* (т. нар. *Късни T'ang*, 923—936; *Късни Chin/Tsin*, 936—946; *Късни Han*, 947—951). Те произлизали от живелите край Искъ-кул и Или *чигили* (*Čigil, Ch'u-yüē*), които в уйгурския период са били управлявани от *tutuq* и са смятани за подконфедерация сред карлукската общност. Като про-

същото време е залязла и тибетската мощ, а в южните части на Средна Азия е продължавало успешното настъпление на исляма, породило нови идентичности и прокарало разграничителни линии сред самите тюркски племена⁹².

Още при третия „праведен“ халиф Осман (644—654), когато с убийството през 651 г. на шах Yazd[a]gird III е бил сложен краят на Сасанидската държава, арабите, преследвайки отстъпващите към Китай останки на владетелския дом проникнали до Средна Азия. Вътрешните междуособици (убийството на четвъртия халиф Али от хариджитите в 661 г., въстанието на сина му Хусейн срещу Омаядите и неговата смърт при Кербала в 680 г. с последвалата гражданска война, довела до отделяне на подкрепящата го „партия“ [шиа] от сунитския ислям) са забавили мюсюлманската експанзия на изток. Едва при халиф ал-Уалид (705—715) неговият наместник в Хорасан Qutaiba ibn Muslim успял да завладее Балх (705) и Бухара (709), като присъединил Хорезм с части на Трансоксания (Мавераннахр) към халифата (712). Опитът на согдийските князе да отразят с тюркска подкрепа мюсюлманския натиск (в 723 г. тюргешите, карлуките и сили от Фергана и Шаш разбили арабите) завършил с поражението при Ħoristān (737) на тюргешкия каган Su-lu или Suluk (715—738, Abu-Muzāḥim [„Бодливия“] от ислямските извори). Избухналата след смъртта му борба за власт между „жълтите“ и „черните“ тюргешки отслабила западнотюркската държава до такава степен, че през 756 г. тя рухнала под напора на започналото около 745 г. преселение на карлуките, прогонени от уйгурите към Седморечието (Жети-су). За това допринесла и намесата на *T'ang*, чиито войски в подкрепа на едната групировка превзели столицата Sūyāb (Ordu-kent) в долината на р. Чу (748). Когато 2 години по-късно част от тюргешки-

---

тивници на уйгурите, Sha-t'о постепенно заели мястото им на военна опора на Китай, а след *T'ang* (до 905 г.) и *Leang* (907—923) изградили своите управляващи „домове“. На север в страната собствена династия създали киданите (*Liao*, 924—1125), а от 960 г. на юг от тях се появила и местната династия *Sung/Song* (960—1126).

⁹² Литературата по история на исляма е необятна. Наред с други източници по-долу е използван Endreß, G. *Der Islam. Eine Einführung in seine Geschichte*. München: C. H. Beck, 1991.

те се присъединили към въстанието на *Čabiš (Ch'e-pi-shih), владетеля на Čāč (Šāš, Ташкент), те били разбити от силите на *T'ang*. *Čabiš е бил екзекутиран, но синът му избягал при арабите, които използвали повода, за да нахлуят в региона. В сблъсъка през юли 751 г. край гр. Atlaḥ в близост до Ṭarāz (Talas) абасидските войски удържали пълна победа, улеснена от преминаването на карлуки-те на тяхна страна. Тогава мюсюлманите научили от китайските пленници тайната на изготвянето на хартия и започнали свое производство в Самарканд. Те се превърнали в господстваща сила в югозападна Средна Азия, чиито северни райони (западнотюркските земи) попаднали сега под карлукски контрол, а силите на *T'ang* трябвало да оставят не само Седморечието, но и Източен Туркестан под властта на уйгурите и засилващите се тибетци. В последвалия период карлуки-те изтикали огузите към р. Сър-Даря и овладели цялото Седморечие, а след като превзели в 766 г. западнотюркската столица Суяб и Талас (Тараз) те изцяло изместили тюргешите от доминантната им позиция и се разпрострели на юг от Балхаш покрай ез. Исък-кол и долините на реките Или, Чу и Талас до средното течение на Сър-Даря (където се конфронтирали с арабите от Мавераннахр) и до хребетите на Тиен-шан (където враждували с уйгурите). Опитът им в съюз с тибетците да добият контрола над Източен Туркестан бил париран от уйгурите — в 791 г. те ги прогонили от Бешбалък, на следващата година ги разбили отново, а през 821 г. предприели голям поход в собствените им територии, принуждавайки карлуки-те да признаят властта на уйгурския каган. От юг арабите също оказвали натиск в степта — през 810 г. те проникнали до гр. Кулан, а в 812 г. разбили карлуки-те и при Отрар. Още повече се засилила мюсюлманската мощ при *Тахиридите* (821—873), които получили наместничеството в Източен Иран от халиф al-Ma'mūn (813—833) заради подкрепата, оказана му от Ṭāhir ibn al-Ḥusayn, при възстановяване единството на халифата, поделен преди това между Ma'mūn и брат му al-Amīn (813—833) от баща им Nāgūn ar-Rašīd (787—809). Те започнали кампании в степта за снабдяването на Багдад с военнопленници-роби, от които халиф al-Mu'tašim (833—842) сформирал елитна гвардия от тюркски бойци (т. нар. *гулями*). Тази по-

литика продължили и *Саманидите* (819—1005) — друга местна династия, която след отстраняването през 873 г. на Тахиридите в Хорасан от управлявалия в Систан Ya'qūb ibn Layṭ aṣ-Ṣaffār (867—879) получила в 875 г. от халиф al-Mu'tamid (870—892) наместничеството на Мавераннахр. Още като подчинени на Тахиридите те са воювали със согдийските князе и тюркските им съюзници — известен е походът на наместника на Самарканд Nūḥ ibn Asad срещу самообявилия се в Исфиджаб за каган карлукски *джабгу* Bilge Kūr (Kül) Qadīr-Ḥan, завършил с превземането на града (840).

Опитът на Kūl Qadīr да изяви претенция към върховната власт в степта е бил породен от колапса на уйгурската държава. В 839 г. Chüeh-lo-wu (*Kürebir), един от министрите на кагана Chang-hsin (832—839), нападнал с подкрепа на тюрките Sha-t'о своя съюзерен, който се самоубил. Изглежда, че новият каган Но-са (*Qasar, 839—840) е бил същият този сановник⁹³. Срещу него се изправил уйгурският генерал Chü-lu (Külüg Baḡa), който избягал от страната поради несъгласието си с Но-са. През 840 г. той се завърнал начело на 100 000 киргизи и разрушил столицата Ordu Balīq (Qara Balyasun) край Орхон, в чиито димящи руини загинал Но-са. Катастрофата, съпроводена с обилни снеговалежи, епидемии и загуба на добитък, довела до разпадане на уйгурския съюз. Част от уйгурите (елементи на династичния клан и племена, живели около столицата) се преселили към Китай, където загубила етническата си идентичност. Някои от тях се покорили на монголските Shih-wei в Източна Монголия, други са били пленени и преселени от киргизите на север, а трети се установили в земите на киданите като градско население. Друга група уйгури се изтеглила към Тибет и контролираните от тибетците китайски територии. Тя се насочила на югоизток в областта около Kou-chou и

---

⁹³ Така по Sinor, D. The Uighur Empire of Mongolia. — In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Berlin, 2000, 187—204 (вж. с. 202), докато Golden, P. Introduction, 162, отбелязва последния тринадесети каган като принц Wu-tsung или Lu-chi Qasar (838—840). Имената *Kürebir и *Qasar са в унисон с названията на две от основните уйгурски племена или кланове — Kūrebir (Chin-lo-wu) и Qasar (Ko-sa), което предполага, че в десетилетието преди рухването на каганата е съществувала тенденция за изместване на династичния род/племе Yaḡlaqar (Yo-lu-ku).

проникнала в северозападно Kan-su по посока на Нан-шан, основавайки градовете Sha-chou (по-късно Tu[e]n-huang, Дун-хуан) и южно от него Kan-chou в „коридора Кансу“, който в 902 г. е бил под властта на династичния клан Yaŋlaqaŋ. По-късно те са били обединени в една държава, тъй като китайските извори от 967—980 г. споменават за уйгурски „каган на Kan-Sha-chou“⁹⁴. Трета група уйгури, предвождана от P'ang T'e-le (или Pange Dele = *Mänglig Tegin, представител на царствения дом), прекосила карлукските области край Kūča на „Китайски Туркестан“ (дн. Sinkiang, респ. Xin-jiang) и се настанила по източните склонове на Тиен-шан. Там по източната периферия на Таримския басейн тя създава своя държава с център An-ssu (Anxi = Qarašahr?), а по-късно в Турфан и царство с център Ssu-chou (Hsi-chou, Kao-ch'ang, Qočo = Qara Hoğa, Ğinānkaŋ, Ğināngkaŋ). Вероятно Mänglig Tegin (упр. 845—857) е пристигнал в региона към 856 г., когато е споменат в изворите на T'ang като „Huai-chien qaŋan“ на Тарим. Той изпратил в Pei-t'ing своя полубрат Pugu Yun, но Pugu (*Vuqu[t] ?) въстанал и сам поел властта. Новата държава е обхващала средните и североизточните оазисни градове на север и Турфан на юг, а от X в. също и Дунхуан. В нея град Pei-t'ing (Bešbalıq, Paŋgikaŋ) е бил лятната резиденция и военно-политическият център на номадите, а Qočo с по-мекия южен климат е представлявал зимната резиденция. В началото на X в. Qočo се е превърнал в главната уйгурска столица и като виден търговски и религиозен център е допринесъл за разцвета на предислямската тюркско култура⁹⁵. И ако държавата Kan-chou е била завладяна през XI в. от тангутите (нейни потомци са сегашните „жълти уйгури“ в Кансу, говорещи отчасти тюркски [Sariŋ Yuŋur], отчасти монголски или тибетски [Šira Yuŋur]), уйгурите от Kao-ch'ang се съхранили по-дълго, поддържайки добри отношения с повече-

⁹⁴ Вж. някои подробности при Hamilton, J. Le Royaume Oungour de Kan-tcheou. — In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Berlin, 2000, 213—218, с посочената там литература.

⁹⁵ Вж. Zieme, P. Das uigurische Königreich von Qočo. — In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*. Berlin, 2000, 205—212; Golden, P. Introduction, 163—165; Scharlipp, W. Die frühen Türken.

то си съседи (*Liao, Chin и Sung*, с изключение на мюсюлманските караханиди).

Рухването на уйгурския каганат довело не само до появата на кимеките край Иртиш, но засилило и позициите на карлуките на юг. Някога техният предводител получил титлата десен (западен) *ябгу* в каганата поради помощта, която той оказал на уйгурите за разгрома на басмилите (744), но скоро карлуките се отделили и в борба с огузите започнали да се разселяват на запад. През 766—775 г. те завладели областта на Кашгар, към края на века разпрострели влиянието си и над Фергана, като от Тарбагатай и района между Черен Иртиш, Балхаш и Исък-кул, се разширили през долините на Или, Чу и Талас до средното течение на Сър-Даря. Колапсът на уйгурската държава окуражило управляващия в Исфиджаб *джабгу* *Kül Qadîr-Ĥan* да изяви претенция за върховната власт, приемайки титлата *каган* (840), но той е трябвало да отстъпи пред Саманида *Nūḥ b. Asad*, който от Самарканд обявил джихад на „неверниците“ и превзел Исфиджаб (*Ispîğāb*). Нов натиск над карлукските земи е бил упражнен, след като *Naşr I. ibn Aḥmad Sāmānî* (864—892) получил в 875 г. наместничеството на трансоксанските територии. Неговият брат и приемник *Isma‘îl ibn Aḥmad* (892—907) организира в 893 г. поход към Тараз (Талас). По това време карлуките били вече отхвърлили титлата *ябгу* (*джабгу*) и били приели титлата *хан*, към която щели да добавят по-късно епитета *кара* (‘черен’ > ‘главен’). Новият каган *Oğulčik Qadîr-Ĥan* издържал на продължителната обсада, но накрая е трябвало да бяга в Кашгар. Исфиджаб паднал, хиляди защитници били избити, а 10—15 000 карлуки, заедно с жената на владетеля, *Ĥātûn*, приели исляма. В 900 г. Саманидите прогонили Сафаридите от Хорасан, които до 911 г. останали самостоятелни управници на Систан. В 904 г. те отблъснали нахлудата в Мавераннахр тюркска войска и постигнали най-голямо разширение при *Naşr II* (913—942), при чието управление карлуките минали към исляма, изграждайки Караханидската държава (942—1210). За неин основател обикновено се смята *Satuq [Sartuq] Buğra-Ĥan* (т. нар. ‘*Abd al-Karîm*, 915—955), син или внук на **Bilge Kül Qadîr-Ĥan*, който бил отхвърлил през 840 г. наместническата титла *джабгу*, откъдето Прицак виж-

да в Kül Qadīr първия караханид. Около 940 г. Сатук се изправил с поддръжката на Саманидите срещу чичо си Огулчак и подчинил Кашгар и Тараз, а в 942 г. свалил също управника на Баласагун и се провъзгласил за каган. Той приел исляма, до едно поколение неговите поддръжници сторили същото и така започнала историята на Караханидите или Илек-хановете (Ilek ḥanlar, в ислямските извори, обозначавани също с al-ḥāqāniyuwa ‘хаканските’, al-mulūk al-ḥāniyuwa al-atrāk ‘ханските царе на тюрките’ или Āl-i Afrāsiyāb ‘династията на Афрасияб’, туранския владетел в *Шах-наме*)⁹⁶. Един от неговите потомци, навярно синът му Baytaš, довършил обръщането в „правата вяра“ на подчинените му номадски племена — мюсюлманските извори съобщават в 960 г. за приемането на исляма от „200 000 шатри тюрки“. Караханидите скоро се обърнали срещу духовните си кръстници, Саманидите. В 990 г. те отвоювали Исфиджаб, а в 992 г. Nāgūn Buğra-Ḥan завладял на изток Хотан и превзел за кратко столицата Бухара. В сблъсъка Саманидите са били подкрепяни от настанилите се в Трансоксания и Хорасан [о]гузи, начело със Селджук (Salǧuq, Selčüq), военачалник (su bašī или uabǧu) при хазарите, който след падането на хазарския каган избягал около 980 г. в Дженд край р. Сър-Даря, където приел исляма⁹⁷.

Приблизително по това време далеч на юг в Газна нараснала мощта на местните управници *гулями*, потомци на Alp Tegin, който, след като не успял да се наложи през 962 г. в Бухара, се ус-

---

⁹⁶ Съобразно номадските традиции Караханидската държава е била разделена на две „крила“. В нея върховният източен „хакан“ с титла Arslan Qara Qağan е резидирал в Баласагун (Qara Ordu/Quz Ordu) и Кашгар, докато подчиненият му западен „хакан“ с титла Buğra Qara Qağan се разполагал в Тараз и по-късно в Самарканд. По образеца, установен още от *хсиунг-ну*, двамата хакани са били подпомагани в управлението от четирима подвладетели (Arslan Ilig, Buğra Ilig, Arslan Tegin и Buğra Tegin) и други администратори, спадащи към владетелския род. Срв. Golden, P. Introduction, 215. Вж. също Pritsak, O. Karachanidische Streitfragen, 1–4. — *Oriens*, 3, 2, 1950, 209–228; Von den Karluk zu den Karachaniden. — *ZDMG*, 101, 1951, 270–300; Die Karachaniden. — *Der Islam*, 31, 1, 1953, 17–68.

⁹⁷ Неговите синове са носели библейски имена (Mikā'il, Isrā'il, Mūsā и Yūnus), а това загатва за контакт на основателите на селджукската династия, допринесла така много за разпространение на исляма сред тюрките, с хазарския юдаизъм или с несторианското християнство (Golden, P. Introduction, 217).

тановил с привържениците си в Газна, признавайки от 965 г. сюзеренитета на Саманидите. При Sebük Tegin (977—997) и сина му Maḥmūd (998—1030) Газневидите, разширявайки се към Индия, се превърнали в една от най-големите мюсюлмански сили на югоизтока. В 999 г. Maḥmūd и караханидският Naṣr İlig (т. нар. Arslan [лъв] İlig от западната част на каганата) сложили край на саманидската власт. Naṣr İlig превзел столицата Бухара и преселил победения владетелски род в Özkand⁹⁸, а Maḥmūd Ğaznewî присъединил към владенията си Хорасан, като границата между двете държави се установила по течението на Аму Даря. През 1001—1021 г. Махмуд завоювал Панджаб за Абасидите, в 1006 г. разбил Караханидите, а после отнел Хорезм от Ма'мунидите (1017) и поставил страната под властта на своя ḥāḡīb (حابب 'вратар, камерхер') Altuntaš, издигнат за хорезм-шах (1017—1032). По-късно Махмуд покорил Рай и Джибал, достигайки до западноиранското плато (1029). Тъкмо на него Фирдоуси посветил завършения около 1010 г. гениален свой труд, персийския национален епос *Шахнаме*. Разширяването на Газневидите на запад ги поставило в пряк досег с огузите — както с номадите на резидиращия в Янгикент ябгу 'Alī-Ḥan и с неговия приемник Šāh-Malik, така и със селджуките, които отначало изглежда са били на служба при караханидския 'Alī Tegin, а след смъртта му в 1034 г. пренесли верността си към хорезмшаха Nārūn b. Altuntaš (1032—1034), водени от Toḡrul и Čaḡri, двама сина на Mikā'il b. Selḡuq. Скоро новият газневидски владетел Mas'ūd I (1031—1041) сам изпитал нарастващата огузка мощ — след убийството на хорезмшаха огузите започнали да нахлуват в Хорезм, а селджуките завладяли Хорасан (1036—1037). През 1038 г. Toḡrul-Bek господствал вече в хорасанската столица Нишапур, а Čaḡri-Bek — в Мерв. В 1040 г. те разбили войските на Масуд I — край Дандакан близо до Мерв и отнели от Газневидите господството над Хорасан и Западен Иран, отблъсвайки ги на изток към Систан и Северозападна Индия. Една година по-късно Toḡrul овладял Хорезм; в 1042 г. успял да плени

⁹⁸ Опитът на последния Саманид, Ismā'il II. al-Muntašir (1000—1005), да възстанови династията с подкрепата на някои огузки племена не се увенчал с успех.

и екзекутира стария си съперник Šāh-Malik; през 1043 г. завоювал Табаристан и предприел кампании срещу Анатолия и Армения, заплашвайки източните византийските граници (1045—1055, по това време туркменските племена проникнали в Азербайджан и Северна Месопотамия). Когато в 1055 г. Toğrul влязъл в Багдад, прогонвайки дайламитската иранска династия Буйиди, фактически управляващи страната от 945 г. в качеството си на върховни емири (amīr al-umayyā), той е бил признат от халиф al-Qā'im за „султан на Изтока и Запада“. В империята на „Великите Селджуки“, сложила край на иранската доминация в мюсюлманска Предна Азия, султанът Toğrul-Bek (1038—1063) е резидирал на запад, а брат му Çağrı-Bek е управлявал до 1061 г. източните провинции. Синът му Alp-Arslan (1063—1072) продължил експанзионистичната политика — в 1064 г. той превзел арменската столица Ани, през 1067 завладял Кесария (Кайсери), в 1068 застрашил и Иконион (Коня), а през 1071 г. разбил при Манцикерт (Малазгирд) в Армения нахлулата византийска армия и пленил император Роман IV — Диоген (1068—1071), трасирайки пътя на тюрките към Анадола. В същата година Malik Danišmend създал собствената си туркменска династия в Северен и Източен Анадол, а през 1077—1078 г. в Никея (Изник) Sulaymān ibn Qutalmiṣ (Qutlumuş) основал малоазийския клон на селджуките (Румския селджукски султанат, до 1307 г.), който при султан Qılıç Arslan I (1092—1107) е воювал вече с Данишмендите и с кръстоносците. Още до разделянето на империята след смъртта на Malik-Šāh (1072—1092) селджуките се разширили и на изток — Алп-Арслан загинал при похода си срещу караханидите в Трансоксания, чиято държава се разпаднала през 30-те години на XI в. при Ibrāhīm b. Naṣr, сина на Naṣr IIg, на два каганата. От тях западният с център в Бухара е обхващал Мавераннахр до Ходжент, а източният каганат с център в Баласагун е включвал Тараз, Исфиджаб, Шаш, Фергана, Седморечието, по-късно и Кашгар, като границата помежду им е минавала по р. Сър-Даря. Междуособните борби подронили мощта на Караханидите. През 1089 г. владеещият Кашгар, Баласагун и Хотан Buğra-Ḥan Nāgūn (1075—1102) попаднал под васална зависимост към султан Malik-Šāh. Опитът на нахлулия до р. Аму Даря

Qadīr-Ḥan Ḡabra'īl да отнеме от селджуките Термез (1102) завършил с пълен разгром. При Muḥammad I ibn Malik-Šāh (1105—1118) селджукската държава е била отново обединена, за да се разпокъса след смъртта му изцяло на самостоятелни султанати с центрове в Нишапур, Багдад и Коня и на княжествата на *ата-беговете* в Сирия, Горна Месопотамия и Азербайджан. Преди това да стане, новият султан Mu'izzaddīn Sanḡar (1118—1157), който от 1097 г. е бил наместник на брат си Muḥammad в Хорасан, разширил максимално селджукското влияние в Източен Иран — хорезмшахът Atsiz (1127—1156) е управлявал от негово име в Гургандж, Газневидите са били поставени в трибутарна зависимост, а Караханидите в Мавераннахр отдавна са били селджукски васали. Когато нахлулите на запад *кара-кита[n]и* завоювали Седморечието с Баласагун и другите източни владения на Караханидите, Санджар се сблъскал с тях в 1141 г., но е бил победен. Това сложило край на селджукската доминация в региона; със смъртта на Санджар (1157) окончателно се разпаднал и Селджукският султанат. Караханидите и хорезмшахът Атсиз се подчинили на кара-китанската държава. Столетие по-късно в борба с найманите (1210) е била прекъсната източната караханидска династия. В 1212 г. хорезмшахът 'Alā'addīn Muḥammad убил последния западен каган 'Uṭmān в Самарканд, за да загине и той на свой ред в инвазията на Чингиз-хан (1218—1219).

В същите хронологични граници на север от мюсюлманския свят протича праисторията и самостоятелният етап от историята на куманските племена⁹⁹. Нейното начало е свързано с поредицата от миграции в степта, породени от възхода на *киданите* и експанзията на *тангутите* в Китай. Като част от групата Hsien-pi на „Източните варвари“ (*Tung-hu*) *киданите* още от IV в. са живеели в Източна Монголия и западна Манджурия в басейна на р. Šaratumen (Liao-hsi). Те са били монголезични родственици на племе-

---

⁹⁹ Тук не се разглеждат „същинските кипчаки“, които през първата половина на XI в. воювали с [о]гузите край р. Сър-Даря и тюркските династии на Селджукиди, Хорезмшахи и Караханиди. От втората половина на същото столетие те вече са били разположени в степите между Аралско и Каспийско море (Šaḡrā'-u'l-Qifčāq 'Кипчакска степ' при Идриси).

ната Hsi (Qay) и Shih-wei. Към края на IX в. сред тях е нараснало значението на племето I-li, чийто предводител A-pao-chi от рода Yeh-lü успял с подкрепата на уйгурския клан Hsiao да стане каган (907) и като се възползвал от падането на T'ang, създал собствена империя (916) в Манджурия, Вътрешна Монголия и Северен Китай (Shansi, Horei) до Тихия океан. Разширяването на киданската държава (династията *Liao*) е предизвикало разместване на тюркските номади на запад. Киданската експанзия е продължила и след основаването южно от *Liao* на династията *Sung* (960) — около 986 г. са били завоювани областите на северозапад от Пекин (станал столица на *Liao*), а това, според отделни автори, е засегнало и *куните*. През 1005 г. са били регулирани отношенията между двете нови големи сили на Китай — *Liao* отстъпили на *Sung* някои територии, получавайки в замяна ежегоден трибут от сребро, коприна и различни други стоки, което им позволило да водят екстензивна търговия на запад. Така името Qidañ/Qitañ (*тюрк.* Qïtau, *ар.перс.* قٲای ٲاٲāy/Hiṭāy/Hiṭāy и ٲاٲā Hiṭā/Hiṭā, *рус.* Китай, *англ.* Cathay) се е свързало с обозначението на Китай¹⁰⁰. Някъде по това време на югозапад от *Sung* е започнал и възходът на Hsi Hsia 'Западните Hsia' или Tang-hsiang (= *тюрк.* Tang-ut, *тибет.* Minyang, самоназвание Mi, Mīnya), които са спадали към западните племенни групи Ch'iang, свързвани с тибето-бирманските народи и живяли южно от индоевропейците в Нан-шан и Тибетското плато още по времето на *хсиунг-ну*. В конфронтация с уйгурите и *Sung* те създали през 982 г. собствена държава. В 1028 г. тангутите превзели столицата на Kan-chou (тя още в 1008 г. е била попаднала за кратко време в ръцете на киданите), прогонвайки населението на юг към планините, а в 1031—1036 г. завоювали и другите уйгурски владения в „коридора Кансу“ (Su-chou, Kua-chou, Sha-chou)¹⁰¹. Прицак допуска, че рухването на ханата Kan-chou, е породило западна миграция на господстващия уйгурски слой, начело с прамонголските *кай* (Qāy ≅ Hsi). Въпреки добрите връзки на уйгурите със *Sung*, китайците не им оказали военна подкрепа, но след тангутите на свой ред задъл-

¹⁰⁰ Обобщаващо при Golden, P. Introduction, 184—186.

¹⁰¹ Вж. при P. Golden. Introduction, 166; J. Hamilton. Le Royaume, 216—217.

го окупирали Sha-chou (Tu[e]n-huang). Този опортюнизъм те проявили и когато през 1113—1124 г. манджуроезичните *джюрчени* започнали да отнемат киданските земи, докато в 1125 г. с подкрепата на *Sung* окончателно разбили *Liao*, налагайки в Китай собствената династия *Chin*. Това е предизвикало нови преселения. Отломки от киданите се изтеглили на запад към Енисей и Седморечието, където се смесили с тюркски елементи и получили името *кара-китаи* (*Hsi Liao*). Около тяхната миграция се раздвижили и други монголоезични групи — елементи на *Qāy*, но също и *Ölberlü*, които успели да се наложат над кипчаките в степта. През 1128 г. резидиращият в Баласагун източен караханидски каган потърсил подкрепата на пришелците срещу противниците си на запад, но *кара-китаи*те завладяли Баласагун, свалили кагана и основали собствена държава (1128—1213), давайки на предводителя си титлата *гур-хан*. Скоро те разширили своите граници от Енисей до Талас и присъединили Източен Туркестан, после разбили при Ходжент владеещия Мавераннахр Махмуд-хан (1137), а край Самарканд — и селджукско-караханидските войски на Санджар (1141), превзели Бухара, превърнали Караханидите в свои васали и накарали хорезмшаха да им плаща трибут. Държавата на *кара-китаи*те е рухнала, когато найманският хан *Kučluk*, намерил убежище при тях през 1208 г. след разгрома на *кераитите* (1203) и *найманите* (1206) от *Темүгін* (*Чингиз-хан*)¹⁰², пленил последния *гур-хан* (1211), който две години по-късно починал.

¹⁰² Предполага се, че *найманите* били със смесен монголо-тюркски произход. Тяхното название загатва за съюз от 8 племена (*монг.* *пауман* 'осем'), а освен това те са населявали териториите на отбелязаните в древнотюркските надписи *Säkiz Oγuz* 'осемте огуз[ск]и [племена]'. Според Прицак, владетелят на *найманите* е носел титлата *Bükä* 'голяма змия', откъдето ученият е склонен да ги свързва с „народа на змиите“ и с *Qāy*, доколкото този клан е господствал над федерацията на *Säkiz Oγuz* в рамките на уйгурския каганат (*Pritsak, O. Polovtsians, 337—338, бел. 101*). През 1007 г. *найманите* и *кераитите* приели *несторианското* християнство. *Кераитите*, за които има сведения от X в., са живеели на изток от *найманите*. На север техни съседи са били *меркитите*, на изток — *татарите*, а на юг — *тангутите*. В края на XII в. *кераитите* са били една от влиятелните *номадски* групировки — при двора на техния *Тогул-хан* са се възпитавали *вождове* на степните племена, включително и *Темуджин*, преди в 1206 г. да бъде избран от *монголите* за *техен* върховен предводител, получавайки титлата *Čingiz-Xan* („*вселенски, необятен хан*“?).

КУНСКАТА МИГРАЦИЯ НА ЗАПАД — ИЗВОРИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

В рамките на тези етнополитически размествания, станали в трите столетия между появата и края на династия *Liao* в Китай до рухването на нейния средноазиатски приемник *Hsi Liao*, е протекла самостоятелната история на куманите. Още Маркварт и Бартолд отбелязват като основен момент образуването в X в. на киданската държава, чието разширяване през следващото столетие е породило миграции на северозапад. Завладяването на киданските земи в XII в. от джюрчените е прогонило нови етнически групи, а падането на кара-кита[н]ите в XIII в. е било в резултат на народопреселенията, свързани с образуването на монголската империя на Чингиз-хан. В изворите е запазен неясен спомен за последователното изтласкване на племена, започнало на изток с появата на *куните* откъм Китай и завършило с пристигането на *куманите-половци* в Източна Европа, които изтикали [огузите и печенезите на запад. Във връзка с това Маркварт привежда разказа на Muḥammad-i 'Aufī (ум. около 1233 г.), съпоставяйки го със сведението от арменската хроника на Matt'eos Urhayec'i (Матей Едески) за събитията от 499 г. (1050—1051). По-късно става известен и изворът на Ауфи — трудът на Šarāf az-Zamān Tahīr Al-Marwazī „Ṭabā'i al-Ḥayawān“ ('Природата на животните', около 1120). Тези, достигнали до нас, податки са се превърнали в основна база за възстановяване на куманската „предистория“ (на нейния начален момент) и са породили сред учените различни интерпретации.

Съгласно Марвази, към тюрките са спадали т. нар. Qūn — от тях е произлизал хорезмшахът Ākingī b. Qoçqar. Те са дошли от Qitāy, страхувайки се от Qitā-Ḥan. Били са несторианци и са мигрирали от родината си, притиснати за пасища и последвани (или прогонени) от народа Qāy, който, като по-многоброен и по-силен, ги е изтикал от техните земи. Тогави те се придвижили на територията на Šāgī, а Šāgī са мигрирали до страната на туркмените, а

те на свой ред се прехвърлили в източната част на страната на Ġuzz, след което Ġuzz са се придвижили към територията на Ваğнак, близо до бреговете на „Арменско [море]“. Ауфи повтаря почти същата информация. След като отбелязва, че някои сред тюрките—[o]гузи (غزی Ġuzī), едните от които са се наричали غز (Ġuz), а другите — ابر (Uygur), когато приели исляма, дошли в мюсюлманските земи и получили названието ترکمان (Turkmān), а после част от тях са станали прочути владетели (като родът на سلجوق Selğūq), той пристъпва към самото съобщение. При него към тюрките принадлежали и مرقه (?), наричани فون (Qūn). Те били потеглили от страната قتا (Qitā), напускайки земите си поради недостига на пасища. От тях е бил хорезмшахът [I]Kinčī bin Tuḥfār (*Qučqār). После ги нападнала една орда, наречена قای (Qāy). Поради превъзходството си в численост и въоръжение тя прогонила Qūn от собствените им пасища. Тогава те минали в страната на ساری (Sārī), жителите на Sārī се изтеглили към ترکمانیه (Turkmāniya), а гузите (غزان Ġuzān) са отишли в باغناهییا (Bağnaḥiya) край брега на Арменско море (دریا ارمنیه Daryā-i Armeniye). Матей Едески на свой ред информира за дните на клане и ожесточеност, „поради лешоядният, безбожен и нечист народ на Расеникк’, бесните и кръвожадни зверове. Защото се появил *‘народът на Змиите’* и нападнал *‘Бледите’* (zXartēšk’n), и те са били прогонени и нападнали *‘Узите и Пацинаките’* (zРасиннак’n)“, а после всички заедно се нахвърлили върху Ромеите.

Трите съобщения пораждат въпроси по идентифицирането на отделните „актьори“, но също и за това, как те се съотнасят едно с друго, т. е. как могат да се съпоставят названията в арменския и в мюсюлманските извори и дали авторите са писали за една и съща или за различни във времето миграции? Податките на Марвази и Ауфи се допълват взаимно, съдържат много общи детайли и явно отразяват еднакво събитие (или поредица от събития), което трябва да се датира преди края на XI в. (споменатият на двете места Ikingī или Ākingī, син на Qučqār/Qučqar, е бил убит в 1096—1097 г.) и може да се локализира от границите на Qitā[y] (Китай) до „Арменското море“ (Каспийско? Черно?). Матей Едески отнася своята бележка към 1050—1051 г., но това е *ter-*

minus ante quem, свързан с масовото нахлуване на печенези във Византия (вероятно след настаняването на Кеген в Паристрион и инвазията на Тирах, последвалите борби и набези на печенезите, установили се в областта „Сто могили“). И при двата случая (информацията на Марвази > Ауфи и тази на Матей Едески) проблемът с долната хронологична граница остава открит.

И трите извора споменават за [г]узи и печенези като последно звено от веригата преселения, но само Марвази и Ауфи пишат също за туркмени. На отбелязаните при тях *Šārī* или *Sārī* ‘жълти’ отговаря арменската калка *zHartēšk'n* ‘бледи, руси’. При Матей Едески не се говори за никакво море, но неговото обозначение като „арменско“ (Каспийско?) в мюсюлманските извори и посочването, че страната на печенезите се е намирала близо до бреговете му, са позволили на Маркварт да датира източника на информация в първата половина на X в., след като в края на предходното столетие гузите завладели старите печенежки земи на изток от Каспийско море до долното течение на Сър-Даря. Това фиксира началото на кунската миграция по същото време от края на IX — началото на X в. и позволява да се градят различни хипотези за нейната отправна точка. В голямата си част изследователите след Маркварт приемат отъждествяването на „арменското“ с Каспийско море и само Прицак предпочита да го свързва Черно море, отнасяйки началото на миграцията към XI в. (тангутската експанзия). Арменският извор представя печенезите вече на запад като бедствие за Византия и с оглед на него търси първопричината за тяхната поява. Но тя е била твърде отдалечна в пространството (и във времето?), поради което Матей Едески е дал „описателно“ (в превод?) имената на някои народи. В такъв случай съобщението може да се отнася до същата миграция („обобщаващ модел“) или/и до нейната последна фаза. Тук „Бледите“ (~ *Šārī/Sārī*) би трябвало да бъдат *кипчаки* или *куни* с оглед на възможностите за етимологизиране на двата етнонима от основа *qu[b]- в значение на ‘блед, светъл, жълтоват’¹⁰³. По-проблематично е

¹⁰³ За една по-различна интерпретация на *Šārī/Sārī* (уйгури) вж. по-нататък.

идентифицирането на „народа на Змиите“, който с еднакъв успех може да се свърже с *кай*, с *китаните* или дори с *найманите*, чийто предводител, според Прицак, е носел титлата *Viĕkā* ‘голямата змия’. Доколкото обаче арменският историк пише, че „Змиите“ са нападнали и прогонили „Бледите“, в тях навярно трябва да се виждат *кай* (или *куни* и *кай*?), които са нахлули в земите на *Šāġi/Sāġi*, предизвиквайки верижната миграция. Според Маркварт „Змиите“ може да са били *кътани* или *кай*. Расовски ги смята за *китани* или съседно монголско племе. Прицак ги отъждествява с *кай*, но прокарва също връзка и към по-късните *наймани*. Плетнъова като че ли се колебае между *куни* и *кай*, смятайки *Qāy* за допълнително название на кимеките. Голден също свързва „змиите“ с *Qāy*, базирайки се езиково и на *монг. toġai* ‘змия’.

Не само съпоставката между сведението на Матей Едески с податките при Марвази > Ауфи създава проблеми. Информацията на двата допълващи се мюсюлмански извора също бива различно интерпретирана. Пелио в рецензията си върху труда на Маркварт се съмнява например, дали при Ауфи [респективно Марвази] наистина е ставало въпрос за *китаните*, защото в текста е била отбелязана формата *قیتا* *Qitā* вместо обичайното *ختای* *Ĥitāy*. По-горе бе обърнато вече внимание върху различното изписване на кипчакския етноним (чрез *χ* или *q*) и ако изказаното предположение за взаимовръзката между вариантите на *χ* и *q* с езика на информаторите е оправдано (*тюрк. Qırçaq, Qitay* срещу *монг. Ĥifcāĥ, Ĥitāy?*), тогава формата *Qitā* би се обяснила с тюркския език на „източника“ на Марвази през XII в. Споменаването на управлявалия като селджукски васал през 1094—1097 г. хорезмшах *Ikingi/Ākingi b. Qučqār/Qučqar*, от когото може би Марвази е почерпал част от информацията¹⁰⁴, също насочва в тази посока.

По отношение на *Qāy* учените са единодушни за връзката на името с *кит. Hsi* [*γiäi, *ġiei, *ġai] от *K’u-mo-Hsi* (*Tata-bi* в орхон-

¹⁰⁴ Pálóczi Horváth, A. Petschenegen, 39—42. Авторът предполага, че втори източник може да е бил докладът на пратеника от „страната Кътай“, който през X в. посетил селджукския двор и е бил разпитван от мюсюлманските учени.

ските надписи), родствени на монголските китани. Маркварт, а след него и Кьопрюлю, са го съотнасяли към названието на огузките Qauī[γ], от които са произлизали османците и чиято родова тамга съгласно податките на М. Кашгари съвпада с характерния [пра]български знак „ипсилон с две хасти“ (iYı)¹⁰⁵. Тоган и Еберхард отхвърлят тази възможност, макар и да не е изключено елементи на Qāu да са проникнали също в огузка среда. Левицки, който е идентифицирал съобщения от Идриси в неговата „Вътрешна Кумания“ топоним 𐰆𐰪 (Qāu) с тюркското название на град Чернигов, е на мнение, че преселилите се в края на XI в. от Китай към Сър-Даря Qāu/Qāuī са се разделили на две „фракции“, едната от които е била увлечена от селджуките към Хорасан и Мала Азия, където името им се среща и през XIII в., а другата се е присъединила в началото на XII в. към причерноморските торки в Южна Русия и може би те са били идентични със споменатите в руските извори *коуи* или *ковуи*. Преди него Менгес обяснява по друг начин името *ко[в]уи* (< quyu ~ quwu, qubu), но етимологизира названието *каепичи* чрез патронима *Кай-она* (образуван от Qāu/Qāuī + ора/āра ~ ара/aba ‘баща’) и рус. -ичъ¹⁰⁶, така както при половците се среща и името *Китан-она*, напомним за китаните.

¹⁰⁵ Противно на лансираните напоследък в България хипотези за „чисто“ иранския произход на древните българи! Тази тамга е поставена и върху две златни начелни брони на коня на султан Столейман Кануни („Законодателя“) в превърнатия в музей дворец на османските владетели в Истанбул.

¹⁰⁶ Menges, K. *The Oriental Elements*, 1, бел. 1. Според учения, K'u-mo-si (< k'uo-muo-yiei < *k'o-māg-g'ieg) са били идентични с народа Ši (< ḥi < *yiei), който, заедно с Č'i-dan (орх. Qitañ, туркм. Qītau, т. е. дин. *Ляо*) и Sy-Wey (< šjēt-jwei < *šjēt-giwər) е произлизал от монголоезичните Sjan-bej, чието име е оцеляло в названието на най-северния племенен съюз на групата, Šy-wei. В 388 г. Ši са били победени от Wei, в 847 — от *T'ang*, а в началото на X в. — от Č'i-dan (орхонските надписи са ги споменавали като Ṭaṭabu заедно с Qitañ). Впоследствие Ši са продължили да живеят южно от Č'i-dan и в империята на Ljaо формирали отделен племенен комплекс със своя управляваща династия. Навярно по-голямата част Ši са мигрирали далеч от Китай в или след 388 г., когато стадата им са били заграбени от Wei. В такъв случай обаче в K'uo-muo-yiei е било фиксирано името на *куманите*, а не на *куните*, защото първите две срички са пресъздавали *алт.* quba. Ако третият елемент се идентифицира като -γ (-qaj/-γaj), цялото название би представлявало според Менгес стара форма на името Qutuq, Qutux, Qutuq ~ *куман* (< quba).

Прицак вижда приемственост между предвожданите от клана Qāu т. нар. *осем огузи* (Säkiz Oğuz) и по-късните *наймани* (Naumān ‘осемте’), чийто предводител е носел титлата Bükä ‘змия’¹⁰⁷. Като „змия, змей“ тълкува името Qāu и Плетньова, сравнявайки го с „Тугарин Змеевич“. Голден изброява податките за Qāu и свързва названието им с *каепичи* и *Кайгородок*, за да заключи, че отделни групи Qāu са мигрирали по различно време. Онези, които влезли в кимекската (и кипчакската) конфедерация, са били абсорбирани, а другите, които останали независими, са запазили самостоятелното си название¹⁰⁸. През 1046 г. несторианският епископ на Самарканд е съобщил на своя *католикос* в Багдад, че край Каргаш се е появил многолюден номадски народ (700 000 конника, начело със 7 царе), който излязъл от планините между Тибет и Хотан. Без директно да ги съпоставя с Qāu, Расовски предполага, че това може да са били *найманите*. Във втората половина на XI в. и други извори говорят за нападения над Караханидската държава от номади, пристигнали от Ңеҗā/Ңиҗāu и групирани в 8 подразделения, откъдето Голден ги идентифицира с найманите, виждайки в това крайния резултат на *кунската* миграция — част от събитията, протекли по границите на китанската държава¹⁰⁹.

Дискусии е предизвиквало и името قون Qūn. То е отбелязано като قوری Qūḡi в *Ḥudūd al-‘Ālam* (989), а това е усъмнило Бартолд в правилността на формата قون (Qūn) при Бируни и Ауфи, откъдето той коригира قوری (qūḡi) на قوری (fūḡi). Расовски следва големия руски ориенталист, когато пише за придвижването на *кури* (*фури*) през XI в., а не за *куни* от X в., докато Рашони не е съгласен с Бартолтовата интерпретация и предпочита да чете قوری (böri, böḡü ‘вълк’) вместо قوری (fūḡi) или قوری (qūḡi). Менгес на свой ред не приема предложението на Рашони и смята Qūḡi и Fūḡi за вариантни обозначения на Qūn и на Muḡa. По-късно обаче надделява мнѐ-

¹⁰⁷ Pritsak, O. Polovcians, 337–338, бел. 101.

¹⁰⁸ Golden, P. Ölberlü, 20–21.

¹⁰⁹ Golden, P. Introduction, p. 274.

нието, че قوری (qūrī) може да е било грешка вместо قون (Qūn), тъй като в същия извор фигурира и تاي (tāy) на мястото на قاي (Qāy). Така учената колегия се съгласява, че в началото на въпросната миграция са били *куните* (Qūn), чието име не е възникнало едва на унгарска почва (Kún). Маркварт отхвърля връзката Qun–Xun, но Менгес допуска названията на някои „стари хунски племена“ да могат да се съпоставят с Qun (например K'un-jī [< kuən-i] или Hūn-jī [< ywən-i]), а Голден припомня, без да заема позиция, че китайските извори споменават при Tieh-lê (динлините) и Toquz Oγuz (уйгурите) също племето Xun (< *ywən), сравнимо с Qun, което поставя *куните* и сред тюркоезичните народи¹¹⁰. Това, че съгласно Марвази *куните* са били несторианци, загатва за връзки с уйгурите, но също и с монголските етнически групи, например с найманите, приели през 1007 г. християнското вероучение в неговия несториански обряд. От друга страна, твърдението на Абу-л-феда, че кипчаките са се занимавали с астрономия, познавали са звездите и им се кланяли, не е непременно свързано със шаманизма, както смята Плетньова (1990), а може да показва и по-ранни манихейски и/или несториански влияния, разпространили се сред тях с уйгурско посредничество.

Повече затруднения е създавала думата مرقہ в съобщението на Ауфи, изрично свързана с името *куни* [“مرقه، които се наричат قون”]. Маркварт се опитва да я транскрибира като Ma(u)ḡqa [Maḡqa, Muḡqa] и допуска тя да е била общо обозначение, докато Qūn — специално племенно название. Той е склонен да разглежда مرقہ като арабско изписване на مرقہ *Muḡqa-t и да съпоставя това име както с Моукрі (при тях според Теофилакт Симоката са намерили убежище част от покорените от тюрките *жу-жани*, наречени в някои извори Та[n]-tan/Tah-tah), така и с Моh-hoh (предците на

¹¹⁰ Golden, P. Introduction, 156–157. Народът Hun (< ḡuən, Qun?) е отбелязан на север от река Tu-lo (Tola) сред групите Tieh-lê, изброени в *Sui-shu* и *T'ang-shu*, заедно с P'u-ku, T'ung-lo, Pa-ye-ku, Wei-ho/Yüan-ho, Hu-hsieh, Hsieh-yen-t'o, Ch'i-pi-yü, Ssu-chieh и др. Част от тях по-късно са образували уйгурския съюз на Деветте племена (Chin Hsing или Toquz Oγuz), включващ Hui-ho (Uyḡur), P'u-ku (Buqu[t]), Hun (Qun?), Pa-yeh-ku (Bayırqu), T'ung-lo (Tongra), Ssu-chieh (Sīqar), Ch'i-pi (?), A-pu-ssu (?) и Ku-lun-wu-ku (?).

джюрчени и манджури, респективно на Tan-tan/Tat-tat) или Voat-kat/But-kat (южнокитайския вариант на Moh-ho, реконструиран като монголско мн. ч. *Burqat от burqan). След всичко това авторът приема Qūn за тюркизиран клон на монголските *Murgat¹¹¹. Според Пелио Мовкри́ (Wu-ki, Mo-ho) са съответствали на меркитите (Märkit) — монголоезичен народ от XII в., родствен на татарите. Но френският синолог предупреждава, че срещаната в изолиран текст форма Mārqa/Murgqa е доста несигурна основа, за издигнатата от Маркварт хипотеза. Въпреки това Немет, изхождайки от реконструкцията на Маркварт, постулира тезата за съществуването на жълтокожо източноазиатско племе m^orq, което, влизайки в досег с тюркските народи, е било наречено от тях qūn или quman ‘жълтеникави, бледи’. Менгес също смята Mārqa ~ Murgqa ~ Murgqa/Мовкри́ за „другото име на Qūn“. Ученият се пита обаче, дали названието не е съвпадало с Mu-gu-lü (< *Muk-kuət-ljwo, прякор на предтечата на управляващия клан на жу[ан]-жуаните) или с Ju-čzu-lü (< *Juk-kjmu-ljwo), както това име е било предавано в историите на малките династии, предхождащи T'ang? Тогава се оставало при монголоезичните народи и се избягва конструкция на Маркварт, според която излизало, че Voat-kat/Moh-ho са предци едновременно и на монголските *татар*, и на тунгузките *джюрчени*¹¹². Навярно компликациите около тази форма щяха да се запазят, ако не беше догадката на Голден, че مرقة (*mrqh*) би могло да представлява също грешка от فرقة (*frqh*, т. е. firqa ‘клан, корпус, бригада, военен отряд’), както показвал турският превод на Ауфи, открит в ръкопис No 3167 на Аya Sofia (фол. 488, a-b)¹¹³. Това изглежда правдоподобно, защото при почти еднакъвия начин на изписване на арабските букви m- (Mīm) и f- (Fā') в начална позиция липсата (или заличаването) на надпоставената диакритична точка при f- лесно би могла да доведе до объркване. Възможно е обаче и друго — съставителят

¹¹¹ Marquart, J. Volkstum, 80–89, 96.

¹¹² Menges, K. Oriental Elements, p. 9.

¹¹³ Golden, P. Introduction, p. 274.

на турския превод на труда сам да е коригирал неясното *mrqh* със семантично и логично по-подходяща за пасажа дума *frqh* в смисъл на „тълпа, въоръжено множество хора“, наречени Qūn. Ето защо, докато не се открият и други преписи на Ауфи, от които да проличи за какво всъщност става дума (فرقة, فرقة), феноменът *m^orka* ще продължи да присъства в дискусиите около произхода на Qūn.

По-малко спорове е предизвикало названието на страната или народа Sārī/Šārī (не обаче и по отношение на тяхната локализация). Маркварт го сближава с името на гр. Saḡi в Мазендаран, но допуска и възможността да става въпрос за район на изток от туркменската степ. Бартолд посочва, че в долината на р. Чу (в западната част на Седморечието, т. е. в област, чието местоположение съответства на текста на Ауфи) е съществувало селището Saḡig или Salig (< *тюрк.* saḡi[γ] ‘жълт’) и свързва Sārī с кипчаките (половците). Минорски и други учени (Менгес, Плетньова, Прицак) също отъждествяват Sārī с кипчаките, като Прицак привежда и монголската форма šār (< *siaḡ ‘жълт’), залегнала във варианта Šārī при Марвази. По-различна интерпретация предлага унгарската тюркологична школа. Цегледи, следван от Рашони и Палоци-Хорват, идентифицира Sārī/Šārī като „саръ уйгури“ [Saḡiγ Yuγur, Šiḡa Yuγur], наречени така („жълти, руси“) поради индоевропейската (тохарска) кръв на предците им. Според Марвази, една тяхна група се е намирала на половин месец път от Sānḡū (Sha-chou, т. е. Tun-huang в „коридора Кансу“?), носела е името на своя вожд Bāsmil (*Basmil) и е била избягала там от исляма, за да не бъдат обрязани. От това Голден заключава, че Šārī може да са били номади-езичници, с които са воювали караханидите. Връзката им с Basmil (басмилите) и „страхът от исляма“ са ги поставяли по източните граници на мюсюлманско-тюркския свят, „на сцената на религиозните войни между караханиди и уйгури“¹¹⁴.

Проблемите с идентифицирането (и локализирането) на Qāu, Qūn и Sārī/Šārī, респективно на „Народа на Змиите“ и „Бледите“

---

¹¹⁴ Golden, P. Introduction, p. 275.

при Матей Едески, както и отбелязаните в двата мюсюлмански извора туркмени и „Арменското море“, пораждат различни интерпретации. „Змиите“ може да са били *кидани*, *кай* ($\approx$ *кимеки*, срв. *Каумāk?*) или *наймани*, а *Xartešk'n* (*Šāri*) — *кипчаки* или *саръ уйгури*. Разположените помежду им *куни* (*Qūn*) се отнасят към монголезичните (*K'u°-mo*) или близки до уйгурите тюркоезични ($\approx$ *Xun* < $*\gamma w\acute{a}n?$) племена. Те обикновено биват свързвани с *куманите* (като контрахирана форма от *Qumān*, на свой ред съпоставима с *Qumāq/Qumīq* или *Kumük/Kumik* $\approx$ *Kimāk/Kimek* от *K'u°-mo*). В *туркмените* навярно трябва да видим ислямизираните огузки (и/или карлукски) номади от Средна Азия, не само поради бележката на Ауфи, че те са били наречени така (*Turkmān*, ‘тюркоподобни’?) след конвертирането си в Исляма, но и поради разположението им в миграционната верига — след *Sāri/Šāri* и преди *гузи* (*Ġuzz*, *Ġuzān*) и *печенези* (*Вағнак*, *Вағнаһ*). „Арменското море“, край което са се намирали печенежките земи, на свой ред е идентифицирано като Каспийско или Черно.

Всичко това поражда различни тълкувания. Според Расовски, възходът на китаните след 916 г. и образуването на караханидската държава около 940 г. са породили миграции сред съседните народи. В началото на X в. китаните изтикали киргизите от Монголия по посока на Енисей. През 1017—1018 г. „откъм Китай“ в Туркестан нахлула огромна тюркская орда от 100 000 шатри, разбита по-късно от караханидите. Към това време се отнася също движението на тюркския или монголски народ *кури* (*фури*), определян от Маркварт като *куни*, който дотогава е живеел на изток от киргизите покрай границите на тюркския свят. В средата на XI в. *кътаите* изместили монголското племе *найман*, чието изселване директно е засегнало и „половците край Иртиш“. Техният натиск и раздвижването на други номадски народи поради експандиращата кътайска държава са обусловили разселването на огузите на юг, югозапад и запад. След отслабването на Хазария в 965 г. *торките* прекосили Дон и изтикали *печенезите* към Днепър, а около 1030 г. средноазиатските степи са били окончателно овладени от „*половците*“. Възможно е те да са били изместени от появилите се към 1046 г. монголски *наймани*, които в на-

чалото на XIII в. вече номадствали край Иртиш в някогашните кимакски земи. Четири години по-късно последвал и ударът, описан от Матей Едески. Тогава „змиите“ (*кътаите* или съседно на тях монголско племе) нахлули в земите на „хардеш“, в резултат на което *част* от половците (не всички) били прогонени към черноморските степи и там се сблъскали с огузите-торки, навярно в 1054 г. Движението на куманите не трябвало да се смята за преселване, а за *разселване*, защото и след приключването му до монголското нашествие те са останали да обитават обширната територия от Туркестан до Дунав, която били прекосили през 50-те и 70-те години на XI в.¹¹⁵

Цегледи (респективно Рашони и Палоци-Хорват) предлага по-различна реконструкция. Съгласно нея, Qūn (куните) първоначално са живеели на изток от големия завои на Хуанг-хо в източната част на пустинята Гоби, където е имало несторианци, а територията на тюркоезичните, но индоевропейски по произход Šāgī (уйгури), които са дължали името си на своя антропологичен тип и светъл цвят на косата, може да се свърже със страната на „жълтите (саръ) уйгури“ в района на Нан-шан. Те се били преселили там заедно с басмилите към 850 г., отделяйки се от уйгурския съюз. Китанската експанзия на север от Пекин засегнала през 986 г. и *куните* — под натиска на съседните Qāu те са мигрирали на запад. Когато в 1008 г. китаните достигнали до земите на *жълтите уйгури*, част от тях се изтеглила с *куните* по северните склонове на Тиен-шан и през Джунгарската порта двата народа (Qūn и Šāgī) навлезли около 1012 г. в земите на *туркмените* (огузите и ислямизираните карлуки). В последвалите години на север от Сър-Даря се е образувал силен племенен съюз, който в Западен Сибир е абсорбирал *кимаките*. Около 1020 г. към него са се присъединили и *кипчаките*, живеещи дотогава в степите между Тобол и Ишим. От 1043 г. конфедерацията Qūn—Šāgī—Qīrčaq, наречени Quman (Sarı в езиците на някои тюркски племена)¹¹⁶, се е раз-

---

¹¹⁵ Расовский, Д. Половци, II, 175—181.

¹¹⁶ Czeglédy, K. A kunok eredetéről, 43—50.

простряла до Урал и прогонила около 1050 г. узите на запад, а от 1070 г. тя вече изцяло е доминирала в Евразийската степ. Като четвърти и пети елемент в състава на съюза е била включена и хетерогенната етническа група на *узи* и *печенези*, интегрирани от куманите през втората половина на XI в. (Рашони)¹¹⁷. Кипчакските езикови черти в него се дължали на количественото превъзходство на кипчакските племена, но той е бил наричан по общото име на *кумани—шари—половци* ‘бледите’ (Палоци-Хорват)¹¹⁸.

Прицак на свой ред визира тибетските тангути като възможна причина за народопреселенията. Тяхното раздвижване е довело до изтиквање на запад и на прамонголските Qāy (някогашни кимекски съседи в Манджурия). Според него *кимеките* (*Quomāy/Kimāk) са пристигнали от Западна Манджурия през втората половина на IX в. край Иртиш, където са включили кипчаките като „дясно“ крило и били назовани от съседните тюркски народи също с името Qumān > Qūn. Съгласно Марвази, те дошли от „страната Qitāy“, бягайки от Qitā-xān (императорът на севернокитайската династия *Liao*), но една група на *куманите-кимеки* (т. нар. Ölberlü) останала в прародината и не се придвижила до 90-те години на XI в. През 1031 г. *тангутите* завладели уйгурската държава в Западен Китай (Кансу). Нейният господстващ слой се изтеглил на запад, предвождан от клана Qāy. След поредица от неуспешни набези срещу Караханидите (1040) Qāy се насочили към степта и там предизвикали верижната миграция на номадските племена (около 1050 г.). От тях *кипчаките* (Sāri/Šāri), които към 1043 г. приели тюркския вариант на исляма, прогонили [*г*]узите-торки и овладяли *печенево-хазарската* степ, получила сега обозначението Dešt-i Qirčāq. Името на техния тюркски управляващ клан, към който принадлежали първите ханове Boluš (1055) и Sokal (1061), не е известно, но след пристигането на кипчаките-половци в Грузия (1118) той е споменат като *Tertter-oba*, наречен така навярно по названието на един приток на р. Кура в Южен

¹¹⁷ Rásonyi, L. Les noms toponymiques, p. 75.

¹¹⁸ Pálóczi Horváth, A. Petschenegen, 42–43.

Кавказ. На него в руските летописи съответстват *Терьтробичи*, а при Марвази е даден вариантът دروت Durūt (като „разбита“ арабска множествена форма от درتبرا Dert[er] < *Terter)¹¹⁹. Скоро Qāy дошли до бившата печенежка земя и се наложили над половците — в 1068 г. те разбили руската коалиция, а в 1107 г. династиите на Мономаховичи и Олговичи се сродили с управляващия вече половецки род Аепа < (Q)āy-ора. През 90-те години на XI в. куманският (кунски) клан Ölberli/Ölberlü (*кит.* Yü-li-pai-li; *ар.-перс.* البری 'lbārī, برلی Bārli, اوربلیان Ürbäliyān; *рус.* Ольберлы; Отперлюеве, Оперглюеве) напуснал манджурската област Джехол, превзел степните резиденции на кимекското крило Emi[l] (т. е. Imi?) в Джунгария и Каракорум и се появил край Донец (1100). Около 1116—1117 г. Ölberlü и Qāy си поделили властта на дуалистичен принцип, като границата помежду им е била определена по течението на р. Урал. През 70-те години на XI в. представители на *кимеките* (= *кумани* > *куни*) проникнали и до унгарците, пренасяйки в Европа името Kūn.

Трите хипотези отразяват различното равнище на познанията за произхода и предисторията на куманите през първата половина, средата и последната четвърт на XX в. Голден излага основните моменти в тезите на Цегледи и Прицак (пропускайки Расовски), за да обобщи, че някъде между 1018 и 1050 г. Qāy и Qūn са породили онова голямо раздвижване на народи (Qitañ, Qāy >> Qūn >> Šārī >> Türkmen >> Oğuz >> Реџенег), което е довело куманите в Европа. В неговия ход Qūn може да са овладели (или да са били включени в) Кимекския съюз, добивайки надмощие над най-западните племена (Qumān, Qūn). Новата конфедерация, към която са се присъединили групи на Qāy и навярно родствените им Ölberlü, е била изградена на базата на Кимекския съюз, но при доминиращата вече роля на кипчаките. Тяхното формиране завършило едва след пристигането на Ölberli(g)/Ölperli(g), превърнали се между 1115—1150 г. в една от водещите подгрупи на „източните кипчаки“. В етнолингвистично отношение конфедерацията е

¹¹⁹ Прицак, О. Половці, с. 113; Pritsak, O. Polovcians, p. 338.

била „многопластова структура“ със смесен (тюркски, монголски и ирански) състав, като по-източните групи са съдържали повече монголоидни елементи, а на запад от Волга е преобладавал европейският тип. Разпростряно от Дунав до Иртиш и ислямска Централна Азия, населението в нея образувало 3 големи общности: *кумани/половци* на запад, *кипчаки-кангълъ* в Средна Азия (с основен градски център *Siġnāq*) и *кипчаки* в Западен Сибир, географски обособени в: 1. Централна Азия и Казахстан, 2. междуречието на Волга—Урал, 3. Северен Кавказ и 4. равнинните земи край Дон, Донец, Днепър и Дунав¹²⁰.

Голден, така както и в турската историография, използва за всички тези групи обобщаващото название *кипчаки*. Учените обаче са проявили най-голям интерес към последната група на *куманите-половци*, достигнали на запад до руските княжества, византийско-балканския свят и източната част на Средна Европа, тъй като именно те оставили следи в историята на средновековните народи, породили съответните европейски нации. Отделни техни елементи (*половци*, *кипчаки*) са живеели в Кавказ и по долното течение на р. Волга. Те също са предмет на „куманоложките“ проучвания, доколкото се споменават в руски и грузински извори по границата на християнската цивилизация и така стават обект на сравнително по-добре разработената европейска историческа наука. За разлика от тях, номадите на изток от Волга и особено онези отвъд Урал, където са били териториите на „същинските *кипчаки*“, все още не са задоволително изследвани с оглед предисторията на днешните тюркоезични мюсюлмански нации. „Куманската историография“ ги разглежда само заради лингвистичната общност на кипчакските народи, към които традиционно биват причислявани и куманите-половци.

---

¹²⁰ Golden, P. Introduction, 276–278.

ЛОКАЛИЗИРАНЕ И ДИФЕРЕНЦИРАНЕ НА КУМАНИТЕ В ИЗТОЧНА ЕВРОПА

Трудно е да се определи кога новият конен народ се е появил в източноевропейската степ. Във всеки случай това е станало след разгрома на Хазария, породил раздвижване на околните тюркски племена. Когато киевският княз Святослав превърнал хазарската крепост Саркел (Шар-кел) в руски степен форпост (Белая Вежа), а после превзел по Долна Волга и град Итил, в същата 965 г. от изток нахлули *гузите-торки* (така по Ибн ал-Асир), но били отблъснати от притеклите се в помощ на кагана хорезмийски сили. По това време те вече номадствали до Волга и техни елементи са служели като наемници в хазарските градове, а на запад от тях между Дон, Днепър и Дунав се намирили *печенезите*. С рухването на каганата изчезнала онази политическа сила, която е играела стабилизираща роля и е възпирала тюркския и арабския натиск към границите на Източна Европа. Въвличането на номадите в регионалните борби за надмощие също довело до етнополитически промени. През 968 г. печенезите за пръв път обсадили Киев и принудили Святослав да се завърне спешно, прекъсвайки завладяването на дунавските земи, а след похода му на Балканите, когато князът „забравил“ да склучи мир с тях, те го причакали и разбили край праговете на Днепър (972). В унисон със засвидетелствания при българи и *хсиунг-ну* [след разгрома на Yüeh-chih] стар обичай печенезите превърнали черепа на Святослав в обкована със злато ритуална чаша, от която пили хан Куря и неговата съпруга, но по-късно те са отбелязани в изворите и като съюзници на Святославовия син Ярополк. През 985 г. руските летописи споменават за пръв път за *торките* — тогава те участвали в похода на Ярополковия брат Владимир срещу Волжка България, след което заедно са оплячкосали и хазарските земи. Впоследствие торките (узи, гузи) проникнали все повече на запад, което изтикало печенезите към Русия (988—997), Дунавската равнина, Тран-

силвания и Балканите. В чест на победата над печенежкото „източно крило“ при р. Трубеж (993) Владимир основал на мястото на битката гр. Переяславл, а след като починал (1015), печенезите подкрепили сина му Святополк, когато той с помощта на полския си тъст Болеслав се опитал в 1018—1019 г. да отвоюва Киев от брат си Ярослав Мъдри. Разгромът на печенезите край река Алт е бил толкова сериозен, че те престанали да безпокоят руските земи, а Ярослав започнал от 1032 г. да изгражда укрепени „градове“ в буферната зона със степта. Те са били насочени главно срещу печенезите и торките, но скоро щели да послужат за защита и от нападенията на куманите, които, по следите на [г]узите-торки, достигнали през XI в. до южноруските степи.

През 1030 г. хазарите за последен път са споменати от Ибн-ал-Асир в един разказ за похода на кюрдския предводител Фадлун в тяхната страна. По-късно вместо хазарите и тяхната столица Итил изворите говорят за гузи и областта (или града) Саксин. Това кара Бартолд да смята, че 1030 г. е представлявала *terminus post quem* за появата на *куните* в Европа, докато *terminus ante quem* е била 1049 г., когато *узите* са дошли в печенежката земя¹²¹. В рамките на този „скрит“ период куманите успели да се разселят от Урал и Волга към Днепър, преследвайки навярно изтеглящите се на запад узи (торки). В руските летописи появата на *половците* е отнесена към 1055 г. — тогава „Приходи Б[о]лұшь съ Половци и створи Всеволодъ миръ съ ними и возвратиша-ся вспячь восвоясн отнюдү же пришли“. Любопитно е да се види на фона на какви политически събития се съобщава за идването на куманите. От средата на 50-те години на XI в. Ярославовият син Всеволод е управлявал граничното княжество Переяславл (1055—1073), като в началото на своето князуване (1055) се оженил за византийска принцеса. През същата година (или през зимата на предходната) торките се появили при устието на р. Сула и останали да презимуват край руското градче Воин, допълвайки недостига си от провизии чрез плячкосване на руските селища.

---

¹²¹ Бартольд, В. Новый труд, с. 143.

Това принудило Всеволод да ги прогони и така той станал първият руски княз, встъпил в поход срещу [г]узите-торки: „Иде Всеволодъ на Торки зиме къ Вонню и победи Торки“. Може да се допусне, че номадите, които дотогава избягвали да навлизат в руските предели, задоволявайки се да „усвояват“ само печенежките степни владения в Северното Причерноморие, са били изтласкани на северозапад в резултат на куманския натиск, за който пише и Матей Едески. Това обяснява появата на Voluř в 6503 г. от „сътворението на света“ (1055 г. от р. Хр.) — половците му са били не само „предна разузнавателна орда“, както смята Плетнева¹²², които са дошли, за да определят обстановката, настъпила в Русия след смъртта на Ярослав¹²³. По-скоро ханът е установил дипломатически отношения с руския княз на базата на общия интерес в борбата с [ог]узите-торки, смятани от куманите за подчинен тям народ по силата на степните традиции, по които преди това тюрк[ют]ите са имали претенции към аварите, а по-късно и монголите са смятали половците за свои „роби“. Не е ясно в какво се е състоял сключеният през 1055 г. „мир“. Едва ли той е бил свързан с някакъв „трибут“, но вероятно тогава са били разменени „подаръци“ и определени известни задължения за двете договарящи се страни. Последвалата война с руските князе в 1061 г. подсказва, че половците са предявявали претенции към номадското население, което вече е започнало да бъде привлечано от русите в борбата им със степта.

В 1060 г. съюзените сили на Изяслав, Святослав и Всеволод, към които се присъединил и полоцкия княз Всеслав, „совокупивше воя бещислены и пондоша на конихъ и въ лодьяхъ бещисленное множество на Торкы“. Разбирайки за това („се слышавше“) „Торци ѹвояшася“ и отстъпили, без да приемат боя: „провѣгоша и до сего дне и помроша бѣгаючи, Божьимъ гнѣвомъ гоними, овии отъ зимы, друзии же гладомъ, инии же моромъ и сѹдомъ Божьимъ: тако Богъ избави хрестьяны отъ

¹²² Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 182, 219; Половецкая земля, с. 260; Половци, с. 25.

¹²³ Така Попов, А. Кипчаки и Русь, с. 94.

поганыхъ“. Част от тях навлезли в Унгария, а 4 години по-късно (1064—1065) основната им маса от района на Буг и Серет прекосила Дунава и нахлула на Балканите, достигайки Солун. Византийските извори обясняват гибелта им по абсолютно същия начин — 600-те хиляди узи са били сломенни от зимата, глада, чумата и нападенията на българи и печенези. Някои са постъпили на имперска служба и са участвали заедно с печенезите в битката при Манцикерт (1071), други са били заселени в Македония, докато преобладаващата част се завърнала обратно и била настанена от „мирмидонските князе“ в граничните руски земи, слагайки начало на „черноклобуцкия съюз“.

Възможно е този процес да е започнал с руската акция от 1060 г., когато навярно е била пленена част от разбягалите се номади — това донякъде обяснява куманското нападение над Переяславското княжество в 1061 г., начело с хан Sokal: „Придоша Половци первое на Руськую землю воеватъ, Всеволодъ изиде противо имъ Февраля во 2 день; ... повѣдиша Всеволода, и воеваше отъидоша. Се высть первое зло отъ поганыхъ... врагъ“. Във всеки случай някои автори предполагат, че първото заселване на торки в Русия е станало след 1060 г. и то е било последвано от приемането на големи номадски маси след 1065 г.¹²⁴ Това е дало повод на куманите да нападнат руските князе. През 1067 или 1068 г. половците разбили при р. Алт князете Изяслав, Святослав и Всеволод Ярославич, след което оплячкосали руските земи. Киевският княз Изяслав не предприел нищо в защита на населението и отказал да раздаде оръжие на киевляни, поради което те го прогонили от града. В Черниговската област половците нахлули с 12 000 конници, но Святослав успял да ги победил при гр. Сновска с едва 3000 души, временно парирайки опасността. През същата 1068 г. *куните* или *печенезите* навлезли в Трансилвания (по Кошани това са били по-скоро *узи*)¹²⁵ и в битката при

¹²⁴ Стороженко, А. Очерки, 33—43; Ляскоронскій, В. Къ вопросу, с. 310; Расовскій, Д. Печенѣги Торки и Берендѣи, 8—10, 13—14 и др.

¹²⁵ Kossanyi, B. Uz'lar ve Komani'larin, 131—133.

Черхалом са били разгромени от унгарския крал Salomon. От 1068 до 1071 г. *куманите* вероятно са били вече овладели и молдавските земи¹²⁶, измествайки [ог]узкото население. В 1070 или 1071 г. една огромна тяхна маса, начело с хан Osul, проникнала през прохода Mezes от северна Трансилвания в Унгария и опустошила Бихарската долина, преди да бъде разбита от краля по обратния си път край Számos¹²⁷, а в 1077 или 1078 г. куманите се появили и на юг от Дунав като съюзници на печенезите¹²⁸. Това тяхно разширяване на запад, което е породило първите сблъсъци с Русия, Унгария и Византия, би могло да се свърже не само с набезите за плячка (и за издействане на по-благоприятни договорни отношения с уседналите съседи), но може би и с претенцията на куманите за господство над земите на прогонените от тях торки, които те, съгласно степната традиция, ще да са смятали за покорено (т.е. принадлежащо им) население. Натискът навярно се е дължал и на придошлите нови кипчакски групи — тъкмо по това време, съгласно хипотезата на Прицак, прамонголските *кай* са успели да се наложат в степта, изграждайки куманския династичен клан.

От началото на 70-те години на XI в. кипчаците вече изцяло са владеели Евразийската степ, включително най-западните региони. Новият племенен съюз се е състоял от две основни части с граница по р. Урал. Неговият източен (Централноазиатски) клон обхващал същинските *кипчаки* (наречени също *канглъ* в монголския период), а на запад от Урал (Яик) е бил разположен западният (Дунавско-Понто-Каспийски, Източноевропейски) клон на *куманите-половци*. Това подразделяне се запазило и в ранния монголски период. През 1246 г. Плано Карпини преминал от Сomania, напоявана от реките Непер (Днепър), Дон, Волга и Яик (Урал) в безводната страна на т. нар. Sangitae, които той различавал от куманите, а оттам отишъл в земите на мюсюлманите

¹²⁶ Така по Diaconu, P. Les Coumans, p. 35.

¹²⁷ Schlözer, A. L. Sammlungen, II, S. 486, 506; Погодинъ, М. Изследованія, с. 149; Roesler, R. Romänische Studien, S. 330.

¹²⁸ Schlözer, A. L. Sammlungen, II, 470—471; Rasovskij, D. Les Comans, 352—353; Diaconu, P. Les Coumans, S. 35; Diaconu, P. Les Petchénègues, p. 111.

(Bissermeni), все още говорещи „кумански“. По-късно и В. Рубрук потеглил в 1253 г. на изток от Волга към земите на Cangle, родствени на куманите¹²⁹. Явно междуречието на Волга и Урал е представлявало своеобразна „междинна“ (смесена) зона, където някога еднакво са номадствали представители както на западния, така и на източния клон на куманите-кипчаки. След монголското нашествие част от западните групи са мигрирали към Унгария и Балканите, където се смесили и асимилирали с местните жители, докато друга немалка част е останала в земите си и заедно с живеещите на изток кипчакски елементи е претопила монголите, формирайки основната маса от населението на Златната орда и влизайки по-късно в състава на татари, башкири, казахи, киргизи, кумики и други кипчакски нации¹³⁰.

Цялата територия на степта, която останала извън пределите на уседналите цивилизации (китайска, тюркско-иранска ислямска и християнска) и която преди е била обитавана от [o]гузки племена, е била известна от XI в. като *دشت قپچاق* *Dešt-i Qīrcāq* ‘Кипчакска степ’. Терминът, въведен за пръв път от персийския поет *Nasir-i Husraw* (1003—1060) в неговата „*Safar-nāme*“¹³¹, е получил гражданственост в мюсюлманската персо- и арабозична литература, докато руските летописи говорят за „Поле Половецкое“, а западните извори (също и Идриси) — за „Кумания“ (*Cumania*, القمانية ‘*al-Qumāniyya*’). Трудно е да се определи корелацията между трите названия. За мюсюлманските автори *Dešt-i Qīrcāq* е обхващала предимно средната и източната част на Евразийската степ, включвайки понякога и междуречието на Волга—Урал. Тя се е простирала на изток до подножията на Алтай и Тиен-шан, до езерото Балхаш и теченията на Сър-Даря, Талас, Чу и Горен Иртиш, обхващайки средноазиатската (казахска, киргизка) степ и достигайки на юг до Хорезм, където *кипчаките* и *кангълъ* са влизали в контакт с държавата на хорезмша-

¹²⁹ Срв. при Marquart, J. Volkstum, p. 163.

¹³⁰ Срв. за двата основни клона при Новоселцев, А. Половцы, с. 284; Golden, P. Ölberli, 5—6.

¹³¹ Бартольд, В. Новый труд, с. 148; Pritsak, O. Polovcians, 340—341.

ховете. За латинския Запад територията на *куманите* (Pallidi, Valwen) е била „ultra Hungariam et in partibus Russic“¹³². Тя е включвала „половецките земи“, доколкото през първата половина на XIII в. Плано Карпини пише, че Cumania е пресичана от реките Днепър, Дон, Волга и Яик, а една италианска морска карта от 1318 г. отбелязва с този термин района на Северното Приазовие. Названието Cumania обаче е било използвано също за Молдавия с част от Влахия до р. Алута (Олт), където Янош Туроци е разполагал навярно своята Cumania Nigra (земята на feketek Kún, nigri Cumaní или nigrogum Cumanogum ‘черните кумани’ — превод от *тюрк.* qara ‘чер, север’)¹³³. Арабските географи са обозначавали с „al-Qumāniyya“ териториите на север от Черно и Азовско море между Волга и устието на Дунав. Идриси изрично споменава в 1164 г. قمانيه السوا Qumāniyya al-baḡḏā ‘Бяла [т. е. Западна] Кумания’ и قمانيه السوداء Qumāniyya as-saudā ‘Черна [Северна?] Кумания’, така както и в унгарските извори се говори за „бели“ и „черни“ кумани (Cumanos Albos, alborum cumanogum и Nigri Cumaní, nigrogum cumanogum). Обикновено „Бялата“ Кумания се локализира в района на Днестър и Днепър в земите на т. нар. „не-диви“ половци, докато „Черната“ Кумания е търсена край Северски Донец и Дон, където от 1146 г. са отбелязвани „дивите половци“, или се отъждествява с Молдавия (Cumania Nigra на Я. Туроци)¹³⁴. Идриси е разграничавал в куманската „земя“ или „страна“ (ارض القمانيه arḡ al-Qumāniyya, بلاد القمانيه bilād al-Qumāniyya) също една „Вътрешна Кумания“, разположена на изток от Днепър и пресичаща Дон, която изглежда е обхващала и граничещите със степта територии на руските княжества (Киевско, Переяславско, Черниговско), доколкото редом с كيوا Kiyāw (Киев) وبرزلانو Vʿrʿzlāw (Переяслав) той отбе-

¹³² Рысовский, Д. Половцы, III, 71—73.

¹³³ Срв. Иречек, К. Няколко бележки: Lăzărescu-Zobian, M. Cumania, 265—266. По-различно при Kossányi, V. Uz'lag ve Komán'lag, който смята „белите“ кумани за половци, а „черните“ кумани — за узи-торки.

¹³⁴ Рыбаков, Б. Русские земли по карте Идриси, 3—44; Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 192; Pritsak, O. Non-'Wild' Polovcians, 1623; Golden, P. Polovci Dikii, p. 298; Lăzărescu-Zobian, M. Cumania, 265—266.

лязва „куманските“ градове قاي = قاي *Qāy (Чернигов?) и طروبا = طروبا *T^hgübā (Саков?), обитавани по-скоро от „черноклобуцко“ население¹³⁵. Тогава „Външната Кумания“ ще да е представлявала същинското „Половецко поле“. Приемането на кумани в Унгария през XIII в. е довело впоследствие до появата на две нови обозначения за районите, където те са били настанени — „Малка Кумания“ (Kis-Kunság, между Дунав и Тиса) и „Голяма Кумания“ (Nagy-Kunság, отвъд Тиса между реките Марош и Темеш). Информация за териториалното разпределение на мигриралите там „седем клана“, за тяхното усядане и интегриране в средновековното маджарско общество, както и за запазените от тях езикови податки (топоними, антропоними, диалектизми и пр.), дават работите на унгарските археолози и тюрколози, преди всичко изследванията на А. Палоци-Хорват, Д. Дьорфи, Л. Рашони и И. Мандоки-Конгур. Възможните области, обитавани от куманите в румънските земи, са разгледани от П. Дякону и в студията на И. Коня и И. Донат, докато за териториите на юг от Дунав в това отношение липсват по-задълбочени проучвания.

Най-много опити досега са предприети за уточняване на границите на „Половецкото поле“, т.е. на онзи западен ареал на „Кипчакската степ“, обозначен в латиноезичните извори като „Кумания“. Още през 1877 г. Я. Аристов очертава територията на разпространение на половците, като разглежда информацията от летописните податки и запазенния топонимичен материал. В същата година Пл. Бурчаков изтъква, че река Днепър е била естествената граница между руси и половци и аргументира тезата си с анализ на руските походи в степта според летописните сведения. Той описва границите на „половецката земя“ въз основа на изворните податки, но подчертава, че за решаването на този проблем би трябвало да се привлекат данни от краниологията, археологията и лингвистиката. Подобен е подходът на К. Кудряшов през 1937 г., когато разглежда летописните сведения за похода на княз Игор срещу половците, а по-късно през 1948 и 1954 г. отново се

¹³⁵ Срв. Lewicki, T. La „ville“, p. 43; Lewicki, T. Sur la ville, 13—18.

спира на маршрута на русите в степта, локализира някои топоними и систематизира споменатите в изворите номади в 7 групи: **1. Лукоморски** или **Крайдунавски** половци (в черноморския „лък“ между реките Дунав и Днепър); **2. Приднепровски** или **Запорожски** половци (в днепровския „лък“ от двете страни на праговете); **3. Приморски** половци (от Днепър до Долни Дон по брега на Азовско море с център край р. Молочная – Сутен); **4. Заорелски** половци (между реките Орел и Самара близо до техните устия); **5. Донецки** половци (между Северски Донец и Тор, където са се намирали градовете *Шарукан*, *Сугров* и *Балин*); **6. Донски** половци (в басейна на Дон) и **7. Предкавказки** половци (в степите на Предкавказието, съгласно Ляскоронски)¹³⁶. Авторът не споменава за Волжката група и не се занимава с кипчаките на изток от Волга, тъй като вниманието му е фокусирано главно върху похода на княз Игор Святославич. Преди него Д. Расовски също е дал описание на „Половецкото поле“. Той разглежда куманските територии общо в рамките на „Кипчакската степ“, чиито северни предели са стигали до границата между гората и степта по 56–57 паралел, отвъд която е бил угрофинският свят, като проследява нейните очертания на изток, север, запад и юг, посочва речните мрежи и крайните предели, до които са достигали номадите при сезонните си миграции, „вклинявайки“ се в териториите на своите уседнали съседи. За него „Половецкото поле“ е обхващало площ с дължина 4000 км (от Средноазиатската степ до Дунавската равнина) и ширина 700 км (от Черноморския бряг до гористата полоса)¹³⁷. Расовски отхвърля идеята за половецки „център“ — една представа, подходяща повече за седентарния свят, докато номадите са имали поне две средища (лятно и зимно), различни при отделните групи: **1. Средноазиатска** (със зимовища по Тиеншан, Алтай и долна Сър-Даря и с летовища в лесостепната граница на Западен Сибир и отвъд Урал по долна Кама; групата е включвала *емеки* и *кангълъ*); **2. Волжско-Яикска** (от хазарския

¹³⁶ Кудряшов, К. Половецкая степь, с. 134.

¹³⁷ Расовский, Д. Половцы, III, 74–85, 155–162.

град Саксин до Волжка България, по долното течение на Волга и Яик до южен Урал); 3. *Донецко-Донска* (между Волга и Днепър със зимовища по средното и долно течение на Дон, по Азовското крайбрежие, по Днепър, на остров Хортица, в басейна на Донец и с летовища между среден Донец и Днепър в областта на Самара, Орел, а също северно по горен Оскол, горен Дон, Воронеж, Хопр и пр.; това е била най-силната група — на нейната територия в близост до Азов трябвало да се търси „Бялата“ и „Черната“ Кумания на Идриси); 4. *Лукоморска* (по десния бряг на Днепър от брега на Черно море до Горни Буг със зимовища в Днепровския лиман, който, подобно на Азовското крайбрежие, се е наричал „Лукоморие“; групата навярно е била обособяваща се част на донецко-донските *бурчевичи*) и 5. *Дунавска* (от Долни Дунав до южните Карпати и руското галицко пограничие)¹³⁸.

След Втората световна война с проблема по локализиране на половецките поселищни области се заемат съветските археолози. Г. Фьодоров-Давидов съпоставя изводите на Кудряшов с податките от куманските погребения и разграничава: 1. *Лукоморски и Дунавски* половци (по Черноморското крайбрежие между Дунав и Днепър); 2. *Приднепровски* (по р. Днепър и на изток — по Сула, Псел, Самара и Орел); 3. *Приазовски* (по р. Сутен); 4. *Донецки* (с център по Северен Донец и р. Тор); 5. *Донски* (по средните течения на Дон и Северен Донец) и 6. *Долноволжски* (обозначавани също като „саксини“)¹³⁹. На свой ред С. Плетнъова изхожда от ареала на разпространение на т. нар. „каменни баби“, съвпадащ в общи линии с очертанията на „Половецкото поле“ (на юг — Крим, Приазовието и Предкавказието; на изток — Волга; на север — границата на степта с лесостепието; на запад — Приднепровието, отвъд което не са били открити половецки статуи и могилиници), за да открие 8 основни номадски групи: 1. *Приднепровска* (включваща три големи „орди“: *заорелска, самарска и надпорожка*, т. е. *бурчевичите*); 2. *Лукоморска* група (близка до

¹³⁸ Расовский, Д. Половцы, III, 165—177.

¹³⁹ Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники, 142—163.

първата); 3. *Донска* и *Донецка* група; 4. *Приазовска* или *Поморска* група; 5. *Долнодонецка* група; 6. *Предкавказка* група; 7. *Кримска* група; 8. *Поволжска* група¹⁴⁰. В случая са пропуснати кипчаките на изток от Волга и куманите от Дунавския регион, оставащи извън пределите на „Половецкото поле“. Неговите граници се разглеждат по-детайлно от О. Прицак, който, въз основа на писмени податки, топонимията, струпванията на „каменни баби“ и концентрацията на реликти от кумански поселения и погребения, дава най-прецизната засега „топография“ на зимните и летни половецки станове (*вежи*), очертавайки: 1. *Волжска* група (с летни лагери по средното течение на Волга — близо до Пронск и Саратов, край с. Быково на около 150 мили южно от Саратов и в с. Калиновка, недалеч от Волгоград); 2. *Донска* група (с летни станове по р. Ренова, приток на Прон, а също по горното течение на р. Зуша, приток на Ока — северно от Быстрая Сосна и южно от гр. Новосил; зимните центрове на тази група са се намирали на юг недалеч от вливането на Битюг в Дон; половецки погребения са разкрити обаче и южно от устието на Дон, в басейна на р. Хопер и край крепостта Шаркел); 3. *Донецка* група (в басейна на Донец, Нетриус = Tengir Su, Оскол, Изюмец и Тор; там са били трите половецки столици, които Прицак се опитва да локализира: *Шарукан* с руините на „Царев город“ при Мала Комышуваха близо до Изюмец, *Сугров* край с. Райхородок по левия бряг на Донец до вливането в него на Торец и *Балин* при с. Кунье < Qūn край левите притоци на Донец); 4. Групи по *левия бряг на Днепър* (общо 5 мрежи от половецки лагери: а) покрай р. Удай, близо до Сула; б) недалеч от Голтва, ляв приток на Псел; в) на изток от тях между Ворскла и Мерл, като р. Ворскла/Вироскол е била граница между сферите на влияние на кумани и руси; г) край гр. Ерел/Уголь на р. Орел и д) край Самара/Снопород, където, между Орел и Самара, са се намирали т. нар. Синя и Черна гора); 5. Групи по *днепровските ливади* (т.е. по Днепровския „луг“ край р. Протолочи — територия, частично покрита днес от водоема Каховка);

¹⁴⁰ Плетнева, С. Половецкие каменные изваяния, 19—23.

6. *Азовска* група (по северния морски бряг с устия на рекичките Молочная, Берестова и Обыточная, както и в басейна на Кальмиус, чийто десен приток Кальчык е идентифициран с Калка); 7. *Кримска* група (арабските автори свързват с куманите градове като Ялта, Сугдая, Солхат и др.); 8. Група по *десния бряг на Днепър* (по Инхул, Ингулец/Ивля и Базавлук с нейния приток Камянка); 9. *Киевско-Корсунска* група (южно от Киев между Стубна и Рос с нейните леви притоци, вкл. Камянка); 10. *Бугска* група (по левите и десни притоци на Южен Буг и териториите между Днепър и Буг); 11. *Лукоморска* група (по черноморския бряг между делтите на Буг и Днепър, а така също в северната част на Крим) и 12. *Дунавска* група (между Долни Дунав и долното течение на Прут с резиденция Кагабана на мястото на гр. Татар-бунаръ край устието на р. Кохыльнык, където кумански реликти са открити в молдавските села Павливка и Градещи; при с. Кубей/Червеноармийск, Болградски район; в с. Сары-яры/Жовтый Яр, район на Татар-бунаръ и в близост до гр. Аккерман/Билхород-Днистровский)¹⁴¹. Голден приема предложената от Прицак схема, като добавя към нея още една (13) *Севернокавказка* група, която се е установявала по археологическите податки. Спадащите към нея кипчаки са номадствали в района на днешна Кабарда, владеейки територии по средното течение на Кубан, Кумско-Маничката степ, подножието на Карачаево-Черкесия и т. нар. Пятигорие¹⁴².

О. Прицак е може би първият учен, който се опитва да изясни също политическата организация и субординацията на основните групи кумански родове и племена с тяхното разделяне на две крила съгласно старата номадска традиция. Дотогава изследователите са изброявали наименованията и местоположението на

¹⁴¹ Pritsak, O. Polovcians, 340—368.

¹⁴² Golden, P. Qırcaq, p. 55. Тези кумани са породили изместване на местното население — на ираноезичните аси и на палеокавказките народи — смята Голден, според когото групата липсва в досегашните схеми. Всъщност Кудряшов и Плетньова пишат за „предкавказки половци“, а на куманите в Дагестан се спира Г. Федоров (1977), който допуска, че те са се смесили етнически с останките от българите, обитавали някога Беленджер по южната хазарска периферия.

половецките „орди“, така както те са посочени в руските летописи — с имена, дадени по географски показатели (*заорелски, самарски, днепровски, лукоморски, поморски* и пр. половци) или според техния „патроним“ (*Бурчевичи, Улашевичи, Терьтробичи, Оперлюеве, Урусоба*, половци *Емякове* и др.). Прицак обаче вкарва повече яснота в отношенията и връзките между разделяните от средното течение на Днепър т. нар. *лукоморски* половци (по десния бряг) и *Бурчевичите* (отляво на реката). Лявата група, представляваща по-високопоставеното по статут „източно крило“ се е състояла от две подразделения. От тях по-висш ранг са имали **Вурġ-оулі** (*Бурчевичите*), чието убежище се е намирало в Черния лес по горен и среден Орел и които след 1169 г. са започнали да бъдат отнасяни към *перяславските* половци. Към тях е спадал хан Beglük с неговите деца — починалите след 1193 г. синове Osoluk и Izau, както и омъжената през 1162 г. за княз Рюрик Ростиславич ханска дъщеря. След монголската инвазия елементи на Вурġ-оулі (Borghol) се заселили в комитата Temes в Унгария, но в 1282 г. напуснали областта след битката при езерото Hód¹⁴³. Някои *Бурчевичи* били преселени в Хорезм от хановете на Златната Орда. През XV в. представители на този клан е имало в румънските земи; от *Бурчевичите* води произхода си и мамелюкската династия Вурġ в Египет и Сирия (1279–1390). Пак отляво на Днепър са се намирали низходящите по ранг **Улаш-оулі** (*Улаш-оба, Улашевичи*) с убежище в Синия лес по течението на средна Самара, от които през 1185 г. изворите споменават хан Копты/Qoptī. И техни останки (Olaas) са достигнали Унгария — те били настанени в комитатите Neves-Újvár и Külső-Szolnok между Тиса и Кьорош¹⁴⁴. Дясното, по-нископоставено „[юго]западно крило“ също е обхващало две групи. По-висшата от тях **Ит-оулі** (*Ит-оба* или *Itlär*, срв. *Итлареева чадъ*) е лагерувала лете по „среден Бох“ между Буг и Кодима, където при с. Каменка в района на Ольгопол

---

¹⁴³ Срв. Pálóczi-Horváth, A. L'immigration, 319–324; Pálóczi-Horváth, A. Petschenegen, 54–61.

¹⁴⁴ Пак там.

(Виницка област, Украйна) са открити 14 кумански погребения, а зиме се е изтегляла към брега на Черно море. Това са били т. нар. лукоморски половци, от които в 1193 г. са отбелязани Акуш (Акуш < Aq-quš 'бяла птица', лебед?) и Тогли/Тоглы/Итоглы (< It-ouli 'син на кучето'). Синът и братът на „Итогль“ (Vokmiš/Tokmiš) са били пленени през 1184 г., а дъщерята на хана е била омъжена за княз Изяслав Давидович от Смоленската линия. Като по-ниска по ранг група в „западното крило“ са посочени Urus-oba (Урусовичи) с ханове Altun-ora, Koban, Koldeči, Begbars и Koča-evič. Те са зимували южно от т. нар. Протолочие по десния бряг на Днепър, а лете се придвижвали отвъд Днепър към р. Молочная (Сутен)¹⁴⁵. Доколкото двете крила са се намирали в договорни отношения с руските князе, Прицак въвежда за тях израза „не-диви половци“, за да ги отдели от обособилите се на изток „диви половци“, които той отъждествява с „Черната Кумания“ на Идриси¹⁴⁶.

Този термин (Половци Дикіе) се появява през 1146 г., когато руските летописи за пръв път отбелязват и името Черный Кловукъ. Три години преди това (1143) унгарците заселват немски колонисти в Трансилвания за защита от куманските нападения, от които все по-осезателно страда и Византия. Това е времето след пристигането на клана Ölberli и борбата му за надмощие с Qāu, улеснила навярно успеха на руските начинания в степта. В резултат на походите на Владимир Мономах и по-късно на сина му Мстислав една част от номадите са били прогонени „за Дон

¹⁴⁵ Някои автори съпоставят името Urus с това на русите в арабската литература и предполагат, че Urus-oba са били наречени така (Urus 'руски') поради близките си и сравнително мирни отношения с русите. Голден обаче предполага, че казванияето е свързано по-скоро с т. нар. Aorsi (*Ors/Urs > тюрк. Orus/Urus), откъдето Urus-oba ще да са били дошли от Хорезм или от Хазария кичакнизирала иранска група с алано-аски произход (срв. Golden, P. Urusoba, 45–46), така както и язичието (< *жш*, *акш*) в Угария са били причислявани към седемте кумански рода.

¹⁴⁶ Pritsak, O. Non-Wild Polovicians, 1617–1623; Прицак, О. Половци, с. 114; Pritsak, O. Polovicians, 374–375 (тук двете крила са определени като „източно“ или „ляво“, това са *мержяславските* половци от изворите и „южно“ [не „западно“, тъй като на запад от Днестър са били руските княжества] или „лясно“, известно като *руски*, *корсунски* или *лукоморски* половци в киевските летописи).

и за Волгѹ, за Яик“, някои от тях се преселили в Кавказ при грузинския цар Davit' Aġmašenbeli, а други са останали по Дон и Донец, формирайки групата на „дивите“ половци, разпрострени на север до Рязанското княжество и на юг до Тмуторокан. Обикновено тяхното название се обяснява като „невлизащи в обединения половци“¹⁴⁷, но е възможно в него да се крие преводът на някаква куманска дума (от типа на *тюрк.* < *пер.* *serbest* 'волен, свободен, независим' или *тюрк.* < *пер.* *serbaz* 'храбър, смел, неустрашим' и в този смисъл „див“?). Неговата употреба е подсказвала според Голден една „киевоцентристка“ перспектива и не било изключено името да е развито от „не-дивите“ половци като символ на явно неподчинение спрямо Киев¹⁴⁸. „Дивите половци“ не се съюзявали с киевските князе, постоянно подкрепяни от Черните клобуки, но те са имали стабилни контакти с другите княжески клонове — с Олговичите (потомци на починалия през 1115 г. Олег Святославич, внук на княз Ярослав I, 1019—1054), с Давидовичите (потомци на Олеговия брат Давид) и с дома на починалия в 1157 г. Юрий Долгоруки (син на Владимир Мономах и също внук на Ярослав I)¹⁴⁹. Във всеки случай Прицак установява и при тях наличието на 4 племенни групи — по две във всяко крило, от които с най-висок ранг са били *Tertter-oba* (*Терьтробичи*), навярно управляващият кипчакски клан преди идването на Qāy. Към тях е спадал Котян или *Kuthen/Kōtān* (тъстът на Мстислав Мстиславич), мигрирал пред монголския натиск в Унгария, където е станал тъст на крал Стефан V, а навярно и починалият в 1095—1096 г. Тугорта(р)кан (*Tugog-qaq*, тъст на киевския княз Святополк Изяславич, 1093—1113), от когото през XV—XVI в. извличали потеклото си господствалите в района на Сквиря (Била Церква) Рожыновські-Половецки князе — единствената династия в Украйна, надживяла залеза на киевската държава. Впоследствие *Tertter-oba* са изградили българската царска династия на

¹⁴⁷ Сра. при Плетнева, С. Печенеги, торки и половци, с. 222.

¹⁴⁸ Golden, P. *Polovci Dikii*, 297, бел. 5.

¹⁴⁹ Пак там, 298—299.

Тертеровци. Тяхното название се среща като кумански антропоним в Унгария (Turtel < Tört-oyul) и при имената на влашки и молдавски бояри през XV в. (Törtaba). Като „диви половци“ Terter-oba са живеели край Дон, в Крим и Северен Кавказ редом с Ete-oba (*Етебичи*) — втората, по-нископоставена група в крилото. На изток от него, в системата на Долна Волга, е било разположено другото крило на „дивите половци“, което също е обхващало две групи — на по-висшите по ранг Toqs-oba (*Токсобичи*) и на имащите по-нисък статут Qul/Qol-oba (*Кулобичи/Колобичи*)¹⁵⁰. Toqs-oba са проникнали във Влахия, където около 1428 г. е споменат бояр Тохабя; името им се среща освен това при египетските мамелюки. Четирите названия са отбелязани също в мюсюлманските извори, например при Ибн-Халдун, Абу-Хайян, Ан-Нувайри: دورت Dūrūt (срв. Terter-oba < *тюрк.* dōrt/tōrt ‘четири’?), *Yṭbā (срв. Ete-oba < *тюрк.* yeti/yedi ‘седем’?), *Ṭ̣q̣ṣ-‘bā طقسبا (срв. Toqs-oba < *тюрк.* toquz ‘девет’?)¹⁵¹ и *Q̣lābā oġlī قلاباغلی (срв. Qul-oba).

Освен *Тертьтробичите* само още *Токсобичите* са фиксирани в Дунавския регион — техни потомци са известни в румънските земи през XV в. Възможно е двата клана/племена да са се конкурирали в борбата за надмощие над „дивите“ половци, още повече, че Toqs-oba са били разположени в „източното“ крило и съгласно ориентацията на куманите би трябвало — противно на Прицак — да притежават по-висок ранг от Terter-oba. Запазен е отглас от това съперничество в по-късната мюсюлманска литература — според Ибн-Халдун някой си Minguš от кипчакското племе Dwṭṭ е бил убит от *Aq-Köbäk от племето Ṭuḡṣ-oba. Ако такъв ривалитет наистина е съществувал и в предмонголския период, той би могъл да бъде обяснен с позициите на двете групи в „половецкия свят“. Съгласно Прицак Terter-oba са били управляващият кипчакски клан до идването на Qāy — към тях са спадали

¹⁵⁰ Прицак, О. Половци, с. 115; Pritsak, O. Polovcians, 375—376.

¹⁵¹ Golden, P. Polovci Dikii, 306—307, допуска още една етимология — от името на племето Tuxs/Tuxsi, което е имало навярно тюргешки произход и е било свързано с т. нар. Ćigil в северния карлукски съюз.

първите половецки ханове B[o]luš и Sokal/Saqal, с които са се срещнали русите. По-късно, към края на 60-те години на XI в., те са били изместени от новодошлите Qāy (*Каеничи* < Qāy-ora), към които е принадлежал прочутият хан Боняк/Μανιάχ († 1117), син на хан Ясен/Осень († 1082), а в 1100 г. край Донец се появили и Ölberlü (*Олперлюеви*), начело с хан Шарукан. Около 1116—1117 г. е настъпила стабилизация в степта, тъй като Ölberlü и Qāy си поделили властта на бипартитен принцип, като върховен „каган“ е станал главата на *Ольберлю*, а негов съвладетел — главата на *Кай*¹⁵². В последвалите набези главният половецки хан е бил от рода Ölberlü, а другият — от Qāy и Прицак илюстрира това си наблюдение с примери от 1174 г. (Кончак [Шаруканович] и Кобяк Карлиевич), 1185 г. (Кончак и Коза Бурнович) и 1222 г. (Юрий Кончакович и Данило Кобякович). Подобно двувластие обаче е съществувало навярно и в предходния период — често хановете Боняк и Тугоркан са действали съвместно и ако първият е свързан с клана Qāy, тогава другият ще да е спадал към по-ранния кумански династичен род, наследници на който са били Terter-oba. Голден, който добавя към „дивите половци“ също т.нар. *O[m]перлюеви* (< *Alp-erlü), проследява въз основа на руските и грузински изворови податки родословието на Кончак/Köpček. Той е бил потомък на Šagu-qaп, на когото е наречен главният половецки град *Шарукан* (*Чешуев*), така както намиращият се западно от него друг половецки град *Сугров* е получил името на Шарукановия брат Sугr. Споменати са по име двама сина на Шарукан — прогоненият от Владимир Мономах „в **Обезы**“ (Абхазия, Грузия) хан Äträk/Ötrök и брат му Sırčan, както и една дъщеря, която след омъжването си за грузинския цар е получила името Guaranduxt (< *иран.* Bahramduxt?). Кончак, син на Отрок, на свой ред е имал брат Eлтut († 1180) и двама сина, от които единият е бил пленен през 1180 г., а другият е бил прочутият Юрги (Юрий), чието име подсказва християнско влияние и за когото руските летописци съобщават, че е бил най-великият от всички половци. Голден об-

¹⁵² Сrv. Прицак, О. Половці, с. 113.

ръща внимание на обстоятелството, че във връзка с похода на княз Игор от 1185 г. старият руски историк Татищев, ползвайки недостигнали до нас извори, е писал за двама Кончаковци — единият Казибарович, а другият Тускобич, чието име би могло да бъде изопачена форма на Туксобич/Токсобич, откъдето ученият заключава, че *Шаруканидите* са били сред управляващия клан на Тоqs-oba¹⁵³. Това би обяснило претенцията на *Токсобичите* за господство над „дивите половци“ (Кончак наистина се превръща в един от най-могъщите ханове), още повече с оглед на връзката на Шарукан с харизматичния за цялата „Кипчакска степ“ клан Ölberlü, дал също тюркската династия на султаните от Делхи (XIII в.). Ето защо Тоqs-oba са били разположени в „източното крило“ и с това дори формално са заемали по-високопоставена позиция в сравнение с Terter-oba.

Реконструираното групиране на куманите („не-диви“ и „диви“) на източно и западно „крило“ с по две основни подразделения във всяко (които не изчерпват всички споменати в изворите половецки родове и племена) отговаря на четириделния модел на усвояване на евразийското степно пространство, засвидетелстван още в ранната организация на държавата на *хсиунг-ну*¹⁵⁴. То поражда обаче някои въпроси, не без значение и за средновековната българска история. Разбира се, с тях може само да се спекулира — прекалено малко са онези податки, които биха послужили като стабилна изходна точка за изграждането на оправдани хипотези. Но понякога „случайните“ идеи, подплатени впоследствие с достатъчно логична аргументация на базата на по-нов доказателствен материал, стават „оплождащия“ катализатор, който разширява познанията. Така е и в историческата наука.

Всеки теоретичен модел внася известен порядък в хаотичната разпръснатост на елементите, които той е призван да обясни. Но колкото и универсални решения да предлага, винаги се появя-

¹⁵³ Golden, P. Polovci Dikii, p. 306.

¹⁵⁴ Срв. при Стоянов, В. Към въпроса за характера на степната номадска държава и модела на *хсиунг-ну*. — В: *Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров*. Т. 1. С., 2001, 47–65 (= *Studia balcanica*, 23).

ват отклонения от неговата изчистена схема. Извън отбелязаните по-горе основни групи на „не-дивите“ и „дивите“ половци в изворите се споменават имената на „ханове“ и/или „орди“, чието точно място в общността понякога трудно може да се определи. Недостатъчно изяснени са освен това взаимоотношенията между *Ölberlü* и *Qāy* в източноевропейската част на степта („Полето половецко“). Властта на изток от Волга е била в ръцете на *Ölberlü*, но дали и доколко при номадите на запад от нея е бил спазван стриктно принципът на „двувластието“ (съперничеството на *Terter-oba* с *Toqs-oba* като че ли загатва за оспорване на легитимността на *Ölberlü*). Може ли да се приеме, че и на изток от Днепър са господствали *Ölberlü*, а на запад са останали предимно *Qāy*, или е съществувало смесване на ролите им от двете страни на реката? Как са били групирани половците в рамките на всяко едно „крило“? Ако Боняк (от *Qāy*) и Тугоркан (от *Terter-oba*?) са били представители съответно на куманите от левия и десния бряг на Днепър, а по-късно виждаме Боняк (вече отдясно) в съюз със Шарукан (от *Ölberlü*), как впоследствие е била поделена властта между *Qāy* и *Ölberlü* вътре в отделните крила? Важал ли е бипартидният принцип също на „микроравнище“, т. е. спадали ли са управляващите върхушки на двете подразделения в дадено крило към един и същ род (само към *Ölberlü*, само към *Qāy*) или по-скоро те са произлизали от различни династични кланове (*Ölberlü* за по-главната и *Qāy* за по-ниската по ранг група, респективно *Qāy* за по-главната и някоя друга за второстепенната група)? Изясняването на този въпрос би помогнало да разберем какви например (*Ölberlü*, *Qāy* или някакви други) са били *Burğ-oylı* и *Ulaş-oylı*, чиито отломки са проникнали в Унгария, както и да предположим дали *Borghol* или *Toksoba* са имали по-висок престиж в румънските земи.

Прави впечатление, че названията на „дивите“ половци (без това на *Qul-oba*) могат да бъдат обяснени от тюркски числителни в съчетание с думата *oba/era* ‘род’. Така името *Terter-oba* позволява да бъде етимологизирано като „Четириете рода“ от *тюрк.* *tört* ‘четири’ или от *тюрк.* *tört* + *er* ‘четири мъже’ (*араб.* *dwr't* би могло тогава да се тълкува и като форма за разбито мн. ч. в зна-

чение на „четирите“ от същото числително); за Toqs-oba се предполага връзка с *тюрк.* toquz ‘девет’ (т. е. „Деветте рода“), а за Ete/Yete-oba — връзка с *тюрк.* yeti ‘седем’ (т. е. „Седемте рода“). И тъй като „дивите“ половци са се появили след руските кампании в степта, породили размествания сред номадите, прогонвайки много техни елементи на изток, то не е изключено горните имена да са възникнали след прегрупирване на отломките от някогашните „племена“ в нови военнополитически обединения от 4, 7 и 9 „рода“, към които се е присъединила групата на Qul/Qol-oba (< *тюрк.* qul ‘роб’ или qol ‘разклонение, клон; отред, крило, фланг’). Нейното название отчасти кореспондира с името на настанилия се в Унгария (в комитата Csanád южно от Марош) род Koog ~ Kool, за което Палоци-Хорват не открива източни паралели, но което той извлича от *уйг.* qoʻyug ‘малък, дребен’. Още в 1952 г. Б. Рыбаков допусна, че „дивите половци“ са представлявали остатък от куманите, разбити при Донец в руските походи през 1111—1116 г. Според него те са включвали спадащи към различни предишни „орди“ некръвнородствени семейства и родове¹⁵⁵. Това би обяснило специфичния тип названия на новите обединения, контрастиращи с тези на половците *Отперлюеви*, *Ельтукови* и пр., които може да са били свързани в кръвно родство. На запад от тях по двете страни на Днепър имената на „не-дивите“ половецки групировки са оформени на различен принцип. It-oyli или Itlär например означава на тюркски „Син[овете] на куче[то]“ или „Кучета“ и загатва за тотемистични вярвания. Като главното подразделение отдясно It-oyli са били сред куманите, участвали в походите на Боняк, който сам е практикувал шаманизма на своите предци. Названието Urus-oba, обяснено с Urus „руси“, *Ur[u]s „a[o]рси“ или по друг начин¹⁵⁶, позволява различни интерпретации. Името

¹⁵⁵ Рыбаков, Б. Русские земли, с. 44.

¹⁵⁶ По-различни тълкувания предлага Баскаков, Н. Тюркская лексика, с. 91, който предпочита да вижда в основата на името тюркски лексеми, означаващи „бой, война, бран“ или „щастие“, а не „руснаци“. На въпроса в отделно изследване се спира Golden, P. Urusoba, прокарайки мост към хорезмийските *арсия*, докато младият български историк Лъчезар Крушев в една, предложена през лятото на 2003 г. в сп. *Исторически преглед* статия търси връзка с *urus/ürün quš ‘лебед’.

Ulaš-oylı бива извлечено от тюркския глагол ulaš- ‘достигам, съединявам, обединявам’, което е съвсем подходящо за съюз от множество компоненти. За Bugğ-oylı също са предложени различни етимологии — от bugğ ‘пипер’ до böğü ‘вълк’. Хипотетично към тях би могла да се добави и възможността за съпоставка с по-ранната форма Bugğan ‘българи’, без оттук да се търси непременно връзка с кипчакизирани потомци на древните българи.

Всичко това не изяснява, а по-скоро усложнява въпроса за етническия състав на отделните групировки и отнасянето им към един или друг управляващ клан. Какви например трябва да са били *Бурчевичите*? Плетнџова, която извлича названието от тюрк. böğü ‘вълк’, ги смята за „орда“ на Боняк, като се базира на съобщението за магическо-шаманистичните действия на хана преди разгрома на маджарите в 1097 г. Тогава той се отделил в полунощ от войските и започнал да вие като вълк [призовавайки духовете на предците]. Вълците отвърнали и Боняк сметнал това за щастлив знак. Една такава хипотеза би отговаряла на пространствената организация на куманите след появата на Qāy, към които е причисляван Боняк, т. е. отляво на Днепър, където са се разполагали *Бурчевичите* (между Днепър и р. Волчая — там са се намирили най-големите струпвания на „каменни баби“) и каквато позиция подхожда за по-престижния династичен род. Но Боняк е оперирал предимно в *западна* посока. It-oylı също са свързвани с него, а в разгрома на унгарските рицари през 1097 г. е участвал и Altun-ora от *дясната* групировка на Uğus-oba. Когато през лятото на 1096 г. половците нахлули в Русия, за да отмъстят за убийството на Итлар и Китан, които една година по-рано отишли да сключат „мир“ с Владимир Мономах, набеget към Киев е бил оглавен от (Куря и) Боняк, а срещу Переяслав потеглили от югоизток войните на Тугоркан. Това подсказва, че владенията на Боняк са се намирили на десния бряг на Днепър, а „вежите“ на Тугоркан са били разположени от *лявата* страна на реката¹⁵⁷. В Итлар и Китан също могат да се съзрат ханове на двете главни подраз-

¹⁵⁷ Така и Плетнџова, С. Половецкая земля, с. 273.

деления, които в отсъствието на Боняк и Тугоркан (през 1095 г. двамата са подкрепяли „Псевдо-Диоген“ в опита му да овладее византийския престол) са ръководели приднепровските половци. Името Итлар напомня това на водещата дясна групировка Itlär (It-oyli), имащо чисто тюркска етимология, а името Китан насочва към прамонголските *китани* (Qitān) и може да се предполага, че лявата неназована по име по-високопоставена група, на чието място през XII в. се появяват *Бурчевичите*, е била предвождана от Qāy. Но къде тогава се вписва Тугоркан, управлявал явно лявото подразделение? Едва след смъртта му Боняк е оглавил и неговата група, за да се свърже впоследствие с резидиращия по-далеч на изток Шарукан (от клана Ölberlü?). Възможно ли е Боняк и Тугоркан да са спадали към един и същ династичен род (Qāy), който постепенно се е наложил и на запад от Днепър? Или през втората половина на XI в. куманите все още не са били групирани в познатата ни схема? Може ли да се предполага (противно на Прицак), че не Тугоркан, а по-скоро Боняк е бил потомък на онзи кипчакски клан, който е управлявал степта до идването на Qāy? Господствали ли са наистина Ölberlü и на запад от междуречието на Урал и Волга? И доколко в крайна сметка те са се различавали от също така монголските по произход Qāy, след като Голден е склонен да допусне родствена връзка помежду им?

Имената на двамата ханове са запазени в украинския фолклор, където в т. нар. *билини* се пее за „шелудивия Буняк“ [алюзия за свръхестествени магически способности?] и за „Тугарин Змеевич“, а това като че ли свързва и Тугоркан със „змейския (змийския) род“ Qāy. Намиращите се на изток край Дон и Донец половци са били предвождани в началото на XII в. от Шарукан, смятан обикновено за представител на Ölberlü. Това може и да е така — във всеки случай с неговата поява е настъпила промяна на властовите отношения в „Полето“, отразена в названията на разположените там „кумански градове“. Тогава навярно главната ханска ставка е получила името *Шарукан* (вместо *Осенеv*, по хан Осен — бащата на Боняк), дясната е била наречена *Сугров* на Шарукановия брат Сугр, а лявата — *Балин*. Но *Шарукан* (alias *Осенеv*) е познат и като *Чешюев/Чешлюев*, което име се извлича от рус. чешуя

‘люспи’, а това насочва към една от възможните интерпретации на името Шарукан от *ст. чув.* *šarƙan > *унг.* sárkány ‘змея, дракон’. Разпръснатите в бившите кумански земи топоними като „Змеево градище“, „Змеев курган“ и пр. сякаш също загатват за особеното значение на змията/змея поне сред част от куманите-половци. Змеят е изключително древен символ, свързан с мъдростта и могъществото. Като универсален знак той е бил познат на монголите, които са го изобразявали на своите знамена, а може би и на по-ранните конни народи (печенезите?), включително и на [пра] българите. Във всеки случай неговият образ в българския фолклор подсказва по-скоро „източни“ влияния, отколкото връзка с автохтонното балканско население. Сред източните славяни този приказан персонаж също може да е проникнал от Азия в хода на голямото народопреселение, променило етнополитическата карта на Европа. Но и Ölberlü/Ölperli, което название Голден се отказва да етимологизира, предпочитайки да го отнесе към неидентифицирано засега местно име (ороним?), докато други учени го обясняват като Olber/Alper от *Alp-er[i] ‘мъж-герой’¹⁵⁸, също има „български паралели“. То фигурира в едно приписвано на българите поетично наследство. В така оспорвания с оглед на автентичността му епос *Шан къзъ дастанъ*¹⁵⁹, където изкусно се преплитат уралоалтайски (сибирски, тюркски) с ирански мотиви, се разказва за деянията на *алпите* (божества-герои) и произлезлите от тях *елбири* (богатири-великани). Първият термин е засвидетелстван в древнотюркските надписи (𐰀𐰆𐰪 𐰆𐰪 ‘герой, храбрец; смел, юначен’) и сред намиралите се под персийското влияние селджукски огузи — един техен султан е носел името Alp-Arslan ‘лъв-герой’ (1063—1072). Думата може да е с индоевропейски произход, защото я откриваме в общогерманската митология, например в *нем.* Alp ‘вид гном; [→] морà’ (срв. Alptraum ‘кош-

¹⁵⁸ Срв. Rásony, L. *Les anthroponymes*, p. 135; Гордлевский, В. *Что такое*, с. 326; Menges, K. H. *Oriental Elements*, p. 42 и пр.

¹⁵⁹ Микаил Башу Ибн Шамс Тебир. *Сказание за дъщерята на хана. Епосът на прабългарите*, 882 г. С., Издателство Агато, 1997.

мар’); Alb ‘добър или зъл дух; таласъм, вампир; мора’; Elf, Elfe ‘елф, елфа’ = *англ.* elf ‘фея’. Фонетичното (отчасти и семантичното) съответствие между *алпи* и *елфи*, свързвани с възпроизводителните сили на природата, с подземния и небесния свят (това само по себе си ги отнася към един доста древен митологичен пласт) позволява терминът *алп* да се възприема и като „дух“, а алпът *Елбеген* — като двуглав змей (sic). Съгласно поемата, от връзката на божествените *алпи* с хората са се родили т. нар. *елбири*, имащи чутовна сила. Тяхното обозначение обаче по аналогия на *слав.* Обри ‘великани’ (от *авари!*) е могло да възникне също от името на господствалия някога край Волга могъщ династичен клан *Ölber*[l]i. Това подсказва евентуално един по-късен и не непременно български произход на литературния паметник, приписван от О. Прицак на татарите край Волга, а от П. Добрев — на хуните¹⁶⁰. Без оглед на дискусията около достоверността, датировката или атрибуцията на извора, примерът със змея и с елбирите (< *алп-ери*) свидетелства за устойчивостта на една стара традиция, поддържана и обогатявана от приобщаването на допълнителни елементи в мултиетническия комплекс, наречен „кумани“. Дали и доколко сред тях е имало също кипчакизирани български и/или хазарски „потомци“ по подобие на интегрираните в номадското общество отломки на аланоезичните яси, днес трудно може да се установи. Доказаното куманско езиково въздействие над арменски и юдейски общности по Северното Причерноморие, т. е. над групи традиционно градско население със собствена богата култура и хилядолетен исторически опит, говори в полза на такава възможност. Но комбинацията между *елбири*, *змейове* и *бурджани*, както и *бурджанско-българският* субстрат на карачаите, балкарите и кумиките в Северен Кавказ, използващи днес кипчакски идиоми, не са достатъчно надеждна основа, за да се градят категорични изводи за „едната трета от куманите, наречени българи“.

¹⁶⁰ Прицак, О. *А не е ли това един булгаро-татарски Осиян?* (приложение към част от първото издание на *Башу*, М. Сказание); Добрев, П. *По следите на една научна сензация: Сказанието на Атиловите хуни*. С., 1997. Срв. и Голлийски, П. *Зиези, от който са Българите. Предхристиянски и предюсюлманска религия и митология*. С., 2003.

Заслуга на Д. Расовски, а в най-ново време и на Пл. Павлов, е идентифицирането на куманските групи, които са играели основна роля в борбите на първите Асеневци. Това са половците от дясното по-близко до Дунав крило (It-ouli, Ugrus-oba и свързаните с тях Qoç-oba), а не разположените на изток от Днепър Bugğ-ouli, въпреки че разместванията, настъпили след монголските завоевания, може да са изтласкали и елементи на *Бурчевичите* към българските земи. Интересно е наблюдението на Павлов, че сред седемте заселили се в Унгария кумански рода въобще не е споменат княжеският клан на Kuthen (Terter-oba)¹⁶¹. От това ученият заключава, че спадащите към него кумани не са се отзовали на призива на крал Béla IV да се завърнат обратно след отшумяването на татарската опасност, а са останали в българския северозапад, слагайки начало на болярския род, от който по-късно е произлязла династията на *Тертеровци* (1280—1322). Последвалите я на Търновския престол *Шишмановци* водят началото си от същия район — от видинския болярин Шишман и брат му Белаур, чиито имена имат тюркска етимология. Те са спадали към издигнатите на видни постове роднини и приближени на цар Георги I Тертер (1280—1292), част от които (Елтимир, Балик, Дърман, Куделин и др.) са имали куманско потекло. Според някои податки синът на първия Шишман — цар Михаил III Шишман (1323—1330) е бил братовчед на Тертеровия син, Теодор Святослав (1300—1322). Оттук и предположението, че когато в Търново през 1292 г. с подкрепата на Ногай се възцарил узурпаторът Смилец (1292—1298), боляринът Шишман може би се е провъзгласил за цар и приемник на Георги I Тертер¹⁶², вероятно и поради родствената му връзка с рода Terter-oba. Едно такова развитие не е изключено, тъй като още по времето на Константин-Асен Тих (1257—1277) Видинската област със земите около Ниш, Пирот, Трън и навярно София е започнала да се оформя като самостоятелна единица, отделна от

¹⁶¹ Може би обаче член на този род е бил Arbuc Turtel — един от убийците на крал Ladislav.

¹⁶² Срв. при Павлов, П. Куманите, с. 24, бел. 59.

Търновското царство¹⁶³. Тогава там, първоначално под маджарски сюзеренитет, като „български цар“ е управлявал Яков Светослав. По-късно при Шишмановия потомък Иван Александър (1331—1371) подялбата е била институционализирана и редом с Търновското царство на Иван Шишман (1371—1393) виждаме и Видинското царство на брат му Иван Срацимир (1352/56—1396). Тази конфигурация се е запазила и през османския период, когато Видинският санджак е образувал отделна административна единица, без обаче жителите на областта да развият по-специална регионална идентичност.

Но в българските земи са се настанили не само представители на Tarter-ова. Първоначално куманите се появили на юг от Дунав като съюзници на печенезите, които, използвайки размириците в края на царуването на Михаил VII Дука (1071—1078), проникнали до Адрианопол¹⁶⁴. Второто им навлизане на Балканите е било скоро след възцаряването на Алексий I Комнин (1081—1118) и се намирало в тясна връзка с голямата печенежка офанзива от 80-те години на XI в., когато, с подкрепата на богомилите (манихеи, павликяни) и в съюз с емира на Смирна Чака, печенезите са успели да стигнат до Константинопол. В 1091 г. Алексий I съумял с помощта на Боняк (Maniak) и Тугоркан (Togortak) да разгроми печенезите при Левунион край устието на Марица, но в 1095 и 1114 г. той сам се сблъскал с куманската опасност. Неговият приемник Йоан II (1118—1143) също е воювал през 1121—1122 (или 1122—1123) г. със „скитите“ — кумани или печенези. Куманите са предприемали набези на юг от Дунав и при Мануел I Комнин (1143—1180), който на три пъти е трябвало да изпраща войските си срещу тях — в 1148, 1154 (1155) и 1159 (1160) г. От началото на 60-те до средата на 80-те години обаче те спрели да безпокоят Византия, на-

¹⁶³ Доста преди това Идриси е обособил три отделни региона между Дунав и Стара планина — arḡ-i Getŭliyuе (Западна България), arḡ-i Germāniyuе (Средна България) и arḡ-i Burḡān (Добруджа).

¹⁶⁴ Според Diaconu, P. *Les Petchénègues*, p. 111; *Les Coumans*, 35, появата на куманите във Византия се отнася към 1077 г. Други изследователи се придържат към 1078 или дори 1079 г.

сочвайки вниманието си към руските земи. По това време те вече доминирали в Молдавия и Източна Влахия (Мунтения), достигайки на запад до Карпатите, а на юг — до Дунав. Това са били и крайните точки на техните сезонни миграции, при които, съобразно спецификата на трансхуманното животновъдство, зиме куманите се спускали на юг, а лете са се отправяли на север — ритъм, определящ и времето на нахлуванията им през Дунав¹⁶⁵.

Цели 30 години империята не е била смущавана от номадите и съвсем естествено византийските хронисти престанали да пишат за тях. Може обаче да се предполага, че към вече заселеното тюркско население в българските земи още тогава започнали да проникват и отделни кумански елементи. За това свидетелства простагмата от 1184 г. на Андроник I Комнин (1183—1185), споменаваща за кумани проиари в Мъгленско, Югоизточна Македония. Те са отбелязани там, където преди това са били настанени печенежки отломки. И независимо че процесът на усядане на куманите в България остава скрит от очите на изследователя, в крайна сметка следи от тях се намират тъкмо в онези райони, където и преди е имало групи от средновековни тюрки. По всичко личи, че с времето куманите са се разпространили нашироко из българската етническа територия — в Македония, Софийско и Търновско, около Враца, Видин и Котел, по течението на р. Вит, в Силистренско и др. Особено наситени с тюркска антропонимика са селищата около Плевен, Ловеч, Видин, Враца, Перник и София¹⁶⁶. По-значителни групи ще да са уседнали навярно в Североизточна България — там, където преди тях се е било установило узко и печенежко население, а още по-рано са живеели прабългарите. Постепенно пришелците са се интегрирали в новата среда, запазвайки елементи от традиционната си култура. Във всеки случай през XII в. на Балканите вече е имало население със смесен етнически произход, обозначаващо във византийските извори като „миксоварвари“. Към тях са спадали и основателите на „Второто българско царство“, братята Петър и Асен.

¹⁶⁵ Срв. по-обстойно при Расовский, Д. Роль Половцев, 203—211.

¹⁶⁶ Вж. Стоянов, В. *Bulgaro-Turcica*, 3—4 (Кумано-печенежки антропоними), р. 299.

Още навремето големият български историк Васил Златарски издигна хипотезата за българо-куманското потекло на Асеневици като внуци на „скита“ Борил, чието име също е било куманско¹⁶⁷, а Ст. Младенов доказва тюркския характер на Асеновото прозвище Белгун¹⁶⁸. Антропонимът Асен обикновено се отъждествява с името Āsen (< тюрк. esen ‘здрав, бодър, жизнерадостен; умен, разумен’)¹⁶⁹, но той би могъл да бъде съпоставен също и с A-shih-na — китайската транскрипция на названието на тюркския династичен род от VI—VII в., както и с по-стария етноним Wusun (< Ā-sun ~ *Ās-un?), т. е. с името на покорените от хсиунг-ну през II в. пр. Хр. усуни (осуни), с които са били свързани не само племената аси (асиани) и техните потомци аланите, но и водещият клан на тюрк[ют]ите. Преди да се появи в България името е отбелязано като название на починалия в 1082 г. половецки хан Осень (< Āsen)¹⁷⁰, баща или тъст на хан Аепа, чиято дъщеря се омъжила в 1107 г. за княз Юрий Владимирович. На него навярно е бил наречен град *Оснев* (преименуван по-късно в *Шарукан* или *Чешуев*). Един друг кумански хан на име Асинь е бил пленен в 1096 г. край Саркел. С възхода на българските Асеневици антропонимът прониква във византийските извори, а впоследствие се разпространява в Гърция и Румъния, където една от най-старите боярски фамилии се е наричала Asan¹⁷¹. Името се среща в ранните османски регистри от територията на България, но тогава то не е

¹⁶⁷ Сrv. Златарски, В. Потеклото. За евентуалното взаимопроникване на различните (славянска и тюркска) ономастични системи и възможността от двойна интерпретация на именни форми като Борчо, Борил и други сродни антропоними вж. при Стоянов, В. *Bulgaro-Turcica*, 3—4, 239—241.

¹⁶⁸ Сrv. Младенов, С. Потекло и състав.

¹⁶⁹ Така Rásonyi, L. *Kuman özel adları*, 82—83. Значението „умен, разумен“ на думата esen се свързва семантично с прозвището на цар Асен — Белгун (< тюрк. bilgün ~ bilgin ‘знаещ, мъдър’).

¹⁷⁰ Според Прицак, О. *Половци*, с. 115, „Ясен“ (т. е. Āsen) е бил бащата на Боняк и е предвождал т. нар. *Кай*. По друго мнение „Осень“ е умрял в 1092 г. и вероятно е бил наследен от Шарукан — главата на източно-донецкото половецко обединение (Плетнева, С. *Половецкая земля*, с. 274).

¹⁷¹ Сrv. Мутафчиев, П. *Произходът на Асеневици*, 12, бел. 4; Lăzărescu-Zobian, M. *Cumania*, p. 270.

било така разпространено, както днес, навярно и поради особена-та му „сакралност“ — представлявайки название на стар владетелски род то едва ли е могло да бъде „достъпно“ за всекиго и носителите му са го получавали обикновено във връзка с някой от своите предци¹⁷². Това обстоятелство обаче поставя на дневен ред въпроса за същинския произход на първите Асеневци. С него разбира се може само да се спекулира поради липсата на каквито и да било преки изворни податки.

Все пак не бива да се игнорира фактът, че при характерната за патриархалното общество „възпроизводимост“ на старите названия често новороденото момче е получавало името на своя дядо или на друг предшественик в рода. Като „миксоварвари“ Петър, Асен и Калоян са представлявали първо или второ поколение от брака на заселил се южно от Дунав виден номадски воин с местна българка християнка. Името на техния баща не е известно, но те са били внуци на „скита“ Борил. Изглежда на него е бил назован синът на сестрата на Асеневци — техният племенник Борил, възцарил се след убийството на Калоян. Би могло по аналогия да се предполага, че и самият Асен (Белгун) е носел името на някакъв свой прадядо. Но единственият познат по-ранен негов съименник е бил починалият в края на XI в. половецки хан Осень, баща на прочутия Боняк и глава на *Кай* (Qāy) при тяхната поява в Европа. Нахлуванията на кумани във Византия съвпадат с епохата на Боняк, който десетилетия наред е предвождал западното половецко крило. Към него принадлежали също онези кумански групи, които са прониквали най-близо до Дунав, включително и по южния бряг на реката. В такъв случай и „скитът“ Борил ще да е спадал към тях, а обстоятелството, че един от вече побългарените му внуци е наречен Асен, може би загатва за името на Борилевия баща. Дали това означава, че Асеневците от България са били чрез своя кумански дядо родствено свързани с Асеневата династия на *Кай*, а оттук евентуално и с могъщия Боняк, може само да се гадае. Между смъртта на хан Асен и въс-

---

¹⁷² Вж. Стоянов, В. *Bulgaro-Turcica*, 3—4, 201—204.

танието на братята Асен и Петър изминават 100 години — време, приблизително отговарящо на 3 поколения при средна продължителност на живота около 33 години. Точно толкова биха били те, ако Асен I е бил назован по името на евентуалния си кумански праядо, така както 3 са поколенията и от „скита“ Борил до неговия правнук и цар на България Борил. Преминаването на властта не от баща към син, а от брат към брат или към друг старши родственик е типичен обичай при тюркските конни народи, едва впоследствие променен под въздействие на околните уседнали общества и на собственото вътрешно развитие. Това обяснява възцаряването на сестриния син на Асеневиците Борил, който само от гледище на християнската традиция е трябвало да се ожени за куманската съпруга на Калоян, за да „легитимира“ властта си — един акт, придобиващ съвсем други измерения, ако се разгледа в контекста на обичайното номадско право, включващо елементи на левирата — куманите да взимат за жени вдовиците на покойните родственици („мачехи и етърви“)¹⁷³. Може би тук следва да се търси и обяснението защо Борил, както навярно и Асен, са носели имената на пращадците си, а не на дядовците или на бащите (т. е. забелязва се повторение през 3 генерации)¹⁷⁴, но това са спекулативни догадки, неподплатени от конкретна информация¹⁷⁵.

---

¹⁷³ През XII в. руските извори отбелязват, че половците „поимають мачехы своя и ятрови“.

¹⁷⁴ Ако бъде доразвита идеята за евентуалната връзка на Асеневици с Боняковия баща Асен, се откриват и други повторения в имената: (А) 1. хан Асен (?) — 2. „скита“ Борил — 3. *NY* [*Йоан?] — 4. [Иван I] Асен и [Теодор-]Петър (царете на възобновената българска държава); (Б) 1. Борил — 2. *NY* — 3. Иван I Асен, Теодор-Петър, Калоян (Йоаница) — 4. Борил; (В) 1. Иван I Асен, Теодор-Петър — 2. Калоян (техен брат) — 3. Борил (техен „сестреник“) — 4. Иван II Асен (син на „Стария“ Асен). Това би могло да загатва за смесване на две традиции (тюркската номадска и християнската) не само в антропонимичен план, но и при трансформиране на представата за приемственост във властта. „Миксоварварите“ Асен и Петър са последвани на трона от своя брат, а той — от техния старши родственик, така както още при *хсиунг-ну* за наследници на *shan-yü* са били избирани неговите чичовци, братя и едва след това — неговите синове.

¹⁷⁵ Трудно е да се твърди също въз основа само на външното сходство в имената, че е имало и някаква далечна приемственост между управляващия род *Кай* в лицето на половецкия хан Осен ~ Асен (евентуално на българските Асеневици) и древния тюркски династичен клан *A-shih-na*. Твърде голяма е дистанцията във времето, която разделя куманите от

Въпреки смесения си произход (кумано-български или дори кумано-влашки) в своята политическа дейност Асеневиците винаги са се проявявали като *български* владетели. В борбата с външните си врагове обаче те са могли постоянно да разчитат и на куманската съюзна подкрепа.

Връзката със старите традиции се открива и в други, на пръв поглед незначителни прояви. Във възстановяването на българската държава куманите и „куманското“ играят доста съществена роля. Още при избухването на въстанието в Търново (1185) по-старшият брат Теодор поставил на главата си златна корона и обул червени обувки (знаците на върховната власт), като се провъзгласил за „цар на българите“ и приел името Петър — същото, което е носел някога последният български владетел и син на цар Симеон Велики, преди страната да попадне под ромейска власт. След това той се опитал да влезе в бившата столица Преслав, навярно за да бъде коронован, демонстрирайки приемствеността със старото българско царство. Успоредно с това за негов „свладетел“ е бил провъзгласен и Асен — същинският ръководител на въстанието. По-късно, когато Петър запазил под собственото си управление територията на Добруджа със земите около Провадия и Преслав (една област, която близо половин век след това продължавала да се нарича „Петрова земя“), той предоставил държавните дела изцяло в ръцете на Асен. Това „оттегляне“ на старшия брат в апанажното му владение, обхващащо района около старата българска столица, досега не е задоволително обяснено. Обикновено се изтъкват черти от характера на двамата братя, като на уравновесеността и склонността към компромиси

тюрк[ют]ите, макар че формите Осень ~ Ясен ~ Асен/Асин напомнят етнонима *оси* ~ *яси* ~ *аси* (а това позволява по-различна етимология: *As + -°n), по начина, по който и при A-shih-na ~ Arsila се откриват същите тези *аси* ~ *арси*. Налице са обаче и други подобия с предполагаеми общи корени. Едното от тях е засвидетелствано при ранните тюрки обозначаване на някои от по-видните владетели като „мъдри“ (например *Bilgü qaγan*, *Köl Bilgü қап*) — практика, унаследена от *хсиунг-ну*, при които най-висшият сановник и бъдещ приемник на *shan-yü* е имал ранга на ляв „мъдър (hsien, t'u-ch'i) цар“, а тъкмо това прозвище *Belgün* ~ *Bilgün* 'знаещ, мъдър' е носел и цар Асен I, възстановителят на българската държава.

на Петър се противопоставя енергичността и дързостта на помладия и по-войнствен Асен. Ако въпросът бъде разгледан обаче в контекста на тюркските номадски традиции, то много неща биха си дошли на мястото. Цар Петър, като върховен владетел, се е бил разположил всъщност на изток — в земите, които от времето на кан Аспарух са имали средишно и сакрално значение за българския народ. Така още и хунският *shan-yü* е резидирал в източното или ляво крило на своята империя, преди да заеме центъра на подвластните му земи (ако се изхожда от двуделното или от четириделното поделение на света), така впоследствие и по-високопоставеното куманско крило, където се е намирал представителят на главния династичен род, е било винаги отляво (на изток). Цар Асен от своя страна, който е управлявал от новата резиденция Търново, ще да е бил отначало господарят на дясното (западното) крило на обновената българска държава. Самото име на града по всяка вероятност има тюркско-алтайска етимология и би могло да се извлече от съчетаването на *tīgīn (по аналогия с *алт.* *tugun* ~ *tudun* 'наместник, владетел, княз') и славянския притежателен суфикс -ov/-ev, т. е. *tīgīn-ov > tīrn-ov = Търнов > Търново, което би значело „нещо, принадлежащо на княза“, „княжеска резиденция“ или „Княжево“. Такова обяснение отговаря на позицията на Търново като резиденция на Асен (съвладетел на Петър и негов „наместник“ на запад) през първите години, когато старата Симеонова столица Велики Преслав е била във владение на цар Петър¹⁷⁶. В борбата си с Византия двамата братя са действали съвместно, така както и големите кумански кампании обикновено са били ръководени от по двама върховни хана, предводители на лявото и дясното крило, респективно на водещата и на подчинената групировка в рамките на всяко едно крило. Освобожданието на Мизия обаче е дало възможност на Петър като по-старши да заеме „средишните земи“, където, навярно във Велики

---

¹⁷⁶ Впоследствие незначителното до въстанието селище Търново е станало най-важният център на българската държава и е получило прозвището „Велико“, а по аналогия с Константинопол (известен сред славяните като Цариград), започнало да бъде наричано и Царевград-Търнов.

Преслав, е приел през 1195—1196 г. в качеството си на върховен глава посолството на новия император Алексий III Ангел (1195—1203), изпратено всъщност до него и до брат му Асен. Към куманската „древност“ и вярвания може би насочват и други податки като т. нар. „Калоянов пръстен“, върху който виждаме изображението на *змея*, а това сякаш показва приемственост от свързвания със змиите и змея Боняков и Осенев клан Qāy. По всяка вероятност кумански (а не прабългарски) по произход ще да са били и двете „каменни баби“, разкрити в първата половина на XX в. на територията на „Петровата земя“. Към този народ много учени отнасят и генезиса на т. нар. *гагаузи*, въпреки възможната им връзка с потомци на *узите* и на селджукските *огузи* или на евентуално мигриралите в страната *черни българи*, ако се изходи от [само]идентификацията на тази етнографска група като „стари“ и „черни“ българи. Следи от кумански влияния се откриват също в „гледащите“ на изток антропоморфни надгробни паметници на *капанците* и в срещания при техните „ризични“ кръстат „кумански“ бод, независимо че по други белези това население се свързва с печенезите от племето *Qāran (Χολόν) и дори с древните българи¹⁷⁷.

---

¹⁷⁷ Вж. В. Стоянов. *Bulgaro-Turcica I* (За българо-тюркските смещения), 72—75.

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ОРГАНИЗАЦИЯ; ВЪПРОСЪТ ЗА ДЪРЖАВНОСТТА

Всичко това подсказва колко много още има да се работи, за разкриване на спецификата на куманския народ и евентуалните му потомци, особено по отношение на бита, социално-икономическата му организация, материалната и духовната му култура. Защото от синхронната на куманите информация макар и да научаваме по нещичко за тогавашния цивилизационен сблъсък (то, разбира се, е пречупено през вижданията на представителите на уседналия свят), узнаваме само оскъдни подробности за същността на номадите, за това какви в действителност са били те, как са живеели „сред себе си“, от какво са се вълнували в ежедневието и как са възприемали околното пространство на „своята“ и на „чуждата“ вселена. Такава е съдбата на всеки безписмен народ, за когото черпим сведения от впечатленията на „цивилизованите“ му съседи, които обикновено са потърпевши, а отгук и пристрастни към разглеждания „обект“¹⁷⁸.

Самото обозначение „номади“ („чергари“, „кочевници“) вече съдържа определена негативна оценка, независимо че е възприето в научната литература като технически термин за онези етнически групи, които — съобразно спецификата на своето стопанство — са водели „по-подвижен“ начин на живот в сравнение с привързаните (впоследствие и обвързани) към земята селяни-земе-

---

¹⁷⁸ Но и при наличието на запазени „домашни извори“ (каквото е случаят с българите) често в науката натежава мнението на някогашната „велика сила“, с което обикновено се съобразява и „научната гилдия“ на нейните по-късни „приемници“. Представата за българите и за тяхното минало в Европа и в Съединените щати, дооформена от местните „експерти“ въз основа на писанията на турски, гръцки, румънски, сръбски и македонски учени, се разминава значително с това, което ние знаем (или си мислим, че знаем) за нашата история. Проблемът е, че не по „хиперболизираната“ ни самооценка, а по впечатленията на жителите на ЕС и САЩ, повлияни от подобни „научни експертизи“, се моделира общественото мнение в съответните страни за „българите“ и всичко „българско“.

делци. Погодин квалифицира например половците като „номадско племе, което се е придвижвало в степите от място на място със своите вежи, стада, табуни, камили, и е живеело от грабежи и животновъдство“¹⁷⁹. Един век по-късно става ясно, че това „придвижване“ не е било просто „скитане“, а се е извършвало според сезона в рамките на строго определени райони. За уседналия християнин и мюсюлманин обаче — независимо дали селянин, търговец или занаятчия — мобилността е представлявала достатъчно основание да вижда в „инородците“ по-примитивен, варварски народ. Това чувство на превъзходство се открива и в достигналите до нас изворови податки — можем само да си представим какво са изпитвали древните летописци, когато е трябвало да регистрират надмощието на „диваците“ над собствения си „устроен свят“. Тяхното отношение се възприема и от повечето изследователи — за Шльоцер куманите са „беснеели и вилнеели“ над културните нации, Рьослер отбелязва, че те не обработвали земята и не живеели в къщи, а в плъстени шатри, а Бурчаков отрича да са се занимавали с търговия и занаяти или да са имали и градове, тъй като „русите често са наричали градове укрепленията от колове, талиги или клони, направени за един ден“¹⁸⁰. Дори Маркварт смята работата по своя фундаментален труд върху куманите за „загуба на време“, защото те не били допринесли нищо за културната история. Едва с развитието на тюркологията в различните нейни аспекти (лингвистика, история, фолклор) и благодарение на методичната обработка и оценка на свързаните с късните евразийски номади археологически материали представата за този народ започна да се обогатява. За съжаление не до такава степен, която да позволява създаването на по-задълбочено изследване, обхващащо в цялата му пълнота проблема за куманите-кипчаки — в събитийно-исторически, и етнически (етноисторически), но също в социално-икономически, историко-антропологичен и културно-исторически план, доколкото „цивилизацион-

¹⁷⁹ Погодинъ, М. Изследвания, V, с. 139.

¹⁸⁰ Schlüzer, A. Kritische Sammlungen; Roesler, R. Romänische Studien; Бурчаков, П. Опыт.

ният контакт“ е довел до взаимопрониквания в двете посоки, доформили етнокултурния облик на Източна Европа.

В посветената на куманите научна книжнина съжителстват два подхода (или тези) — от една страна се изтъква ролята на рода в социално-политическата структура на номадското общество, а от друга се говори за „Половецко царство“ и за „Рах Симапика“, което би предполагало а ргіогі доста по-сложна организация. В това, че куманите не са имали едно господстващо над всички княжество, Ръослер вижда голям „шанс за Европа“ — мисъл, до-развита по-късно и от Л. Рашони. Като подчертава, че при половците е липсвал общ владетел, Расовски отбелязва обаче, че те „никога не са воювали помежду си“, дори напротив — „при нужда са образували по-големи племенни коалиции“¹⁸¹. В марксистката историография куманският „обществен строй“ е дефиниран като имащ „смесени елементи на родоплеменното устройство с начални елементи на феодализъм“, или като намиращ се „в стадия на разлагане на родоплеменните и на зараждане на феодалните отношения“¹⁸². Прицак също изтъква, че куманският строй е бил както при печенезите (с тази разлика, че при куманите е съществувал „робският институт“, което обяснявало набезите за плячка), но това не му пречи да използва за големите ханове титлата *каган* (*sic*) и да говори за „Polovcian Raх“. След него и други учени пишат за „Рах Симапика“ по аналогия на „Рах Romanica“ или „Рах Ottomanica“, но този термин не би трябвало да се схваща като „куманска империя“, а по-скоро като „кумански свят“ (*лат.* *rāx* ‘мир, покой’, но *рус.* мир ‘мир; свят’), т.е. като онази част от света, обитавана и владяна от куманите.

Всички изследователи единодушно приемат, че в основата на социалната организация на куманите е лежал патриархалният

---

¹⁸¹ Rasovskij, D. Les Comans, p. 349.

¹⁸² Срв. при Попов, А. Къпчаки; Шарапова, З. Социално-економическият ... строй и др. Също в унгарската историография (не само при Дьорфи, но и по-късно) се набляга на това, че още в Южна Русия през XII в. „родово-племенната структура на куманското общество“ е показвала и „черти на ранен феодализъм“, така Pálóczi-Horváth, A. L’immigration, 310. Зад тази формулировка се крие идеята за особен тип обществени отношения, различни от тези на ранносредновековна Европа и познати като „монголски номадски феодализъм“.

род. Разбира се, родовете са съдържали известен брой големи семейства (срв. „чадь“ в руските извори), които са включвали няколко кръвно свързани генерации, вдовиците и децата на починали братя, а също и слугите (срв. „челядь“), т. е. „домашните роби и друг вид социално принизени хора“¹⁸³. Тези патриархални семейства — основна клетка на номадското общество — понякога са били определяни като „род“. В унгарските извори мигриралите в страната кумани също са били поделени на кланове (*genus, generatio*). Смятало се е, че такива групи са носели названията на своя старейшина или родоначалник (*Аена, Алтунопа, Арсланопа, Читеевичи, Урусовичи, Улашевичи, Етебича, Чагробичи, Токсобица*, и пр.), в които имена последният елемент е идентифициран като *тюрк. aba/ара* (~ *oba/ора, eba/ера*), т. е. ‘баща, чичо, вуйчо, дядо’¹⁸⁴. Думата произлиза от *др.тюрк. ара* ‘по-старши родственици, предци’¹⁸⁵, а това я свързва семантично с представата за рода. Тя има паралели в *тур. oba* ‘голяма шатра, номадски стан, временно местоживелище за бежанци, чергарска челяд под една палатка’, *туркм. oba* ‘род, родово обединение > селище, къшлак’, *алт. ip, er* ‘дом, юрта’, *тюрк. eb, ev* ‘дом, къща’, *монг. obog, оток* ‘род, племе’ и пр., откъдето може да се интерпретира в разширен смисъл като „род“ и дори да се свързва с *рус. вежа*¹⁸⁶. Куманските родове са се обединявали в племена, а те — в съюзи, групирани в 2 крила. Някои автори определят племената и като „орди“, докато други се съмняват, дали при половците е съществувала тази по-стегната военно-политическа и обществена организационна форма. Плетнъова търси доказателство за наличието на „орди“

¹⁸³ Така обобщено предава съдържанието на *ст.рус. челядь Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники*, 221—222. В славянските езици вариантите на тази дума означават „семейство, хора“, но и „прислуга“. Нейната реконструирана праформа **čel’adъ* се съпоставя с *др.инд. kúlat* ‘стадо, рой, род’, *ирл. cland, clan* ‘потомство, род, клан’, *лит. kiltis* ‘род’, *гр. τέλος* ‘тълап’. Срв. Фасмер, М. *Этимологический словарь*, IV, с. 330.

¹⁸⁴ Срв. Rásonyi, L. *Contribution*, 27—28, обясняващ *aba/ара* чрез „*père, oncle, aïeul, frère aîné*“.

¹⁸⁵ Gabain, A. von *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden, 1974, S. 320 (*apa*: ältere Verwandte, Ahnen).

¹⁸⁶ Срв. Попов, А. Кылчакы, 98—100.

сред тях в *Codex Cumanicus*, където на кум. *orda* ~ перс. *ordu* съответства лат. *curia* (едно от 30-те подразделения на римския народ). Думата обаче се намира сред група слова, определени като „Nobilitates ho[m]i[n]um et mulier[um]“¹⁸⁷, където са дадени мъжки и женски благороднически названия (предимно имена на сановници и служители при двора — Imp[er]ator, Rex, Princeps, Baron[us], Potestas, Consul, Miles, D[omi]n[u]s и пр.). Тя е разположена непосредствено след лат. *Corona* (~ перс. *Taz* ~ кум. *Tagz*, т. е. تاج *tāğ* ‘корона’) и преди да започне изброяването на женските форми (Imp[er]at[ri]s, Regina, Domicella и пр.), отделени от предходните с цял ред. Това подсказва, че глосата *Curia* би могла да се схваща и в другите свои значения като ‘мястото, където са се събирали членовете на куриите’, респективно ‘сградата, в която са заседавали сенаторите’, т. е. като *място, сграда* на „двора, властта“. Тогава двете източни съответствия *Ordu/Orda* могат да се тълкуват не само с традиционното „орда, войска“, но и като „лагер, дворец“, каквито значения са установени за др. тюрк. *ortu/ordu* ‘лагер, войска; дворец’¹⁸⁸. Изглежда, тази дума се е намирала в някаква връзка и с тюрк. *orta* ‘среда’ (изписано на брахми — *orto/ortu* ‘среда’, срв. също *ogun* ‘място, местонахождение, седалище, резиденция’), тъй като още от времето на *хсиунг-ну* се е смятало, че владетелският лагер винаги е заемал средишната позиция. Към това насочват и някои топоними, образувани от съчетаване на думата с тюрк. *balıq* ‘град’ или иран. *kānt* ‘град’, например *Ordu-Balıq* (другото име на старата уйгурска столица *Qara Balgasun*), *Ordu-Kānt* (местност в околностите на Кашгар и обозначение на тюркешката столица *Sūyāb*). Тук може би следва да се добави и названието на златноорденската столица *Сарай* (سرای *saṛāy* ‘дворец’) като персийско съответствие на *Ordu*.

Не е известно как самите кумани са наричали своите големи групировки. За някои от тях ан-Нувайри е използвал термина قبائل *qabā'il* (мн. ч. от араб. قبيلة *qabīle* ‘племе’). Не са достатъчно изяс-

¹⁸⁷ Срв. в *Codex Cumanicus*, fol. 45v, 6–26 (и по-специално fol. 45v, 19).

¹⁸⁸ Gabain, A. von Grammatik, 349, 350 (*ordu, ortu* < *hiung-nu Sprache: Lager, Heer; Palast*).

нени и ранговите обозначения в куманското общество (доколкото те са съществували). Руските извори отбелязват „господичи“ и „лучшие мужи“ — навярно по-заможните половци, главите на патриархалните семейства, над които са се намирали различни „князья“ и „лепшие князья“, т. е. хановете на кланове и племена. Плетньова се опитва и в този случай да използва данните от *Codex Cumanicus*, подреждайки в низходящ ред: 1) глава на племенен съюз: *хан* — титла, отговаряща на *лат. imperator*¹⁸⁹; 2) глава на орда/племя: *султан* в *СС (лат. гех)*¹⁹⁰; 3) глава на род: *бек* в *СС* или „княз, княжичи“ в руските извори¹⁹¹; 4) богати глави на семейства: *бейове* в *СС (лат. багон)*¹⁹² или „добре мужи, господичи“ в руските извори; и 5) свободни воители, глави на семейства (без успоредица в *СС*)¹⁹³. Но както справедливо отбелязва Фьодоров-Давидов, руското „князе“, отнесено към куманите, трябва да се схваща в най-широк смисъл (и като ханове, и като бегове), без да се търсят съпоставки с *Codex Cumanicus*, защото този паметник е съставен на базата на езиковия материал на златноорденския град от края на XIII в. и отразява социалния строй на Златната Орда, а не на предмонголската номадска степ¹⁹⁴. В Унгария най-знатните кумани (*principales*) били представители на родовата

¹⁸⁹ На fol. 45v, 6 от *CCI лат. Imp[er]ator* се съпоставя с *перс. Padīša* ‘пади-шах’ и с *кум. Сап* ‘хан’, а това насочва към произнасяне на тюркската титла с начално q- (*кан*).

¹⁹⁰ В *CCI*, fol. 45v, 7–8 *кум. Soltan* ‘султан’ е отбелязано последователно като съответствие на *лат. Rex* ‘крал’ (~ *перс. Patīa*) и на *лат. Soldan[us]* (~ *перс. Soltan*). Интерес представлява персийският еквивалент на *лат. гех* — вместо очакваното *šāh* скрипторът е отбелязал тук по-старата иранска форма *patī*, влязла като съставка в титлата *pad-i šāh* ‘падишах’, аналогична на ‘шахин-шах’, т. е. „цар на царете“, откъдето тя е дадена като обяснение за „император“. Това навярно загатва за средноазиатския произход на персийския материал от Кодекса, доколкото подобни форми са се запазили сред тамошното ираноезично население, а още в древни времена като *pat*, *patī* са били обозначавани предводителите (вождове > князе) на арийските племена.

¹⁹¹ В *CCI* fol. 45v, 9 биват сравнени *лат. Princep* (погрешно от *principes* ‘пръв [по положение], най-знатен, най-важен, главен’) ~ *перс. Pjer u[e] patīa* (*pesār* [?] *vel patī*) ~ *кум. Beg*.

¹⁹² Срв. *CCI*, fol. 45v, 10: *лат. Baron[us]* ‘барон’ ~ *перс. Amir* ‘емир’ ~ *кум. Bey* ‘бей’.

¹⁹³ Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 195.

¹⁹⁴ Федоров-Давидов, Г. А. Кочевники, с. 223.

аристокрация, от която са се подбирали военачалниците (*capitane*) и изборните племенни съдии (*iudex*). Те, както и богатият среден слой (*nobiles*), са имали равни права с маджарските благородници и били военно задължени към краля. Мнозинството от номадите са спадали към свободното съсловие (*universitas Comanorum*), но с времето също са били превърнати в крепостни селяни (*rurales*), докато потомците на знатния слой — така както в Русия, България, Византия и в други страни — са се асимилирали с местната аристокрация. На свой ред загубилите своето имущество свободни кумани и военнопленниците са образували ратайската (робската) прослойка, увеличавайки броя на земеделците. В този смисъл родовото общество на мигрантите, намиращо се във фаза на разпад, е имало по-архаична структура от унгарската в XIII в. и е напомняла тази на печенезите и секелите от Арпадската епоха¹⁹⁵. Такава ще да е била тя и в Причерноморската степ („Полето половецко“) през вековете на куманската доминация.

Можем да си представим, че през XI—XII в. куманите са били обединени в свободно свързана общност на родове и/или племена, всяко от които е разполагало с определена територия за нуждите на екстензивното си животновъдство. В нейните очертания групата се е придвижвала според сезона — лете на север към по-прохладните и по-тучни пасища, а зиме на юг, където климатът е бил по-мек и добитъкът е можел сам да изравя с копита затрупаната под снега трева. Този ежегоден ритъм е намерил отражение в традиционния сезонно ориентиран кумански календар. Той е довел с времето до използването на едни и същи маршрути, на летовища (*yaulaq*) и зимовища (*qışlaq*), разположени край удобни водоизточници. Още в рамките на кимекския ханат кипчаките са прониквали на запад до Урал и Волга. Там са споменати впоследствие половците *Емякове*, вероятни потомци на племето *Имек*. В хода на голямото разселване куманите постепенно достигнали естествените предели на степта, прогонвайки или частично подчинявайки господствалите преди тях в Причерномо-

---

¹⁹⁵ Pálóczi Horváth, A. Petschenegen, p. 56.

рието конни народи. Новите си територии те отново са разпределили по същия родово-племенен принцип. Наличието на достатъчно пасищна земя е навярно една от причините куманите да не воюват помежду си. Разширяването на рода се е осъществявало чрез отделянето на младши групи от „ядрото“, които са „усвоявали“ подходящите земи, придвижвайки се все по-плътно към границите на уседналия свят. Такива изглежда са били и разположените на запад от Днеспър „лукоморски“ половци, които Расовски смята за обособяваща се част на донско-донецките *Бурчевичи*. Те и техните разклонения успели да се разселят в Молдавия, Буковина и Влахия, да проникнат в речните долини на Дунавската равнина и да стигнат до Карпатите. Във връзка с водните басейни (потоци, реки и езера) са и преобладаващият брой топоними в Източна Влахия, отнасяни към куманско-печенежкото „наследство“. Немалко подобни имена са останали от номадите също в Русия, Унгария и на Балканите. В близост до зимните лагери, част от които постепенно се оформили като постоянни селища, са открити и по-големите концентрации на половецки погребения, както и струпванията на „каменни баби“. В тях навярно започнали да се заселват по-бедните представители на общността, които — по една или друга причина — не разполагали със собствени стада (но и не принадлежали към категорията „челяд“) и е трябвало да потърсят за себе си различно препитание, залавяйки се с обработката на земята или с някакъв специфичен занаят. Там вероятно са оставали през лятото и по-възрастните или физически слаби членове на рода (старци, жени, малки деца), за които е било трудно да участват в движенията, свързани със сезонната паша. Но на територията, доминирана от куманите, е имало и поселения на чуждоетнично (яско-аланско, готско и славянско) население, те са установявали зимните си лагери също край по-стари действащи или разрушени укрепления (срв. Саркел — Беляя Вежа), а освен това са упражнявали влиянието си над мултиетничните градски търговски центрове в Крим, като Су[г]дак (Солдая), Джалита (Ялта) и др.

Ако за куманските племена няма данни да са се намирали във враждебни отношения помежду си, съвсем другояче са представени взаимодействията им с останалите степни народи (печене-

зи, торки) и с обитателите на седентарния свят. Това едва ли се е дължало на някаква етническа неприязън. Още по-малка роля ще да е играла различната езикова и религиозна принадлежност — тъкмо номадите са дали достатъчно примери за верска търпимост, преди да бъдат приобщени към християнството или исляма, а техните обединения са включвали и неродствени в етнолингвистичен план елементи. По принцип обаче конните народи са смятали за свои „роби“ или поне за по-нископоставени разбитите от тях чужди номадски групи. След отстраняване на управляващата върхушка (чрез унищожаване, прогонване и/или подчиняване) те са размествали оцелелите маси според своите политически и икономически нужди. Така постъпили Аспаруховите българи със заварените „седем славянски племена“, това сторили и монголите с кипчаките между Дон и Волга, така вероятно са действали също и половците, доколкото в техните земи са засвидетелствани останки от торките и печенезите, които после намерили убежище в Киевска Русия. С времето такова население е могло да получи различна идентичност (срв. казанските татари) или да се запази като обособена група подобно на язигите сред куманските „кланове“ в Унгария или на отделни родове в новите кипчакски нации.

По-различно е било отношението към уседналите народи по границите на степта. Тук проблемите са възниквали от оспорването на територии, към които са претендирали и двете страни, тъй като нерядко летовищата на номадите са се оказвали дълбоко в тила на земеделското население, а и през зимата те понякога са лагерували в близост до неговите селища. Това е накарало Расовски да говори не за фиксирана граница между Русия и „степта“, а само за южни пунктове на руската колонизация извън пределите на компактното славянско заселване, както и за северни предели на проникване на половците¹⁹⁶. Подобна ще да е била ситуацията и по други места, където двете цивилизации, седентарната и номадската, са влизали в интензивен контакт.

Изключително голямо значение са имали набезите за плячка, които още от времето на *хсиунг-ну* са се били превърнали в ос-

---

¹⁹⁶ Срв. при Расовский, Д. Половцы, III, с. 80, 82—85.

новно „приходоносно перо“, допълващо номадската икономика със стоки, които тя не е била в състояние да подсигури, с предмети на лукса, търсени от родовата аристокрация, или с работна сила — земеделско и занаятчийско население, което куманите са заселвали в степта, възползвайки се от неговите умения, или са го продавали на мюсюлманските робски пазари. Тъкмо в стремежа към подобно обогатяване за сметка на техните съседи се крие навярно и една от причините за лошия „имидж“ на половците в руските летописи, тъй като рейдовете им (било по собствена инициатива или в подкрепа на някой претендент за властта) са били съпроводени с грабежи, опустошения и отвлечения „в плен“. Затова куманите са наричани с епитети като „погани“, „трижди проклети“, „безбожни“ и пр. Това, че при ответните си походи в степта руските князе са постъпвали аналогично, не е тревожело хронистите, които са били доволни да отбележат, че в 1095 г. Святополк и Владимир успели да завладеят половецките „вежи, и полонища скоты, и кони, и верблюды, и челядь“, че след разгрома на половците в 1103 г. обединените руски князе „взяша бо тогда скоты и овце, и коне, и вельблуды, и веже с добытком и челядью“, а след като Мстислав Изяславич победил в 1152 г. номадите „на Угле и на Самаре... вежи ихъ понма, коне ихъ и скоты ихъ зая и множество душъ крестьяныхъ отполони“. Тази продължаваща с променлив успех в течение на 2 столетия квази „стационарна война“ не е била за територии. Поне не за половците, които — противно на някои стари тълкувания — никога не са имали намерение да завладяват Киевска Русия (нещо, което обезсмисля тезите за нейната роля като „щит и опора“ на Европейския запад). За това е липсвала съответната военно-политическа организация и подходяща идеологическа доктрина (идеята за каганското световно господство на монголите на Чингиз-хан или претенцията на исляма да се наложи като универсална религия). Обратно, за русите, които на запад се конфронтирали с поляци и маджари, на юг са търсели излаз към морския бряг и Дунав в посока на Византия, а на изток са имали аспирации към богатите търговски средища на Волжка България и някогашната Хазария, куманите и „Половецкото поле“ са били сериозна

пречка за тяхното териториално разширяване. Но и те са действали не толкова с оглед на някакви експанзионистични стремежи, колкото за да отбият опасните си съседи, да обезпечат сигурността на достигащите до тях търговски маршрути, свързващи ги с останалия свят, а така също „да припечелят“ богатство и слава, за което свидетелства походът на княз Игор в 1185 г., когато русите „помчаха красныя дѣвки половецкая, а съ ними злато и паволкы, и драгыя оксамити. Орътмами и япончицами и кожухы начаша мосты мостити по болотомъ“, възнамерявайки да достигнат до „лукѹ моря, гдѣ не ходили и дѣды наши, возьмемъ до конца свою славу и честь“. Всъщност тъкмо примерът с търговските пътища, които половците се опитвали да поставят под свой контрол, хвърля светлина върху характера на трайния руско-кумански конфликт. Това е било борба за икономическо надмощие по периферията на седентарния свят, където са се преплитали интересите не само на преките участници, но и на поддържащите ги външни „велики сили“ — на византийския християнски „Запад“ и на доминираната вече от ислямската култура „Изток“, което, ако използваме терминологията на С. Хънтингтън, превръща руско-половецката конфронтация в „Bruchlinienkonflikt“¹⁹⁷. И може би е прав Пархоменко, виждащ в половците „необходими ингредиенти“ на тогавашната икономическо-политическа система край Днепър, наречена „Киевска Русь“, доколкото тя е била тясно свързана със степта и е изчезнала заедно с куманите при промяната на търговските пътища и появата на „новите исторически факти“¹⁹⁸.

Още Погодин отбелязва, че в Русия половците са нахлували главно през зимата, като се възползвали от благоприятни условия — смърт на великия княз (1113, 1125), вътрешни междуособици (1167, 1177) и др. Това наблюдение доразвива по-късно Расовски, когато установява кога куманите са могли да се ангажират във

---

¹⁹⁷ Срв. немския превод на Huntington, S. P. *Der Kampf der Kulturen. The Clash of Civilization. Die Neugesaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert.* Europaverlag München-Wien. 5. Auflage, 1997, 581 S.

¹⁹⁸ Така Пархоменко, В. Половцы, с. 601.

войните на Асеновци. Безспорно е имало и изключения, но „студеният сезон“ е бил най-подходящото време за военни кампании — не само поради близостта на номадите до Дунав (в „българския случай“), но и по чисто стопански съображения, тъй като през лятото родовете са се разпръсквали из степта със своите стада, докато зиме силите им са били концентрирани, грижите по добитъка — ограничени и мъжете по-лесно са могли да се откъснат от станове, за да участват в такива експедиции. При успех — изтъква Погодин — половците са се разпилявали из страната или са се разделяли на големи дружини, като са грабели, колели, опожарявали, превземали са градове и са отвеждали хора в плен¹⁹⁹. Тази „тактика на терора“, насочена към придобиването на максимална „печалба“ (плячката е била основно възнаграждение и на привлечените в междуборбата борби съюзни номадски сили), също е била разработена от *хсиунг-ну* и доразвита впоследствие от монголите. Но освен пряката материална изгода тя е целяла и постигането на психологически ефект — така съседите по-лесно са били скланяни на отстъпки в периодичните преговори, когато куманите (обикновено при възшествието на поредния княз) са идвали да „просят мир“. Използваният в летописите стереотипен израз е „киевоцентристки“ и често създава изопачена представа за реалното съотношение на силите на договарящите се контрагенти. Той нищо не разкрива и за условията, при които е бил сключван мирът. Изглежда обаче, че те невинаги са били изгодни за русите — примерът от 1093 г. сякаш потвърждава това. Тогава след смъртта на Всеволод Ярославич (1073—1093), чиято втора жена Ана е била куманка, половците пожелали да подновят мира с приемника му Святополк Изяславич (1093—1113), но той арестувал пратениците („изъиннавъ слы, исажа въ истовкѣ“ или „послы всаже въ погребѣ“), отказвайки да приеме условията. В отговор номадите нахлули в Поросието и макар князът да освободил посланиците и да проявил готовност за преговори, те продължили войната, разгромявайки руските сили. Куманите обса-

---

¹⁹⁹ Погодинъ, М. Изследвания, V, с. 139.

дили и превзели Торческ, прекъсвайки снабдяването му с вода, а после цяла година плякосвали страната, докато накрая наложили волята си — през 1094 г. „створи миръ съ Половецѣ Святополкъ и поя собѣ жену, дщерь Тугорканю, Княза Половецѣкаго“²⁰⁰. На следващата година техни пратеници отишли да се договарят и с князуващия в Переяслав Всеволодов син Владимир Мономах, който обаче ги убил и — възползвайки се от отсъствието на основните половецки сили — сам започнал кампания срещу тях. Последвали опустошителни кумански набези в Русия, при които на 19 юли 1096 г. загинал Тугоркан, а Боняк едва не проникнал в Киев, опожарявайки Печорския манастир.

Периодично подновяваните договори за мир имат още един аспект. При тях неизменно са се разменяли подаръци, независимо че летописците рядко са отбелязвали това. Едно по-ранно сведение, многократно привеждано от руските историци, частично осветлява въпроса. Когато през 968 г. княз Святослав е воювал в българските земи, завладявайки Переяславец, печенезите (дали по византийско внушение или по собствена инициатива?) обкръжили Киев, където са се намирали майка му Олга и нейните внуци Ярополк, Олег и Владимир. Положението е било спасено от притеклите се на помощ черниговски воители, предвождани от воеводата Претич. Печенезите снели обсадата, мислейки, че иде Святослав, а ханът сключил мир и разменил с Претич оръжия: „и вдастѣ Печенѣжский князь Претичу конь, саблю, стрелы. Они же дастѣ ему брони, щитѣ, мечѣ“. Вестта за печенежкото нападение прекъснала завоеванията на Святослав. Той „вборзе вседѣ на конь с дружиною своею и приде къ Киеву“, за да прогони номадите в степта, след което *потвърдил* мира с тях²⁰¹. На връщане от втория си поход на Балканите (971) князът обаче си „спомнил“, че излизайки от Киев не бил сключил мир с печене-

---

²⁰⁰ Това е била Елена, от която князът имал 4 сина (Мстислав, Изяслав, Ярослав, Брячислав) и 2 дъщери — Сбислава (омъжена за полския крал Болеслав Кривоусти) и Предслава (омъжена за бъдещия унгарски крал Бела). Срв. Баскаков, Н. Половецки отблески, с. 17.

²⁰¹ Така при Плетнева, С. Половцы, с. 18.

зите, което буквално му коствало главата. Това обстоятелство повдига някои въпроси: дали Святослав наистина е потвърдил предишния мир, дали в случая е ставало въпрос за друга печенежка група, дали след смъртта на княгиня Олга през 969 г. и като разделил страната между своите синове Святослав е трябвало отново да се договаря, или мирът (и свързаните с него подаръци) е важал за определен период, а когато князът пропускал да си „плати“ (забравял да го поднови) номадите с оръжие го подсеждали? Такава явно е била обичайната им практика във взаимоотношенията със седентарния свят (датираща и тя от времето на *хсиунг-ну*) и куманите едва ли са постъпвали по-различно. Иначе не можем да си обясним постоянно повтарящото се тяхно идване при един или друг руски княз, за да „просят мир“. Расовски отбелязва, че още Всеволод Ярославич „се откупил с подаръци“ през 1055 г. и тогава куманите на Болуш се завърнали обратно. От 1078 г. обаче започнали обичайните походи с „искане на откуп“. При всеки нов киевски княз половците идвали за сключване на договор, с което получавали подаръци. Това е било един вид „купуване на мир“ за известно време — „обичаен способ на всички номади да живеят за сметка на седентарните държави“²⁰². Вероятно по-високопоставеното куманско крило се е договаряло с великия княз, докато другото — с княза на Переяслав, за което има косвени податки. Получаваните в тези случаи подаръци са били не само „протоколен дар“, а и начин на икономическа експлоатация — една завоалирана форма на трибут, заплащан, за да се гарантира спокойствието на страната. Нищо чудно, че князете са „забравяли“ или са отказвали да „сътворят“ такъв мир, приличащ повече на изнудване, поставящо ги в „подчинено“ положение.

Естествено, през отделните периоди на руско-половецките отношения „мирът“ е бил изпълван с различно съдържание. Поне в началната фаза на взаимния контакт обаче, когато номадите са се намирали на върха на своята мощ, договарянията ще да са следвали обичайния за тях модел. В този смисъл не е излишно да

---

²⁰² Расовский, Д. Половцы, IV, с. 103.

се погледне и под един по-различен ракурс на някои прояви на тяхната съюзна помощ. Изворите съобщават, че през 1097 г. Боняк е бил съюзник на волинския княз Давид Игоревич в борбата му със Святополк и те заедно са разбили в Галиция привлечените от киевския княз сили на унгарския крал Коломан, а след това са обсадили в Луцк и княз Святослав Давидович. Още Шльоцер смята, че отбелязаният брой на маджарите (100 000 или дори 120 000 души) може да се е дължал на писмена грешка за 8000²⁰³, но дори и в този случай количеството им значително е превишавало това на руските сили. Във връзка с тази битка е едно от малкото сведения, осветляващи елементи на куманските вярвания (тотемизъм). По-любопитна е информацията около самия сблъсък. Княз Давид е разполагал с отряд от 100 души, а войската на хан Боняк е включвала 300 бойци (или чадъ?), което е било поне трикратно повече. Това също се вписва в традиционната схема, при която номадската „помощна“ войска е надвишавала по численост основната армия. Но от хода на операцията, ръководена *всичност* от Боняк и изнесена основно от *куманите* с характерната им тактика на раздраждане на врага и мнимо бягство с привличане в засада (така, както и Калоян е сразил латинските рицари), може да се остане с впечатлението, че тук по-скоро русите са били в ролята на помощна войска, а не обратното: „Бонякъ исполни вои своѣ, и бысть Давыдовъ вой 100, а ꙗ самаго 300; и раздѣли на 3 полкы, и поиде къ Угромъ, и пꙋсти на ворпъ Алтꙋнопꙋ въ 50 чади, а Давыда постави подъ стягомъ, а самъ раздѣлися на 2 части, по 50 на сторонѣ. Угри же исполнишася на застꙋпы, бѣ во Угръ числомъ 100 тысячь. Алтꙋнопа же пригна къ 1-мꙋ застꙋпꙋ, и стрѣблнвшє повѣгнꙋша вредъ Угры, Угри же погнаша по нхъ; яко вѣжаще минꙋша Боняка, и Бонякъ погнаше сѣка въ тылъ, а Алтꙋнопа възвратяшетъ-ся вспяты, и не допꙋстяхꙋ Угръ опять, и тако множицею ꙗвивая свиша ѣ въ мячь ... яко се соколъ свиваетъ галицѣ. И повѣгоша Угри“. Сякаш княз Давид по някаква причина е приз-

---

²⁰³ Schlözer, A. L. Sammlungen, II, S. 491.

навал върховенството на Боняк, независимо от това, как са представяли взаимоотношенията им руските летописци. Така също и българският цар Константин-Асен Тих е *трябвало* да съдейства през 1264 г. на татарския хан Берке в акцията му по освобождаването на селджукския султан Изеддин, от която царят на практика не е имал никаква изгода. Изглежда, в случая става въпрос за неизяснените моменти на сюзеренно-васални отношения, така както са ги разбирали тюрко-монголските конни народи, установили веднъж надмощието си над някой уседнал съсед. Дали и куманите в началния период на своята европейска история са се опитвали да наложат подобен тип отношения с Русия, е въпрос, който още не е осмислен. Събитията в Галиция са епизод от един по-дълъг конфликт между половците и киевския княз и може само да се гадае кой е бил „инициаторът“ на съвместната борба — Давид ли е привлякъл Боняк като съюзник, или напротив той самият е използван от хана в продължаващата му война със Святополк?

Боняк продължил да бъде активен „опасен съсед“ и в първите 2 десетилетия на XII в. — неслучайно името му е „увековечено“ в руските билини. До смъртта на Святополк в 1113 г. той безпокоял югоизточните руски предели — било сам или в съюз с Шарукан. Навярно заплахата от този нов алианс е подтикнала и други князе да се присъединят към наченатата от Владимир Мономах политика на настъпление в степта, при която половците били изтикани към Дон и Владимир оженил в 1107 г. сина си Юри (Георги Дългоръки) за дъщерята на Аепа (Епиопа), внучка на хан Осен, а 10 години по-късно оженил и другия си син Андрей Боголюбски (Китий) за внучка на Тугоркан. Приблизително по това време (според Прицак — в същата 1117 г.)²⁰⁴. Боняк е загинал някъде в околностите на Киев. На неговия син Севенч, който през 1151 г. е бил сред куманските съюзници на Георги Дългоръки, се приписват думите, че е искал да забие меча си в Златните Порти на Киев, така

---

²⁰⁴ Прицак, О. Половці, с. 115. В изворите името на Боняк се споменава и по-късно. Авторът обозначава хана като Боняк I, за да го разграничи от друг негов съименник, който през 1166—1167 г. е бил разбит от Олег Святославич (иначе по това време великият хан би бил вече столетник).

както някога това сторил и баща му. Още по-късно в 1185 г. другият голям половецки хан Кончак, обединил под своята власт повечето кумански племена, определя Боняк като „нашия велик княз“, откъдето някои автори свързват Боняк и с „дивите половци“.

Може ли обаче от всичко това да се предполага наличието още през XI в. на един „властови център“ сред куманите — такъв, какъвто започнал да се оформя от средата на следващото столетие? Дали в Тугоркан и Боняк трябва да се виждат „стъпни еквиваленти“ на руските „велики князе“, около които са гравитирали останалите ханове? Доколко са позволени паралели между тогавашната руска политическа система и тази на „Половецкото поле“? С други думи, как стои въпросът с куманската „държавност“? Поради племенната организация, непрекъснатия военен тренинг и ръководните умения, необходими за придвижването на стада и хора, държавата е била в „латентно“ състояние при повечето евразийски номади, но тъкмо мобилността е представлявала и извор на потенциална политическа слабост²⁰⁵. Ето защо при стъпните народи се наблюдава колебание между организирането в „бездържавно“ и „напреднало комплексно“ общество, присъщо на ранните държавни форми на управление, а и след разпада на „номадските империи“ техните колективни членове нерядко са се завръщали към традиционно по-старите степени на социално устройство. Такъв изглежда е бил развоят и на куманите-кипчаки, озовали се далеч във времето и пространството от онези „държавнотворчески“ центрове, излъчили „империите“ на *хсиунг-ну* и *жуан-жуан*, на тюрк[ют]ите, уйгурите, карлуките и кимеките. Те вече не могли да им служат като образец, защото различни са били условията, довели до тяхната поява. С проникването на исляма в Средна Азия унаследеният модел на „стъпната държава“ е започнал да се променя под влияние на внесените нови образци, които, така както и при християнството на запад, са стимулирали обществената трансформация. Без въздействието на подобни

---

²⁰⁵ Golden, P. *Ethnicity and State Formation in Pre-Chinggisid Turkic Eurasia*. Bloomington, Indiana 2001, p. 33 (= *The Central Eurasian Studies Lectures*, I; Department of Central Eurasian Studies, Indiana University).

културни фактори и без сериозно предизвикателство пред съществуващия „ред“ родово-племенното общество е продължавало да се стреми към запазване на традиционния си начин на живот. Неслучайно единствено онези „конни народи“ в Европа, като българите и маджарите, които са се адаптирали към местната „цивилизационна рамка“ още докато са притежавали достатъчно силен „творчески потенциал“, са могли да съхранят и своята държавност. Появилите се след тях в северното Причерноморие печенези, узи-торки и кумани обаче са се намирали в съвсем различни условия, недопринасящи за появата на силна централизирана власт. Не че са липсвали чужди културни влияния — тъкмо куманите са играели задълго ролята на „медиатор“ между Изтока и Запада, бивайки естествен посредник и „ретранслатор“ в обмена на материални и духовни ценности, а това безспорно е въздействало и върху тяхната собствена култура. Но те са нямали нужда да променят социално-политическото си устройство, за да се налагат над своите съседи, нито е трябвало да се реорганизируют с оглед на някаква външна заплаха. А когато този момент настъпил, предизвикателството се оказало толкова силно, че „Половецкото поле“ е било изцяло смазано, а с него — и основният му съперник в лицето на „Киевска Русия“.

По принцип номадските държави са дело на „силна личност“, прѣдвождаща могъщ род, който успява да се наложи над околните групи, създавайки конфедеративен съюз от племена, чиито „князе“ са лично обвързани към владетеля. За възникването на по-сложно „комплексно общество“ е необходим и определен етап на класовата диференциация. Но може би най-важният катализатор за появата на сложни йерархични структури е външният фактор — наличието на организирани в държава съседни уседнали общества, което кара номадите да конструират по-висши институции, позволяващи им да действат активно в отношенията със своите съседи²⁰⁶. Тъкмо този последен елемент е липсвал в

---

²⁰⁶ Вж. повече подробности при Стоянов, В. Към въпроса, 48—50; Golden, P. *Ethnicity and State Formation* с посочената там литература.

края на XI и началото на XII в. Боняк наистина е бил достатъчно могъщ, за да привлече в своята „орбита“ и други ханове (срв. Алтун-опа от подразделението *Urus-oba*), а след смъртта на Тугоркан навярно е оглавил и неговите племена. Той е бил инициативен не само в Причерноморието, но и на Балканите, допринасяйки за обогатяването на куманската върхушка. Нейното наличие само по себе си свидетелства за класовата диференциация на обществото. Но „Половецкото поле“ не е граничело със силно централизирана държава, контактът с която да наложи промени в номадската социално-политическа организация. За куманите Русия не е била екзистенциална заплаха и дори след походите на Мономах обществото им не е изпаднало в криза, на която да отговори със създаването на собствена държава. В отношенията си с уседналия свят те са могли да преговарят, търгуват или извършват набези, без да имат нужда от обща централна власт. И ако руските историци обвиняват половците за това, че със своите рейдове и подкрепата си ту на един, ту на друг княз, са се превърнали в „уравновесяваща сила“ между различните стремежи към властта и така са запазили старото устройство, отслабвайки юга за сметка на руския север и забавяйки развитието на страната²⁰⁷, в не помалка степен същото се отнася и до влиянието на Русия върху степта. Изглежда, нещата са били взаимно обусловени — способността на куманите да образуват единна държава се е дължала покрай другите фактори и на въздействието върху тях на федерацията на руските княжества. Вътрешните борби за власт са възпрепятствали който и да било княжески клон да придобие пълното надмощие, а въвличането на куманите в тези междуособици само е засилвало центробежните тенденции, характеризиращи номадското им общество²⁰⁸. Може да е имало организираност при „идванията за мир“, може съвместните половецки набези да са били координирани, но тази организация и координация не са били в резултат на нечия върховна воля, а плод на превърналите

²⁰⁷ Срв. Голубовскіі, П. Печенѣги, Торки и Половцы, с. 158.

²⁰⁸ Така Golden, P. Polovci Dikii и в други по-късни публикации.

се в традиция норми и похвати на конните народи при взаимоотношенията им със седентарния свят.

В този смисъл, въпреки всички отлики, „руската федерация“ и структурираното по крила и групи „Половецко поле“ са имали и доста сходства помежду си. Характерният за региона „федеративен модел“ е отговарял на равнището на развитие на двете общества (номадското и уседналото) и е помагал за запазване на традициите, възпрепятствайки появата на по-сложни политически отношения и организационни форми — на централизиран монархически институт при русите и на куманска „степна държава“. Разбира се, по време на руско-половецкия контакт обществото на номадите не е оставало едно и също. И може би нанесеният му от Владимир Мономах удар все пак е изиграл ролята на своеобразен катализатор. Неуспешният поход на Боняк и Шарукан в 1107 г., отразен при Лубен край р. Сула от обединените сили на князете Святополк, Владимир, Святослав, Олег и др., при което загинал Боняковият брат Тааз, Сугр с братята си е бил пленен, а Шарукан „одва ътече“, е бил последван от цяла поредица руски експедиции в степта. И макар Боняк да си оставал непримирим противник, инициативата вече преминала в ръцете на Мономах. При организираните от него походи русите проникнали в 1109 г. към Северски Донец, където „при Дон“ воеводата Дмитрий Иворович „тысячѹ вѣжъ въз“, завладели през 1111 г. половецките градове Шарукан и Сугров, а в 1116 г. отново — Шарукан, Сугров и Балин, изтиквайки номадите на изток към Дон и на юг към земите на ясите. Това позволило на летописеца с гордост да отбележи, че „Володимѣръ Мономахъ пилъ золотымъ шолмомъ Донъ и приемшю землю нхъ всю“, прогонвайки Шарукановия син Отрок в „Обезы“ зад „Железные ворота“. В 1120 г. синът на Мономах „Ярополкъ ходи на Половецѣвъ за Донъ“, но не ги открил — основната им маса е била вече в Грузия, участвайки в битката срещу селджуките при Бардава по бреговете на р. Кура²⁰⁹. Изглежда, този „епизод“ от куманската история е бил с по-трайни последст-

---

²⁰⁹ Срв. Мургулия, Н. К вопросу, с. 53.

вия за номадите, отколкото обикновено се приема. Дъщерята на Отрок (At'rak'a) се омъжила за цар Давит II, който с подкрепата на приетите 40 000 Атракови воители (200—250 000 души заедно със семействата им)²¹⁰ е успял не само да отблъсне мюсюлманската опасност, но и да парира вътрешните си противници и да разшири териториално Грузия, превръщайки я в първостепенен регионален фактор. Поставени при по-различните условия на една възходяща централизирана държава половците са били подложени на целенасочено културно влияние, резултирало в сравнително бързата им християнизация и етническа асимилация. Може би със своето деномадиране те са се превърнали в локална сила от казашки тип, както смята Голден. Но и за онези от тях, които след смъртта на Мономах, са последвали призива на Сърчаи и се завърнали с Отрок/Атрак в степта, пребиваването им в Грузия не е останало без следа. Тъкмо Атраковият син Кончак е предприел опит за обединяване на половецките групи, обявявайки похода си от 1185 г. като „отмъщение за Боняк“ и включвайки в своите сили хорезмийски военен специалист и катапултна техника – „бяхе бо обрел мъже такового басурменина, иже стреляши живымъ огнемъ, бяху же у нихъ лүки түзи самострельни, одвѣ 50 мъжъ можашети напращи“. При него за пръв път се налага директно преминаване на властта от баща към син, а не както до тогава към по-старшия родственик (чичо, брат и пр.), което говори за приемането на един модел, различен от този на номадските държави. Навярно Юр[г]и (Георги) Кончакович е продължил „унификацията на куманите“ и затова е бил отбелязан в летопис като „болий всѣхъ Половецъ“. И макар ограничеността на изворния материал да позволява само спекулации, не е изключено тази „държавнотворческа“ политика да е била в резултат на опита, усвоен от Атраковия род в Грузия²¹¹.

Плетньова е на мнение, че необходимостта от създаването на силна централна власт сред половците е възникнала с развитието

---

²¹⁰ Така Golden, P. Qırcaqs, p. 62.

²¹¹ Пак там, 75—76.

на феодалните отношения към края на XII в., когато се е появил и „ханът-обединител“ Кончак. Но тази „държава на Кончакидите“ е нямала ни стройна данъчна система, ни управленски апарат, нито достатъчно средства за поддържане на ханската власт и затова се е разпаднала още при първия сблъсък с желязната дисциплина на „феодалната армия на татаро-монголите“²¹². Като отбелязва, че хан Кончак е обединил *част* от половците (дори племенните им съюзи не са включвали никога цялото население), а после предал властта в ръцете на своя син, Фьодоров-Давидов също изтъква, че неговата „номадска държава“ е нямала управленчески апарат и данъчна система, поради което е трябвало да се смята само за „зародиш на държава“²¹³. Възможно е това да бъде дефинирано и по този начин — доста късно е започнала трансформацията в куманското общество, и то не в посока на създаването на познатия тип „степна империя“, а по-скоро на някакъв „хибрид“ между традиционни и привнесени модели, при което времето не стигнало за утвърждаване на новата политическа система. Тук степента на развитие на „феодалните отношения“ не бива да се абсолютизира — за две години монголите на Чингиз-хан са заличили от картата на Средна Азия и далеч по-стари и по-сложно структурирани „феодални“ държави. Въобще с понятието „феодализъм“ трябва да се внимава — то съвсем не е толкова универсално по същността си и по мястото, което му се определя във „вертикалното“ линейно разбиране на историята като последователно-възходящ процес. Това, че османският феодализъм, който показва чертите на една древноизточна форма на политико-икономическа организация на обществото, е трудно съпоставим с европейския, докато напротив — васално-сюзеренните отношения в хуритското царство Митани напомнят средновековно-европейските, а „новият ред“ на Хитлер и сталинският комунизъм имат паралели в бюрократично-деспотичния тип държава при третата шумерска династия на Ур, само потвърждава колко отно-

---

²¹² Плетнева, С. Печенеги, торки и половци, с. 196.

²¹³ Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники, с. 223.

сителни са всякакви периодизационни схеми и свързаната с тях терминология²¹⁴.

В една или друга степен „зародишната държава“ на Кончак е притежавала онези белези, които позволяват в обединението му да се виждат *наченки* на „държавност“. Тя е имала център на властта в лицето на великия хан и неговия подвижен „двор“, в който, така както по времето на чичо му Сърчан, навярно са пребивавали и своеобразни „бардове“, пазители на народната памет (срв. също в *СС* синтагмата *Ghasal Coſaq*, интерпретирана от Дримба като *ğazal qoſaq* „певец на газели“) ²¹⁵. Разполагала е и с военен потенциал за отбрана и експанзия, като редом с „целия въоръжен народ“ вече е съществувала и прослойката *pöger* — постоянният военен ескорт на хановете, подобен на руските княжески дружини, а това загатва за трансформация на клановете и племената в отделни политически единици ²¹⁶. Липсват сведения за съществуването на управленчески апарат, но хановете са имали достатъчно средства за поддържане на властта си. Богатството им е включвало огромни стада добитък и коне, а също големи количества злато и коприна, получени чрез обмен или при редовните договаряния във вид на „дарове“, които понякога изглеждали „като истински трибут, заплащан в повечето време със злато“ ²¹⁷. Недостигът на информация за наличието на данъчна система се компенсира от косвени податки. Стремещт на половците да владеят търговските пътища към Русия е бил свързан навярно и с приходите от транзитните такси, а Рубрук пише, че до идването

---

²¹⁴ Срв. при Стоянов, В. Хронология и периодизация в историческото познание като опит за осмисляне на вечността. — В: *От икономическа раздробеност и политическо противостоеие — към икономическо, политическо и духовно единство*. Пловдив, 1998, 53–61 (вж. на с. 60).

²¹⁵ Дримба, V. *Quelques leçons*, p. 487.

²¹⁶ Срв. Pálóczi-Horváth, A. *L'immigration*, p. 319.

²¹⁷ Така Rasovskij, D. *Les Comans*, p. 349. Авторът се позовава на нееднократното споменаване в изворите на привличането на куманската помощ срещу „злато и коприна“, които са отивали в ръцете на върхушката. Той посочва също, че един хан е бил наречен „Кунячук Богатия“, а друг един хан, Белдюз, е предложил на русите да се откупи чрез „злато и сребро и коне и добитък“.

на татарите в кримските равнини са живеели кумани, които са събирали данъци от определени градове. Във връзка с това Якубовски предполага, че по времето на Юрий Кончакович в Судак (Солдая) е имало половецки „чиновник“, който е следял за постъплението на ежегодните приходи от града и той изглежда е бил обозначаван с тюркската дума *basqaq*, която е могла да навлезе в административната терминология на монголската държава само, ако е била взета в приблизително същия смисъл от самия живот²¹⁸. Дякону смята, че в Дунавската равнина куманите са получавали от румънското население данъци в натура (зърно, брашно, восък, сол, риба, соколи: *zǎgan* < *тюрк. toğan, sorliṭā* ‘сокол’) и повинности, като строеж на крепости и военна помощ²¹⁹. Знатните унгарски кумани отначало са обитавали подвижни аули, което им е позволявало не само да поддържат многоброен добитък и да контролират своите владения, но също и да събират *данъка* от поданиците си²²⁰. Всичко това загатва, че колкото и несъвършена, някаква данъчна система при „късните половеци“ все пак е съществувала или е била вече във фаза на изграждане, а това е показател за наченатия към края на XII в. преход към едно по-комплексно устроено общество.

---

²¹⁸ Якубовский, А. Рассказ, с. 63; Греков, Б., А. Якубовский. Золотая Орда, с. 31.

²¹⁹ Diaconu, P. Les Coumans, p. 23.

²²⁰ Pálóczi-Horváth, A. L’immigration, p. 332.

СТОПАНСТВО И ВОЕННО ДЕЛО; МАТЕРИАЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА

Както в политическата, така също в социално-икономическата и в духовната сфери обществото на куманите е било подложено с времето на промени, които, макар и не толкова резки и отличими, са свидетелство за това, че въпреки своята привидна „застиналост“ номадската цивилизация не е била така „неподвижна“, както често се приема. Разбира се, групите, които са обитавали вътрешността на „Кипчакската степ“, са запазвали за по-дълго утвърдения начин на живот, докато онези от периферията са чувствали по-осезателно импулсите на седентарния свят. До тях по-бързо са достигали техническите и културните иновации, които, веднъж възприети и адаптирани в номадската среда, са били препредавани надалеч. И обратно — тъкмо конните народи с уменията си в поддържането на традицията са представлявали носители на елементи (термини, организационни форми и пр.), наследени от контакти на предците им в древността, а по този начин — и посредници между отдалечени във времето и пространството култури. Това обяснява например наличието на [пра]български и тюркски лексеми, имащи паралели в отмерели „древноизточни“ езици, от което, разбира се, не следва, че тюрките и древните българи са генетично родствени на шумерите, еламитите и хуритите. Макар и по-късно излезли на историческата сцена, куманите са били също такива „медиатори“ и социално-политическата им организация, тяхното стопанство, материална и духовна култура нерядко „възпроизвеждат“ модели, възникнали по други места и/или в други епохи.

Групирането на родовете и племената по „крила“ например отразява стара (не само тюркско-алтайска) практика, възхождаща към раините конни народи. Тя е израз на военното структуриране на общността. При поход нейните единици са формирали две крила — *ляво* и *дясно*, като по-старшият „княз“ обикновено е

командвал лявото крило (подобно на владетелите на *хсиунг-ну*, на тюрк[ют]ите и пр., които най-често са резидирали в лявата имперска половина, предоставяйки дясната под властта на своя съуправник), или са се подреждали в хоризонтал по един тристепенен модел: *ляво* крило — *център* (начело с върховния предводител) — и *дясно* крило. В случая определянето на лявата страна като „по-почетна“ се обяснява чрез нейното традиционно отъждествяване с *източната* небесна посока. Това насочва към едно общо за всички древни култури почитане на слънцето, но и към географското разположение на алтайските конни народи — на север и северозапад от някогашните седентарни цивилизации. За *хсиунг-ну*, чието най-голямо предизвикателство е бил Китай, свързването на представите за *изтока* и *лявото* в едно цяло е имало и практическа обосновка. Обърнати с лице на юг в посока на империята, най-близо до нея е било разположено тяхното ляво (източно) крило. То е извършвало главните набези и първо е отбивало китайския натиск, но то в по-голяма степен се е ползвало и от придобитите като плячка, трибут, подаръци или чрез търговия цивилизационни продукти — земеделски и занаятчийски изделия, луксозни стоки и най-вече коприна. Това му е позволявало да играе посредническа роля в стопанския обмен с вътрешността на степта и е увеличавало богатството (а оттук — и политическата мощ) на управляващата го върхушка. Ето защо *шан-ю* е обитавал на изток; там (в източната половина на лявото крило) се намирал и неговият пряк приемник, като религиозните и утилитарните съображения за това са се допълвали. Впоследствие тюрк[ют]ските и уйгурските кагани също са резидирали на изток в своите „империи“, което е отглас на въведената от *хсиунг-ну* схема. Куманите като приемници на хунско-тюркския модел са запазили съгласно обичая „източната ориентация“, въпреки че в западния край на степта основните им съперници са се намирали вече на северозапад и/или на югозапад.

В политическата структура на т. нар. *източни хуни* двоичната организация е обхващала всички йерархични нива и може би в нея трябва да се търси и произходът на двувластието при номадските империи, защото наред с *шан-ю* е имало също съвладетел,

следвани от четирима наместника (по двама за всяка една имперска половина), както и множество подчинени сановници, групирани в леви и десни. И тюркските кагани са разполагали с престолонаследник (*teyin*), с леви и десни *yabu*, а те на свой ред с по-низши *şad*, *çor* и пр. Това създава един по-сложен четиристепенен модел на административно организиране, съобразен с основните посоки на света — веднъж по оста *изток—запад* и после в рамките на тази подялба по оста *север—юг*. Моделът става всъщност петстепенен, ако в него се включи и *центърът*, където е живеел *шан-ю*. Като универсална конструкция, напомняща равнораменния кръст, петстепенният модел е присъщ на конните народи, успели да създадат свои „империи“ (срв. *юе-чжи*, които са били конфедерирани в 5 основни племена, преди да основат Кушанското царство; срв. също легендата за петте сина на Кубрат), докато по-първичното двуделно групиране се проследява при онези тюркски номади, които по една или друга причина са продължили да развиват (или са се завърнали към) по-примитивни организационни форми. Сред тях са били печенезите със своите 2 групи от по 4 племена, разположени към средата на X в. на изток и запад от Днепър (т. е. в две големи крила). Сред тях трябва да бъдат причислени и куманите-половци, особено в ранната фаза на тяхната европейска история. Придържането им към двуделния модел навярно може да се обясни с миграционния процес (и двата народа са били изместени на запад от своите предишни обиталища, а това е налагало „военно-племенно“ структуриране на общността по време на придвижванията). Впоследствие условията в новата им причерноморска родина не давали възможност да се премине към по-сложния „военно-административен“ четириделен модел, макар и да не са липсвали отделни негови елементи.

Куманската кланово-племенна организация е позволявала да се поддържа сравнително семпла обществена структура, оглавявана от родовата аристокрация, различаваща се по произход, роднински връзки, ориентация, богатство и влияние. На нея е бил подчинен обикновеният народ (*qara bodun*), т. е. целокупната номадска маса, включваща свободните воители, техните големи семейства („чадь“) и свързаните с тях зависими люде („челяд“).

Това поставя въпроса за естеството на „робската институция“ сред куманите. Навярно към „челядта“ са спадали не само военнопленници, но и бедни далечни родственици, поставили се в зависимо положение, а освен това и присъединили се „другоплеменници“ (кумани или чуждоетнични), пряко задължени към семейния глава. Сиреч изправени сме пред един вид „патриархално робство“, познато и от други „пастирски“ общества. При него „челядта“ е била използвана главно за нуждите на номадското стопанство, но може би понякога е участвала и при (отбранителни) военни действия. Друг тип „зависими“ изглежда са били „отвлечените в плен“ руски жители, които са били заселвани навътре в степта или са били препродавани по-далеч на изток. Без да спада към първите две категории в „Половецкото поле“, е имало и заварено некуманско (тюркско, аланско и пр.) население, което изглежда е снабдявало половците с определен вид продукти, така както и някои кримски градове, населявани от руси, готи, арменци, евреи, гърци и пр., са били принудени да заплащат ежегоден трибут. В този смисъл етническият състав на населението във владенията от номадите земи се е отличавал с такава пестротата, че с основание би могло да се говори за полиетничност и многоезичност на областта *Кумания*. В нея половецкият тюркски език е изпълнявал функциите на посредник и това добре обяснява влиянието му над караимския и армено-кипчакския. Но и той самият (по-скоро неговите диалекти) е бил изложен на въздействието на различните идиоми на българи, хазари, маджари, печенези, узи, яси и пр., а това повдига въпроса за непроучените субстратни и суперстратни елементи в куманския.

Друга една сфера, която почти не е засягана в куманоложките изследвания, може да се определи като „историко-антропологична“. Навярно причината за това е в сравнително късното обособяване на тази научна дисциплина и нейната досегашна ориентация към по-различни пространства, времена и култури, включително и към съвременни „обекти“ на анализ. Наличната изворова база също не окуражава в поставянето на куманската проблематика под такъв ракурс. Но колкото и ограничени да са писмените сведения, те все пак могат — заедно с археологическите

податки и при съпоставка с информацията за други (в това число и по-близки до нашето време) *номадски общества* — да бъдат използвани като база за заключения в културно-антропологичен и историко-антропологичен план. Рано или късно изучаването на конните народи ще бъде изправено пред проблема за „смяната на парадигмите“ (така както това се случи с европейската историческа наука през втората половина на XX в.) и може би ще се намери някой „изкушен“ изследовател, който да се опита да обнови тематиката, осветлявайки „по-интимните“ въпроси на живота в номадското общество и създавайки модели, от които да се възползва и куманологията. Тогава навярно биха се изяснили и някои детайли от взаимоотношенията между половете, ролята на мъжа и на жената в семейството, мястото на децата и старите хора в общността, отношението на номада към околния свят, „своето“ и „чуждото“, степента на неговата религиозност, значението на лова и колективните игри за подготовката на воините и пр. Засега обаче търсенията продължават в познатата схема на събитийната история с оглед на взаимодействията на номадите със съседните седентарни народи и с разкриване на политическите, социалните и стопанските структури на куманското общество.

Половецката икономика се определя като „развито номадско стопанство“, в което основно място е заемало подвижното (таборно → полуподвижно) пастирско животновъдство. Писмените извори и остеологичните материали показват, че са се отглеждали стада от коне, овце, двугърби камили, кози и едър рогат добитък²²¹. Богато е било разнообразието на кучета²²², един вид от които (дълговласото овчарско куче *komondor*) е дошъл с куманите в Европа. Възможно е номадите да са развъждали специфичен вид сиви („сини“) говеда, за което загатват отделни езикови податки. Ако това е така, тогава би могло да се помисли, дали и характерната за Западна България (за Искърското дефиле и околностите на София) местна порода сиво говедо не е била внесена с

---

²²¹ Вж. за куманското стопанство при Плетнева, С. Печенег, торки и половци, 186–192.

²²² Срв. анализираниите киноними при Golden, P. The Dogs.

проникналите някога в региона печенези и/или кумани? Животните са били държани на целогодишна паша — лете на север, където растителността е била по-свежа, а зиме на юг, където се хранели от изсъхналата полегнала трева, която изравяли с копита под снега. Този „табунен способ в естествени условия“ е позволявал култивирането на издръжлив и млекопороден, но често слабопродуктивен добитък. Производителността се е увеличавала с нарастването на броя на животните в стадото, а не на техните качества, т. е. става въпрос за екстензивно животновъдство, при което е нямало нужда от „подобряване“ на породите. Естествено, най-важно място са заемали табуните с коне и ако се изхожда от засвидетелствания при куманите погребален обичай на полагане на тленните останки заедно с цял кон, то явно куманите са разполагали с достатъчен брой от това първостепенно за номада животно. Плетньова открива в анализирания от нея археологически податки следите от две основни местни породи коне — едната с едра глава и масивни крайници, която изглежда е била използвана и като впрегатна сила, а другата — стройна, тънкокрака, с помалък и по-тесен нос, яздена навярно от „князете“. По някои писмени сведения в Унгария през XIII в. също е имало особена порода кумански коне, различаваща се от останалите. Плетньова отбелязва, че освен с животновъдство (част от) половците са се занимавали също с „полуземеделска“ или изцяло земеделска дейност, развъждайки по-продуктивен млечен добитък и отглеждайки култури като просо, ечемик, пшеница, лук, чесън, пъпеши и дини, чието название в украинския език (*кавун*) се различава от руското (*арбуз*), но съвпада с тюркското обозначение за динята в СС (*саип*)²²³. Якубовски на свой ред смята, че половците в района на Долен Дон и Волга са водели всъщност полуномадски начин на живот²²⁴. Изглежда, земята е била обработвана предимно в

²²³ Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 189.

²²⁴ Греков, Б., А. Якубовский. Злотая орда, с. 21. Още печенезите са разполагали от дясната страна на Днепър с градове, чиито названия, съдържащи стария ирански термин за „град“ (*kath*), са ни предадени от Константин Багрянородни, а според Анна Комнина през XII в. печенезите завзели някои селища и след като се заселили в тях „обработвали земята, сеейки просо и пшеница“. Така са постъпвали и появилите се след тях кумани, а то-

зимните номадски лагери, и то главно от обеднелите представители на общността, които не са могли да си позволят да поддържат собствени големи стада и затова са оставали на място, залавяйки се със земеделски поминък. Това е водело до тяхното трайно усядане, превръщайки временните „зимовища“ в постоянни поселения. След монголската инвазия, когато мигриралите към Унгария и България кумани се озовали в различна среда, с усковряване на обществената диференциация и налагането на феодални отношения се променила и тяхната стопанска структура. Условиата в новите им родини са изключвали номадския начин на живот — поради демографската гъстота стадата са могли да пасат екстензивно само върху по-ограничена територия, а това е стимулирало преминаването към полуномадски форми, за да се стигне до пълното седентаризиране. Съгласно Палоци-Хорват само знатните кумани са обитавали през XIV в. подвижни аули, докато обикновените люде са живеели вече в постоянни станове, занимавайки се със скотовъдство, земеделие и занаяти²²⁵. Нарасналото значение на земеделието увеличило броя на практикува-

---

ва поставя въпроса, доколко т. нар. *късни номади* наистина са били такива и не е ли по-правилно те да бъдат определяни всъщност като *полуномади* или като конни (ездитни) народи с полуномадски бит? В евразийската степ е имало достатъчно условия за запазване на екстензивното животновъдство. Поради липсата на причини, които да накарат пастирските народи да променят структурата на своето стопанство — макар и временно и към образуването на държави от познатия ни седентарен тип. Тяхното усядане е могло да бъде стимулирано само от възприемането на нова култура под влиянието на могъщ съсед (респективно при настаняване на неговата територия) или от някаква природно или социално-политически обусловена невъзможност да се продължи с традиционния начин на живот. Затова и краят на „номадската цивилизация“ в Евразия настъпва сравнително късно — в хода на културната и политическата експанзия на Исляма и Русия към „степта“.

²²⁵ Pálóczi-Hyrváth, A. L'immigration, p. 319. Запазването — макар и временно — на традиционния бит е изисквало повече средства, но то е позволявало на родовата аристокрация да поддържа по-многоброен добитък, да контролира владенията си и да събира данък от своите поданици. По същия начин и циганите *кардараши*, които са съхранили и през XX в. както мобилността си, така и реликти на обичайното право (срв. т. нар. *мешаре*), се самоопределят като „по-чисти“ и „по-висши“ по произход от уседналото ромско население. Някога те са били и по-заможни, излъчвайки от своите среди т. нар. цигански барони и крале. Изглежда, в случая сме изправени пред един и същ феномен — презре- нието на номада към седентарния начин на живот.

шите го номади (в 1453 г. куманите и язигите вече са плащали на краля данък в пшеница, бакла, леща и просо), а това е довело и до стабилизиране на селищата. Така в процеса на усядане куманите са преминали към по-комплексно стопанство, което не се е отличавало съществено от това на околното население. Но дори и през XV—XVI в. сред тях все още е преобладавало екстензивното животновъдство с отглеждане на говеда, свине, овце, кози, кучета, кокошки, гъски и най-вече средни на ръст коне от източен тип²²⁶. Възможно е по аналогичен начин да е протичало и усядането на куманите на Балканите, но с отчитане на регионалните географски особености и променената етнополитическа конюнктура. При това, онези номади, които по-бързо са се адаптирали към седентарната среда, са могли и по-пълно да се интегрират сред местното градско и селско население, образувайки специфични локални етнографски групи, докато други, запазили за по-дълго бита си на трансхуманни животновъди, навярно са се асимилирали в пастирските етнически общности на власи, албанци, каракачани и пр.

Наред с животновъдството и ограниченото земеделие са били практикувани също различни занаяти, свързани с обработката на животинска продукция и изготвянето на предмети за бита — кожуси, ботуши и различни други елементи на облеклото и украсата; седла, юзди и талиги; кожени брони и саби; лъкове, колчани и стрели; номадска посуда, шатри и пр. Съгласно Плетньова занаятчийството при половците все още не е било обособено в отделен отрасъл — то и земеделието са се отделили в хода на интензивното икономическо разслоение, когато са се превърнали в главен поминък на „уседнали в зимовищата бедняци“. Поради липсата на грънчарско колело сред номадите и на термин за „грънчар“ в *СС* тя заключава, че куманите са нямали отделен грънчарски занаят. Според нея глинена посуда е била изготвяна от жените грубо, на ръка, или е била докарвана от съседни страни²²⁷. Специфичните за късните номади „котли с уши“ обаче

²²⁶ Pálóczi-Hyrváth, A. Petschenegen, p. 114.

²²⁷ Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 190.

като че ли противоречат на идеята за „керамичния импорт“. Понякога се предполага, че покореното население и по-специално ясите—алани са произвеждали необходимите занаятчийски изделия, някои от които са могли да бъдат набавяни чрез търговския обмен или посредством трибутарната задълженост на отделни (кримски) градове към „степта“. Изворите споменават и за особени „аварски шлемове“, а в женските погребения са открити метални огледала от източен тип, подобни на изобразените по полонецките „каменни баби“. В Унгария разпространилата се при Ласло Кун „куманска мода“ е включвала не само пищни кожуси, но и копринени одежди, а те били познати на номадите далеч преди монголската инвазия²²⁸. Всичко това подсказва, че редица продукти (предимно луксозни изделия) могли да бъдат придобивани като трибут и чрез набези за плячка, а също благодарение на търговията — двете допълнителни „приходоносни пера“ на номадската икономика. В това отношение ролята на търговията е била доста голяма. Половецките ханове са се опитвали не само да контролират главните търговски маршрути по оста север—юг от и към Русия, пропускайки керваните дори по време на война²²⁹, но

²²⁸ Срв. куманските названия на платове и дрехи от коприна и злато (златец брокат) — *pak, nasič* и пр., анализирани от *Wang, W. Ueber den angeblichen „Introitus natorum et nascitorum“*.

²²⁹ Това са пътищата, по които в Киев са идвали като „гости“ византийски и западни търговци („гречници“ и „латина“). През втората половина на XII в. към тях насочили вниманието си и куманите, които започнали да „пакостят“ в района на Днепровските прагове, възпрепятствайки придвижването на „гречниците“ и „залозниците“ към Русия. Това е принудило руските князе да изпращат в Канев специални отреди за охрана на търговците, а в 1168 (1170) г. те вече открито е трябвало да признаят, че губят контрол над традиционните маршрути, тъй като половците „и Греческий путь изъогимають, и Болыныи и Залозный“. Организираният от Мстислав Изяславич поход в степта е имал за цел и възстановяването на руската доминация в региона. Възниква въпросът защо по онова време куманите са пречели на руската търговия? Дали са извършвали набези за плячка, дали са се стремили към блокиране на приходите на руските князе, или са се опитвали да овладеят пътищата, за да могат сами да имат „данъчна“ изгода? Пархоменко е на мнение, че в средата на XII в. половците са подпомагали като съюзници Чернигов и Суздаль при завладяването на Киев „очевидно като пазар, свързващ търговията между Азия и Европа“. По-късно за конфликта с Копчак и променената политика на черниговските и суздальските князе според него е допринесла борбата на християнските търговци срещу ислямското икономическо проникване в „Полето“ от страната на *кари-китаите*, където по онова време *визир-гурхан* е бил

те са поддържали контакти също на изток с Централна и Средна Азия по северното трасе на „копринения път“, а чрез понтийските градски центрове са участвали в стокообмена и на юг към Византия, Мала Азия и Египет²³⁰. Едва ли обаче те са задоволявали своите потребности само с чужди по произход стоки. Не бихме могли да си представим, че необходимото на куманите метално въоръжение е било изцяло изготвяно от зависими алански майстори, импортирано отвън или придобивано като плячка и/или трибут. В преобладаващата си част то е собствена изработка, дело на самите номади, които още в Азия са познавали ковашкия занаят, доколкото по китайската биография на Субутай кипчаките са били „много опитни“ в работата с кожи и метали. Също и половецките „каменни баби“ със своя специфичен изразен стил са свидетелство за местната „каменоделска“ ваятелна традиция, която е нямала нищо общо със зависими от „степняците“ народи. Това се отнася и до някои елементи на украсата, загатващи за собствено ювелирно изкуство. Както откритите в погребалният обекти, така също и срещаните в тюркския език на СС названия на „професии“

Махмуд-бей. На засилването на миосюлманските търговци се е противопоставил Киев и това е обединило враждуващите почти две десетилетия руски князе (Пархоменко, В. Половцы). Със завладяването на пътищата обаче куманите не прекъсвали търговията, за което свидетелства и летописният разказ от 1184 г. Тогава при големия поход на Святослав Всеволодович руските князе се натъкнали на търговци, благополучно преминали край подготвящите се за сражението половецки отреди („Устретостя гости, идущь протнво себе нсъ Половецъ, и поведоша нмъ яко Половцы стаятъ на Херолк“). Това, че търговията е продължавала въпреки военните сблъсъци, потвърждава извода за „неприкосновеността на търговския керван“ като „най-целесъобразната форма на международните отношения“ по онова време (Якубовский, А. Рассказ, с. 67).

²³⁰ Срв. наблюденията на Расовский, Д. Къ вопросу и Drüll, D. Codex Cumanicus за отбелязаните в СС артикули и за търговските маршрути. Навярно половците са събирали само данък от транзитираните стоки, а с посредническите търговски функции са се занимавали алани, руси, миосюлмани и пр. (Якубовский, А. Рассказ, с. 67). Развитието на занаятчийството и търговията сред номадите изглежда е било стимулирано и от влиянието на градовете в Крим и региона на Волга, както и на тези между Дон и Донец, превърнали се в „княжески“ резиденции на „източните половци“, срв. Греков, Б., А. Якубовский. Злотая орда, с. 20; Федороп-Давыдов, Г. А. Кочевники, с. 148. В Унгария куманите също въстъпвали в подобни отношения с градове и села, край които лагерували (Szeged, Kecskemét, Szabadka и пр.), а това допълнително е стимулирало развитието на тяхната икономика, вж. Pálóczi-Nyrváth, A. L'immigration, p. 332.

(шивачи, ковачи, ботушари, седлари и пр.) с техните инструменти и характерни продукти говорят за обособяването и практикуването сред късните кумани на най-различни занаяти.

Разбира се, преобладаващата част на предметите за бита ще са били изготвяни в рамките на семейството или рода, така както това е ставало и в уседналите прединдустриални общества, в това число и при старите българи, които дори до началото на ХХ в. са продължавали сами да предат вълната, да тъкат платове, козяци и черги, да плетат рогозки, да шият кърпи, престилки и ризи, да зидат селските си къщи, да сковават скамейки, софри и трикраки столчета, да приготвят сирене и колбаси, да правят вино и ракия, т. е. сами да задоволяват — според възможностите си — голяма част от своите материални нужди. Вероятно по същия начин са постъпвали и номадите, прибягвайки само в определени случаи до „услугите“ на лица, специализирани в конкретни занаяти, които са изисквали по-особени познания и практически умения. По сведенията на Рубрук, номадските жени са правели кече (плъст) за покриване на дома, те са разпъвали шатрите, доели са кравите и са произвеждали масло, приготвяли са дрехи и обувки, съшивайки кожата чрез влакна от жили, а мъжете са обработвали кожата „с помощта на сгъстено и солено овче кисело мляко“, пазели са конете и са доели кобилите, приготвяли са кумис и мехове за съхраняването му, стремена, юзди, седла, талиги, лъкове, стрели и пр. Плано Карпини на свой ред пише, че жените, които са умеели да яздат и също носели колчани с лъкове, са шиели кафтани, дрехи, обувки, ботуши и други кожени изделия, а мъжете „нищо не правели, с изключение на стрели“ — те обаче се грижели за стадата, ловували и се упражнявали в стрелба. Явно номадите сами са изготвяли както подвижните си шатри, така и различни предмети „от първа необходимост“. Същевременно в СС са отбелязани „юздари“, „лъкари“, производители на стрели и други названия на „професии“, което говори вече за обособени занаяти. Всичко това е намерило отражение в спецификата на куманския бит.

При своите сезонни миграции куманите са усядали край реки в ежегодни зимовища или в завладените и полуразрушени градо-

ве и укрепления²³¹. Този постоянен жизнен ритъм е рефлексирал върху редица страни на материалната им култура. Трите типа номадски жилища например, както са установени археологически²³², вероятно са били свързани и с различните пунктове на пребиваване в хода на регулярните премествания. От тях неподвижните, издигани върху земята юрти навярно са били разпъвани по местата на летните станове; шатрите с навес или дървените зимовища, които според Плетнева може да са възникнали и под руско влияние, тъй като в *СС* се среща думата *izba* ‘изба, землянка’, ще да са били характерни по-скоро за зимните номадски лагери, а конусовидните палатки („кибитки“ или „вежи“), поставяни върху дву- или четириколесни талиги, „теглени от коне, камили или волове“, ще са служели при придвижванията в степта или при продължителното преселване на цялата общност. Техни изображения откриваме в миниатюрите на някои ръкописи, като в 1907 г. са били разкопани и останките на такава двуколесна талига с диаметър на колелото 1,3 м. През XIII в. Плано Карпини вижда плъстените номадски юрти с отвор отгоре за дима и светлината. Той отбелязва също, че и девойките можели да яздят и „ловко скачат на коня като мъже“, а столетие по-късно Ибн-Батута описва начина, по който са били карани номадските возила. Изворните податки свидетелстват, че те са били използвани и като отбранително средство — разположени сред голото поле в кръг (или в две концентрични окръжности), долепените една до друга талиги са се превръщали в истинска крепост („Wagenburg“), в средата на която се е намирал добитъкът, възрастните, жените и децата, докато войните са оставали да отбиват врага, прикрити във вътрешната полоса. Векове по-късно американските заселници са прилагали същата тактика на защита от връхлиташите индианци, които на свой ред са нападали с похвати (устремна атака, обиколка със стрелба в кръг, мнимо бягство и прегрупиране), характерни за средновековните конни народи, а това само доказва, как по-

²³¹ Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, 190—191.

²³² Срв. Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 203.

добieto в жизнените условия води до преоткриване на сходни поведенчески модели.

Реките не са представлявали сериозна пречка за движението на куманите. Те са били прекосявани през бродове (за това говорят някои топоними), върху ездитните животни или на кожени мехове, натъпкани със слама, дрехи и посуда, и управлявани чрез дървени пръти като салове, или привързвани към опашките на плуващите напред коне²³³. Храната също е съответствала на номадския начин на живот. Тя се е състояла най-вече от месни и млечни продукти, включително сушено месо и кумис от кобилешко мляко. Гардизи отбелязва, че кимаките са се запасявали за зимата с овче, конско и краве сушено месо, а Раби Петахия е описал в XII в. и начинът на приготвянето му. Според него куманите „поставят късчета месо под седлото на ездитния кон и после го погват, докато се изпоти; месото става топло и те го ядат“. Плетнџова, която цитира това известие, смята, че еврейският пътешественик е наблюдавал един често използван от номадите способ, без да може да го разбере. Месото не е било пхвано под седлото на коня (това би наранило неговия гърб), а се е окачвало всъщност на задния лък на самара и е изсъхвало под лъчите на слънцето за дни, ставайки годно за ядене²³⁴. Може да се предполага, че някои характерни за унгарската и българската „кухня“ видове месни изделия (пастърма, създърма, луканка, бабек, суджук) са проникнали в Европа заедно с конните народи. Самата дума „колбас“ е била навярно с кумански произход. Руските летописци съобщават, че половците се хранели с „мърша, хомяци и съсели“.

---

²³³ Срв. информацията на Ибн-Фадлан, Георги Акрополит и Плано Карпини, приведени при Плетнџова, С. Печенези, торки и половци, с. 204. Вж. и съобщенията на Никита Хонят и Никифор Григора за това, че натъпканите със слама кожени чували са били така добре съшити, та в тях не е прониквала и капка вода. Раби Петахия, който около 1170 г. потеглил от Регенбург през Полша, Киевска Русия и Крим към Азия, на свой ред разказва, че жителите на страната Кедар (кипчаките?) „съшиват заедно десет разпънати конски кожи с връв, която се прикрепя по края в кръг; те седат на кожата, разполагайки там талигите и целия си багаж; след това привързват връвта от края на кожата към опашките на конете, които пускат да плават, и така преминават на другия бряг“.

²³⁴ Плетнџова, С. Печенези, торки и половци, с. 204.

В случая под „мърша“ изглежда трябва да се подразбира приготвеното по гореописания начин изсушено месо, притежаващо и поспецифичен дъх, а що се отнася до гризачите, то още Шльоцер е показал, че съселите (лалугерите) са били храна и на унгарските селяни, а хомяци (хамстери) са били консумирани от германците в Силезия и района на Ерфурт²³⁵. Вероятно куманите са знаели да заквасват млякото, ако се съди по сведението на Рубрук за използването му при обработката на кожи. Не е изключено те да са познавали айряна и да са умеели да приготвят характерното за пастирския бит на Балканите (в България, Турция, Гърция) „бяло сирене“ от овче и краве мляко, въпреки че такъв тип продукция изглежда е бил свързан с по-уседнал начин на живот²³⁶. Също и за разпространената само в бившите османски провинции на Европа и владенията на Златната Орда напитка „боза“, чието название има кипчакски (татарски?) произход, явно е била нужна по-голяма степен на седентаризация. С млякото обаче номадите са варили ориз или просо (така Петахия), получавайки обичайното тюркско ястие, „сутляж“ (sütllâç < *тюрк.* süt ‘мляко’), което бе „преоткрито“ в мултикултурната среда на Централна Европа едва през ХХ в. Може би куманите са познавали и други „произведения“ на кулинарното изкуство (пелмени, шишлици), приписвани днес на унаследилите ги татари. Няма сведения за употребата на „хляб“, но наличието в СС на дума за „пекар“ (etmaçî) и свързаните с дейността му названия за „лопата“, „тесто“, „хляб“ и „пещ“ (реç) карат Плетньова да допусне, че куманите са заели пещта и пекарския занаят от русите. Липсата на изворни податки не е аргумент срещу битовата и културната приемственост в „степта“, където,

---

²³⁵ Срв. Schlözer, A. L. Kritische Sammlungen, II, S. 225 (бел. 4).

²³⁶ Този хранителен продукт (сирене, кашкавал) е отбелязан и от Раби Петахия, непосредствено преди да опише начина за сушене на месото: „в страната Кедар не се употребява хляб за храна, но се яде ориз и просо, сварени в мляко, а също мляко и сирене“. Съгласно автора, куманите са дължали доброто си зрение на избягването на солта и консумацията на определени растения: „Куманите нямат общ владетел, а само князе и благородни фамилии. Те живеят в шатри и са надарени с изключително остро зрение, имайки чудесни очи, защото не ядат сол и употребяват някои растения. Те са великолепни стрелци, способни да уцелят птица в полет, като различават предметите на повече от ден разстояние“.

поради запазения в общи линии начин на живот, етническата смяна невинаги е можела да заличи наложилите се в обществената практика елементи. Пример за това ни дава описаният в *СПИ* сън на киевския княз Святослав, в който се откриват скитски мотиви²³⁷. Към него трябва да бъде добавен и съобщеният от Петахия клетвен обред с кумис: „меден съд, имащ формата на човешко лице, се напълва с мляко; пътешественикът и спътникът му пият от него и след това [пomeжду им] никога няма измяна“. Това удивително напомня познатото от *хсиунг-ну*, българи и печенези ритуално пиене от обкован като чаша череп — един древен обичай, достигнал изглежда и до куманите.

Но и военната организация на този народ е унаследила редица традиционни белези, чиито корени се простират далеч назад във времето до първите големи „номадски държави“. Тук спада не само структурирането в две крила, практикувано както при набези, така и при подреждане на войските за бой (преди сблъсъка с унгарците в 1097 г. Боняк разделя силите си на две части от „по 50 на страна“), а и самия „стил“ на воюване. Куманите са използвали лъжливото бягство с устройване на засади, стремителност на атаката и бързо отстъпление, изграждане на отбранителна „крепост“ с разполагане на коли в кръг, в чийто център се е намирал старшият предводител и пр., а всичко това са били похвати, присъщи и на предшестващите ги конни народи. В битката с маджарите Боняк е изпратил напред отряда на Алтун-опа, който, след като обсипал със стрели рицарите, побягнал, увеличайки преследвания го противник в клопка. По този начин е започнало и сражението на княз Игор с половците в 1185 г. Достигайки до р. Суюрлий русите настъпили срещу построените на другия бряг кумани. Против тях изскочил отряд стрелци, но след като пуснали по стрела те не приели боя, а се обърнали в бягство, последвани и от онези половци, които са били „далече“ от реката. Преследваните номади се промъкнали край „вежите“ си, оставяйки ги като плячка, а това забавило русите и ги накарало да ношу-

---

²³⁷ Срв. Толль, Н. О жемчугъ.

ват на място. На разсъмване те се оказали обкръжени от всички страни. Половците не позволили на Игор да си проправи път с конницата към Донец и след тридневни сражения изнемошелите от липсата на вода, от зноя и праха руски войски били сразени. Подобен разгром претърпели и латинските рицари от обединените българо-кумански сили на цар Калоян в битката край Одрин на 15 април 1205 г., така живописно отразена от Никита Хониат. Навярно същата номадска тактика е била използвана и от двете страни в сблъсъка на русите и куманите с монголите при река Калка (Халха) на 31 май (16 юни) 1223 г. Тогава, разбивайки предните татарски отреди, руските князе се впуснали в преследване, довело ги до основните противникови сили. Навярно и половците се опитали да приложат същия похват на привличане на врага чрез лъжливо бягство, защото в разгара на боя те изведнъж свърнали обратно. Било поради несъгласуваност на действията или по някаква друга причина този път маневрата не успяла. Пред връхлиташите кумани русите разбъркали редиците си и сами започнали да отстъпват, улеснявайки монголската победа. Любопитно е, че почти всички руски историци, когато коментират сражението при Калка, говорят за „объркване“ (Погодин) и дори за „предателство и отстъпничество“ (Плетньова) на половците, без да търсят други обяснения за поведението на номадските съюзници. Явно стереотипните нагласи при оценка на руската „отечествена“ история продължават да влияят дори на утвърдените изследователи на номадското минало като Плетньова, която иначе сама описва „развилите се с времето“ при половците „специфичен военен строй и тактика“. Руските извори съдържат информация за това, че край границата на своите земи половците са разполагали „стражи“, по време на война те са „яздели с доспехите“, а пред сражения или при срещите за преговори са се построявали в определен ред. Те често отбелязват също поделянето на номадите на „полкове“ и „копия“ и въоръжението им с лъкове, стрели, саби, брони, копия и знамена. В *СПИ* се споменава за „големите железни пълчища (полкове)“ на куманите, за техните посребрени копия, „аварски шлемове“, бели знамена и червени хоругви. Гордлевски разглежда ролята на белия цвят в алтайския шаманизъм и

отбелязва, че и монголите са имали червени знамена, а думата „хоругва“ се смята за стар монголизъм в руския език, заимстван от конните народи още преди монголската инвазия. Според Плетнъова знамената са служели като емблема на властта на военачалниците и на водачите на отделните родове, а в битката са били използвани за ориентир, към който са се струпвали воините. Тя обяснява огромните за времето размери на номадските войски с обстоятелството, че те са се състояли от целия „въоръжен народ“, а като изхожда от находките в мъжките погребения приема наличието на „лека и тежка кавалерия“ сред куманите. Според нея лековъоръжените стрелци са били по-млади или по-бедни номади, онези, които са разполагали с копие и сабя, са спадали към тежката конница, а още по-богатите и знатни воители са били военачалници (*баатури*) на двата рода войски²³⁸. Както писмените извори, така и археологическите податки, а освен това и някои детайли в костюма на „каменните баби“ свидетелстват за използването от куманите на защитно облекло — на полусферични или конусовидни шлемове от източен тип, на прикрепени с ремъци към гърдите и гърба метални плочки, а също и на изготвени чрез слепването на няколко пласта леки, но здрави кожени „брони“, които са ги предпазвали от пряк удар, без да затрудняват мобилността им. Половците били отлични ездаци, умеещи да стрелят от всяка позиция (включително и назад към преследващия ги враг), при сблъсък си служели майсторски и със сабята — повдигналият се на стремето воин е могъл да сече с много по-голяма сила, отколкото седящият на коня мечоносец, а със стремителността на атаката са предизвиквали смут в редиците на противника. Те представлявали заплахата не само за населението в откритото поле, но и за жителите на укрепените селища. Руските извори съобща-

---

²³⁸ Сръ. Плетнъева, С. Печенеги, торки и половци, с. 197. Групирането се базира на трите основни вида погребения на воини: 1) със или без кон, с останки от лък и върхове на стрели; 2) с оседлан кон с юзди, с копие и останки от лък, стрели и колчан, понякога с останки от сабя и ризница; 3) с оседлан кон с юзди и с богато украсена сбруя, с пълен набор от настъпателни оръжия (пика, сабя, лък и стрели), по правило с ризница и шлем, в отделни случаи оръжието е покрито със сребърен обков, а в могилите са положени скъпи сребърни и златни предмети.

ват за превземането и опожаряването на градове, за тяхното оплячкосване и отвеждане на хората „в плен“. Обикновено това е ставало след дълга обсада, при която са били прекъсвани комуникациите и всякаква възможност за набавяне на хранителни продукти. В 1093 г. половците успели да отбият водата на Торческ, след което градът паднал. Същата тактика те са използвали и при разгрома на княз Игор, попречвайки на русите да стигнат до водата. През XII в. контактът на степта с мюсюлманската Средна Азия е позволил на куманите да се запознаят и със съвременната им военна техника. Те вече са стреляли с „жив огън“ („нещо като барут“ съгласно Погодин, или по-скоро „нефт от Баку“ по мнението на Якубовски)²³⁹, имали са освен това големи лъкове-самострели (арбалети според Расовски, катапултни машини по Плетнева)²⁴⁰, т. е. „шерешери“ в *СПИ* (*šerešir < *перс.* tīr-i šārḡ), които „едва 50 души са можели да опънат“ и които навярно са изстрелвали напълнени с нефт („смага“ в *СПИ*) сферични снаряди. За русите това изглежда са били непознати дотогава технически нововъведения, иначе едва ли летописците биха им обърнали такова голямо внимание. Самата дума *шерешир*, анализирана някога от Мелиорански, а в по-ново време и от Менгес²⁴¹, насочва към военен термин, зает от персите или от средновековен Хорезм. Всичко това подсказва, че куманите по северното Причерноморие са били равностойни противници на русите, като в отделни случаи тяхното „военно дело“ (въоръжение, тактика) дори е превъзхождало това на уседналите им съседи. Не е случайно, че след като издигнатите валове и „засеки“ не се оказали надеждна опора срещу „степта“, седентарните владетели започвали да настаняват по границите си военизирано население, да приемат елементи от въоръжението и тактиката на номадите, да привличат за защита отделни техни групи, както и да използват за нуждите си номадски съюзнически и/или наемни отреди.

---

²³⁹ Срв. Погодинъ, М. Изследования, V, 148—149; Якубовский, А. Рассказ, с. 67.

²⁴⁰ Срв. Rasovskij, D. Les Comans, p. 349; Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 200.

²⁴¹ Срв. Menges, K. H. The Oriental Elements, 70—74.

Продължителните контакти в мир и бран, а към тях трябва да се добавят и династичните брачни съюзи, поради които повечето граничещи със степта държави (Хорезм, Грузия, Русия, Унгария, България и пр.) нерядко са били управлявани от кумански потомци, са довели с времето до интензивен културен обмен, протичал и в двете посоки. Обикновено се набляга на влиянието на седентарния свят за промените в номадските общества, породили постепенното им реорганизиране и залеза на тяхната „цивилизация“. Самите номади обаче са оказвали не по-малко силно влияние върху своите уседнали съседи. От тюркските езици на печенежи, узи и кумани са навлезли редица заемки в руски, украински, унгарски, румънски и български. Те са били посредник за проникването и на неалтайски (ирански) лексеми в Източна Европа, далеч преди тя да попадне в обсега на разпространената с османците и златноорденските татари мюсюлманска култура. Още от времето на хуни, авари и българи конните народи са били важен източник на културни и технически иновации, въвеждайки на континента сложносъставния рефлексен лък, стремето и сабята, елементи на защитното и ежедневно облекло (определен тип шлемове и брони, дългите кожени манта и богато апликираните колани, панталона), на декоративното и ювелирното изкуство, на религиозно-митологичния комплекс, а така също по-особени като стил музика и танц, по-различна календарна система, специфични бойни похвати и ловни практики, характерно светоусещане, бит и манталитет. Следвайки техния „коловоз“ и късните номади са дали своя принос за обогатяване на етнокултурното разнообразие в тази част на континента. Расовски смята, че куманите са „преподали на русите отглеждането на коне“.

За спецификата на куманската материална и духовна култура се съди по някои писмени сведения, по изобразените в илюстрации и върху „каменните баби“ предмети, по археологическите податки и най-вече по разкрития в куманските могили погребален инвентар. Както повечето евразийски пастирски народи така и куманите са полагали своите покойници в кургани — един древен обичай, чиито корени се проследяват хилядолетия пр. Хр. и кой-

то отделни автори приписват на пра-индоевропейците²⁴². Използвани са били също и кургани от по-стари епохи, което нерядко е създавало затруднения при идентификацията на погребенията. Въз основа на материала от проучените до средата на XX в. по Северното Причерноморие 322 кургана Плетнъова обособява 5 групи номадски погребения, като се опитва да ги определи също етнически, отнасяйки находките към печенези, торки, черни клобуки, половци и завоюваното старо европеидно (предимно яско) население в степта. Анализирани от нея 72 кумански комплекса са се отличавали от останалите главно по: 1) наличието на каменни облицовки или на смесени с пръстта камъни в курганния насип; 2) съоръжаването на отделна от човека могилна яма за коня, и най-вече; 3) ориентация на покойния с глава на *изток* с отклонения според годишното време, когато е ставало погребението²⁴³. Отделните случаи на западна ориентация (също в Унгария) биха могли да загатват за смесен етнически произход на населението. Докато в печенежките и торкските могили отляво на човека са били поставяни части на коня (отсечени глава и крака, разположени в анатомичен ред), а при 17,5% от черноклобуцките погребения е открит и цял конски скелет (в 48% от могилите обаче са липсвали останки от кон, както и при мнозинството погребения от петата група), то при куманите конят или частите от тялото му са били полагани в самостоятелна могила. Плетнъова отбелязва, че коне-

²⁴² Срв. например Gimbutas, M. Proto-Indo-European Culture: The Curgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millenia B. C. — In: *Indo-European and Indo-Europeans. Papers Presented at the Third Indo-European Conference at the University of Pennsylvania*, ed. by G. Cardona, H. Hoenigswald and A. Senn. A volume in the Haney Foundation Series. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970, 155—197; Antony, D. W. The „Kurgan culture“, Indo-European origins, and the domestication of the Horse: A reconsideration. — *Current Anthropology*, 27, 1986, 291—313. Вж. също някои възражения към тезата, че курганната култура се е зародила в степта и тя трябвало да се свърже непременно с пра-индоевропейците при Sinor, D. Notes on the Historiography of Inner Asia, I. — *Journal of Asian History*, 7, 1973, 173—206 (на с. 202—204).

²⁴³ Плетнева, С. Печенеги, торки и половци, 173—182. Останалите белези — наличие на покритие над човешката могила и по-сложното устройство на гробовете, изготвени от отделни напречни греди или дъски, а също положението на мъртвия (изпънат на гръб с поставени край тялото ръце), се срещат отчасти при торките и печенезите.

те са били убивани при тържествения помен на покойника, но останките им са били разполагани не до него, а на повърхността на курганите. Тя се позовава на сведението на Рубрук за разпъването в XIII в. на конски кожи над могилата на умрял куманин и посочва запазения до XIX в. обичай на средноазиатските номади да оставят върху гроба на починалия родственик главата, краката и кожата на любимия му кон²⁴⁴. Частична информация за куманския погребален ритуал ни дават и отделни западни извори. Съгласно хрониката на монаха Алберикус от Троя-Фонтен, починалият в 1241 г. хан Йонас, съюзник на латинския император, е бил положен извън стените на Константинопол, понеже не бил кръстен. Заедно с него обаче живи са били погребани също осемте му оръженосци и 26 коня, за да му служат в отвъдното, а над могилата е бил издигнат огромен хълм. Жоанвил на свой ред пресъздава разказ за погребението на знатен куманин — до положеното върху стол украсено тяло на покойника са били доведени най-добрият му кон и най-верният му слуга, който се сбогувал с околните, получавайки от тях „в заем“ злато и сребро, както и „препоръчително писмо“ до първия кумански „крал“. После слугата и конят били отведени в гроба, той бил покрит с дъски, над които са били насипани пръст и камъни, докато се образува голям хълм²⁴⁵.

Разбира се, не всички кумански погребения са били толкова пищни. При някои липсват останки от коне, или вместо тях са били намирани кости на едър рогат добитък, което е свидетелство за социално-икономическата диференциация и промени в погре-

---

²⁴⁴ Плетнева, С. Печенеги, торки и половци, с. 173. По-късно авторката пише, че покойникът е бил погребан заедно с трупа на бойния му кон или с неговото чучело (глава, крака, опашка и кожа, напълнена със слама). Обикновено конят е бил оседлан и с юзди, а умрелият — въоръжен и снабден с отличителни знаци — украшения, котле, запас от храна и пр. След изпълняване на всички ритуали могилата е била засипвана и над нея се съоръжавал земен или каменен курган. Според нея, описаният от Рубрук обред е бил леко видоизменен, но основната идея си оставала: „Куманите насипват голям хълм над покойния... Видях един неотдавна умрял, около когото те закачиха на високи върлини 16 конски кожи, по четири от всяка страна, като поставиха пред него кумис за пиене и месо за ядене, макар и да казваха, че е бил кръстен“. Срв. Плетнева, С. Половци, с. 139.

²⁴⁵ Вж. при Sinor, D. Quelques passages; Pálóczi-Hyrváth, A. Petschenegen, 104—105.

балния обред²⁴⁶. Оставяните в половецките могили сбруя, оръжие и битови предмети са сходни по форма и подбор с тези от черноклобуцките погребения — масивни стремена с широка плоска подложка, извити тънки саби с железен ефес, големи накрайници на стрели и пр. Характерни за куманите били кръглите бронзови огледала, каквито се забелязват и върху изображенията на женските „каменни баби“ и които са имали аналог в Булгар, а така също костните пластинки с богати животински или геометрични орнаменти и завитите като въпросителен знак обици с нанизано накрая мънисто²⁴⁷. Подобен инвентар е бил открит също в могилите на знатните кумани от Унгария (шлем, ризница, върхове на стрели, стремена, сабя и пр.), разположени отделно от гробовете на редовите номади²⁴⁸, които и след християнизацията са запазили връзка с езическите традиции — покойниците им са били полагани с кафтан и шапка, в гробовете на жени са се слагали яйца, спадащи към магията за плодовитост, или кръгли огледала, на които е приписвано апотропеично свойство²⁴⁹. За разлика от южно-руските стели огледалата са били не метални, а стъклени — навярно местно производство. В Унгария нямало следи от покриване на куманските гробове с дъски или греди, от каменна облицовка или смесването на камъни с пръст, от издълбаването на самостоятелна яма за коня. И там обаче е присъствал най-важният признак — *източната* ориентация на покойника, различаваща се от тази при печенезите, торките и произлезлите от тях черни клобуки, които са поставяли своите мъртъвци с глава на запад, както и от могилите на „яската“ група, където тялото е разположено с глава на юг или на север, подобно на погребенията от разпространената в същия регион на Северски Донец по-ранна салтово-маячка култура. Прицак сочи, че източната ориентация е представлявала *вариант на северната*, при която „черното“ е

²⁴⁶ Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 173.

²⁴⁷ Пак там, 173—179.

²⁴⁸ Pálóczi-Hyrváth, A. Situation, 202—205.

²⁴⁹ Пак там, 206—207.

било основният символичен цвят²⁵⁰. Като се присъединява към Плетнъова при определянето за „половецки“ на курганите с камъни в насипа и курганите с източна ориентация на покойника, Фьодоров-Давидов изтъква, че ако през първия период на куманската история (XI в.) те са се срещали по източните краища на степта, то през втория период (XII в.) вече са били разпространени навсякъде чак до Молдавия и „прилежащите райони“. Според него навярно с идването на половците се е появил непознатият преди в Европа обред на погребването на покойника с *цял кон* и на поставянето на коня в *отделна яма*²⁵¹, характерни за третия „предмонголски“ период (края на XII — началото на XIII в.). Авторът свързва увеличеният брой на погребенията без кон и със северна ориентация през четвъртия „златноорденски“ период (XIII—XIV в.) с идването на монгоците²⁵². Сред тях е имало „култ към юга“ за разлика от тюркския „култ към изтока“, поради което покойникът е бил поставян с глава на север, за да „гледа“ на юг, така както торки и печенези са били с глава на запад, за да „гледат“ на изток. Ако тази интерпретация на учения се приложи също към половецките погребения, тогава би могло да се спекулира, дали куманите не са полагали своите мъртви с глава на изток, за да „гледат“ всъщност на запад към залязващото слънце? Тъкмо в тази посока се е намирал „светът на мъртвите“ за редица древни народи, включително за келтите, които са пускали ладията с покойника на запад към Авалон, а това би могло да бъде допълнителен пример за непроучените взаимодействия и за културната приемственост върху територията на Голяма Евразия. Фьодоров-Давидов си обяснява изчезването през XV в. на курганните погребения при куманите не само с разпространението на

²⁵⁰ Pritsak, O. Non-‘Wild’ Polovtsians, p. 1621.

²⁵¹ Палоци-Хорват също отбелязва, че заедно с куманите на запад от Волга се е разпространила една *архаична* форма на конско погребение, при което жребецът е бил полаган изцяло, докато по-ранните степни народи са оставяли кожата с черепа и краката, а остатъка от коня изяждали при заукойната гошавка. Този обичай е свидетелствал за големия брой коне, притежавани от куманите. Срв. Pálóczi-Hyrváth, A. Petschenegen, 103—106.

²⁵² Федоров-Давыдов, Г. А. Кочевники, с. 159.

исляма, но и с трансформацията на самите номади, загубили някогашния етнографски облик. По това време вече е нямало половци—кипчаки в стария смисъл, а татари, казахи, узбеки и пр.²⁵³ Обществено-политическите промени, които настъпили с монголските завоевания, са сложили край и на обичая да се правят „каменни баби“ в чест на предците — може би един от най-оригиналните елементи на половецкото изкуство и култура.

Още Рубрук е описал куманския погребален обред, при който над покойния се натрупвала голяма могила и му се издигала статуя, „обърната с лице на изток и държаща пред пъпа си чаша в ръка“. Половин век по-рано Низами е пресъздал и почитта на номадите към „идолите“, пред които пастирът е полагал овца, а конникът — стрела. За каменни човешки изображения съобщават и по-късните извори, когато статуите са били вече премествани от курганите и поставяни по-близо до пътищата, за да служат като ориентир, или в по-богатите селски имения. Но дори и тогава те са били почитани в някои украински села, били са мити, избелвани и украсявани пред всеки летен църковен празник, била е запазена вярата в мощта им, навярно е продължавало и принасянето на дребни жертви²⁵⁴. Някои статуи са били разположени поединично, а други — в групи от 2 до 20 на едно място. Изследователите смятат, че такива групи са били своеобразни светилища, посветени на култа към предците, като се позовават на откритите следи от жертвени животни (коне, говеда, овце, кучета). В отделни случаи са намирани и човешки кости, загатващи за човешки жертвоприношения. Плетнѐва вижда отзвук от това в руските приказки, където помощникът на Иван Царевич, носещ тюркското име Булат (или Кошчей), загива и се превръща в каменна статуя, но той е можел да бъде съживен, ако върху него се пролеела детска кръв²⁵⁵. Научният интерес към тези обекти се проявява

²⁵³ Федоров-Давыдов, Г. А. Общественный строй.

²⁵⁴ Селяните са ги смятали за вкаменени богатири или за стари божества на плодородието, като към тях се обръщали с молба за помощ и са вярвали, че те могат да наказват престъпленията и в частност кражбата на коне, срв. Плетнѐва, С. Половецкие каменные изваяния, 5—6.

²⁵⁵ Плетнѐва, С. Половецкие каменные изваяния, с. 73.

от края на XVIII в. и те дълго биват приписвани на разни народи (скити, хуни, готи, българи, славяни, фини, угри, татари), преди да се свържат с половците, така както и куманските могили често са били смятани за „татарски“. Оспорвана е била и етимологията на названието „баба“ — от *рус.* баба ‘жена’, *тюрк.* baba ‘баща, предтеча’ и *перс.* pāhlaban ‘богатир, борец, пехливан’ (която дума е залегнала навярно в основата на другото им обозначение — *рус.* балван, извлечено от *узб.* balvan или от *др.тюрк.* balbal). В 1877 г. Бурчаков съпоставя „каменните баби“ с подобните изваяния в Сибир, за да заключи, че куманите са дошли от там. С времето по въпроса се натрупва огромна научна литература. Изследването на древнотюркските каменни изображения от източния край на степта позволява прокарването на паралели, но откроява и специфичните особености на половецките „каменни баби“. Обичаят да се поставят върху могилите *балбали* е съществувал сред много тюркски народи. Понякога фигурките са били от дърво (например при огузите или при по-късните казахи, които при помен са замествали покойния с дървена кукла, облечена в неговите дрехи — сложена сред гостите, тя е била угощавана с храна и напитки)²⁵⁶. По унгарски извори от XVIII—XIX в. дървени фигури е имало някога и в общинските земи на отделни кумански села — те са служели за гранични стълбове²⁵⁷. Корените на това изкуство се откриват в скулптурата на древните тюрки, чиито паметници също изобразявали конкретни покойници. Издигнати от *източната* страна на оградена и павирана квадратна площадка, такива статуи са възпявали представата, че душата на мъртвия е пребивавала известно време сред живите и е взимала участие в заупокойното тържество, преди да се отправи към света на отвъдното при духовете на предците. Но навярно и тюрките са заимствали този обичай от предхождащите ги народи. Във всеки случай иконогра-

²⁵⁶ За този стар казахски обичай споменават Арсланова, Ф., А. Чариков. Каменные изваяния, 230—231. Авторите отбелязват, че килчаките са наричали своите изваяния *sin-taš* ‘каменен образ’ и допускат подобен ритуал да е имало и сред кимеките, които обаче вместо дървена кукла са използвали каменна фигура на човек с чаша в ръка.

²⁵⁷ Pálóczi-Hyrváth, A. Petschenegen, 102—103.

фията на най-разпространения тип изображения — мъже в анфас, държащи в дясната си ръка съд за пиене, като лявата е поставена върху дръжката на меч, сабя или кинжал (с варианти), и представлящи образа на воин, участващ в ритуалното пиршество, се отнася към скитската епоха²⁵⁸. Подобен е откритият в с. Езерово (Алдън) Варненско „каменен идол“ на територията на някогашните севери, откъдето той е бил приписан на славяните²⁵⁹. Изглежда, че най-старите носители на застъпените в тюркския погребален обред представи са били „племената от доскитско и скитско време“²⁶⁰. Произходът на втория тип изваяния, към който се причисляват и половецките — хора, държащи с двете си ръце пред пъпа чаша с кумис или „съд за опияняващото питие haoma“²⁶¹, отвежда също към предтюркската епоха. Прицак вижда в него следи от стара ирано-скитска традиция, но вероятно корените на този обичай са още по-древни, защото подобни изображения се срещат и извън Азия. Сред кимакските антропоморфни стели от този тип се откроява група от 5 фигури, издигнати от *източната* страна на разрушен каменен курган, които са разположени по права линия с лица, обърнати на *изток*²⁶². Комплексът напомня не само древнотюркските (курганът е представлявал *квадратно* по план плоско каменно съоръжение), но и разполаганите в една редица статуи на остров Пасха, на една от които са открити контурно изобразени на корема ръце, държащи съд. Според Шер тази и други отдалечени по време и пространство аналогии са свидетелство за „много древна култова иконография, конвергентно възникнала сред племена, които никога не общували помежду си, но еднакво усърдно почитали своите предци“²⁶³.

²⁵⁸ Св. Шер, Я. Каменные изваяния, 3–5, 25–26, 32–33.

²⁵⁹ Не на последно място и поради аксиоматичното за българската историография отнасяне на северите към славянските племена — Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 66 (обр. 57).

²⁶⁰ Шер, Я. Каменные изваяния, с. 37.

²⁶¹ Така Pritsak, O. Polovcians, p. 372.

²⁶² Арсланова, Ф., А. Чариков. Каменные изваяния, с. 230.

²⁶³ Шер, Я. Каменные изваяния, с. 62.

Половецките „каменни баби“ се открояват от всички подобни изваяния по своя стил и по-прецизната художествена изработка. Те изобразят мъже и жени, представители на родовата върхушка, били са поставяни отделно от могилата на покойника, често са издигани върху кургани от предишни епохи, откъдето е възникнала идеята, че са дело на скитите или датират от бронзовата епоха²⁶⁴. Поради големия брой женски статуи с останки от жертвоприношения се поставя въпросът, дали култът към „каменните баби“ не идва от някакъв по-ранен култ към женското божество?²⁶⁵ Шер отбелязва, че на всички женски фигури от Седморечието личи девическа гръд, откъдето допуска в тях да се крие и образ на девата-прародител²⁶⁶, а с оглед на уникалната половецка „мадона“ от Чернухино (статуя на жена, кърмеща момиченце) Плетнева предполага наличието на останки от матриархат сред куманите²⁶⁷. „Каменните баби“ са били разпространени в същинското „половецко поле“, включително в Крим, Приазовието, Предкавказието и край Волга. Те са липсвали на запад от Днестър в районите, обитавани някога от печенези и узи, както и в Поросието, където са живеели черните клобуки; не са били засвидетелствани също сред дунавските кумани, поради което откритите край Ендже-кьой (с. Златна нива, Царев брод) Шуменско две фи-

²⁶⁴ Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, 209—211.

²⁶⁵ Федоров-Давыдов, Г. Кочевники, с. 191; Арсланова, Ф., А. Чариков. Каменные изваяния, с. 231.

²⁶⁶ Шер, Я. Каменные изваяния, с. 62.

²⁶⁷ Плетнева, С. Женская половецкая статуя, 260—261. Авторката подчертава, че с гръди са били изобразявани и някои мъжки статуи (особено през по-късния период) — гръдта е била символ на сила на родовия покровител, даряващ благополучие и богатство. Култът към семейно-родовия покровител обаче е възникнал в матриархата и по-късно негови елементи се проследяват само при народи със силни останки от матриархат в общественото устройство. Половецките женски погребения с ритуални фигурки на хората, в някои случаи със сбруя, с кости от кон, понякога и с оръжие, а така също сведението, че куманите се женели за „машехи и еърви“ (левират) я кара да се пита, дали сред половците не е била запазена и матрилинейност на родството наред с патрилинейността? Доколкото „каменните баби“ обаче — въпреки канона на изобразяване — са представляли конкретни покойници, едва впоследствие превърнали се в „предци“, то за статуята от Чернухино може да се предложи и съвсем прозаично обяснение (починала майка с дете), без непременно да бъде търсена някаква смислова натовареност.

гури може да са били пренесени там от източните региони²⁶⁸. Сред тях се открояват два основни типа (мъжки, женски) — стоящи, които са изобразявали воини-аристократи, и седящи, представлящи навярно главите на по-богати семейства. Особеност на скулптурите са техните силно скъсени нозе. В това Плетнѐва съзира специален стилистичен похват за постигането на визуален ефект — погледнати отдолу, издигнатите по възвишения статуи биха изглеждали с дълги крака и малка глава, ако имаха нормални размери²⁶⁹. Липсата на лица при 15% от мъжките и 50% от женските „каменни баби“ тя обяснява с евентуалното влияние на исляма, а останките от боя по лицето (червена за устните и черна за веждите, миглите, зениците и мустаците) на една статуя, престояла над 7 столетия в земята, я кара да предполага, че „безликите“ изваяния са били изрисувани. Характерна особеност на мъжките фигури е, че те са без брада, но често с малки, леко завити нагоре мустачки. По подобен начин са били изобразявани също куманите в Унгария, а опитът на папския легат Филип да забрани в 1279 г. на унгарците да стрижат косите си и да бръснат брадите си загатва за елементи на „куманската мода“, възприетата в края на XIII в. от крал Ласло Кун и неговия антураж. Въпреки общия стил на оформяне лицата са индивидуализирани, като някои имат определено портретен характер. В тях се открива една повече или по-малко изразена монголоидност (в общия овал с високи и широки скули, малките носове, пълни устни и тясна или квадратна брадичка), но в отделни случаи са представяни и лица на хора с извити вежди, големи очи и тънки гърбави носове, както в персийските миниатюри²⁷⁰. Това е допълнителен белег за смесения етнически състав на половците. Друг етнографски признак навярно се открива в мъжката прическа — с бръсната глава или със сплетена на плитки коса. Първият обичай (познат и при унгарските кумани) е засвидетелстван по „каменни баби“ на лукоморските, приморско-

²⁶⁸ Плетнѐва, С. Половецките каменни изваяния, с. 13.

²⁶⁹ Пак там, с. 55.

²⁷⁰ Пак там, 57—58.

приазовските, предкавказките и поволжките половци, а плитките (така характерни за аварите, древните тюрки и някои по-късни монголски народи) са преобладавали сред останалите групи²⁷¹.

Разнообразието в украсата и костюма на „каменните баби“ е свидетелство за това, че сред отделните племена е течал процес на оформяне на местни етнографски признаци, понякога нарушаван от хода на събитията, докато монголската инвазия не прекъсна съвсем образуването на локални варианти на половецката култура. Тези скулптурни изображения са прекрасен извор за изучаване на куманския „костюм“, защото покойниците са били изпращани със своето традиционно облекло и всички необходими за откъсания свят предмети — шлемове, шапки, нагръдни ремъци с токи, саби, лъкове, колчани, камшици, ножове, точила, торбички, гребени и огледала, обици, огърлици, колиета и гривни, в отделни случаи — кука, шило, музикален инструмент и пр. Много от тях присъстват в куманския погребален инвентар. Комбинирайки тези податки с информацията от писмените извори и илюстрациите в някои ръкописи, Плетньова и Палоци-Хорват са възстановили в общи линии спецификата на номадското облекло. Обикновено мъжете са били изобразявани с конусовиден или полусферичен шлем със защитна лента за челото или с две кръстосани ленти, както при стегнатите в метални обръчи тюркски кожени шлемове. Кожени калпаци и шапки от кече почти не се срещат по каменните статуи, но някои миниатюри представят кумани с дълги конусовидни шапки и повдигнати от двете страни периферии, напomniaщи монголските шапки и „будьоновките“ (sic!) от времето на болшевишката революция. Възможно е те да са били сходни с рядко изобразяваните върху „каменните баби“ островърхи качул-

---

²⁷¹ Плетнева, С. Половецкие каменные изваяния, 33—34. При това статуи с една дълга плитка са открити главно в района на волжките половци (отчасти в днепровската, донската, приморско-приазовската и предкавказката групи); такива с *три разделени* плитки — в земите на донските и днепровските половци (от този тип е също намерената край Ендже мъжка фигура, което би могло да послужи като допълнителен ориентир при свързването на българските изображения с конкретни кумански групи), а *три съединени* при врата плитки са били характерни за донските, долноволжските и кримските половци.

ки („башлъци“), плътно обхващащи главата²⁷². По-сложни и по-разнообразни са шапките на куманските жени, които Плетнџова е разпределила в шест типа — най-често високи конични шапки със или без широка остра козирка, както и близки по форма капишони, покриващи ушите и тила, но така също забрадки, различни плоски бонета и пр., към които с помощта на токи са прикрепени падащи назад воали. Основен елемент в куманското облекло е стигащият до коленете и затворен в средата кафтан, еднакво носен от мъжете и жените. Той напомня разпространените в степта през V—X в. къси кожени жакети, но по форма и дължина е бил близък до кожусите на средновековната българска аристокрация²⁷³. Кафтаните са били с кръгли или триъгълни яки, гарнирани с лента, каквато се вижда в горната част на ръкава и по бордюра на полите. Понякога лентата е с геометрични орнаменти, загатващи за бродерия (ширити) или апликация от кожа и плат, като по правило женските кафтани били по-пищно декорирани. Към кръста кафтаните са били пристягани с колан, на който са закачвали елементи на въоръжението и разни предмети. В изображенията на кумани от Унгария също присъстват стегнати в талията с колан кафтани, за които се предполага да са били от коприна²⁷⁴. Под тях гърдите на мъжете са били покрити с два, а гърба — с един до два диска, прикрепени с ремъци за рамото и под мишниците. Техни съответствия са намерени в полонецките гробове, по наскални изображения от Алтай и по стенни рисунки от градските руини в басейна на Тарим. Предполага се, че дисковете, прикриващи гърдите, са били прикрепяни към бронята. Женските изображения се

---

²⁷² Плетнџова, С. Половецкие каменные изваяния, с. 34. С качулати шапки и напречно поставени саби са описани „черните кумани“ в албански епични песни от района на Косово, срв. Schütz, I. Des „comans noirs“, p. 198.

²⁷³ Така Pálóczi-Hyrváth, A. Le costume, p. 405. Навярно под куманско влияние подобно облекло се е разпространило през XIV в. също сред руси, рутени и поляци, в Унгария, Влахия и Молдавия.

²⁷⁴ Pálóczi-Hyrváth, A. Le costume, p. 410 и сл. Кафтаните са се затваряли наляво (тюркски вариант) или надясно (както при монголите), били са стягани в кръста с кожен колан или широк пояс от коприна и — подобно на островърхите кумански шапки — са били богато декорирани.

открояват не само с характерната си украса (токи, във вид на ромбове, квадрати и триъгълници, с които се закрепяли воалите; извити като овчи рога полудъги, обрамчващи лицето на статуята и съответстващи на откритите в могилите халки, нанизани на плъстени цилиндри; ленти, шнурове и обици; огърлици, гривни медальони, подробно систематизирани от Плетнѐва)²⁷⁵, но също с блузите и широките поли, проличаващи под кафтана. Понякога и жените са носели кожени „гащи“ подобно на мъжете (една женска „каменна баба“ е в пълно бойно снаряжение), а и Рубрук отбелязва, че те са умеели да правят „шалвари от кожа“. За Плетнѐва това са били по-скоро един вид кожени чорапи, а според Палоци-Хорват — „бухнали панталони“, спадащи към аксесора на костюма от този вид²⁷⁶. Тесните и високи над коленете кумански ботуши с извити полукръгли или заострени наколенници са били прикрепяни за колана с помощта на ремъци. Женските ботуши са били със същата форма (и навярно от същия материал), но при тях, за разлика от мъжките, ремъците са останали скрити в изображенията.

Възникнали в дълбоката древност във връзка с универсалния култ към предците, половецките „каменните баби“ са изобразявали вече конкретни прадеди (baba) — предводители на рода и глави на богатите семейства, т. е. видни мъже и жени, представители на родовата аристокрация. И ако първоначално държаният с две ръце пред пъпа съд може да е символизирал и събраната на едно място *жизнена сила* (тъкмо там се намира една от най-важните „чакри“, контролираща жизнената енергия *чи*), по-късно той е започнал да бъде интерпретиран като чаша с *хаома* при иранците или с *кумис* при тюркските номади, преди неговата семантика да бъде напълно забравена. По същия начин и при „каменните баби“ култът към женското божество и предците се е бил трансформирал в култ към вождовете-предци. С монголските завоевания изчезва обичаят да се ваят фигури в памет на покойния. Това обаче

²⁷⁵ Плетнѐва, С. Половецкие каменные изваяния, 38—47.

²⁷⁶ Плетнѐва, С. Половецкие каменные изваяния, 36—37; Pálóczi-Hyrváth, A. Le costume, p. 405.

се обяснява не само с последвалото разпространение на исляма, но също с радикалните общественно-политически промени, настъпили в степта. С обръщане на пластове и отстраняване на куманската аристокрация (избита, прогонена и асимилирана) „каменни баби“ просто е нямало повече на кого да бъдат издигани.

В религиозния свят на куманите освен култът към предците се откриват елементи и от други, характерни за евразийските номади духовни практики и представи — най-вече шаманизъм, тотемизъм и вярата в онази безлична небесна сила, определяна обикновено като „тенгризъм“. Това е накарало Татишчев да отбележи, че „законът им е бил езичеството“, а то се е проявявало във всички области на социалните взаимоотношения, бита и „модата“, духовната култура, изкуството и обичайното право. Има податки за съществуването на левират при куманите, които са взимали жените на покойни бащи и братя („*понимають мачехы своя и ятровы*“) и за практикуването на кръвно отмъщение („*Половцы законъ держать отецъ своихъ крови проливати, а хваляшүся о семъ*“). Кончак е могъл да мобилизира огромни степни сили и защото е обявил похода си срещу Русия като „мъст“ за хан Боняк. При кражба се е прилагало „компенсаторното право“, ако се съди по информацията на Ибн-Батута за кипчаките — онзи, при когото се намерел откраднат кон, е трябвало да го върне на стопанина, възмездявайки го с 9 свои коне; ако не можел, тогава му се отнемало детето, а ако е нямал деца, го заколвали²⁷⁷. С тотемизма вероятно са свързани част от остеологичните находки в близост до каменните изваяния, загатващи за жертвоприношения на говеда и кучета — двете основни животни, от които са извличали своя произход повечето тюркски народи. Немалко кумански лични и племенни имена също насочват към почитането на бика, овена, кучето, вълка, лебеда, змията. За полагането на кръвна клетва с

---

²⁷⁷ Сrv. при Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 196, където е посочен подобен обичай и сред бурятите, при които крадецът е бил длъжен да добави 7 свои коне. Изглежда практиката е била елемент на унаследеното обичайно право, защото вярата, че „каменните баби“ могли да накажат конекрадеца, се е запазила до късно (Плетнева, С. Половецкие каменные изваяния, с. 6).

посичането на куче съобщава Жоанвил — контрагентите са смели капки от кръвта си с вода и вино в сребърна купа (дали тя не е имала череповидна форма?), отпили от нея и така станали „кръвни братя“. След това между рицарите и куманите е било пуснато куче и те го съсекли с думите, че такава ще бъде участта на всеки, който измени на клетвата. Подобна церемония е засвидетелствана в 1247 г. при сватбата на бъдещия унгарски крал Стефан V с куманската принцеса Елизабет. Явно при куманите, подобно на други конни народи (включително и прабългарите) кучето и вълкът са играели специална роля. През 1097 г. хан Боняк е постигнал победата си над угрите с „вълшебство“, предварително призовавайки вълците (като „духове“ на предците?) с един колкото тотемистичен, толкова и шаманистичен похват. Неслучайно той е бил наречен „шелудив“ (келяв, крастав) в украинския фолклор — не само като презрителен израз, както често се интерпретира, но и защото е притежавал по-особени сили, подобно на родения с магия полоцки княз Всеслав, който, съгласно *СПИ*, е бродел нощем като вълк докато пропеели първите петли. Разглеждайки въпроса за тюркския шаманистичен и/или тотемистичен вълк (boz kurt), Гордлевски отбелязва, че и при европейците е съществувала идеята за „свещения вълк“ (срещата с вълк се е смятала за добра поличба), за вълк „оборотень“ (таласъм, върколак, Werwolf) и за магьосници, които нощем са се превръщали във вълци. Рашони на свой ред припомня, че волжките българи и казанските татари смятали вълчия вой за добро предзнаменование. В епизода с Боняк обаче, както и при клетвеното съсичане на куче, проличава също практикуването от куманите на имитативна магия. Това, че Севенч Бонякович е искал да забие меч в Киевските порти, е не само желание да последва примера на баща си. С нараняването на уязвима част от нещо се е вярвало, че се постига надмощие над целостта — едно имитативно магическо действие, засвидетелствано при обсадата на Цариград от кан Крум (813). Шаманизмът и магията взаимно са се допълвали. Според представите на степните народи шаманите са можели да се превръщат във вълци (срв. и сведението на Лиудпранд за Симеоновия син Боян). Те са умеели да изпаднат в транс, при кой-

то са „пътували“ до отвъдния свят, осъществявайки връзка с подземните и небесните духове, с чиято помощ лекували, врачували и правели магии. Съгласно Плано Карпини, куманите са наричали главния си бог *Кам*, а това название (*qam*) е обичайното алтайско обозначение за „шаман“. Плетньова посочва, че то лежи в основата на рус. камлание ‘врачуване’²⁷⁸, отглаголно съществително на рус. камлать ‘шаманувам, гадая, врачувам’, което на свой ред е тюркска заемка от *чагат*. *kamla-tak* (в същото значение)²⁷⁹. Думата се среща в *СС* при глосите *qamliq et-* ‘чародействам, предсказвам, гадая’ и *qam qatun* ‘шаманка, магьосница, вълшебница’. Не е ясно, дали шаманите са образували своеобразна „жреческа прослойка“ при половците, както предполага Плетньова. Рубрук ги е смятал за монголски свещеници и затова не дава тяхното куманско име. Сред тюркските каменни изваяния се срещат и такива, държащи птица в дясната ръка. Шер ги е обособил в отделна група, защото смята, че те са имали по-особена семантика, но поради липса на достоверни сведения не я разглежда. Възможно е обаче тъкмо те да са били посветени на „жреците“ — подобно изображение на шаман с птица (петел?) е открито върху керемидата от с. Мадара, Шуменско. С шаманистичните представи и магиите са свързани някои обекти от куманския погребален инвентар, изобразени също върху статуите — най-вече огледалата и острите режещи предмети, а така също други амулети, които е трябвало да предпазват носителя от злите сили. Тук навярно следва да се отнесе и бялата хоругва, която княз Игор е завладял като плячка, доколкото белият цвят е бил символът на небесните сили, а самата дума *хоругъ* се извлича от *монг.* *agango* ‘подложка или пиедестал, обкръжен от страни с четири върлини’, което придава шаманистичен оттенък и на съобщения от Рубрук погребален обичай да бъдат провесвани конски кожи на високи стълбове, издигнати по четирите страни на могилата. Следи от тези стари вярвания и обичаи са се запазили дълго, след като ку-

²⁷⁸ Плетнева, С. Половцы, с. 138.

²⁷⁹ Фасмер., М. Этимологический словарь, II, с. 175.

маните са били християнизирани. В Унгария те продължавали да бръснат главите си — унгарците са се присмивали, че главите им приличали на „незрели тикви“, а духовенството е виждало в това проява на идолопоклоничество. Още през 1234 г. папа Григорий IX пише до Бела IV, че в „куманската епископия“ католиците били застрашени от отстъпничество. Рашони търси обяснение за това във влиянието на гръко-православната църква, с чиито „примитивни“ отношения куманският шаманизъм е могъл да се сработи — тъкмо тя изиграла значителна роля за претопяването на номадите в *Кумания*. Той се позовава обаче и на сведенията на италианския епископ Бандинос, който в 1648 г. обиколил Молдавия и е описал не само почитта на местните жители към „магьосниците“, но и навика на молдавските попове да изпаднат в транс по начина, по който алтайските шамани са стигали до екстаз. Явно покръстването и приемането на исляма не заличавали напълно старите „езически“ обичаи, които — както и навсякъде по света — са продължавали да битуват в народната вяра, придобивайки само по-различна обвивка.

Куманите били изложени на влиянията на големите световни религии, още преди да се сблъскат с монголската инвазия. Съгласно Марвази куните са били християни—несторианци, но липсват данни, че и европейските кумани са познавали сирийската догма за богочовешката природа на Исус. Палоци-Хорват допуска някои ханове да са търпели активността на несторианските мисионери, както е било обичайно за степните номади, но без да да бъдат покръстени. Несторианската пропаганда е действала сред вътрешноазиатските народи, включително сред найманите и кераитите, които са приели християнството в самото начало на XI в., а също сред други тюрко- и монголезични племена (меркити, ойрати), обединени в XIII в. от Чингиз-хан, така щото поне част от нахлулите в Предна Азия и Източна Европа монголо-татари били в конфесионално отношение несторианци. Възможно е неясни следи от тюркското (уйгурското?) несторианство да са се съхранили и сред куманите-кипчаки, но без да бъдат от решаващо значение за техния духовен свят. Същото се отнася до манихейството и будизма, с които номадите са могли да се запоз-

наят в Централна Азия. Моллова смята, че е открила такива податки при някои глоси от тюркския език на СС²⁸⁰. Сведенията на мюсюлманските автори, че кипчаките „се занимават с астрология, ползват се от показанията на звездите и им се кланят“²⁸¹, или, че те „се кланят на звездите, вярват в небесните влияния и се отдават на изучаването на астрологията“²⁸², сочат както към съществуващото и сред предходните конни народи (*хсиунг-ну*, българите) почитане на небесните светила, така и към по-стари религиозни влияния. През XIX в. Василевски подчертава връзката на преселените в България манихеи (павликяните в Пловдивско и „появилите се редом с тях богомили“) не само с печенезите, но и с куманите, като допуска те да са донесли „повече или по-малко тъмни спомени и повече или по-малко изопачени откъси от учението на Мани“. От съобщението за почитането на звездите той заключава, че куманите още „пазели преданията на ‘сабеизма’, откъдето се смята, манихейството да е заимствало основните си принципи“, а името на Боняк в неговото византийско пресъздаване (*Μανιάκ*) съпоставя с това на согдийския княз от VI в. Маниах (или Маниак). Столетие по-късно и Прицак пише, че сред половците е имало поклонници на манихейството и несторианския тип християнство, като аналогично интерпретира антропонима *Вопѣак* (< *Мани-ах* ‘брат [последовател] на Мани’)²⁸³. В Средна Азия, особено по границите на Хорезм, куманите-кипчаки отрано са влезли в контакт и с мюсюлманската култура, при което сред тях е започнал да бъде разпространяван тюркският вариант на исляма — било чрез посредничеството на мюсюлмански търговци, или в резултат на стопанските и политическите връзки на номадите с отделни градски центрове. Това е позволило на Кончак да доведе със себе си „бесурманин“ (мюсюлманин), който е стрелял с „жив огън“. Според Пархоменко в основата на конфликта с половецкия

²⁸⁰ Mollova, M. *Codex Cumanicus, le bouddhisme et le turk oriental*, Mollova, M. *Nouveaux cftés dйvoilйs du Codex Cumanicus* и др.

²⁸¹ Срв. Абу-л-Феда при Плетнева, С. Половцы, с. 33.

²⁸² Ибн-Саид при Васильевскій, В. Византия и печенъги, с. 152.

²⁸³ Прицак, О. Половци, с. 117; Pritsak, O. *Polovcians*, p. 372.

хан навярно е лежала и съпротивата на християнските търговци срещу мюсюлманското икономическо проникване, а то не е могло да не повлияе на транзитиращата го номадска култура. В района на Ози (Днепър) борбата за надмощие е била така продължителна, че половците са започнали да смятат столицата на оспорваната територия (Menkermän 'големия град', както те са наричали Киев) за центъра на своя свят²⁸⁴. От кореспонденцията на папската курия с францисканските братя в Унгария проличава, че вероятно и там част от куманите са познавали исляма (те са определяни в писмата като „Hysmaelitae“ или „Sagracenos vel Ismahelitas“), докато друга част е продължавала да обхваща езичници-шаманисти (Pagani). Татищев допуска някои половци да са усвоили исляма от волжките българи и препраща към срещани сред куманите арабски антропоними, но навярно пътищата на разпространение на тази световна религия в „Кипчакската степ“ са били далеч по-разнообразни. За Ръослер бръсненето на главата е „общ мюсюлмански обичай“, но и доста подходящ за „природата на някои климати“. Тюркският език на СС изобилства с арабо-персийски мюсюлмански елементи както при отделни термини, така също в подреждането на дните от седмицата и в названията на някои кумански месеци, а тези елементи според Блау са били донесени от куманите заедно с исляма от Туркестан, по начина, по който и българите са „пренесли исляма от горна Волга към Дунав“. Всичко това повишава значението на мюсюлманското проникване. В „Половецкото поле“ обаче религията на Пророка е завоювала трайни успехи едва в Златноорденския период. След като хан Берке (1257—1266) приел исляма, последван от представители на монголския елит, новата вяра се е наложила с времето и сред по-нисшите слоеве на населението, включително сред потомците на яси и половци, така че за формираните от XV в. кипчакски нации и за жителите на Северен Кавказ ислямът се е превърнал в един от главните идентификационни белези. В предходната епоха той се е просмуквал сред отделни

²⁸⁴ Така Bruce Boswell, A. The Kipchak Turks, p. 72.

(източни) кипчакски групи, но едва ли е играел и на запад такава голяма роля, каквато му приписват някои автори.

При своята миграция към Европа куманите са се запознали в Северното Причерноморие и с елементи на двете други, по-ранни световни религии, отвеждащи към общия произход от Авраам. В близост до някогашните хазарски земи и по Кримско-Азовското крайбрежие те са могли да попаднат под влиянието на юдаизма, отчасти приемайки в XII в. неговия карейски (караитски) вариант. Като потомци на това юдаизирано население се смятат *караимите*, преселени от Крим в средата на следващото столетие към Галич и Львов, за да се озоват през XIV—XV в. и на северозапад в района на Луцк и Троки. Много по-голямо въздействие върху *Кумания* обаче са оказали източното православие и католицизмът, което е напълно обяснимо предвид християнското обкръжение на западния край на степта. Плетнъова е на мнение, че интензивната християнизация на номадите е започнала от XII в. под непосредственото влияние на духовния център на Русия — Киевско-Печорския манастир/лавра²⁸⁵, откъдето са запазени сведения за покръстването на цели половецки родове (срв. *Жития черноризца Никона и Сказание о пленном Половчине*). Логично е тъкмо в Русия да бъде търсен основният източник за разпространение на християнството в степта — не само в резултат на монашеската дейност, но и с оглед на честите брачни съюзи между различните ханове и князе, а също на евентуалното влияние на преселеното или забягнало в степта руско население. Но навярно и в този случай — както и при исляма — е имало повече пътища, по които християнството е достигало „Полето“. Расовски допуска куманите да са „приели кръщението“ в Херсон на Крим, вярвайки, че хановете може да са получили своите ортодоксални имена както под руско, така и под византийско влияние, тъй като една част от свързаните с християнския култ тюркски глоси в *СС* са били директно заети от гръцки²⁸⁶. Вашари на свой ред установява източноправо-

²⁸⁵ Плетнева, С. Печенеги, торки и половцы, с. 205; Плетнева, С. Половцы, с. 143.

²⁸⁶ Rasovskij, D. Les Comans, p. 351.

славни кумани и татари в Судак, които през XIII—XIV в. са се намирали в процес на грецизиране²⁸⁷. Изглежда, че и част от заселените на Балканите тюркски номади са останали задълго под духовната „опека“ на Цариград, което, наред с други фактори, е породило по-различната групова идентичност, довела до феномена „гагаузи“, докато други са се асимилирали езиково в българската, влашката, албанската, сръбската и гръцката етническа среда. Един трети „радиационен“ център на християнството е бил Кавказ и по-специално Грузия — още при съставянето на *СПИ* е съществувал „значителен християнски елемент край Дон“ и Попов се колебае да определи, дали той се е дължал на влиянието на Русия, или „по-вероятно“ на християнските страни на Кавказ?²⁸⁸ По-късно Голден също набляга на ролята на грузинския „контакт“ за настъпилите в куманското общество промени. В другия край на степта Унгария на свой ред е била не само своеобразен „Boiling Pot“ за усмиряване на последователните миграционни вълни, но и стожер на Западната църква, откъдето сред номадите е прониквала римо-католическата пропаганда. Тя е била активизирана в навечерието на монголската инвазия — по някои сведения доминиканците са изпратили в 1221 г. мисионери до куманите. Пред татарския натиск номадски групи се изтеглили към Русия и Унгария, приемайки християнството, за да си осигурят съответната закрила. Руските летописи отбелязват, че в 1224 г. така е постъпил половецкият хан Бастий, а през 1227 г. Гранският архиепископ Роберт успял да покръсти в присъствието на престолонаследника Бела IV заселилия се в Молдавия „четвърти кумански княз“ Borz (Borč, Burč ~ Burğ?) заедно с 15 000 номади, за които е било създадено отделно епископство с център в Милков²⁸⁹.

²⁸⁷ Vásáry, I. *Orthodox Christian Qumans*.

²⁸⁸ Попов, А. Кыпчаки, 105 (бел. 1).

²⁸⁹ Срв. Mikecs, L. *Ursprung*, p. 267. Според различни автори това е станало през 1227—1228 или 1229 г. За пръв кумански епископ е бил определен в 1228 г. минорита Дитрих (Schlözner, A. L. *Kritische Sammlungen*, II, S. 499, 507) или Теодорих (Bang, W. *Beiträge zur Kritik*, 32—38). В 1234 г. папа Григорий IX се оплаква на младия крал Бела IV, че в района на Милков е живееел „народ, наречен власи“ и някои унгарци и „тевтонци“ от унгарското кралство са отивали там, приемали православие и ставали „с власите един

Когато десетина години по-късно Унгария приютила и куманите на хан Котян (Kuthen) папа Григорий IX наредил с була от 11 септември 1239 г. те да бъдат покръстени. Изискването за християнизация на „куманите“ се повтаря редовно до края на XIV в., адресирано най-вече до францисканските и доминиканските монаси²⁹⁰. На 19 април 1258 г. папа Александър IV изпратил францискански мисионери и в Златната орда — 2 години след това те основали своя „кустодия“ в Сарай²⁹¹. Не е ясно до каква степен католицизмът е имал успехи сред жителите на степта, където е бил в конкуренция с източното православие и с настъпващия ислям, но на дейността на неговите представители дължим СС. В Унгария от втората половина на XIV в. е започнало изграждането на църкви при постоянните номадски лагери, което ги е превърнало в селища²⁹², но и там процесът на християнизация е приключил значително по-късно, към 1410 г. В началото на протестантското движение кумани и яси преминали към калвинизма, не на последно място и поради съпротивата срещу натиска на Католическата църква. Куманите останали протестанти и след като в хода на Контрареформацията ясите се завърнали към старата вяра, а това се дължи не само на различното териториално разпределение, но вероятно и на отделни етнокултурни особености, залегнали в груповата им идентичност по време на интеграцията. С времето те били изцяло маджаризирани, така както други групи на север от Дунав са се влели в румънската народност, а неприелите исляма половци са „станали“ украинци и/или руси.

Етническата асимилация на бившите „господари на степта“ не е изненадва. Тя не е свързана с податливостта на номадската култура към външни влияния, нито е била прекалено бърза —

народ“, поради което католиците са застрашени от отстъпничество. (Rásonyi, L. *Valachoturcica*, 69). Епископството е било заличено при татарското нападение в 1241 г., когато сградите му са били разрушени, а между 90 и 190 доминикански братя били избити.

²⁹⁰ Drüll, D. *Codex Cumanicus*, p. 129.

²⁹¹ Spuler, B. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland 1223—1502*. Wiesbaden, ²1965, S. 233.

²⁹² Pálóczi-Hyrváth, A. *Situation*, p. 205.

всъщност това е и тайната на нейния успех, превърнал разпръснатите из четирите посоки на света кумански потомци в унгарци, румънци и молдавци, българи, македонци и сърби, албанци и гърци, гагаузи, украинци и руси, грузинци и дагестанци, кумики и карачайци, татари, казахи и дори араби. Тяхната съдба показва как при нееднаквите условия на живот, породени от различна географска, икономическа и културна среда, езиково обкръжение и професионална принадлежност, една етническа общност (колкото и нехомогенна, все пак съществувала) може да бъде разбита на несвързани помежду си елементи. През XV—XVI в. наследниците на куманите-кипчаки вече нямали нищо общо със своите предци. Римо-католиците са били станали унгарци, православните според „майчиния“ си език са се смятали за славяни (руси, българи), власи или гърци, а мюсюлманите били определяни най-общо като татари. По време на половците обаче влиянията на християнството и исляма не са били така силни, че да катализират онези етнодиференциращи и етноконсолидиращи процеси, които да изменят основно съдържанието на номадската култура. Напротив, тя е била достатъчно устойчива и способна да въздейства както върху културата на руските славяни, така и на техния управляващ елит, сред който е възникнала една своеобразна „варварска мода, подобна на тази, каквато внесли куманите в Унгария, или хуните и други конни народи — във Византия“²⁹³.

Половците не са притежавали собствена строителна традиция (при водения от тях начин на живот тя не им е била необходимо), но с уменията си в отглеждането на коне, с ковашкото изкуство и с костно-резбарския си занаят те са повлияли на руската материална култура във въоръжението, конските такъми, предметите за лична украса и пр. Нищо не се знае за традиционната номадска медицина. Това е още едно „бяло поле“, което чака своите изследователи. Но от споменаването на билката или тревата („зелъе“) на име „евшан“, която подбудила хан Отрок да закопнее да се върне в степта, може да се съди, че половците са познавали

---

²⁹³ Така Расовский, Д. О роли, 108—109.

(и използвали) свойствата на някои растения, така както и отделни животински продукти, които са им служели за лечебни нужди. Естествено, борбата с болестите и причиняващите ги лоши духове е спадала към „задълженията“ на шамана, който е притежавал и съответните знахарски умения. За зарастването на прорезни рани и при други по-обикновени случаи обаче номадите ще са се справяли сами и навярно тези им познания са обогатили „народната медицина“ в съседните уседнали общества. На начина на живот е отговарял и сезонният кумански календар, доколкото той е бил възстановен от Базен и Моллова въз основа на записва му в СС. Някои податки подсказват, че подобна система на отчитане на времето е съществувала и при други пастирски народи, а това поставя въпроса за търсенето на паралели и установяването на един общ модел, който да се съпостави с „народните календари“ на дохристиянските и домюсюлманските аграрни общества. СС не дава информация, от която да се разбере, дали и доколко куманите са познавали широко разпространения в степта Дванадесетгодишен животински цикъл. Базен категорично отхвърля тази възможност, но Лигети е на мнение, че преценката на френския тюрколог е била „твърде прибързана“²⁹⁴. Куманите са били „безписмен народ“ и това е в унисон с нивото на тяхното политическо, стопанско и културно развитие, доколкото писмеността възниква в отговор на осъзнатата необходимост от запазване на информация за нуждите на религиозния култ, за търговско-икономическите цели, за прослава подвизите на владетеля, за административане на комплексното общество. Важна роля при това играе „общата“ му конфесионална принадлежност, тъй като религия и писменост вървят „ръка за ръка“, поради което юдеите си служат с иврит; мюсюлманите — с арабица, католиците и протестантите — с латиница, източноправославните — с кирилица или с гръцкото, арменското, грузинското, сирийското и пр. писма, водещи общия си произход от арамейския шрифт. В „Половецкото поле“ обаче куманите са нямали нужда от писменост ни с оглед на външнопо-

---

²⁹⁴ Ligeti, L. Prolegomena, 11–12 (бел. 16).

литическите си контакти, нито във „вътрешен“ план. Не е изключено те да са познавали някои руноподобни знаци (може би това е накарало Ерчин да им припише надписите от два пръстена, които разглежда заедно с тези върху прочутата дъсчица от Талас и съкровището от Надъ-Сент Миклош), но едва ли са ги използвали за нещо друго, освен във функцията им на *тамги*, каквито срещаме в употреба при по-късните татари, казахи и узбеки. За отсъствието на писменост се съди и по *СС*. Там има латински глоси, отнасящи се до книга, буква, хартия, мастило и пр. (срв. „Scriba“ в *СС* 44г 3—13), но не са отбелязани техните персийски и тюркски съответствия. Половците са предавали информацията на разстояние по устен път чрез пратеници (както е постъпил и Сърчан, за да съобщи на брат си Отрок за смъртта на Мономах) и пак така устно са съхранявали във времето своята традиция. Това е присъщо на всички пастирски народи, които умеели да изброяват предците си с поколения назад (така до нас чрез Библията е стигнало „родословието“ на евреите, по този начин при арабите е възникнала и „професията“ на *хафъза*, знаещ Корана наизуст). Пазители на „народната памет“ в случая са били съставители и разпространители на устния фолклор (легенди, песни, приказки), за съществуването на които съдим от разказа за Сърчан и Отрок, по изобразената върху „каменна баба“ двуструнна мандолина и по някои глоси от *СС* (qošiċi ‘поет’ ~ sobuxċi ‘музикант’, ugċi ‘певец’; suruna ‘рог’, taf ‘барабан’), включително по разгледаната от Дримба синтагма ʏazal qošaċ ‘певец на газели при двора’. Те са пребивавали навярно при хановете или са „скитали“ сред отделните племена, разпространявайки своето поетично изкуство.

Откъси от това устно творчество са достигнали и до русите. Не е изключено тъкмо половците да са пренесли на запад „епиката на Иран“, както допуска Вс. Милер и да са стимулирали появата на руските *билини* „като ‘кастриран екстрат’ от приказките и епоса на Изтока“ (В. Стасовски). В тях са се отразили старите връзки със степта, запазен е спомен за браковете с половчанки, за Шарукан и „шелудивия Буняк“ (Боняк), а също за чудодейната сила на Кончак, който е можел да запрати цял котел през морето. Но „половецката литературна струя“ (Пархоменко) е проникнала

и в руските извори, съхранили в превод фрагменти от номадските епични песни. Това се обяснява както с честите брачни съюзи, така и с многобройните други контакти, откъдето познаването на куманския език е станало „обичаен феномен“ за южноруските княжества (Расовски). Някои от християнските химни в *СС*, изготвени с помощта на преводачи, са представлявали почти самостоятелни творби с прецизен подбор на думите и голям поетичен усет, подсказващи наличието на стара местна литературна традиция (Габен). Куманската духовна култура се е просмукала и при *СПИ*, в който паметник се отразява Изтокът — с художествената си образност, със своя „тюркски далтонизъм“ (Баскаков), при който разните оттенъци на синьо, сиво, гълъбово, зеленикаво и пр. са обединени в общия, характерен и за тюркското изкуство син цвят (*син Дон, синьо море, синя мъгла, сини мълнии, синьо вино*), с използваните животински образи (вълк, бик, сокол, лебед и пр.) и многобройни звукоподражателни слова. Елементите на куманския фолклор обаче са рефлектирали не само в руското народно творчество. Според Бартолд половецки характер може би е имал танцът „пляска с присядка“, където играещият е приляквал, ритмично както при украинския казачок и българската ръченица, а това свидетелства за източния произход на тези танци, донесени в Европа с конните народи. Бела Барток на свой ред е забелязал при турските юруци от рода *Ulaş* (потомци на *Улашевичите?*) в района на древна Киликия един пентатонен стил, срещан в някои народни мелодии от Унгария, където са се заселили отломки на куманските *Ulaş-oyli* (*Olaas*).

Сред задачите на фолклористите е да установят с помощта на съпоставителен анализ, дали и доколко такива елементи в музиката и танца са били запазени и на Балканите. Има ли и тук поетични образи, които насочват към Изтока? Броят на 40-те девичи, които са предпочели смъртта пред озлочествяването, хвърляйки се в морето край Калиакра, съвпада както с този на светите 40 мъченици, така и с 40-те разбойници от приказката за Али Баба, с около 40-те духове при някои алтайски народи от Сибир, но и с 40-те хиляди половци, които Атрак е отвел в Грузия и 40-те хиляди стрелци, пристигнали с Котян в Унгария, което може да загат-

ва за една по-особена източна (включително и тюркска) смислова натовареност на тази цифра. Етнографите на свой ред биха могли да потърсят паралели между някои детайли в костюма, прическата, украсата, битовата култура и обичаите на отделни съвременни етнографски групи с тези, които са засвидетелствани при средновековните номади, допринасяйки с това за развитието на „историческата етнография“. На лингвистите им предстои да идентифицират кумано-печенежките суперстратни напластявания в източноевропейските (и конкретно в балканските) идиомы, отчитайки възможната интерференция между кипчакски и огузки езикови елементи. Археолозите са призвани да локализируют местата на обитаване и следите от къснономадските поселения, а историците — наред с традиционния си ангажимент по разкриване и интерпретиране на изворите — би следвало да поставят проблема за конните народи и в „историко-антропологически“ дискурс.

Всичко това би било от полза не само за местните национални историографии, които продължават да си оспорват „истината“ за личности, събития и етнически територии, но би обогатило също самата куманология като комплексна дисциплина, разкриваща произхода, същността, характерните особености и съдбата на един изчезнал народ. На нейното развитие и проблематика, основни тези и интерпретации, значими автори и произведения, научни приноси и заблуди, бе посветен и настоящият труд.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ХРОНОЛОГИЧЕН ОБЗОР

- 744 г. — Възникване на уйгурската държава. Част от разгромените *източни тюрк[ют]и* заедно със *сирите* (*къбчак*?) се изтеглят на запад. От втората половина на VIII в. по горното течение на Иртиш и северен Алтай се появяват сложни варианти на древнотюркските конни погребения, чийто модифициран вариант от IX—X в. се приписва на *кимаките* и *кипчаките*.
- 916 г. — В Северен Китай се образува империята на *кътаите* (*китани*, *кидани*) начело с династията *Ляо*. Нейното разширяване на северозапад поражда през следващия век поредица от миграции.
- 986 г. — *Китаните* завоюват областта на северозапад от Пекин, причинявайки изселване на част от куманските предци.
- 1012 г. — Обединените племена на *куни* и *шари* достигат през Джунгария туркменската степ. Мюсюлманските автори пишат за западно движение на езическите тюрки през 403 г. х. (1012—1013) или 408 г. х. (1017—1018). Те са на 8 дни път от Баласагун в долината на р. Чу, когато срещу тях излиза ханът на тюрките мюсюлмани и ги разбива.
- 1020 г. — Като съставна част от кимекската конфедерация *кипчаките* в Западен Сибир се обединяват с *куните* и увлечените с тях *шари*, образувайки племенен съюз, който през втората половина на XI в. интегрира на запад също елементи на *печенезите* и *[ог]узите*.
- 1030 г. — *Кипчаките* са сред съседите на Хорезм.
- 1031 г. — Раздвижване на тибетските *тангути* към Западен Китай (провинция Кансу), в което Прицак вижда причина за миграцията на *кай*.
- 1040 г. — След неуспешни атаки над държавата на Караханидите *кай* се появяват в степта и предизвикват верижно раздвижване на номадските народи (около 1050).

- 1043 г. — Част от *кипчаките* приемат тюркския вариант на исляма. Те прогонват [о]гузите и овладяват печенего-хазарската или огузката степ, която вече започва да се нарича „Кипчакска степ“.
- 1044 г. — Куманите потеглят от източните си местоживелища.
- 1050 г. — Пристигането на *кай* в степта предизвиква като верижна реакция раздвижване на номадските народи. Матей Едески поставя тези събития в 499 г. по арменската ера (1050—1051), когато „народът на змиите“ прогонил „бледите“, а те — узите и печенезите.
- 1055 г. — *Половците* се появяват за пръв път край руските граници, начело с хан Б[о]луш. Те сключват мир с княз Всеволод Ярославич, след което се завръщат обратно. Князът, който през същата година се е оженил за византийска принцеса, взима по-късно за съпруга (Ана) половчанка.
- 1060 г. — Обединените руски князе разбиват *торките*, изтиквайки ги към Византия.
- 1061 г.— *Куманите*, начело с хан Сокал (Искал), нападат Персяславското княжество и на 2 февруари нанасят поражение на Всеволод.
- 1068 г. — Големи маси *половци* нахлуват в руските земи и разгромяват край р. Алт князете Изяслав, Святослав и Всеволод Ярославич. Изяслав, който отказва да въоръжи киевляни срещу номадите, е прогонен от града. Между 1068 и 1071 г. *куманите* овладяват Молдавия.
- 1070 г. — През прохода Мезеш в Северна Трансилвания „куни“, предвождани от хан Осул (Озул), навлизат в Унгария и оплячкосват Бихарската долина. На връщане те са разбити при Добока край Самош от 18-годишния крал Саломон (1071?).
- 1078 г. — *Куманите* за пръв път проникват на юг от Дунава като съюзници на *печенезите* в похода им срещу Адрианопол.
- 1078 г. — Олег и Борис Святославич използват *половци* в борбата против своя чичо. Това слага начало на традицията да се привличат *кумани* срещу руските съперници на Олговичите (например в 1094, 1127, 1135, 1136, 1138—1139 и 1144 г.).
- 1079 г. — Половецко нападение над Переяславското княжество. Роман води *кумани* към Киев. Те обаче се договарят с великия княз и се оттеглят, като убиват Роман (2 август).

- 1080 г. — Половецко нападение над Черниговското княжество. Походът на *куманите* към Стародуб завършва с поражение. Въстание на заселените в граничния район на Переяславското княжество *торки*. Всеволодовият син Володимер го потушава.
- 1084 г. — *Куманите* помагат на Владимир Мономах срещу Полоцките князе.
- 1085 г. — Половецки нападения над Переяславското и Киевското княжество. В сражение с *куманите* Мономах избива 900 номади.
- 1086 г. — Детронираният унгарски крал Саломон търси помощ от „кунския“ хан Кутеск, за да си върне престола, като обещава при успех да му предостави владееето на Трансилвания. При Бьокьони в комитата Салбоч номадите са сразени от силите на Ладислас I, а Саломон и Кутеск бягат.
- 1087 г. — Отново с „куни“ Саломон навлиза във Византия. Предвожданата от хан Целгу 80-хилядна армия „скити“, „сармати“ и „даки“ (кумани, печенези и маджари) опустошава Тракия, преди да бъде разбита. След като се справят с опасността, византийците започват офанзива срещу печенезите в Паристрион. От Силистра хан Татос (Татуш) вика на помощ *куманите* (1088?), но докато те пристигнат от Молдавия или причерноморските степи, печенезите разгромяват ромейските войски и отказват да споделят плячката. Това поражда сблъсък на съюзниците — печенезите са обкръжени край езерото Озолима и само липсата на провизии кара *куманите* да вдигнат обсадата. По-късно, когато печенезите воюват вече на юг от Хемус, *куманите* искат да преминат през проходите, за да ги нападнат в гръб, но императорът не се съгласява, опасявайки се от обединяване на двата народа. Той сключва примирие с печенезите, а куманските пратеници отправя с богати дарове.
- 1089 г. — След оттеглянето на *куманите* печенезите подновяват нападенията си и стигат до Филипопол (Пловдив). Набезите им се разширяват на юг, печенежки предни отряди проникват на 10 стадия от Константинопол, водят се преговори за общи действия срещу империята с тюркския емир на Смирна Чака (Чака).
- 1091 г. — С помощта на 40 000 *кумани*, начело с Маниак (Боняк) и Тогортак (Тугоркан), на 29 април Алексей Комнин успява да разгроми 600 000 печенези край Левунион при устието на Марица. По свидетелството на Анна Комнина това е „реванш за Силистра“ — не армия, а цял народ с жените и децата е бил за един ден заличен. Оцелелите от клането пече-

нези биват заселени със семействата си в македонската „провинция Могулена“ и от тях се формира отделен легион. След като виждат как ромеите изстребват пленниците, *куманите* бързо се оттеглят, без да дочакат своя дял от плячката.

- 1091 г. — Предвожданиите от хан Копулх или Копулч „куни“ (Cunī, но също Bessi, Bisseni) нападат Унгария и стигат до Токай и Бекеш. Завърналият се от Славония крал Ладислав I (Свети) ги разбива на Темеш и пленява хана с повечето воители. Това предизвиква нов поход за освобождаването му. Ладислав пресреща номадите при Дунав, срязява хановете Акоша и Ензем и разселва пленниците в Унгария.
- 1092 г. — Половецко нападение над Переяславското княжество; превзети са много селища от двете страни на Днепър. Участие на *половците* във войната на галицкия княз Василко с „ляхите“ в Полша.
- 1092 г. — Умира „княз половецкий“ Осен (Esen).
- 1093 г. — След смъртта на великия княз Всеволод Ярославич (13 април) *половците* пращат посланици до неговия приемник Святополк II, за да „склучат мир“, но той ги арестува. Тогава *половците* прекосяват Стугна и разбиват русите (26 май), като опустошават земите между Киев и Вишгород. Те превземат и опожаряват след деветседмична обсада град Торческ, отвлечайки жителите му (торки?) в степта.
- 1094 г. — Святополк Изяславич (1093—1113) е принуден да се съгласи на мирните условия и се жени за Елена, дъщерята на хан Тугоркан, от която има 4 сина (Мстислав, Изяслав, Ярослав, Брячислав) и 2 дъщери — Сбислава (омъжена за полския крал Болеслав Кривоусти) и Предслава (омъжена за бъдещия унгарски крал Бела).
- 1094 г. — Олег потегля от Тмуторокан с *половци* срещу братовчед си Владимир Мономах и те опустошават околностите на Чернигов, преди князете да се споразумеят.
- 1094 г. — *Куманите*, начело с „Тугортан“ (Тугоркан) и Боняк, нахлуват във Византия в подкрепа на опита на „Псевдо-Диоген“ да овладее трона. Отделните автори датират различно войната на Алексий Комнин с номадите (от 1091 до 1096 г.). Разбити край Адрианопол от Никифор Вриени, *куманите* се завръщат обратно, оставяйки 7000 убити. Близко 3000 пленници са разселени в района на Ниш и минават на имперска военна служба.

- 1095 г. — Хановете Итлар и Китан пристигат в Переяслав при Владимир Мономах, за да сключат поредния мир, но князът нарежда да ги избият с цялата им свита, след което заедно със сина си Святослав превзема техните „вежи“. Владимир иска и от Олег Святославич да убие „Итларовичите“, намиращи се тогава при него в Чернигов, но той отказва.
- 1096 г. — Наказателна експедиция на *куманите*. Докато Святополк и Владимир воюват с Олег в Стародуб, хан Куря опустошава околностите на Переяслав. Завърналите се от Балканите *половци* се включват във войната. През май Боняк опожарява предградията на Киев, а Тугоркан обсажда Переяслав. Святополк и Владимир бързат обратно и с внезапно нападение разбиват *половците* при Переяслав (19 юли). Тугоркан загива и е погребан с почести от руския си зет в Берестов край Киев. Боняк повторно напада столицата и едва не прониква в нея, разграбва Печорския манастир и след това се оттегля.
- 1097 г. — Хан Боняк в съюз с волинския княз Давид Игоревич разбива в Галицката земя при Перемисл (Пжемисл) на р. Сана тежката маджарска конница, изпратена от Коломан в помощ на Святополк. В сражението участва Алтун-опа. През същата година Боняк и Давид обсаждат в Луцк и княз Святош (Святослав Давидович).
- 1100 г. — Кланът *Олберлю* се появява в поречието на Донец. Започналата борба за власт между него и клана *Кай* улеснява походите на Владимир Мономах в степта.
- 1101 г. — Руските князе Святополк, Владимир, Давид, Олег и Ярослав сключват в Саков мир с представители на повечето *половецки* ханове (15 септември). Около това време Олег Святославич Черниговски се жени за дъщерята на хан Осолук (или Осулук, Озулук).
- 1103 г. — В Любек Владимир Мономах подтиква князете към съюз срещу *половците*. Той се реализира при Долобското езеро, когато въпреки колебанията на киевския княз Святополк е взето решение да се организира през пролетта поход в степта. В него участват повечето руски князе: Святополк Изяславич Киевски, Давид Святославич Черниговски, Владимир Всеволодич Переяславски, а също Давид Всеславич, Мстислав Всеволодич и др. Олег Святославич отказва да се включи в експедицията поради „здравословни“ причини. Обединените руски войски се спускат на коне по левия бряг на Днепър (пешаците са превозени с лодки) и се съединяват под праговете при остров Хортица. После след четиридневен поход стигат до р. Сутен (Молочная), където, след като

разбиват стражевия отряд на хан Алтун-оба, побеждават и главните сили от обединението на Урус-оба. В боя загиват 20 хана (включително Алтун-оба, Арслан-аба, Ченгер-епа, Куман и Урус-оба). Хан Белдюз е пленен и предлага голям откуп с обещанието докато е жив да не воюва с русите, но Владимир настоява да го екзекутират, защото номадите не спазвали клетвите си. Князете оплячкосват половецките *вежи* и отвлечат добитък (говеда), овце, коне, камили и население. При завръщането си те залавят също *вежите* на останали под куманска власт *печенези* и *торки*, прибирайки се с голям брой пленници.

1105 г. — Боняк напада в района на Заруб намиращите се на руска служба *печенези*, *торки* и *берендеи*. Той на два пъти опустошава Киевската област.

1106 г. — *Половците* воюват във Волин. След като разграбват околностите на Зареческ те се изтеглят, но са застигнати от русите, които отнемат плячката им и прогонват номадите към Дунав.

1107 г. — Половецко нападение над Переяславското княжество. Боняк и Шарукан достигат Лубен (Лубна) при р. Сула, където на 12 август са разбити от обединените сили на 7 руски князе (Святополк, Владимир, Святослав, Олег и др.). В битката загива Боняковият брат Тааз, пленени са хан Сург с братята му, а Шарукан едва се измъква. През същата година Владимир, Давид и Олег се отправят в степта при „Аепа и другия Аепа“ и сключват мир. На 12 януари Владимир Мономах, чиято мащеха е *половчанка*, жени сина си Юр[г]и (Георги) за дъщерята на хан Аепа, внучката на хан Осен. На свой ред Олег Святославич, който в първия си брак е женен за византийската аристократка Теофания Музалон, а във втория — за дъщерята на хан Осулук, взима за сина си Святослав дъщерята на [другия?] Аепа, внучката на хан Гирген (Герген).

1109 г. — Владимир Мономах изпраща воеводата си Дмитрий Иворович на поход към Северски Донец и Тор, където на 2 декември „при Дон“ той завладява „хиляди“ *половечки вежи*. С това започва настъплението на русите в степта.

1111 г. — Боняк напада градчето Вир по югоизточната граница на Русия. В същата година 10 руски князе (Святополк, Владимир, Давид, Ярослав и техните синове) предприемат голяма експедиция срещу *половците*. Те потеглят на 26 февруари от Переяслав и през Сула, Хорол, Псел, Голтва и Ворскла (Вироскол) достигат на 19 март Северски Донец („Дон“). На 21 март вечерта превземат гр. Шарукан (градът се предава; жителите изнасят като дарове риба и вино), а на следващия ден опо-

жаряват Сугров. *Половците* им преграждат обратния път край „потока Дегей“, но биват победени (24 март). Генералното сражение става на 27 март при р. Салница. Номадите са поголовно разбити, а русите се завръщат с голяма плячка.

- 1113 г. — След смъртта на великия княз Святополк *половците* започват да се събират, за да изискат поредния „мир“. Боняк и Аепа опустошават градовете Ромно и Вир, но са отблъснати от новия велик княз Владимир Мономах с неговите синове и внуци в съюз с черниговските князе.
- 1114 г. — *Куманите* нахлуват на византийска територия в района на Браничево и Видин. Докато пристигнат силите на Алексей Комнин, те вече са се оттеглили на север от Дунав. Византийците ги преследват цели 3 денонощия, преди да загубят следите им при някаква река (Jiu?), която номадите прекосяват с лодки.
- 1115 г. — В Китай възниква държавата на *джурчениите* (*чжурчжени*, *джюрчичи*); в 1120 г. тяхната династия Цзин завладява Пекин.
- 1116 г. — Владимировият син Ярополк и Давидовият син Всеволод предприемат поход към „Дон“ (Донец) и отново превземат градовете Шарукан (Чешюев) и Сугров, както и намиращия се недалеч от тях Балин. Ярополк си довежда за жена яска принцеса. Отстъпилите на юг *половци* се сблъскват край Беляя Вежа (Саркел) с *печенези* и *торки*, които след двудневно сражение търсят убежище в Русия при Владимир Мономах. На следващата година градът е напуснат и от руските му обитатели, превръщайки се в номадско зимовище. Половците се населяват по североизточния бряг на Азовско море и склоновете на Северен Кавказ в близко съседство на *ясите*, което изостря отношението помежду им. Грузинският цар Давит лично пристига в Осетия, за да обезпечи безопасното придвижване на приетите от него 40 000 *кумани* на Отрок (Атрак) през яските земи в Грузия. Той се жени за ханската дъщеря Гурандухт, а руските летописци отбелязват, че Владимир Мономах е завзел цялата половецка земя и е пил от Дон със златен шлем, прогонвайки хан Отрок в „Обезы“ (Абхазия, Грузия) зад „Железните врати“. Около 1116—1117 г. клановете *Олберлю* и *Кай* си поделят властта на бипартитен принцип и това в перспектива води до стабилизация в степта.
- 1117 г.— Разрушаване на Беляя Вежа, чиито обитатели се изселват в Русия. *Половците* се появяват край волжкия гр. Булгар. Владетелят на Булгар им изпраща като дар отровно вино, от което Аепа[к] и придружаващи-

те го ханове умират. Владимир Мономах жени другия си син Андрей за внучка на хан Тугоркан. Под същата година като „сватове“ на руските князе се споменават двама Аепа, хан Епиопа и хан Аксапид.

- 1118 г. — Грузинският цар Давит довежда в страната си 40 000 „кивчаки“ на Атрак, син на Шараган (Шарукан), за да ги използва срещу селджуките. Събитието се датира различно от отделните изследователи. Кипчаки се появяват не само в Грузия, но и на служба при малките шахове на Лесгия и Аран.
- 1120 г. — Вече в Кавказ *половците* участват в битката против селджуките при Бардава по бреговете на р. Кура. През същата година княз Ярополк, изпратен от баща си Владимир Мономах срещу *половците*, преминава „Дон“ (Северски Донец), но като не ги намира, се връща обратно.
- 1121 г. — В 6629 г. Владимир Мономах прогонва *берендеите* от Русия; заедно с тях на юг към Византия „сами бягат“ *печенезите* и *торките*.
- 1122 г. — Изворите отбелязват „скитската“ (също „печенежка“) война на император Йоан Комнин II, в която *узите* (*торките*) са обозначени като „гети“. Решаващият сблъсък става на север от Берое (Стара Загора). След четириднешни сражения византийците успяват с помощта на имперската гвардия, включваща бретонски наемници, да преодолеят прилепените една до друга и покрити с волски кожи коли, разбивайки номадите. Част от тях бяга и по-късно се включва в гвардията на унгарския крал Стефан. Останалите биват пленени и заселени в западните провинции на империята. И през XIII в. денят на победата бива честван в Константинопол като „печенежки празник“. В хрониката на монофизитския патриарх Михаил, отнасяща събитията в 1433 г. от Селевкидската ера (1123), нашествениците са определяни като „кумани“.
- 1123 г. — Кипчакската войска в Грузия наброява 50 000 конника.
- 1124 г. — След рухването на Киданската империя в Китай членове на свалената династия се изтеглят към Седморечието и образуват държавата на *кара-кита/и/ите* (Hsi Liao).
- 1125 г. — Умира великият княз Владимир Мономах. *Половци* нахлуват в Переяславското княжество, но са разбити от княз Ярополк. При Мономаховия син Мстислав (1126—1133) борбата със степта продължава и летописците пресилено твърдят, че той е прогонил половците „зад Дон, зад Волга и зад Яик“.

- 1127 г. — Половецко нападение над Переяславското княжество. В подкрепа на Всеволод Олгович, опаяещ се от война с Мстислав Владимирович, идват 7000 *кумани*. До 1161 г. са отбелязани 15 нахлувания на *половци* (Отперлюеви, Токсобичи) в руските земи като съюзници на Олговичите във войната им с Мономаховичите.
- 1132 г. — Кралят на Бохемия предоставя на германския император за похода му в Италия един помощен „кумански“ отряд, получен вероятно от маджарския крал — негов родственик и съюзник. Умира великият княз Мстислав I и в Русия избухват междуособици, в които князете използват половецки военни сили.
- 1135 г. — След смъртта на Мстислав *половците* подкрепят черниговския княз Всеволод Олгович и през зимата нахлуват в Переяславското княжество, като превземат градчето Нежатин и отвлечат хора и добитък, преди да сключат мир. В същата година те навлизат също в Полша и опустошават поречието на Висла.
- 1136 г. — Половецки набег в Киевското княжество.
- 1138 г. — Олговичите отново привличат *половци*, които плякосват района на Сула, като превземат Прилук. Киевският княз Ярополк изпраща войска срещу тях и през 1139 или 1140 г. Всеволод Олгович кара номадските си съюзници да сключат мир.
- 1139 г. — Сключване на мир с „всички половецки князе“. Мирът е подновен в 1147 г.
- 1143 г. — За да се защитят от куманските нападения унгарците заселват в Трансилвания немски колонисти. В 1146 г. *печенези* и *секели* воюват в армията на унгарския крал Геза II срещу германците.
- 1144 г. — Олговичкият владетел на Киев Всеволод II (1139—1146) използва *половци* срещу Галицкия княз Владимирко. Походът срещу Галич е предвождан от Всеволод Олгович с братята и синовете на Святослав.
- 1146 г. — Княз Изяслав Мстиславич (внук на Владимир Мономах) заграбва киевския трон с помощта на *черните клобуки*. В тази година изворите за пръв път споменават и „*дивите*“ *половци*. Навярно Святослав Олгович намира убежище в Суздад при Мономаховия син Юрий Дългоръки, оженен през 1107 г. за потомка на хан Осен, когато и Святославовият баща Олег се жени за куманка. В похода на Святослав

към Новгород-Северски и Корачев се присъединяват 300 „диви половци“, водени от вуйчовците му Тюнарк (Тюпрак) и Камоса Осолуковичи. Противниците на Святослав също разполагат с куманска подкрепа — княз Ростислав Ярославич Рязански бяга от Юриевия син Андрей Боголюбски при половците на хан Елтук. И по-късно „дивите“ половци участват в походи на Олговичите и на Юрий Дългоръки.

- 1147 г. — Руската летопис за пръв път споменава *бродниците*, дошли заедно с „дивите“ половци (Токсобичи) при Святослав Олгович. В борбата си против Изяслав Мстиславич той поставя своите съюзници под командването на хан Судимир Кучебич. Кумани подкрепят както Олговичите, така също Изяслав Давидович и Глеб, сина на Юрий Дългоръки. В същата година при Воин *половци* сключват мир с Изяслав Мстиславич, подновявайки договорните отношения от 1139 г. Предполага се те да са спаднали към обединението на „не-дивите“ кумани.
- 1148 г. — Заедно с Юрий Дългоръки „дивите“ половци воюват срещу вятичите. Кумани и руси разбиват унгарците. Кумани се появяват отново по границата на Византия.
- 1148 г. — През пролетта *куманите* прекосяват Дунав и превземат една крепост в момента, когато император Мануел I Комнин е край Пловдив на път за Корфу, завладян от норманския крал Роджър II. Те проникват до Хемус и това кара императора да се отклони от маршрута си и да свърне на север. Докато ловува в очакване на флота, *куманите* се връщат с плячката през Дунав и се разполагат на лагер отвъд реката. Императорът изпраща след тях 500 души, които преминават по понтонен мост от лодки, а след това пресичат още две реки (нужните за това лодки са докарани от Дунав, влачени за опашките на конете) и достигат хълма Тенуорман на границата с „Тавроскития“, където попадат на изоставения лагер. „Скитски“ (печенежки) отряд съгледвачи открива *куманите* и вика основните византийски сили. Те надделяват и отнемат плячката, след което се завръщат с около стотина пленници, а *куманите* се оттеглят на север.
- 1149 г. — „Дивите“ половци помагат при Переяслав на Юрий Владимирович Дългоръки в борбата му срещу Изяслав, на чиято страна воюват унгарци и поляци.
- 1150 г. — Половци и руси са разбити от унгарците. Споменават се *турпеи*, появили се край Саков по източния бряг на Днепър, между Киев и Переяслав.

- 1151 г. — Юрий Дългоръки, разгневен на Изяслав за опожаряването на Городок, събира „Отперлюеви, Токсобичи и цялата куманска земя между Волга и Днепър“ в общ поход с Олговичите срещу Киев. „Дивите“ половци идват от лявата страна на Днепър. Владимир води на помощ на киевския княз заселените в Поросието *черни клобуки*. Изяслав и Ростислав му нареждат да тръгне с *берендеите* срещу Олговичите, а с *торките, печенезите и ковуите* подсилват отбраната на града, поставяйки ги край входните порти. *Куманите* на Юрий Дългоръки загубват сражението. В него загива Боняковият син Севенч, пожелал да „сече в Златната врата“ подобно на баща си.
- 1152 г. — Контраофанзива на опонентите на княз Юрий Суздадски срещу куманските му съюзници. Мстислав Изяславич разбива *половците* при реките Угол (Орел) и Самара (Снопород), разграбва лагерите им и освобождава пленени християни, след което се завръща с взети като плячка коне и добитък.
- 1153 г. — *Половците* се появяват отново край Сула. Мстислав Изяславич ги преследва до Псел, но като не ги достига, се връща.
- 1154 г. — В похода срещу Далмация император Мануел I Комнин се сблъсква с унгарци, „хвалиси“ и печенези от армията на крал Геза II. По време на този византийско-маджарски конфликт „скити“ прекосяват Дунав и безпрепятствено започват да ограбват селищата. По-старите автори виждат в тях печенези, а по-късните — кумани, отнасяйки набега също към 1155 г. Изпратената срещу тях военна част, командвана от Каламанос (може би синът на унгарския крал Коломон, който с византийска помощ се стреми да отвоюва трона), е разбита. Каламанос загива, а номадите се завръщат през реката, натоварили с плячка конете.
- 1154 г. — Умира великият княз Изяслав Мстиславич, оплакван от „всички“ *черни клобуки*. Суздадският княз Георги (Юр[г]ий) Владимирович Дългоръки, основателят на Москва, вика *половците* чрез сина си Глеб. Опустошения в Переяславското княжество. *Половци* пленяват черниговския княз Святослав Всеволодич с част от неговата дружина, но ги освобождават след получаването на откуп. През същата година *половци* помагат на Олговичкия княз Изяслав Давидович срещу Мстиславичите, докато княз Андрей Боголюбски (синът на Юрий Дългоръки от дъщерята на хан Аепа, прабабата на Александър Невски) бива разгромен от Ростислав Рязански и неговите кумански съюзници (от групата на Елтук?).

- 1155 г. — Смъртта на Изяслав Мстиславич и на Юриевия брат Вячеслав Владимирович води до несъгласия в противостоящите си княжески лагери, а това позволява на Юрий Дългоръки да превземе на 20 март Киев с помощта на „дивите“ половци. През същата пролет група („не-диви“?) кумани нападат речния район на Русия, навярно за да издействат споразумение с новия велик княз. С берендейски сили Юриевият син Василко ги отблъсква и пленява някои от тях. По-късно Юрий отива в Канев на среща с *куманите*. Те искат освобождаване на пленените им съплеменници, които *берендеите* не желаели да пуснат. Юрий ги отпраща с богати дарове, но не оказва натиск над *берендеите*. При втората среща в Канев *куманите* се разполагат на дистанция. Князът ги вика при себе си. Отзовава се само малка група „сякаш за опознаване“. Тя обещава на следващия ден всички да дойдат, но през нощта *куманите* избягват. Мирът е сключен най-накрая през 1156 г. при Заруб и на срещата присъства „голямо множество“ *половци* — както „диви“, така и „не-диви“.
- 1157 г. — Умира Юрий Дългоръки. Властта в Киев е поета от черниговския княз Изяслав Давидович, който подновява мира с *половците*. За да подрони нарастващата мощ на галичкия княз Ярослав, той поощрява набезите на Иван Ростиславич „Берладник“ срещу дунавските градове. В набезите участват и *половци*. Като се готви за война с Ярослав, киевският княз търси подкрепата на родствениците си от Чернигов. Въпреки опита на племенника му Святослав Олгович да го разубеди, припомняйки опустошенията от междуособиците в Черниговското княжество, Изяслав привлича 20 000 „диви“ половци, водени от хан Башкорд. Намиращите се във войската му *черни клобуки*, начело с *берендейските* ханове Тудор Сатмазович, Каракоз Мнюзович, Карас и Кокей, се опасяват от връзките на великия княз с *половците* и когато популярният сред *черните клобуки* Мстислав Изяславич обединява силите си с Ярослав, те преминават на негова страна. При Белгород Изяслав Давидович е победен от Мстислав и му отстъпва Киев.
- 1158 г. — След бягството на Изяслав, Мстислав Изяславич влиза в Киев през декември.
- 1159 г. — Мануел I Комнин се връща от война срещу малоазийския селджукски султан на Коня, когато „скити“ нахлуват във Византия. Императорът променя маршрута си, прекосява морето през Дарданелите и покрай Калиас (Галиполи) се насочва на север. Без да го дочакат *куманите* се оттеглят отвъд Дунав.

- 1159 г. — През пролетта Мстислав Изяславич предоставя върховното управление на чичо си Ростислав Мстиславич, който още в 1154 г. князува за кратко в Киев след смъртта на Изяслав Мстиславич. *Половци*, предвождани от Сангуз (вероятно съюзник на Изяслав Давидович), нападат района на Переяслав, но са отбити от Олговичкия княз Олег Святославич. Около същата година една черниговска княгиня, майката на Святослав Олгович, избягва в степта и се омъжва за хан Башкурд (Башкурд).
- 1160 г. — *Половци* воюват на страната на Изяслав Давидович срещу Ростислав Мстиславич и Святослав Олгович, като пленяват над 10 000 души. Разбити са с помощта на *берендеите* и *каспичите* на служба на киевския княз, които освобождават част от пленените си съплеменници.
- 1160 г. — *Куманите* прекосяват Дунав и плячкосват българските земи, но като разбираат, че Мануел I Комнин потегля срещу тях, се връщат обратно.
- 1161 г. — *Половците* участват в кампанията на Изяслав Давидович срещу Ростислав и му помагат през февруари да влезе отново в Киев. Противниците му, подкрепени от *коуи*, *берендеи*, *торки* и *печенези*, обединяват силите си при Котелница в района на горното течение на Стugna и Рос, откъдето потеглят към Белгород и Киев. Изяслав е победен и убит при отстъплението си от тюркския воин Воибор Генечевич. За отмъщение група *половци*, свързана навярно с хан Сатмаз, напада селището на *черните клобуки* при „Гюргев“ (Юрьев) и убива Воибор; двама от Сатмазовите синове са пленени от преследващите ги *черни клобуки*.
- 1162 г. — Андрей Боголюбски (син на Юрий Дългоруки и внук на хан Аепа) предприема поход в „полето“ съвместно с рязанските, муромските и други североизточни руски князе, прониквайки отвъд „Дон“. През същата или на следващата година великият киевски княз Ростислав Мстиславич жени сина си Рюрик за дъщерята на Бурчевичкия хан Белук (Беглюк), сестра на Изай Беглюкович.
- 1165 г. — Половецко нападение над Киевското княжество. Поражение на русите при Рос.
- 1166 г. — Олег Святославич разбива Боняк (според Плетньова, отнасяща събитието към 1167 г., това е прочутият кумански хан, но вече на преклонна възраст; по други автори той е негов съименник; Расовски смята, че става дума за Кобяк). През 1165—1167 г. *половците* биват въввлечени във вътрешните борби на Олговичите, които се ангажират и в кампании срещу тях.

- 1167 г. — Смъртта на Ростислав Мстиславич довежда до борба за власт между неговите роднини, в която участват и различни номадски групи. Накрая племенникът му княз Мстислав Изяславич се добира през май до трона, без да може да го задържи. Половците започват да „пакостят“ в Днепровските прагове, пречейки на придвижването на чуждите търговци към Русия, за чиято охрана руските князе са принудени да изпращат в Канев специални съпроводителни отреди. Набег срещу Переяслав, при който е пленен Шварн, а дружината му е избита.
- 1168 г. — Руски зимен поход към Донец. Олег Святославич завладява *вещите* на хан Коза (Гза), а Ярослав Всеволодич — тези на хан Беглюк. След като прекосява Угол (Орел) и Снепород (Самара), Мстислав Изяславич застига и разбива *половците* при убежището им в Черния лес, като пленява много от тях. Оцелелите бягат зад Оскол (Въскол, Ворскла, Вироскол). Кудряшов поставя събитията в 1170 г.
- 1169 г. — През март Мстислав, синът на Андрей Суздальски, прогонва Мстислав Изяславич от Киев, превзема столицата и поставя на престола своя чичо Глеб Юриевич. Още в първата година на неговото управление „недивите“ *половци* настояват да „склучат мир“. Те се разделят на 2 групи — едната отива към Переяслав и се появява край Песочен, а другата се насочва към Киев и спира при Корсун. Докато Глеб преговаря с „переславската“ група поради непълнолетието на 12-годишния переславски княз, сина му Володимир, намиращите се отдясно на Днепър „руски“ или „корсунски“ *половци* на Тоглий (Ит-оглъ), прекосяват Рос и Раставица и започват да плячкосват басейна на р. Случ. Глеб изпраща срещу тях брат си Михалко със 100 переславци и 1500 *берендеи*, който разбиват 7000 половци край Южен Буг, пленявайки 1500 души. Отделни автори (Погодин, Кудряшов) отнасят събитието към 1172 или 1173 г.
- 1170 г. — За да се справи срещу опитващия се да си върне престола Мстислав Изяславич и неговите съюзници, включващи някои *черни клобуки*, Глеб извиква на помощ „дивите“ половци, предвождани от хан Кончак и от *берендейския* клан на Бастъ (Бастиева чад).
- 1171 г. — Умира киевският княз Глеб Юриевич (20 януари). В 1173 г. Рюрик Ростиславич от Мономаховата линия владее Киев. Основаване на епископство в Серет, Молдавия.
- 1176 г. — Към края на десетилетието „дивите“ половци на хан Кончак се коалират с „недивите“ половци на Кобяк Карлиевич под водачеството на Кончак. Набеси в Русия през 1176, 1179, 1180—1181 и 1184 г.

- 1180 г. — *Половците* помагат на Святослав Олгович в борбата му с Всеволод Суздальски и после срещу Рюрик Ростиславич. В сражението е убит Кончаковият брат Елтут и са пленени двама сина на Кончак.
- 1183 г. — Половецко нападение над Переяславското княжество. Великият княз Святослав организира поход в степта. В същата година Игор Святославич напада от север периферийната „зад-орелска“ половецка група. През февруари той стига до р. Хирия (Хухра, вливаща се във Ворскла над Мерл), а през май прекосява Мерл и след като се натъква на един хан, който с 400 души тръгнал да воюва в Русия, ограбва половецките *вежи*.
- 1184 г. — Обединените сили на 9 руски князе, начело със Святослав Всеволодич и Рюрик Ростиславич, се спускат по Днепър, минават през брода „Инджир“ на „ратната страна“ на реката и на 30 юни разбиват *половците* край вливащата се в Днепър р. Орел (Угол). Заловени са повече от 7000 пленници, включително над 40 хана, сред които Кобяк Карлиевич с двамата му сина (Кобяк е екзекутиран), Осолук и Изай Билюкович, Товлий (Тоглий) със сина си и с брат си Токмъш (Бокмъш), Съдвак от групата Кул-оба (Кулобичи), Башкурд и др.
- 1184 г. — В една *простагма* на император Андроник I Комнин (1138—1185) се споменава за *кумани* проиари от провинция Моглена, които отказват да плащат десетък за използваната от стадата им манастирска земя и разпростират влиянието си над местните българи и власи. През същата година в Грузия се възцарява Тамар (1184—1212), дъщеря на Гиорги III и правнучка на цар Давит Аджмашенебели и Гурандухт. Неин пръв съпруг е Юрий Андреевич, син на Андрей Боголюбски, който е доведен в страната от „града на Севинч, царя на кивчаките“.
- 1185 г. — За да отмъсти за руския погром и за Кобяковата смърт, Кончак потегля през пролетта с големи сили към Переяславското княжество, искайки да „пленя и опожари“ градовете. Той води мюсюлмански специалист („бесурманин“) по „жив огън“ (гръцки огън) и огромни „лъкове-самострели“, обслужвани от по 50 души. Под претекст, че идва да сключи мир, ханът разполага стана си на р. Хорол (или Хора, приток на Псел) и започва преговори с Ярослав Черниговски. Планът му е разгадан от Святослав Киевски, който предупреждава Ярослав и заедно с Рюрик се отправя срещу Кончак. Търговци, пристигащи от „Полето“, информират за местоположението на *половците*, руските князе изненадващо ги нападат и разгромяват, залавяйки много пленници, включително младата жена на Кончак и мюсюлманския во-

енен специалист. Кончак се спасява с бягство, преследван от шестхиляден руски отряд. На 21 април войската на Святослав превзема половецките *вежи* и се завръща с пленено оръжие, хора и коне.

1185 г. — Поход на Игор Святославич в „Полето“. Той потегля на 23 април от Новгород-Северски. Към него се присъединяват брат му Всеволод от Трубчеськ, синът му Владимир от Путилов и Святослав Олгович от Рилск, а Ярослав Черниговски участва в коалицията с отряд *ковуи*, водени от Олстин Олексич. След срещата на руските сили край Переяслав, те приближават на деветия ден (1 май) Донец, където ги застига слънчево затъмнение. Оттам Игор се отправя към р. Оскол и изчаква идването на брат си Всеволод, а после заедно се насочват на юг. При р. Салница изпратените напред разузнавачи съобщават, че *половците* са нащрек („яздят с доспехите“). На следващия ден Игор се изправя пред техните сили, строени на отсрещния бряг на р. Суюрлий. Без да приемат боя (само един отряд обсипва русите със стрели и после бързо се оттегля), *половците* увличат русите в преследване, оставяйки *вежите* си като плячка. Русите прекарват нощта в полето, а сутринта ги заварва обкръжени от всичките страни. След тридневни сражения, при което *половците* не им позволяват да достигнат до водата, те са разбити край р. Каяла. Успяват да се спасят и избягат само „15 мъже“. Игор е пленен от хан Чилбук от рода Торговле, Святослав Олгович е хванат от хан Елдечук на територията на Бурчевичите, а Владимир е заловен от хан Копти на територията на Улашевичите. Княз Игор е оставен да пребивава във *вежите* на Кончак, съпровождан от 20 стражи и 5—6 лични слуги, а синът му Владимир е оженен за Кончаковата дъщеря (по-късно внучка на Кончак се омъжва за княз Ярослав Всеволодич, управлявал в Новгород по време на нашествието на Бату). Накрая Игор успява да избяга с помощта на половеца Лавор (Овлур). Неговият неуспешен поход предизвиква ответен удар на *половците*. Кончак обсажда Переяслав, но отстъпва, когато по Днепър на лодки се появяват притеклите се на помощ киевски дружини. По обратния път той превзема гр. Римов и отвежда в плен много жители. Хан Гзак или Гза (Жза Бурнович) разорява околностите на Путилов (Путивл) и без да срещне отпор се завръща с богата плячка.

1185 г. — Руси и *берендеи*, начело с Роман Нездилевич, ограбват половецки *вежи*, докато техните защитници се намират на поход към Византия.

1185 г. — Въстание на Асеневци, довело до възстановяване на средновековната българска държава. Изправени пред армията на император Исаак

II Ангел, братята Петър и Асен търсят подкрепата на отвъддунавските *кумани*, които през следващите години се превръщат в постоянни техни съюзници.

1186 г. — *Кумани* плячкосват из Тракия. Разбити са частично от византийските войски през октомври. *Половците* помагат на Рюрик Ростиславич против Олговичите.

1187 г. — *Половците* на Кончак воюват вече по десния бряг на Днепър в Переяславското и Черниговското княжество. Други техни групи отиват „до Дунава“ във връзка със събитията в България. При обсадата на Ловеч през пролетта византийците залавят съпругата на Асен и взимат за заложник брат му Йоан (Калоян), без да могат да превземат града. През зимата киевският княз Святослав Всеволодич заедно с Рюрик Ростиславич и Ярослав Черниговски предприемат поход срещу *половците*. Поради големите снегове русите тръгват надолу по Днепър и стигат Снепород (Самара), където са половецките „стражи“. Там разбират, че *вежите* и стадата на *половците* са разположени на половин ден път в „Синята гора“, но поради несъгласие помежду си князете се връщат обратно.

1190 г. — Исак II Ангел оглавява в Анхиало една, транспортирана по море армия, с която се опитва да проникне на север от Балкана. Когато решава да се върне обратно към Берое, той едва не загубва живота си; много византийци биват избити. През същата година „Тогли“ приютиват избягалия от Святослав Всеволодич торкски хан на *черните клобуки* Кунтувдей. През зимата „Итогдъ“, Кунтувдей и Акуш предприемат набег в Киевското княжество и опустошават селищата по р. Рос, но като чуват, че Святослав е в едно от черноклобучките градчета, се връщат обратно. Святослав пленява 600 *половци*.

1191 г. — Безрезултатен зимен поход на Игор с други черниговски и северски князе към р. Оскол. *Половците* успяват да пренесат станове си навътре в степта. Когато русите се натъкват не на *вежи* и стада, а на половецката войска, те се оттеглят, без да приемат боя. Зимен поход и на Ростислав Рюрикович с *черните клобуки* срещу Урус-оба в Днепровския „дуг“. Там русите завладяват стада и *вежи*, след което потеглят обратно. Намиращите се на изток от Днепър половецки войски преминават през него и на третия ден настигат русите „на Ивля, половецката река“.

1191 г. — През пролетта император Исак II Ангел попада на *кумани* край Пловдив.

- 1192 г. — Хан Кунтувдей получава във владение от княз Рюрик руския град Дверен. По същото време в Унгария *печенезите* имат свои графове. Князете Ростислав и Святослав с *черните клобуки* смятат да направят половецкия бряг на Днепър, но като узнават, че зад него се намират *вежите* на техните „сватове“, *черните клобуки* отказват да преминат реката и русите се връщат обратно.
- 1193 г. — Половецко нападение над Киевското княжество срещу местните *печенези, торки и берендеи*. Рюрик Ростиславич залавя половецки стражи на р. Ивля и узнава, че от „тази страна“ на Днепър (т. е. дясната, Киевската страна) на един ден път се намират техните *вежи* и стада. В същата година той и Святослав Всеволодич решават да сключат мир с *половците* при гр. Канев, като Рюрик преговаря с хановете „Итогли“ и Акуш от „лукоморските“ половци (той изпраща сина си Ростислав да ги срещне), а Святослав — с Бурчевичките ханове Оселук и Изай. Срещата завършва без успех, защото появилите се на левия бряг срещу Канев Бурчевичи, носещи заграбена от *черните клобуки* плячка, не смеят да влязат в територията им, а Святослав отхвърля като унизително предложението да мине Днепър, за да преговаря на левия (половецкия) бряг.
- 1195 г. — След смъртта на Святослав Всеволодич на киевския престол отново сядат Рюрик Ростиславич (той 7 пъти държи Киев през 1173—1210 г.). Князът се опитва да привлече „дивите“ половци, стари противници на Мономаховичите, като ги дарява богато и ги пуска в техните *вежи*. През 1196 г. те са неговни съюзници в борбата му срещу Олговичите.
- 1197 г. — *Куманите* опустошават Тракия и Македония, но са отблъснати от византийски сили под командването на Иванко.
- 1198 г. — Великият княз Всеволод Суздалски потегля на 30 април срещу зимовищата на номадите в района на Дон и *половците* отстъпват заедно със своите *вежи* към морето.
- 1199 г. — *Кумани* прекосяват Дунав в помощ на цар Калоян. На 23 април те облизават Мосинопол и Цурлу (Чорлу), после оплячкосват Тракия и стигат до Мраморно море. На връщане се сблъскват с имперския гарнизон на Виза край устието на Камча. *Куманите* изоставят плячката в лъжливо бягство и когато византийците започват да я събират, те ги заобикалят и изколват. В края на лятото нахлуват с още по-големи сили, които, разделени на 4 отряда, преброждат градовете и планините на Македония, разграбвайки множество манастири.

- 1201 г. — През април *кумани* отново опустошават Тракия, доближавайки Константинопол. Завръщат се обратно поради нахлуване на галицкия княз Роман Мстиславич в техните територии, който напада половецките *вежи* и освобождава пленените християни. Предполага се, че акцията му е уговорена с цариградския патриарх. Мирът между Търново и Константинопол временно преустановява куманските набези във Византия.
- 1201 г. — Под тази година в Ипатиевата летопис е отбелязано ретроспективното сведение за това как след смъртта на Владимир Мономах останалият край „Дон“ хан Сърчан изпраща в „Обезы“ (Грузия) певеца Орев, за да накара брат му Отрок (Атрак) да се завърне обратно. След идването на Отрок в „Полето“ се ражда синът му Кончак.
- 1202 г. — *Половци* подкрепят Рюрик Ростиславич в похода му срещу Галицко-Волинското княжество на Роман. За пръв път в руската летопис се споменават хан Котян и брат му Согогур (Сомогур), назовани с бащиното име Сутоевичи.
- 1203 г. — *Кумани* са споменати в Тюрингия като помощна войска на император Отон IV.
- 1203 г. — *Куманите* помагат на цар Калоян да прогони унгарците от района на Браничево. В Русия Всеволод Юриевич, старши Мономашич, разширява влиянието си на юг, предизвиквайки търкания между младшите князе. В последвалите смутове Кончак и Кобяковият син Даниил помагат на Рюрик Ростиславич да превземе Киев (2 януари). *Половците* плячкосват града, завладявайки хазната. По-късно приемници на Кончак като съюзници на Рюрик са Котян и Сомогур Сутоевич.
- 1204 г. — Константинопол е превзет от кръстоносците.
- 1205 г. — Рязанските князе предприемат поход срещу *половците* и завземат техните *вежи* по Дон (според Кудряшов) или по Волга край Саксин (според Плетньова).
- 1205 г. — Съкрушителна победа на Калоян над латинските рицари край Одрин (15 април) благодарение на предвожданите от Коца 14 000 *кумани*. С лъжливо бягство те увличат противника в засада и го разбиват. По думите на Н. Хониат загива „цветът на латинската армия“, включително граф Луи де Блоа, а император Балдуин е пленен и затворен в Търново. Калоян пуска *куманите* да оплячкосат селищата, плащащи

данък на латинците, и те опустошават всичко по пътя си. Съобщава се за жертвоприношения на пленници чрез обесване. Калоян воюва до Петдесятница (29 май), когато *куманите* се прибират. Те се появяват отново през януари и февруари 1206 г., подкрепяйки Калоян във войната му в Тракия и Македония. *Куманите* достигат Мраморно море, завладяват редица градове и избиват населението. Някои успяват дори да проникнат през Романските порти в Константинопол и се завръщат с множество пленници.

- 1206 г. — *Половците* помагат на Всеволод против Рюрик Ростиславич.
- 1207 г. — Цар Калоян е убит при обсадата на Солун с участието на куманския военачалник Манастър. Властта в България е поета от Борил, който се жени за куманската съпруга на Калоян, а малолетните Асеневи синове Иван Асен и Александър са „отведени тайно при скитите“ (куманите) отвъд Дунав.
- 1208 г. — Поражение в Тракия на цар Борил и куманските му съюзници от латинците. *Половци* подпомагат поход на руските князе в Галицко-Волинското княжество.
- 1211 г. — Унгарският крал предоставя защитата на източните си граници срещу куманите в ръцете на немски рицарски орден, който изгражда отбранителна линия отвъд Карпатите в Burzenland (страната на р. Бурзеу).
- 1213 г. — Участие на *кумани* (сред които Карач) в бунта срещу цар Борил във Видин.
- 1213 г. — Начало на монголската експанзия.
- 1215 г. — Половецко нападение над Переяславското княжество.
- 1218 г. — Възцаряване в България на Иван Асен II, който в конфронтацията си с Борил е подкрепян от *кумани* и *бродници*.
- 1219 г. — *Половци* помагат на Глеб Волински против Ингвар Рязански. С подкрепата на Котян новгородският княз Мстислав отвоюва временно Галиция от унгарците. Начало на похода на Чингиз-хан срещу Хорезм.
- 1219 г. — Бягство на меркитския княз Куду (Ho-tu) при *кипчаците*, което дава повод на Чингиз-хан (T'ai-tsu) да ги нападне.

- 1221 г. — Доминиканците изпращат мисионери сред *куманите*. Монголска експанзия към Европа.
- 1222 г. — Пръв сблъсък на *половците* с монголо-татарите в Северен Кавказ. Предвождани от Джебе и Субудай, *монголите* заобикалят отломките от войските на хорезм-шаха, разбиват грузинската армия и се насочват срещу обединените сили на аланите и кипчаките с техните черкезки и лезгински съюзници. Те успяват да разцепят коалицията, уговаряйки *куманите*, че са „от един род и племе“ с тях, но след победата над аланите разграбват половецките *вежи* и гонят оцелелите *кумани* към Днепър. Загиват Данил Кобякович и Юрий Кончакович, смятан за „болий всех Половец“. Навярно в същата година татарите завладяват кримския град Судах, прекъсвайки стокообмена на мюсюлманските страни с „Полето“.
- 1223 г. — *Половци* търсят убежище в руските земи. Котян, тъст на галицкия княз Мстислав Мстиславич, бяга с други ханове при своя зет, надарява руските князе с „коне, камили, биволи, девойки“ и иска подкрепата им, убеждавайки ги, че татарите ще посегнат и на техните земи. Князете решават да не чакат, а да пресрещнат врага в степта. Край Днепър към тях се присъединява „цялата половецка земя“, идват и *бродници*. Монголите се опитват да разбият съюза, твърдейки, че нямат спор с русите, а искат само да накажат избягалите си „роби“, но предложението за сепаративен мир е отхвърлено. Отвъд днепровските прагове русите сразяват един стражеви татарски отряд и след 8 дни достигат р. Калка, където са главните противникови сили. На 31 май (16 юни) руско-половецката войска е изцяло разгромена и това има трайни последици за региона. Първоначално монголите се насочват към Булгар, но волжките българи ги привличат в засада, и им нанасят първото голямо поражение. Оцелелите след погрома 4000 души се оттеглят към Саксин и се завръщат през Волга и Яик по брега на Каспийско море при Чингиз-хан. Отделни номадски групи се прибират в своите земи, но още тогава започва миграция на степното население към Крим, Молдавия и района на р. Рос. Котян остава на запад и се сражава за княз Даниел Галички срещу унгарците, а хан Бастъ бяга в Киев, където е кръстен (1224). Група *кумани* са приети от унгарския крал Стефан II. По-късно при втората монголска кампания нараства броят на бежанците, потърсили спасение западно от Днепър в междуречието на Прут и Серет, по Долни Дунав и в Унгария.
- 1225 г. — Поради явния стремеж на немския рицарски орден в Burzenland към по-голяма самостоятелност, унгарският крал Андраш II го прогонва от страната.

- 1226 г. — Руските князе, обединени с *половците* на Котян воюват в Галичко-Волинското княжество.
- 1227 г. — В резултат на католическата пропаганда в Молдавия, започната в началото на XIII в. от доминиканския монах Павел Унгарус, хан Борц с 15 000 *кумани* е покръстен от Гранския архиепископ Роберт в присъствието на принц Бела. Ханът признава върховенството на унгарския крал и за новите християни се основава отделно епископство със седалище в Милков (1228—1229).
- 1229 г. — Пред татарската опасност *половците* и „саксините“ от Долна Волга се изтеглят на север към българите.
- 1233 г. — Бела IV приема титлата „Rex Cumaniae“.
- 1234 г. — *Половците* се появяват за последен път с княз Изяслав под стените на Киев и опустошават околностите му. През същата година папа Григорий IX пише до унгарския престолонаследник Бела, че в района на куманското епископство има „народ, наречен валахи“. Някои маджари и немци от унгарското кралство отивали там, приемали православията и ставали с власите „един народ“.
- 1235 г. — За да укрепи католицизма папата изисква от крал Бела IV (1235—1270) да построи и спонсорира катедрала за куманския епископ в Милков.
- 1236 г. — Начало на втория голям монголски поход на запад под водачеството на Бату и Субутей.
- 1237 г. — Бату разрушава град Булгар на Волга. След съпротива е пленен килчакският хан Бачман (Pa[t]-ts'ik-map), а *половците* са разгромени в Крим. През лятото на същата година над 10 000 *кумани* прекосяват Дунав и Иван Асен II ги насочва към Източна Тракия. Там те се установяват по долното течение на Марица.
- 1238 г. — Монголите последователно разрушават руските градове и обсебват териториите на *половците*. Хан Котян (Кутен) иска убежище от унгарския крал.
- 1239 г. — Получил разрешение от Бела IV да се пресели в страната, Кутен отвежда 40 000 души в Унгария. Кралят ги настанява разпръснато, определяйки им собствени земи, като задържа само Кутеновия клан в близост до своя двор. Тази масивна имиграция подтиква папа Григорий IX

да издаде на 11 септември була, с която разпорежда *куманите* да бъдат християнизирани.

- 1240 г. — *Куманите* от Източна Тракия биват привлечени от латинците в Константинопол, като император Балдуин II сключва съюз с техния хан Йона[s].
- 1241 г. — Умира хан Йонас, погребан извън стените на Константинопол с принасянето на жертви и издигането на огромна надгробна могила. Съвладетелят му Сорониус преминава след това на страната на Никейската империя.
- 1241 г. — Приемането на куманските отломки от Бела IV и разпространето на унгарското влияние над Молдавия (наред с другите си титли кралят вече носи и титлата „Rex Sumaniae“) дава повод за монголската атака. На 12 март Бату застрашава унгарските земи и иска предаването на мигрантите, които смята за „раби мои кумани“, тъй като са покорени край Калка. В Унгария някои прояви на грабеж и сблъсъци с местното население разпалват недоволството от пришълците. Разпространява се слух, че Кутен има за цел да опознае страната и да изучи нейния език. Съмненията за шпионаж в полза на монголите се засилват, след като Фридрих Бабенберг представя заловени вражески конници, които говорят на кумански. Германската и унгарската аристокрация устройва заговор срещу Кутен. Той е оклеветен и екзекутиран с част от рода си. *Куманите* отговарят с въстание, като опустошават южните райони на страната, избиват много хора и се преселват в България, а маджарската армия, принудена да воюва сама срещу монголите, претърпява съкрушително поражение. На следващата година Бату си отива, но Унгария претърпява тежки загуби — отделни райони биват напълно обезлюдени. Унищожено е и куманското епископство в Милков, а селищата от региона попадат под влиянието на влашки воеводи.
- 1245 г. — Плано Карпини преминва през „Кумания“.
- 1246 г. — След оттеглянето на монголите Бела IV извиква *куманите* обратно. По-голямата част от тях се връщат и воюват на страната на краля срещу австрийския херцог Фридрих II. В България остават представителите на Кутеновия клан Тертер-оба, сред които и бащата на бъдещия български цар Георги I Тертер.
- 1247 г. — Синът на Бела IV (управлявал по-късно през 1262—1270 като junior rex, а в 1270—1272 и като унгарски крал под името Стефан V) се жени за ку-

манската ханска дъщеря Елизабет и във връзка с това *куманите* полагат клетва за вяност пред краля. В същата година Бела IV предоставя Северинския банат на ордена на йоханитите и определя точно границите му през Карпатите до р. Алт. Това е областта, владяна някога от живелия край Марош княз Ахтум (Айтони), чиито владения се простират до Видин и Турну-Северин. Там от 1237 г. се появяват унгарски доминиканци и на следващата година е основано епископство. Крал Бела IV изгражда провинцията като защитна гранична област срещу българите и планира със съгласието на папата да наложи над тях католицизма, но е спрял от татарската инвазия. Приемник на южната част на района става т. нар. Малка Влахия (Олтения), а източните му части отвъд Карпатите в бившата Кумания са познати като Голяма Влахия (Мунтения).

- 1250 г. — *Мамелюките*, набирани в повечето случаи от продадените в робство *кипчаки* от причерноморските степи, завземат властта в Египет и основават своя династия начело със султан Бейбарс. Тяхната държава играе важна роля в регионалната международна политика и просъществува до османските завоевания в 1517 г.
- 1253 г. — Вилхелм Рубрук пътува на изток през „Кумания“.
- 1254 г. — Куманските родители на Елизабет са кръстени в доминиканската църква в Буда.
- 1256 г. — *Кумани* воюват на българска страна срещу Никея. Преследвани са от намиращи се на византийска служба „скити“ (кумани), предвождани от Клеопа, верен на никейския император Теодор II Дука Ласкарис (1254—1259).
- 1258 г. — Папа Александър IV изпраща францискански мисионери в земите на Златната Орда, където те основават своя „кустодия“ в Сарай (1260).
- 1259 г. — *Кумани* („скити“) допринасят за избора на Михаил VIII Палеолог за регент на малолетния Йоан IV Ласкарис. *Кумани* участват в решаващата битка на Мануел VIII при Пелагония (Битоля).
- 1261 г. — Михаил VIII Палеолог сключва договор с Генуа (15 март), по силата на който генуезците се задължават да се борят с Латинската империя и да помогнат за отвоюването на Константинопол. При успех им се подписва монополът за корабоплаването в Черно море за сметка на съгрудничещите с латинците техни венециански съперници. През юли с

куманска подкрепа Михаил Палеолог превзема града и възстановява Византийската империя. По-късно венецианците изоставят кримските си търговски колонии в Солдая и Тана, а генуезците основават свои колонии в Кафа и Солхат, които съдействат също за дейността на францисканските и доминиканските мисии.

- 1265 г. — Борба между младия крал Стефан и баща му Бела IV, подкрепян от *куманите*.
- 1268 г. — Венецианците отново налагат присъствието си в Черно море, получавайки на 12 април разрешение от Михаил Палеолог да превозват стоки през Дарданелите и да изградят колонии по крайбрежието.
- 1270 г. — Новият унгарски крал Стефан V (Ищван, 1270—1272), син на Бела IV от по-голямата дъщеря на Теодор Ласкарис, жени дъщеря си Ана от своята куманска съпруга Елизабет за сина на император Михаил Палеолог.
- 1272 г. — На трона се възкачва Ладислас IV (1272—1290). Сам полукуманин, кралят често е порицаван от папския легат за своите предпочитания към езика, въоръжението, облеклото и прическата на номадите, за поддържаните тесни отношения с тях (той дори напуска жена си заради своята куманска метреса), откъдето получава прозвището „Кун“ (Куманина).
- 1274 г. — Морска битка между генуезци и пизанци в пристанището на Солдая (24 август). Търговците на Пиза, имащи контакт също с Илханския двор, губят сражението и биват прогонени от региона.
- 1278 г. — Големи кумански сили воюват в армията на крал Ладислас IV на страната на император Рудолф. В битката на Мартенското поле (26 август) загива великият чешки крал Отокар. Победата е спечелена от маджарите, които с куманската си лека кавалерия, помагат да се положат основите на Хабсбургското господство.
- 1279 г. — Пред заплахата от кръстоносен поход срещу Унгария Ладислас IV и вождовете на седемте кумански племена (Узур, Алпар, Тулун) се договарят за реформи в живота на куманите. Споразумението от 23 юни (Първа куманска конституция) и решенията на парламента в Тетени, прокламирани с кралски указ на 10 август (Втора куманска конституция) предвиждат изоставяне на номадския начин на живот и установяване в постоянни селища в специално определени обезлюдени

територии, приемане на християнството, освобождаване на държаните в плен християни и пр. Папският легат Филип настоява и за промени във външния вид на куманите — да им се забрани бръсненето на брадите и косите, носенето на традиционното облекло и шапки, която „мода“ противоречи на християнските обичаи.

1280 г. — Възцаряване на Георги I Тертер в България.

1282 г. — Нападение в Унгария на молдавския хан Олдамур, към когото се присъединяват въстанали кумански групи. В битката край езерото Ход съюзените номадски сили са разбити. Скоро след сражението кланът Борчол и куманите на юг от Къръош масово напускат страната.

1284 г. — „Скитски“ нападения срещу цар Георги I Тертер.

1286 г. — Сред имперската гвардия на хан Кубилай се споменава и „кипчацка армия“; тя бива разделена през 1322 г. на ляво и дясно крило.

1288 г. — Епископът на Естергом обвързва с публична клетва крал Ладислас IV, карайки го да се откаже от своите приятели езичници (татари, кумани и нъогери) и да се завърне „към честните маниери на християнството, особено що се отнася до храната, костюма, брадата и прическата“.

1290 г. — Крал Ладислас IV „Кун“ е убит на 10 юли от трима кумански велможи.

1291 г. — Българските феодали Дърман и Куделин разполагат с кумански наемници във войната си със сърбите.

1292 г. — Видинският боляр Шишман разполага с кумански наемници.

1298 г. — На страната на Алберт Хабсбургски в битката при Гьолхайм участват и унгаро-кумански помощни войски. Те не носят ризници, имат сплетени коси и могат да изстрелват стрели назад, обръщайки се върху конете. „Скитско“ нападение през България към Византия.

1321 г. — Сръбският крал Стефан си иска обратно от император Андроник изпратените му по-рано 2000 кумански наемници.

1327 г. — От Далмация в Тракия към император Михаил идват 2000 кумани, но поради съмнение, че са били преговаряли със „скитите“, те биват пренасочени към островите Тасус, Лемнус и Лесбус.

- 1328 г. — Папа Йоан ХХII нарежда на унгарските епископи да не завишават величината на вземания от куманите католици десетък.
- 1330 г. — Поход на Карл Роберт срещу влашкия воевода Басараба (син на Токтемир и внук на кипчакизирано осмо поколение на Чингиз-хан, съгласно Рашони). Басараб участва на българска страна в битката край Велбъжд; през ноември побеждава и унгарската кралска конница.
- 1331 г. — *Кумани* са сред помощните войски на полския крал Локетек в битката му край Пловце срещу Тевтонския орден.
- 1340 г. — Около 200 000 *кумани* биват кръстени в река Серет. Руските княжества Халич и Владимир (Галиция и Лодомерия) са завладяни от Казимир IV. Впоследствие те удържат полско-литовския натиск само с унгарска подкрепа.
- 1345 г. — Войската на унгарския крал Лудвиг Велики прогонва татарите отвъд Днестър. Кралят започва да смята северната част на някогашната Кумания (т. нар. Черна Кумания) за унгарска област.
- 1347 г. — Начало на походите на Лудвиг Велики срещу Неапол с участието на *куманите* (в 1347—1349 г. и в 1350 г.).
- 1348 г. — Папа Климент VI натоварва францисканските минорити с покръстването на куманите и язигите в „Кумания“.
- 1352 г. — Литовски поход на Лудвиг Велики. На връщане от р. Серет до Мункаш поради липсата на храна от свитата му отпадат над 400 коня.
- 1354 г. — Възможно завоюване на Молдавия (Черна Кумания) от унгарския крал Лудвиг.
- 1359 г. — Богдан (или Драгош), воевода на власите в Мармарош, Североизточна Унгария, бяга с група поданици в Молдавия (бившата „Черна Кумания“) и изгражда своя държава, намираща се и през 70-те години на XIV в. във васални отношения към Унгария. За няколко години страната се разширява до Днестър и Долни Дунав. С нарастване на влашкото население тя се романизира, а по-старите рутенски, кумански и татарски етнически съставки биват асимилирани, като се вливат в мнозинството.

- 1365 г. — Крал Лудвиг дава на новия воевода на Мармарош, молдавеца *Балк* син на *Сааз*, и на доведените му братя владението *Куня*, принадлежало някога на Богдан.
- 1372 г. — В договора на Лудвиг Велики с Карл IV Молдавия се смята за част от унгарската държава.
- 1410 г. — В общи линии в Унгария приключва процесът на християнизирание на куманите, но в Молдавия все още има кумани езичници или мюсюлмани.
- 1432 г. — При османската инвазия срещу саксонците и сечелите в Трансилвания власите са използвани като водачи и авангард на султанската армия.
- 1438 г. — Влад Дракул[а], унгарски васален воевода, натоварен с отбраната на проходите, помага на войските на султан Мурад да преминат през тях.
- 1459 г. — В унгарските извори все още се споменават заедно *Commani et Philistaei* (също и през 1481 г.).
- 1470 г. — По времето на крал Матиаш нови кипчакски елементи идват от районите на Буг и Днестър, за да се установят в Унгария.
- 1575 г. — Географът Теве отбелязва „град Кумания“ на брега на Азовско море.
- 1648 г. — При посещението си в Молдавия епископ Бандинус пише за „магьосниците“ в страната и за практикуваното от местните свещеници изпадане в религиозен екстаз, наподобяващо куманския шаманизъм.
- 1770 г. — Умира Стефан Варон (*István Vargó*) от Карчаг — последният кумански потомък, който все още е знаел единични фрази на езика на своите предци.

ПОКАЗАЛЦИ

Етнически и етнополитически названия

- Авари — 127, 148, 200, 210
Азери — 75
Ази — 70
„Азиатци“ — 34
Алани — 56, 60, 70, 72, 74, 75, 80, 152, 190, 191, 246
Албанци — 189, 222
А[о]рси — 144
Аорси — 60, 80
Араби — 100, 101, 222, 224
Арийци — 74
Арменци — 185
Арси — 80, 155
Арсия — 144
Ас — 79
Аси — 56, 60, 61, 64, 72, 73, 74, 75, 136, 138, 152, 155
Асиани — 64, 152
Асирийци — 62
Балкари — 16, 148
Балхи — 75
Басмили — 85, 104, 119, 121
Башкири — 17, 130
Баяндур — 87
Беренден — 16, 232, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243
„Бледите“ — 112, 113, 114, 119, 228
Борчол — 251
Бродници — 236, 246
Бурджани — 15, 148
Бурчевичи — 15, 134, 137, 145, 146, 149, 165, 242, 243
Буряти — 213
Българи — 14, 15, 33, 41, 42, 49, 61, 70, 75, 125, 128, 136, 145, 148, 157, 158, 166, 175, 185, 192, 196, 200, 206, 217, 218, 222, 241, 247, 249
Варвари — 18, 41
Византийци — 229, 233, 234, 244
Власи — 33, 189, 220, 222, 241, 253
Влахи — 247
Волжки българи — 214, 218, 247
Вятичи — 236
Гагаузи — 13, 14, 16, 39, 48, 157, 220, 222
Гао-че — 52
Германци — 21, 41, 195, 235
Ге-ти — 42
Гети — 234
Готи — 20, 185, 206
Грузинци — 33, 74, 222
[Г]узи — 113, 122, 125, 127
Гузи — 86, 95, 112, 113, 120, 125
Гърци — 185, 222
Дагестанци — 222
Даки — 229
Джурчени — 233
Джюрчени — 92, 110, 111, 118
Джюрчити — 92, 233
Дин-лин — 13, 52, 61
Динлини — 13, 56, 66, 67, 70, 117
Древни българи — 14, 17, 42, 56, 65, 115, 145, 157, 182
Древни тюрки — 15, 210
Евреи — 185, 224
Едгюши — 95
Еймур — 89
Еламити — 182
Ель-борили — 97
Ельгукови — 144
Емек — 98

- Емеки — 86, 95, 98, 133
Етебичи — 140
Ефталити — 72
Жу-жани — 117
Жу[ан]-жу[ан] — 70
Жуан-жуан — 72, 174
Жу[ан]-жуани — 118
Жуан-жуани — 82
Жълти уйгури — 75, 103, 121
„Змии“ — 114, 120, 121
„Източни авари“ — 70
„Източни хуни“ — 15, 63, 183
Имек — 92, 98, 164
Имеки — 89
Индийци — 34
Индоевропейци — 109
Индо-сери — 70
Иранци — 34, 79, 212
Исидони — 71
Итлареева чадъ — 137
Йемек — 86, 89, 90, 92
Йе[н]-мо — 90
Йен-мо — 92
Каепичи — 16, 115, 116, 141, 238
Казахи — 17, 130, 205, 206, 222, 224
Кай — 109, 114, 120, 129, 141, 152, 153, 154, 227, 228, 231, 233
Кайъ — 88
Камасинци — 53
Ками — 63
Кангль — 46, 79, 97, 124, 129, 130, 133
Кангюйци — 79
Капанци — 157
Караими — 16, 219
Кара-калпаки — 16
Каракалпаки — 56
Каракачани — 189
Кара-китаи — 110, 190
Кара-кита[н]и — 108, 110, 111, 234
Караханиди — 60, 93, 104, 107, 119, 120
Карачаи — 16, 148
Карачайци — 222
Карлуки — 60, 83, 85, 86, 87, 89, 91, 95, 100, 101, 104, 121, 174
Келти — 204
Кенгерес — 79
Керайти — 110, 216
Кивчаки — 234, 241
Кидани — 99, 100, 102, 108, 109, 110, 120, 146, 227
Кимак — 97, 98
Кимаки — 69, 95, 99, 121, 194, 227
Кимек — 98
Кимеки — 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 99, 104, 114, 120, 122, 123, 174, 206
Кипчаки — 6, 14, 22, 23, 28, 30, 33, 37, 45, 46, 47, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 82, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 108, 110, 113, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 129, 130, 135, 136, 159, 164, 166, 174, 191, 194, 205, 213, 216, 217, 222, 227, 228, 234, 246, 249
„Кипчакски турци“ — 43
Киргизи — 56, 65, 66, 67, 81, 89, 95, 102, 120, 130
Китайци — 15, 34, 64, 71, 82, 83, 84, 109
Китани — 88, 114, 115, 120, 121, 227
Ковуи — 16, 52, 59, 115, 236, 240
Ко[в]уи — 115
Колобичи — 140
„Команиенски скити“ — 63
Команини — 63
Комеди — 63
Коти — 52
Коуи — 115, 239
Кубан — 48
Кубанды — 52
Куванды — 52
Кул-оба — 241
Кулобичи — 140, 241
Кумак — 97, 98, 99
Куман — 52, 48, 99, 98, 99

- Кумандинци — 52, 53, 66
 Куманды — 52
 Кумани — 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 96, 97, 98, 111, 115, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253
 Кум-и — 74
 Куми — 63, 99
 Кумик — 51, 97, 98, 99
 Кумики — 16, 90, 130, 148, 222
 Кумук — 98
 Кумуки — 90
 Кун — 52, 98
 Куни — 39, 45, 46, 49, 58, 88, 96, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 126, 128, 216, 227, 228, 229, 230
 Кури — 116, 120
 Куу-кижи — 52
 Къбчак — 227
 Къзълбаши — 56
 Къгаи — 120, 121, 227
 Къгани — 114
 Къу-кижи — 64
 Кюе-ше — 64
 Латинци — 16, 245, 250
 Лебединские татары — 53
 Лебединци — 52, 53, 66
 Ляхи — 230
 Маджари — 33, 39, 42, 145, 167, 172, 175, 185, 229, 247, 251
 Македонци — 222
 Мамелюки — 249
 Мамлюки — 140
 Манджури — 42, 92, 118
 Меркити — 110, 118, 216
 „Миксоварвари“ — 151, 153, 154
 Молдавци — 222
 Монголи — 34, 35, 93, 110, 127, 130, 166, 169, 197, 198, 204, 246, 248, 249
 Монголо-татари — 216, 246
 Наймани — 86, 108, 110, 114, 116, 117, 120, 216
 „Народ на Змиите“ — 112, 114, 119, 228
 Ногаи — 17
 Немци — 21, 247
 Номади — 19, 20, 22, 25, 26, 33, 36, 37, 40, 41, 47, 55, 60, 64, 79, 97, 103, 106, 116, 118, 125, 127, 143, 144, 151, 158, 159, 164, 166, 169, 170, 171, 174, 177, 178, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 195, 197, 198, 199, 200, 202, 203, 205, 213, 216, 217, 219, 220, 222, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 237
 [О]гузи — 87, 105, 108, 112, 228
 [Ог]узи — 39, 111, 127, 227
 Огузи — 86, 89, 91, 95, 101, 104, 106, 120, 121, 147, 157, 206
 Огури — 63
 Ойрати — 216
 Олберлю — 231, 233
 Олперлюеве — 141
 Ольберлю — 123, 141
 Оперлюеве — 123
 Оперлюеве — 137
 „Осемте огузи“ — 116
 Ос[ет]и — 73
 Осети — 74
 Оси — 74, 75, 155
 Османски турци — 43

- Османци — 43, 115, 200
 Осуни — 152
 Отперлюеве — 123
 О[т]перлюеви — 141
 Отперлюеви — 144, 234, 236
 Парти — 47
 Партяни — 47
 Пашу — 75
 Пацинаки — 112
 Перси — 199
 Печенези — 12, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23,
 25, 35, 36, 38, 39, 59, 86, 87, 95, 111,
 112, 120, 122, 125, 126, 128, 129, 147,
 150, 157, 160, 164, 165, 166, 170, 184,
 185, 187, 196, 200, 201, 203, 204, 208,
 217, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 235,
 236, 237, 239, 243
 Половци — 6, 13, 14, 16, 18, 21, 22, 23,
 27, 33, 36, 39, 40, 41, 46, 47, 48, 50, 54,
 55, 56, 57, 58, 59, 61, 97, 111, 119, 120,
 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129,
 131, 132, 133, 136, 137, 138, 141, 143,
 144, 146, 147, 154, 159, 163, 166, 167,
 168, 170, 171, 173, 176, 177, 178, 179,
 180, 181, 184, 185, 187, 189, 191, 194,
 196, 197, 198, 199, 201, 204, 205, 206,
 208, 209, 210, 213, 215, 217, 218, 221,
 222, 224, 228, 230, 231, 232, 233, 234,
 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243,
 244, 245, 246, 247, 248
 Половци Емякове — 98, 137, 164, 166
 Поляци — 167, 211, 236
 Помаци — 17
 „Помаци турци“ — 43
 Пра-българи — 42
 Прабългари — 16, 151, 214
 [Пра]българи — 11, 12, 14, 147
 Пра-индоевропейци — 201
 Прамонголи — 90
 Пущуни — 75
 Пъхту — 75
 Ромеи — 112, 230
 Руан-руан — 70
 Румънци — 222
 Ру-ран — 70
 Руси — 33, 40, 132, 133, 135, 138, 141, 144,
 167, 168, 172, 177, 180, 185, 191, 195,
 196, 197, 199, 200, 211, 221, 222, 224,
 230, 232, 233, 236, 239, 242, 243, 246
 Рутени — 211
 Сабири — 67, 75
 Саки — 42, 63, 70, 71, 73, 79
 Саксини — 134, 247
 Саксонци — 21, 253
 Сармати — 20, 35, 72, 79, 229
 Саръ уйгури — 58, 119, 120, 121
 Севери — 207
 Секели — 164, 235, 253
 Селджуки — 14, 106, 107, 108, 115, 177,
 234
 Сер-и — 67, 70, 71, 73, 74, 76, 78
 Сери — 62, 70, 71, 72, 75, 77, 81
 Сираки — 72
 Сир-и — 67, 69, 70, 71, 73, 74, 78, 94
 Сири — 62, 68, 69, 70, 77, 79, 81, 82, 84,
 85, 94, 95, 227
 Скити — 15, 16, 20, 39, 42, 47, 70, 150,
 206, 208, 229, 237, 238, 245, 250, 252
 Славяни — 26, 39, 40, 42, 147, 206, 207,
 222
 Согди — 64
 Сувари — 70
 Сърби — 41, 222
 Сян-би — 67, 72, 82
 Сян-пи — 67
 Тангути — 103, 108, 109, 110, 122, 227
 Тартари — 35
 Татар — 89
 Татари — 16, 17, 30, 33, 34, 41, 49, 75, 87,
 89, 110, 118, 130, 148, 166, 181, 195,
 200, 205, 220, 222, 214, 224, 246, 251,
 252
 Татаро-монголи — 13, 179
 Тати — 75

- Тевтонци — 220
 Те-ле — 89
 Теле — 66
 Тертер-оба — 249
 Тертьгробичи — 140
 Терьгробичи — 137, 139
 Тибетци — 82, 83, 101, 102
 Тирек — 66
 Токсобичи — 140, 142, 234, 236
 Токуз-гуз — 95
 Токуз-огузи — 89, 94, 95
 Торговле — 242
 Торки — 14, 16, 20, 23, 36, 111, 115, 120, 121, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 166, 175, 201, 203, 204, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 236, 239, 243
 Торци — 127
 Тохари — 42, 61, 63, 64, 67, 70, 71, 73, 79, 82
 Траки — 15
 Тувинци — 66, 93
 Туркмени — 111, 113, 120, 121
 Турпеи — 236
 Турци — 43, 80
 Тюргеши — 95, 100, 101
 Тюрки — 27, 35, 40, 42, 50, 57, 60, 63, 66, 68, 72, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 90, 94, 95, 96, 105, 107, 112, 151, 182, 206, 227
 Тюрк[ют]и — 42, 67, 69, 74, 79, 80, 81, 83, 85, 89, 94, 127, 152, 155, 174, 183, 227
 Угри — 172, 206, 214
 Узбеки — 79, 81, 205, 224
 Узи — 12, 14, 20, 23, 25, 35, 36, 39, 59, 112, 122, 125, 126, 128, 157, 175, 185, 200, 208, 228, 234
 Уйгури — 52, 55, 56, 66, 69, 83, 84, 85, 86, 89, 93, 94, 95, 100, 101, 102, 103, 104, 109, 110, 117, 119, 121, 174
 Уйсун — 79
 Уйшун — 79
 Украинци — 221, 222
 Улашевичи — 137, 225, 242
 Унгарци — 39, 52, 123, 138, 196, 209, 216, 220, 222, 235, 236, 237, 245, 246, 247
 Урус-оба — 137, 232, 243
 Урусовичи — 138
 Усуни — 56, 61, 65, 67, 73, 74, 70, 74, 75, 79, 152
 Фауни — 70
 Фини — 206
 Фруни — 71
 Фрури — 71
 Фури — 116, 120
 Хазари — 16, 30, 70, 83, 93, 105, 126, 185
 Хакаси — 56, 63, 67
 Халачи — 95
 Хардеш — 121
 Хвалиси — 237
 Хсиен-пи — 82
 Хсиунг-ну — 42, 63, 64, 66, 67, 69, 70, 80, 82, 105, 109, 125, 142, 152, 154, 155, 162, 166, 169, 171, 174, 183, 196, 217
 Хуни — 35, 42, 39, 49, 57, 71, 148, 200, 206, 222
 Хурити — 182
 Цигани кардараши — 188
 Цинь-ча — 64
 Чанго — 17, 23
 Черни българи — 157
 Черни клобуки — 16, 138, 139, 201, 203, 208, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244
 Чжурчжени — 233
 Чигили — 95, 99
 Чуваши — 65
 Шари — 122, 227
 Шумери — 182
 Юдеи — 223
 Юе-чжи — 42, 73, 184
 Ягма — 85
 Язиги — 74, 138, 166, 189, 252
 Якути — 93
 Янь-мо — 86
 Яси — 39, 73, 74, 138, 148, 155, 177, 185, 190, 218, 221, 233

- Aclād — 87
 Adğlad — 87
 Ağlād — 87
 A-hsi — 66
 A-lan — 66
 Alan — 66, 74
 Alan-Aorsi — 80
 Alanorsi — 80
 Alborum Cumanorum — 131
 Alp-erlü — 141
 Aors — 80
 A[o]rsi — 80
 Aorsi — 138
 A-pu-ssu — 117
 Ārs — 80
 Arsi — 80
 Aryān — 74
 As — 74, 75
 Ās — 73, 74
 As — 73, 74, 75
 Asfal — 74, 75
 Āsi — 73, 74
 Asiani — 73
 Asii — 73
 A-ši-na — 80
 Aškenaz — 64
 A-sun — 74, 80
 Aswal — 74
 Az — 66, 73, 74, 75
 Ažkuzai — 64
 Bağnaḥ — 120
 Bağnak — 112, 120
 Balwen — 46
 Bärli — 122
 Basmil — 119
 Bağqir — 66
 Bayandur — 87
 Bayindir — 87
 Bayırqu — 117
 Bayundur — 87
 Beren — 86
 Bessi — 230
 Bisseni — 230
 Bissermeni — 130
 Blawen — 46
 Boat-kat — 118
 Borchol — 137, 143
 Bulgar — 66
 Buqu[t] — 117
 Burğan — 145
 Burğ-oyli — 15, 137, 145, 143, 149
 Burqat — 118
 But-kat — 118
 Cangitae — 129
 Cangitai — 46
 Cangle — 46, 130
 Capchac — 46
 Capchat — 46
 Chia-chia-ssu — 65
 Ch'iang — 109
 Ch'ieh-ku — 65
 Chieh-ku — 65
 Chien-k'un — 63, 65
 Ch'ih-le — 65
 Chih-le — 65
 Ch'in-ch'a — 46
 Chin Hsin — 117
 Chin-hsin — 66
 Ch'i-pi — 117
 Ch'i-pi-yü — 117
 Ch'i-tan — 77, 90
 Chomani — 45
 Chumani — 45
 Chuni — 42
 Ch'ü-she — 63, 64, 67
 Ch'ü-shih — 64
 Ch'u-yüe — 99
 Č'i-dan — 115
 Čigil — 86, 99, 140
 Čik — 86
 Comain — 45
 Comanes — 45
 Comani — 45
 Comanis — 45

Comanitae — 45
 Comanorum — 45, 164
 Commain — 45
 Commani — 45, 253
 Commanis — 45
 Cumanī — 45
 Cumanorum — 45
 Cumanos — 45
 Cumanus Albos — 131
 Cuni — 45, 230
 Cunis — 45
 Cunus — 45
 Di-li — 65
 Dirj-liṣ — 52, 56, 65, 66
 Duḥs-Ās — 60
 Dūr't — 140
 Dwr.t — 140
 Emi[ll] — 123
 Ete-oba — 140, 144
 Eymür — 87, 92
 Falawa — 46
 Falbeñ — 46, 48, 50, 57, 58, 61
 Falones — 46, 48
 Falwen — 46
 Fekete Kún — 131
 Flavi — 46
 Fūrī — 116
 Gao-Ĉ'e — 66
 Gao-Ĉ'é — 52
 Ġay — 67, 91
 Gök uz — 48
 Gummani — 45
 Ġuz — 112
 Ġuzān — 112, 120
 Ġuzī — 112
 Ġuzz — 112, 200
 Hi — 88
 Ḥifcāḥ — 45, 93, 114
 Ḥifcāq — 46, 87, 92, 93
 Ḥifgāḥ — 45
 Ḥifgāq — 46, 93
 Ḥifṣāḥ — 45, 87, 93
 Ho-pi-hsi — 66
 Ho-sa — 66
 Hsi — 67, 88, 90, 109, 114
 Hsi Hsia — 109
 Hsia — 109
 Hsiao — 109
 Hsieh — 65, 67, 69, 70, 82, 94
 Hsieh-chia-ssu — 65
 Hsieh-yen-t'a — 70
 Hsieh-yen-t'o — 82, 83, 84, 85, 117
 Hsien — 67
 Hsi[e]n-li — 67, 70
 Hsien-lu — 67
 Hsien-pei — 67
 Hsien-pi — 67, 90, 92, 108
 Hsin — 67
 Hsin-li — 67
 Hsin-lu — 63, 67
 Hsiung-nu — 71
 Hsüeh — 67, 70
 Hsüeh-Yen-t'o — 67, 69, 70
 Hsüeh-yan-t'uo — 66
 Hi-chieh — 63
 Ḥu-čžjä — 52
 Hu-ḡu — 52
 Hu-hsien — 117
 Hui-ho — 117
 Ḥui-Ḥo — 85
 Ḥui-Hu — 85
 Ḥuj-Ḥo — 66
 Ḥuj-Ḥu — 66
 Hun — 64, 117
 Ḥun-ji — 117
 Hun-ya — 64
 Hun-yü — 63, 64, 67
 'lbārī — 123
 I-li — 109
 Imak — 92
 Imāk — 87, 88
 Imāk — 87, 92
 Imen — 42, 92
 Imi — 87, 92

Imī — 87, 88, 92, 123
Imir — 87, 92
Imür — 87, 92
Iron — 74
Iškuzai — 64
Itlär — 137, 144, 146
It-oba — 137
It-oğlı — 137, 144, 145, 146, 149
Jasz — 74
Ju-ćžu-lü — 118
Jüan-Ĥo — 66
Kängäräs — 88
Kao-ch'e — 66
Kao-chü — 66
Kaymāk — 120
Kaymāk — 90
Käymāk — 90
Ketó — 52
Kibčağ — 46
Kibčak — 98, 99
Kibča'ud — 98
Kibča'ut — 46
Kimaγ — 90
Kimāk — 87, 88, 90, 92, 96, 122
Kimāk — 90
Kimāk — 61, 87, 92, 90, 120
Kimāk Bayğür — 86
Kimāk Yığür — 86
Kimčağ — 46
Kimča[k] — 46
Kimčak — 98, 99
K'im-č'a — 46
K'im-č'a(q) — 46
Kimča'ud — 46, 98
K'im-ch'a — 46
Kimek — 87, 91, 120
Kimi[r] — 92
K'im-ts'at — 46
K'in-č'a — 46
K'in-ch'a — 46
Kipčak — 61
Kipčak — 87

Kitai — 92
K'i-tan — 88
K'o-fu-ch'a — 46
Ko-k'un — 63, 64, 65
Koman-i — 45
Kool — 144
Koor — 144
K'o-pi-chao — 46
Kovui — 52
Ku[b]ğak — 64
Küeh-she — 63
Kuen-yü — 64
Ku-lun-wu-ku — 117
K'u-mo — 90, 92, 96, 97, 98
K'u-mo [Hsj] — 92
K'u-mo Hsi — 77, 92, 90
K'u-mo-Hsi — 67
K'u-mo-hsi — 88, 91, 114
K'u-mo-h[s]ji — 88
K'u-mo-ši — 115
Kumak — 90
Kuman — 48, 59
Kumik — 120
Kumük — 120
K'un-ji — 117
K'un-ya — 64
Kun — 48
Kún — 45, 117, 123
Kún-ok — 45
K'u°-mo — 120
K'uo-māk — 90
K'uo-muo-yiei — 115
?lā?d — 87
Lanikaz — 87
Lanqāz — 87
Liang Fan — 90
Lniqāz — 87
Märkit — 118
Mi — 109
Minya — 109
Minyang — 109
Mo-ho — 118

- Moh-hoh — 117, 118
 M°rka — 119
 M°rqa — 50, 118
 Mrqh (?) — 112
 Mu-gu-lü — 118
 Murqa — 116
 Murqat — 117, 118
 Nigri Cumanı — 131
 Nigrorum Cumanorum — 131
 Nu-shih-pi — 72
 Oğuz — 123
 Olaas — 137, 225
 Öberli — 123, 138
 Öberli[g] — 123
 Ölper[l]i — 148
 Ölperli — 147
 Ölperli[g] — 123
 Öberlü — 61, 96, 97, 110, 122, 123, 141,
 142, 143, 146, 147
 On-oq — 95
 Os — 74
 Ossi — 74
 Otuz Tatar — 88
 Owsı — 74
 Pallidi — 131
 Pa-ye-ku — 117
 Pacenikk' — 112
 zPacinnak'n — 112
 Pahlav — 45, 57
 Palócz — 46
 Pallidi — 46, 48, 56, 58
 Pa-hu — 66
 Parthawa — 47
 Parthi — 46
 Pečeneg — 123
 Pečenek — 66
 Pei-ju-chiu-lu — 66
 Phalagi — 46
 Philistei — 253
 Pi-ch'eın — 66
 Plauci — 46
 Plaucos — 46
 Plaucorum — 46
 Plavci — 46
 Plavi — 46
 Plawci — 46
 Polowczy — 46
 P'u-ku — 117
 Qangli — 46
 Qangli — 46
 Qankli — 46
 Qāpan — 157
 Qay — 61, 67, 91, 109
 Qāy — 88, 90, 109, 110, 111, 112, 114,
 115, 116, 117, 119, 121, 122, 123, 138,
 139, 140, 141, 143, 145, 146, 153, 157
 Qāy-opa — 141
 Qāy[i] — 59
 Qāyī — 88, 115
 Qayı[γ] — 88, 115
 [Qi]bċaq — 94
 [Qi]bċāq — 45
 Qibċāq — 46, 51, 54, 55, 69, 94, 99
 Qibċāq — 46, 92, 93
 Qibpaq — 46, 93
 Qidañ — 109
 Qifċāq — 46, 93
 Qifċaq — 46, 93
 [Qi]pċāq — 45
 Qipċāq — 66
 Qipcaq — 46, 54, 57, 58, 61, 114, 121
 Qirqir — 65
 Qirqiz — 65
 Qitañ — 109, 115, 123, 146
 Qıtay — 88, 109, 115
 Qivċ'aq-i — 46
 [Qi]wċāq — 45
 Qoċ-oba — 149
 Qol-oba — 140, 144
 Qomayai — 88
 Qoman — 45, 46
 Qomān — 45
 Qu kiži — 53
 Qū-kiži — 53

- Qubān — 51, 99
 Qubandī [kiži] — 53, 66, 99
 Q^ulābā oġlī — 140
 Qul-oba — 140, 143, 144
 Qumayai — 88
 Quman — 46, 48, 50, 53, 57, 58, 59, 60, 61,
 118, 121
 Qumān — 51, 88, 96, 97, 99, 120, 122, 123
 Qumandī [kiži] — 53, 66, 99
 Qumandū kiži — 53
 Qumani — 62
 Qumānīn — 45
 Qumāniyyūn — 45
 Qumāq — 88, 96, 120
 Qumīq — 120
 Qumuq — 90, 115
 Qumux — 115
 Qumyq — 115
 Quwandī [kiži] — 53
 Qun — 46, 48, 50, 51, 53, 57, 58, 59, 61,
 117
 Qūn — 45, 50, 51, 58, 61, 96, 111, 112,
 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123,
 135
 Quomani — 45
 Qu[o]māy — 92, 96, 122
 Qu[o]māg — 91
 Quo-māy — 97
 Quomāy — 90, 96
 Quomāg — 91
 Qurqun — 65
 Qurqut — 65
 Qūri — 116
 Rhoxolani — 71
 Ruḡs-Ās — 60
 Rukh-As — 71
 Ruḡs-Alani — 71
 Rukh-Alani — 71
 Ruks-Alan — 60
 Sabir — 67
 Sābir[t] — 67
 Sacaraucae — 71, 73
 Sacaraucae — 71
 Sai — 64, 73
 Saka — 64, 71
 Śaka — 64
 Säkiz Oyuz — 110, 115
 Sar — 72, 75
 Sär — 67, 72, 75
 Sarag — 71
 Saray — 71
 Saraq — 71
 Särb-ät — 67
 Särbi — 67
 Sarī — 121
 Śarī — 58, 59, 61
 Sārī — 58, 75, 112, 113, 114, 119, 120, 122
 Šārī — 75, 111, 113, 114, 119, 120, 121,
 122, 123
 Sāriy — 71
 Sarīy Yuyur — 103, 119
 Sär-lär — 67
 Sarmatae — 75
 Ser — 75
 Šerbi — 67
 Serik — 71
 Sha-t'o — 99, 100, 102
 Shih-wei — 67, 102, 109
 Śi — 115
 Siao Yüeh-chih — 73
 Sīqar — 117
 Sir — 58, 65, 67, 69, 70, 71, 75, 81, 82, 92
 Sir — 67, 69, 70, 72, 75
 Sir Tarduš — 66, 69, 70
 Širbi — 67
 Širvi — 67
 Šira Yuyur — 103, 119
 Sjän-bej — 115
 Skužaka — 64
 Soġd — 64
 Spala — 75
 Ssu-chien — 117
 Su-pa — 66
 Suwar — 66

Sy-Wej — 115
 Šy-wei — 115
 Ta Yüeh-chih — 73
 Tah-tah — 117, 118
 Tälärjät — 65
 Tälärjit — 65
 Tälärjüt — 65
 Ta[n]-ta[n] — 88
 Ta[n]-tan — 117
 Tan-tan — 118
 Tang-hsiang — 109
 Tang-ut — 109
 Tarduš — 66, 67
 Tata-bi — 114
 Tatabi — 67, 77, 88, 90, 92
 ȚaȚaby — 115
 Tata[r] — 88
 Tatar — 87
 Tat'ou — 66
 T'e-le — 65
 T'e-lê — 69, 70, 82
 Teles — 65
 Teleut — 65
 Terter-oba — 139, 140, 141, 142, 143, 149,
 150
 Ti-li — 65
 T'ie-lê — 65, 66
 T'ieh-le — 64, 65, 66, 67, 69, 70, 83, 86, 89,
 92, 117
 Tieh-lê — 117
 Ting-ling — 56, 63, 65, 66, 70
 Toksoba — 143
 Töliš — 65, 66, 83
 Tölös — 65
 Tongra — 117
 Toqs-oba — 140, 142, 143, 144
 Toquz Ärsin — 80
 Toquz Oγuz — 66, 117
 Toquz oğuz — 83, 84
 Tsai-li — 67
 Tuba — 66
 T'u-chüeh — 66, 81
 T'u-küeh — 66
 T'u-lu — 66
 T'ung-lo — 117
 Tung-hu — 63, 108
 Țuğš-oba — 140
 Ț^uqš-"bā — 140
 Türk — 49, 72, 80
 Turkmän — 112, 120
 Türkmen — 49, 50, 123
 Turk[üt] — 66
 Tür[ü]k — 66
 Turuk[k]u — 62
 Tuxs — 140
 Tuxsi — 140
 Ulaš — 225
 Ulaš-oba — 137
 Ulaš-oğlır — 137, 143, 145, 225
 Ürbäliyän — 123
 Ur[u]s — 144
 Urus — 144
 Urus-oba — 138, 144, 145, 149, 176
 Uygur — 112, 117
 Valani — 46
 Valben — 46
 Valewen — 46
 Valoni — 46
 Valven — 46
 Valui — 46
 Valvi — 46, 48
 Valwen — 46, 47, 48, 56, 131
 Walwen — 46
 War — 72
 Wei — 115
 Wei-Ḥo — 66
 Wei-ho — 117
 Wu-chi — 63
 Wu-chieh — 63
 Wu-Ḥo — 66
 Wu-Ḥu — 66
 Wu-ki — 118
 Wu-sun — 63, 65, 74, 75, 80, 152
 Xarteš — 50

Xartēš — 46, 57, 58, 59, 61
 Xartešk'n — 120
 zXartēšk'n — 112, 113
 zXartēšk'n — 46
 Xazar — 66
 Xbšax — 46
 Xitā[y] — 77, 90
 Xun — 53, 57, 117, 119
 Yämāk — 66
 Yas — 74
 Yeh-lü — 109
 Yeh-mo — 86, 89, 92
 Yen — 69
 Yen-mo — 66
 Yen-t'o — 69
 Yemāk — 90
 Yemāk — 86, 90, 92
 Yemek — 87
 Yen-t'o — 82
 Y'ṣ'bā — 140
 Yete-oba — 144
 Yimāk — 90
 Yimek — 87
 'ymy — 87
 'ymr — 87
 Yü-li-pai-li — 123
 Yüan-ho — 117
 Yüeh-chih — 63, 71, 73, 80, 125

Άλανοί — 74
 Άορσοι — 60
 Άσιανοι — 73
 Άσιοι — 73
 Ίσσηδόνες — 64
 Κάγγαρ — 88
 Κόμανοι — 45
 Κομάνοι — 45
 Κομάνος — 45
 Κομηδών — 63
 Κούμανοι — 45
 Κουμάνοι — 45
 Κουμάνοι — 45

Κουμάνος — 45
 Κώμοι — 63
 Μουκρί — 117, 118
 Ρωξολανοι — 60, 71
 Σαβαρτοι — 67
 Σάβαρτοι άσφαλοι — 75
 Σακάραυλοι — 71
 Σαυρομάται — 75
 Σηρίνδα — 70
 Σκύθαι — 64
 Τόχαροι — 73
 Τούρκοι — 52
 Φρούνοι — 71
 Χοπόν — 157

اڭلاد aḡlād — 87
 البھانك al-bḡānāk — 95
 البرى 'lbārī — 123
 التصغر al-tǧzǧr — 95
 الحرير al-ḥīrīz — 95
 الصرلح al-ḥrlḥ — 95
 الخفساح al-ḥfsāḥ — 95
 القمانس al-qumānīn — 45
 القمانیون al-qumāniyyūn — 45
 الكيمك al-kīmāk — 95
 اوريلمان urbāliyān — 123
 اويغور uyǧur — 112
 ايمك imāk (imāk, yimek, yemek) — 87, 88, 92

ايمر imür — 87, 92
 ايمو imo — 87, 88, 92
 برلي bārli — 123
 بياندر bayāndur — 87
 تاتار tatār — 87
 ترکمان turkmān — 112
 ككل ċ'k'l — 86
 حطا ḥṭā, ḥiṭā — 109
 حطاي ḥaṭāy, ḥiṭāy, ḥiṭāy — 109
 خفحاق ḥiḥḡāq — 46
 خفحاق ḥiḥēāq — 46, 87
 خفجاج ḥiḥḡāḥ — 45
 خفجاج ḥiḥcāḥ — 45

حمساح ḥiḥgāḥ — 45, 87
 دورب dūr^t — 140
 ساری sārī — 112
 طمساح ṭ^uqṣ^ubā — 140
 غر gūz — 112
 عزان guzān — 112
 غری gūzī — 112
 ماى qāy — 112, 117
 فحاق qībčāq — 46
 مضاق qībğāq — 46
 قمصاى qīfčāq — 46
 ممصاى qīfğāq — 46
 قلاى اغلى q^ulābā oğlī — 140
 مكللى qankli, qangli — 46
 مورى qūrī — 116

قون qūn — 45, 112, 116, 117, 118, 119, 120
 كيماك بيصور kimāk baygūr (buygūr, biygūr, biğūr) — 86
 كيماك ييغور kimāk yiğūr (yiğūr, yuğūr < uyğūr) — 86
 كيماك kaymāk — 90
 كيماك kimāk — 87, 88, 90
 لىقاز lanqāz — 87
 مرقاب murqa-t — 117
 مرقه mırqh — 112
 يتا y^ut^ubā — 140
 يماك yemāk, yemāk — 90
 ʿṢṢṢ| sir, ser — 69, 70

Лични имена

Абасиди — 106
 Абдулхамид II — 43
 Абу-л-Феда — 117, 217
 Абу-Хайян — 140
 Авраам — 219
 Адад-нирари II — 62
 Аданър, Ф. — 31
 Аепа — 123, 152, 161, 173, 232, 233, 237, 239
 Аепа(к) — 233
 Айтони — 249
 Акоша — 230
 Аксапид — 233
 Акуш — 138, 243
 Алберикус — 202
 Алберт Хабсбургски — 252
 Александър — 245
 Александър IV. — 221, 250
 Александър Невски — 237
 Алексей I. Комнин — 150, 229, 230, 233
 Алексей III. Ангел — 157
 Али — 100

Али Баба — 225
 Алпар — 251
 Алп-Арслан — 107
 Алтунопа — 161, 172
 Алтун-опа — 176, 196, 231, 232
 Алтхайм, Ф. — 49
 Ал-Уалид — 100
 Андрей Боголюбски — 173
 Андроник I. Комнин — 151
 Ана — 169, 228, 250
 Ана Комнина — 187
 Андраш II. — 247
 Андрей — 233
 Андрей Боголюбски — 235, 237, 239, 241
 Андрей Суздалски — 240
 Андроник — 252
 Андроник I. Комнин — 241
 Анна Комнина — 21, 229
 Ан-Нувайри — 140, 162
 Антиох IV — 62
 Антиохиди — 62
 Аполодор — 70

- Арик-ден-илу — 62, 63
 Аристов, Я. — 22, 40, 132
 Арслан-аба — 232
 Арсланова, Ф. — 29
 Арсланопа — 161
 Асен — 25, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 242
 Асневци — 30, 149, 152, 153, 154, 155, 169, 242
 Асин — 155
 Асинь — 152
 Аспарух — 15, 156
 Астра — 31
 Атрак — 178, 225, 233, 234, 244
 Атсъз — 108
 Ауфи — 75, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120
 Афрасияб — 105
 Ахинжанов, С. — 28
 Ахтум — 249
 Базен, Л. — 24, 28, 223
 Байпаков — 87
 Байхани — 46
 Балдуин — 245
 Балдуин II. — 248
 Балк — 253
 Балик — 149
 Банг, В. — 23, 27
 Бандинос — 216
 Бандинус — 253
 Бартие — 63
 Бартолд, В. — 23, 95, 111, 116, 119, 126, 225
 Басараб — 252
 Басараба — 252
 Баскаков, Н. — 28, 37, 52, 59, 65, 225
 Бастий — 220
 Бастъ — 240, 247
 Бат-Баян — 72
 Бату — 242, 248, 249
 Бачман — 248
 Башкорд — 238
 Башкурд — 238, 241
 Белюк — 239
 Бейбарс — 249
 Бела Барток — 225
 Бела IV. — 170, 216, 220, 230, 247, 248, 249, 250
 Белаур — 149
 Белгун — 25, 152, 153
 Белдюз — 180, 232
 Белук — 239
 Беляев — 22
 Бениамин Туделски — 63
 Березин — 49
 Берке — 173, 218
 Бируни — 88, 90, 116
 Блау, О. — 22, 46, 47, 63, 218
 Богдан — 253
 Бодроглигети, А. — 27
 Боев, Е. — 27
 Бокмъш — 241
 Болеслав — 126
 Болеслав Кривоусти — 170, 230
 Болуш — 171
 Б[о]лушь — 126, 228
 Боняк — 16, 141, 143, 144, 145, 146, 150, 152, 153, 170, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 196, 213, 214, 217, 224, 229, 230, 231, 232, 233, 239
 Борил — 152, 153, 154, 245, 246
 Борис Святославич — 228
 Борц — 247
 Борчо — 152
 Бретшнайдер — 47
 Брус-Босуел, А. — 25, 47, 54
 Брячислав — 170, 230
 Буйиди — 107
 Булат — 205
 Буняк — 146, 224
 Бурдж — 15
 Бурчаков, П. — 132, 159, 206
 Вамбери — 47, 49
 Василевски, В. — 22, 217

- Василко — 230, 237
 Вашари, И. — 30, 219
 Влад Дракул[а] — 253
 Владимир — 125, 126, 167, 170, 173, 177, 231, 232, 236, 241, 242
 Владимир Всеволодич — 231
 Владимир Мономах — 138, 139, 141, 145, 170, 173, 177, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 244
 Владимирко — 235
 Воибор — 239
 Воибор Генечевич — 239
 Володимер — 240
 Володимер (Всеволодич) — 229
 Володимер Мономах — 177
 Всеволод — 126, 127, 128, 228, 241, 244
 Всеволод II. — 235
 Всеволод (Давидович) — 233
 Всеволод Олгович — 224, 235
 Всеволод Суздальски — 240, 244
 Всеволод Юриевич — 245
 Всеволод Ярославич — 128, 169, 171, 228, 230
 Всеслав — 127, 214
 Вячеслав Владимирович — 237
 Габен, А. фон — 24, 27, 85, 225
 Газневиди — 106, 108
 Гардизи — 46, 65, 87, 89, 92, 194
 Геза II. — 235, 237
 Гза — 242
 Гзак — 242
 Георги Акрополит — 194
 Георги (Юр[г]и) Владимирович Дългоръки — 237
 Георги Дългоръки — 173
 Георги I. Тертер — 149, 249, 251
 Гераскова, Л. — 29
 Герген — 232
 Гжегожевски, Я. — 23
 Гза — 239
 Гиорги III. — 241
 Гирген — 232
 Глеб — 236, 237, 240
 Глеб Волински — 246
 Глеб Юриевич — 240
 Голден, П. — 29, 30, 31, 36, 37, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 55, 56, 59, 63, 67, 86, 87, 91, 92, 95, 114, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 136, 138, 139, 141, 146, 147, 178, 220
 Голубовски, П. — 14, 23, 36, 40, 49
 Гордлевски, В. — 26, 38, 41, 197, 214
 Григорий IX. — 216, 220, 221, 247, 248
 Григорович, В. — 14
 Григорьев, В. — 22
 Грум-Гржимайло — 56
 Грунин, Т. — 27, 52, 59
 Грушевски — 40
 Грьонбек, К. — 24
 Гурандухт — 233, 241
 Давид — 139, 172, 173, 231, 232
 Давид Всеславич — 231
 Давид Игоревич — 172, 231
 Давид Святославич — 231
 Давидовичи — 139
 Давит II. — 178
 Давит Аджмашенебели — 241
 Даниел Галички — 247
 Даниил (Кобяков) — 245
 Данил Кобякович — 246
 Данило Кобякович — 141
 Данишменди — 107
 Дашкевич, Я. — 30
 Дегин, Й. — 35
 Де Гроот — 52
 Де ла Кроа — 34
 Джансъзов — 39
 Джебе — 246
 Димитров, С. — 14, 31
 Дитрих — 220
 Дмитрий Иворович — 177, 232
 Добрев, П. — 42, 148
 Донат, И. — 27, 132
 Досон — 49

- Драгош — 253
 Дримба, В. — 27, 28, 180, 224
 Дринов, М. — 41
 Дрюл, Д. — 24, 29
 Дърман — 149, 251
 Дьорфи, Д. — 24, 26, 37, 45, 49, 132, 160
 Дякону, П. — 29, 47, 50, 132, 181
 Еберхард — 88, 115
 Елбеген — 148
 Елдечук — 242
 Елена — 170, 230
 Елизабет — 214, 249, 250
 Елтемир — 25
 Елтимир — 149
 Елтук — 235, 237, 240
 Енгел — 21
 Енгелс, Ф. — 28
 Ензем — 230
 Епиопа — 173, 233
 Ерчин — 224
 Есперюх — 15
 Етебича — 161
 Жоанвил — 202, 214
 Зайончковски, А. — 26
 Затъркевич — 40
 Златарски, В. — 152
 Зупан, А. — 31
 Зундхаусен, Х. — 31
 Ибн ал-Асир — 46, 125, 126
 Ибн-Батута — 193, 213
 Ибн-Сайд — 217
 Ибн-Фадлан — 194
 Ибн-Халдун — 140
 Ибн Хордадбех — 45, 90, 94
 Иван Александър — 150
 Иван I. Асен — 154
 Иван II. Асен — 154
 Иван Асен II. — 246, 248
 Иван Ростиславич „Берладник“ — 238
 Иван Срацимир — 150
 Иван Царевич — 205
 Иван Шишман — 150
 Иванко — 244
 Игор — 132, 142, 168, 196, 197, 199, 215,
 241, 242, 243
 Игор Святославич — 133, 240, 241
 Идриси — 91, 92, 108, 115, 130, 131, 138,
 150
 Изай — 243
 Изай Беглюкович — 239
 Изеддин — 173
 Изяслав — 127, 128, 170, 228, 230, 236,
 238, 239, 247
 Изяслав Давидович — 138, 236, 237,
 238, 239
 Изяслав Мстиславич — 235, 236, 237,
 238
 Илек-ханове — 105
 Иловайски — 50
 Ингвар Рязански — 246
 Иречек, К. — 13, 14, 39
 Исак II. Ангел — 242, 243
 Искал — 228
 Исперих — 14
 Испор — 14
 Испор-цар — 14
 Исус — 216
 Итлар — 145, 146, 231
 Итларовичи — 231
 Итогодъ — 243
 Итогли — 243
 Итоглы — 138
 Итогль — 138
 Ишбер — 14
 Ишме-Даган — 62
 Ищван — 250
 Йоан — 154, 242
 Йоан II. — 150
 Йоан XXII. — 252
 Йоан Комнин II. — 234
 Йоан IV. Ласкарис — 250
 Йоаница — 154
 Йона[с] — 248
 Йонас — 202, 248

- Йорга, Н. — 25
Казибарович — 142
Казимир IV. — 252
Кай-опа — 115
Каламанос — 237
Калоян — 153, 154, 172, 197, 242, 244, 245
Кам — 215
Камоса — 235
Кара Мустафа паша — 34
Каракоз Мнюзович — 238
Карамзин — 22, 40
Карас — 238
Караханиди — 105, 106, 107, 108, 110, 122, 227
Карач — 246
Каргалов, В. — 27
Карл IV. — 253
Карл Роберт — 252
Кашгари, М. — 46, 86, 87, 115
Кеген — 113
Келнер-Хайнкеле, Б. — 31
Кза Бурнович — 242
Кирил — 17
Китан — 145, 146, 231
Китан-опа — 115
Китий — 173
Клапрот, Ю. — 22
Клеопа — 250
Климент VI. — 252
Ключевски — 40
Кляшторни, С. — 30, 45, 54, 68, 69, 70, 82, 84, 94
Кобяк — 239, 241
Кобяк Карлиевич — 141, 240, 241
Ковалски, Т. — 24
Коза — 239
Коза Бурнович — 141
Кокей — 238
Коломан — 172, 231
Коломон — 237
Кондаков, Н. — 25
Кононов — 51, 53, 54, 55, 59
Константин-Асен Тих — 149, 173
Константин Багрянородни — 187
Кончак — 141, 142, 174, 178, 179, 180, 190, 213, 217, 224, 240, 241, 242, 244, 245
Кончак Шаруканович — 141
Кончакиди — 179
Кончаковици — 142
Коня, И. — 27, 132
Копти — 242
Копты — 137
Копулх — 230
Копулч — 230
Корнидес, Д. — 22
Корш, Ф. Е. — 23
Костомаров — 40
Котляр, Н. — 28
Котян — 139, 221, 225, 244, 245, 247, 248
Коца — 245
Кошани, Б. — 25, 48, 59, 128
Кошчей — 205
Кримски — 55
Крум — 214
Кубилай — 251
Кубрат — 184
Куделин — 149, 251
Кудряшов, К. — 26, 41, 132, 134, 136, 240, 245
Куду — 246
Куман — 232
Кумеков — 89
Кун, Г. — 22, 50
Куник, А. — 22, 40, 48, 50, 55, 59
Кунтувдей — 243
Кунычук Богатия — 180
Куръшжанов, А. — 27
Кура — 125, 145, 231
Кутен — 248
Кутеск — 229
Кьопрюлю — 115
Кюл-тегин — 68
Лавор — 242

- Ладислав I. (Свети) — 230
 Ладислас I. — 229
 Ладислас IV. (Кун) — 250, 251
 Лайбниц — 21, 22
 Лалков, М. — 31
 Ласло Кун — 190, 209
 Левицки, Т. — 26, 115
 Лигети, Л. — 27, 29, 223
 Лиудпранд — 214
 Локетек — 252
 Луи де Блоа — 245
 Лудвиг — 252, 253
 Лудвиг Велики — 252, 253
 Лъзъреску-Зобиан, М. — 30
 Люси — 31
 Ляо — 88, 115, 227
 Ляскоронски — 133
 Мавро Орбини — 42
 Макарий — 22
 Малов, С. — 24, 26
 Ма'муниди — 106
 Манастър — 245
 Мандоки-Конгур, И. — 28, 37, 132
 Мани — 217
 Маниак — 217, 229
 Маниах — 217
 Мануел I. Комнин — 150, 236, 237, 238, 239
 Мануел VIII. — 250
 Мао-тун — 63, 74
 Мар — 59
 Мар Михаел — 45
 Марвази — 75, 111, 112, 113, 114, 115, 119, 122, 123, 216
 Маркварт, Й. — 23, 24, 36, 37, 42, 45, 46, 48, 54, 56, 63, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 159
 Марко Поло — 35, 45
 Мarmorщайн — 62
 Масуд I — 106
 Масуди — 86, 87
 Матей Едески — 75, 111, 112, 113, 114, 119, 121, 127, 228
 Матиаш — 253
 Махмуд — 106
 Махмуд-бей — 191
 Махмуд-хан — 110
 Мелиорански, П. М. — 23, 25, 199
 Менандър — 72, 80
 Менгес, К. — 27, 31, 45, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 59, 65, 66, 78, 92, 115, 116, 117, 119, 199
 Менински, Ф. — 34
 Методий — 17
 Милер, В. — 224
 Миллер, Г. Ф. — 47
 Милкоков — 40
 Минорски — 119
 Михаил — 234, 252
 Михаил III. Шишман — 149
 Михаил VIII. Палеолог — 250
 Михаил VII. Дука — 150
 Михалко — 240
 Миховиус — 47
 Младенов, С. — 25, 39, 48, 59, 152
 Могилян (Билге-каган) — 68
 Моллова, М. — 28, 29, 30, 217, 223
 Мономах — 176, 177, 178, 224, 229
 Мономаховичи — 123, 234, 244
 Мономахич — 245
 Мончи-Заде, Д. — 27
 Морган — 18
 Москов, М. — 27
 Моюн-чур — 45, 68
 Мстислав — 138, 170, 230, 246
 Мстислав I. — 235, 238, 240
 Мстислав Владимирович — 234
 Мстислав Всеволодич — 231
 Мстислав Изяславич — 167, 190, 237, 238, 239, 240
 Мстислав Мстиславич — 139, 246
 Мстиславици — 237
 Мубаракшах — 86

- Мункачи, Б. — 23
 Мурад — 253
 Мургулия, Н. — 28
 Мустафа Кемал — 43
 Мутафчиева, В. — 31
 Насир Хусрау — 96
 Немет, Д. — 23, 24, 25, 37, 45, 48, 49, 50,
 51, 53, 54, 55, 56, 59, 118
 Нестор — 47
 Низами — 205
 Никита Хониат — 194, 197
 Никифор Вриени — 230
 Никифор Григора — 194
 Никон — 219
 Ногай — 149
 Ной — 21
 Оболенски, М. — 22
 Овлур — 242
 Огулчак — 105
 Озул — 228
 Озулук — 231
 Олег — 170, 177, 228, 230, 231, 232, 235
 Олег Святославич — 139, 173, 231, 232,
 238, 239
 Олга — 170, 171
 Олговичи — 123, 139, 228, 234, 235, 236,
 239, 242, 244
 Олдамур — 251
 Олстин Олексич — 241
 Омаяди — 100
 Орев — 244
 Оркун — 68
 Оселук — 243
 Осен — 146, 154, 173, 230, 232, 235
 Осень — 141, 152, 153, 155
 Осман — 100
 Осолук — 231
 Осолуковичи — 235
 Остен, М. — 31
 Острогорски, Г. — 27
 Осул — 228
 Осулук — 231, 232
 Отокар — 251
 Отон IV. — 245
 Отрок — 141, 177, 178, 222, 224, 233, 244
 Павел Унгарус — 247
 Павлов, П. — 29, 149
 Паисий — 42
 Палоци-Хорват, А. — 29, 37, 51, 119, 121,
 122, 144, 132, 190, 204, 210, 212, 216
 Пархоменко, В. — 26, 38, 41, 168, 190,
 217, 224
 Пелио, П. — 23, 46, 56, 65, 88, 90, 96, 114,
 118
 Петахия — 19, 194, 195, 196
 Петър — 151, 153, 154, 155, 156, 242
 Петър Велики — 41
 Плано Карпини — 19, 35, 129, 131, 192,
 193, 194, 215, 249
 Плетньова, С. — 27, 29, 36, 114, 116, 117,
 119, 127, 134, 136, 145, 161, 163, 178,
 187, 189, 193, 194, 195, 197, 198, 199,
 201, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 212,
 215, 219, 239, 245
 Погодин, М. — 22, 40, 159, 168, 169, 197,
 199, 240
 Покровски, М. — 25, 41
 Пономарьов — 48, 50, 51, 55, 59
 Попов, А. — 26, 41, 220
 Поппе — 98
 Прай — 21
 Предслава — 170, 230
 Претич — 170
 Прицак, О. — 28, 29, 31, 36, 37, 45, 46,
 48, 50, 51, 54, 56, 59, 75, 77, 90, 92,
 94, 96, 98, 104, 109, 110, 113, 114,
 116, 119, 122, 123, 129, 135, 136, 138,
 139, 140, 141, 146, 148, 160, 173, 203,
 207, 217, 227
 Псевдо-Диоген — 146, 230
 Птоломей — 63, 71, 75, 80
 Пулейбланк — 64, 65, 66, 67, 70, 71
 Радлов, В. — 23, 54
 Рамстед — 68

- Расовски, Д. — 24, 25, 26, 36, 45, 48, 56, 59, 86, 114, 116, 120, 123, 133, 149, 160, 165, 166, 168, 171, 199, 200, 219, 225, 239
- Рашев, Р. — 29
- Рашидеддин — 46, 54
- Рашони, Л. — 25, 27, 37, 43, 51, 116, 119, 121, 122, 132, 160, 214, 216, 252
- Рибаков, Б. — 144
- Роберт — 220, 247
- Роджер II. — 236
- Рожыновски-Половецки [князе] — 139
- Роман — 228, 244
- Роман IV Диоген — 107
- Роман Мстиславич — 244
- Роман Нездилович — 242
- Ростислав — 236, 239, 243
- Ростислав Мстиславич — 238, 239
- Ростислав Рязански — 237
- Ростислав Ярославич — 235
- Рубрук, В. — 19, 35, 130, 180, 192, 195, 202, 205, 212, 215, 249
- Рудолф — 251
- Рьослер, Р. — 22, 159, 160, 218
- Рюрик — 239, 241, 243, 245
- Рюрик Ростиславич — 137, 240, 241, 242, 243, 244, 245
- Сааз — 253
- Салавил — 62
- Саломон — 228, 229
- Саманиди — 102, 104, 105, 106
- Самойлович, А. — 24
- Самчевски — 22
- Санджар — 108, 110
- Сантуз — 238
- Саргон II — 62
- Сардур[и] III — 12
- Сатмаз — 239
- Сатук — 105
- Сатьбалов, А. — 28
- Сафариди — 104
- Сбислава — 170, 230
- Сварог — 78
- Святополк — 126, 167, 170, 172, 173, 177, 231, 232, 233
- Святополк II. — 230
- Святополк Изяславич — 140, 169, 230, 231
- Святослав — 125, 127, 128, 170, 171, 177, 196, 228, 231, 232, 235, 240, 241, 243, 244
- Святослав Всеволодич — 191, 237, 241, 242, 243, 244
- Святослав Давидович — 172, 231
- Святослав Киевски — 241
- Святослав Олгович — 235, 236, 238, 240, 241, 242
- Святош — 231
- Севенч — 173, 236
- Севенч Бонякович — 214
- Севинч — 241
- Селджук — 105
- Селджуки — 107, 108
- Сем — 39
- Сим — 20
- Симеон Велики — 155
- Славейков, П. Р. — 14
- Смилец — 149
- Соболевски, А. — 48, 55, 59
- Соловьев — 40
- Сокал — 228
- Сомогур — 244
- Сомогур Сугоевич — 245
- Сорониус — 248
- Сосогур — 244
- Стасовски, В. — 224
- Стефан — 234, 252
- Стефан II. — 247
- Стефан V. — 139, 214, 249, 250
- Стефан Варон — 253
- Стоянов, В. — 31
- Страбон — 70, 71, 80
- Стрибог — 78
- Стриковски — 47, 49

- Субутай — 191, 246
 Субутей — 248
 Сугр — 146, 232
 Судимир Кучебич — 236
 Сум, П. Ф. — 21
 Сутоевичи — 244
 Съдвак — 241
 Сърчан — 178, 180, 224, 244
 Сюлейман Кануни — 115
 Тааз — 232
 Тамар — 241
 Татишев — 21, 47, 49, 142, 213, 218
 Татос — 229
 Татуш — 229
 Тахириди — 101, 102
 Теве — 253
 Теодор-Петър — 154
 Теодор Ласкарис — 250
 Теодор Святослав — 149
 Теофания Музалон — 232
 Телеки, Й. — 22
 Темуджин — 110
 Теодор — 155
 Теодор II. Дука Ласкарис — 250
 Теодорих — 220
 Теофилакт Симоката — 117
 Тертеровци — 140, 149
 Терътробичи — 123
 Тиглат-Паласар I — 62
 Тиглат-Паласар III — 62
 Тирах — 113
 Тице, А. — 27, 28, 31, 37, 38
 Товлий — 241
 Тоган — 115
 Тогли — 138, 243
 Тоглий — 240, 241
 Тоглы — 138
 Тогортак — 229
 Тогрул-хан — 110
 Тодорова, М. — 31
 Токмъш — 241
 Токсобич — 142
 Токсобица — 161
 Токтемир — 252
 Тол, Н. — 25
 Томсен, В. — 66
 Тонюкук — 68
 Триярски, Е. — 31
 Тугарин Змеевич — 116, 146
 Тугоркан — 141, 143, 145, 146, 160, 174,
 176, 173, 229, 230, 231, 233
 Тугоркань — 170
 Тугортан — 230
 Тугорта[r]кан — 139
 Тудор Сатмазович — 238
 Туксобич — 142
 Тулун — 251
 Тунман — 21
 Туроци, Я. — 131
 Тускобич — 142
 Тюнарк — 235
 Тюпрак — 235
 Узур — 251
 Уляшевичи — 161
 Урус-оба — 232
 Урусовичи — 161
 Устрялов — 40
 Фадлун — 126
 Федоров, Г. — 28, 136
 Ференц — 50
 Филип — 209, 251
 Фирдоуси — 106
 Фридрих II. — 249
 Фридрих Бабенберг — 248
 Фьодоров-Давидов, Г. — 27, 134, 163,
 179, 204
 Хазай, Г. — 31
 Халаси-Кун, Т. — 29
 Хаммер, Й. — 34
 Хамурапи — 62
 Хаусиг, Х.-В. — 29, 31, 71, 75, 90
 Херберщайн — 47
 Херодот — 64, 75
 Хирт — 69

- Хитлер — 179
 Хойбергер, В. — 31
 Хониат, Н. — 245
 Хорезмшахи — 108
 Хорсъ — 78
 Хумболт, А. фон — 10, 31
 Хунфалви, П. — 22
 Хусейн — 100
 Хьош, Е. — 31
 Хънтингтън, С. — 168
 Хърсъ — 78
 Чака — 229
 Цегледи, К. — 26, 75, 119, 121, 122
 Целгу — 229
 Цойс, К. — 47
 Цзин — 233
 Чагробичи — 161
 Чака — 150, 229
 Чариков, А. — 29
 Ченгер-епа — 232
 Чингиз-хан — 108, 110, 111, 167, 179,
 216, 246, 247, 252
 Чилбук — 242
 Читеевичи — 161
 Чичерин — 40
 Шараган — 234
 Шарлип — 84
 Шарукан — 141, 142, 143, 146, 147, 173,
 177, 224, 232, 234
 Шаруканиди — 142
 Шварн — 239
 Шварц, А. — 31
 Шварц, И. — 31
 Шер — 207, 208, 215
 Шимин — 70, 86
 Шишман — 149, 251
 Шишмановци — 149
 Шльоцер, А. — 36, 39, 159, 172, 195
 Шьонфелд, Р. — 31
 Шюц, И. — 30
 Юрги (Юрий) — 141
 Юр[г]и (Георги) — 232
 Юр[г]и (Георги) Кончакович — 178
 Юри — 173
 Юрий — 237
 Юрий Андреевич — 241
 Юрий Владимирович — 152
 Юрий Владимирович Дългоръки — 236
 Юрий Долгоруки — 139
 Юрий Дългоръки — 235, 236, 237, 238,
 239
 Юрий Кончакович — 141, 181, 246
 Юрий Суздалски — 237
 Юстиниян — 72
 Яков Светослав — 150
 Якубовски, А. — 26, 181, 187, 199
 Ярополк — 125, 170, 177, 235
 Ярополк (Владимирович) — 233, 234
 Ярослав — 127, 170, 230, 231, 232, 238,
 239
 Ярослав I. — 139
 Ярослав Всеволодич — 239, 242
 Ярослав Мъдри — 126
 Ярослав Черниговски — 241, 243
 Ясен — 141, 152, 155
 Яфет — 20, 39
 'Abd al-Karīm — 104
 Abu-Muzāḥim — 100
 Ākingī — 112
 Ākingī b. Qoçqar — 111
 Akuš — 138
 'Alā'addīn Muḥammad — 108
 Al-Amin — 101
 Āl-i Afrāsiyāb — 105
 'Alī-Han — 106
 'Alī Tegin — 106
 Al-Ma'mūn — 101
 Al-Mu'tamid — 102
 Al-Mu'tašim — 101
 Alp-Arslan — 107, 147
 Alper — 147
 Alp Tegin — 105
 Āl-Qağan — 83

- Al-Qā'im — 107
 Āl-Teber Timudu — 84
 Altun-opa — 138, 145
 Altuntaš — 106
 A-pao-chi — 109
 Aq-Köbäk — 140
 Arbuc Turtel — 149
 Arsila — 80, 155
 Aršila — 80
 Asan — 152
 Āsen — 152
 Asen — 152
 Āsen — 152
 A-shih-na — 80, 152, 154, 155
 A-shih-na *Šär — 85
 A-shih-na Sy-mo — 84
 Äträk — 141
 At'rak'a — 178
 Atsüz — 108
 Bačo — 84
 Bahramduxt — 141
 Bāsmil (*Basmil) — 119
 Baytaš — 105
 Begbars — 138
 Beglük — 137
 Béla IV. — 149
 Bilgä qayan — 155
 Bilge Kül (Kür) Qadīr-Ĥan — 102, 104
 Bodhisattva — 83
 Bokmīš — 138
 B[o]luš — 141
 Boluš — 122, 127
 Bonjak — 217
 Borč — 220
 Borz — 220
 Buğra-Ĥan Hārūn — 107
 Bumīn — 72
 Buqu[t] — 103
 Burč — 220
 Burğ — 15, 137, 220
 Čabiš — 101
 Čagri — 106
 Čagri-Bek — 106, 107
 Chang-hsin — 102
 Chen-chu p'i-chia k'a-han — 84
 Ch'e-pi-shih — 101
 Chin — 99, 103, 110
 Čingiz-Xan — 110
 Chin-lo-wu — 102
 Chüeh-lo-wu — 102
 Ch'u-lo — 83
 Cu'u-lo yeh-hu k'a-han — 82
 Ch'ü-lü — 102
 Ch'u-luo — 69
 Čurim-ybğu-qagan — 82
 Davit' Apmašenbeli — 139
 Dert[er] < *Terter — 123
 Durüt — 123
 *Ellig Kağan — 83
 Eltäriš — 85
 Eltemiš (Il-itmiš) Bilgä-Qagan — 68
 Eltut — 141
 Esen — 230
 Guaranduxt — 141
 Halatou — 82
 Han — 99
 Hārūn b. Altuntaš — 106
 Hārūn Buğra-Ĥan — 105
 Hārūn ar-Rašid — 101
 Ĥätün — 104
 Ho-sa — 102
 Ho-tu — 246
 Hsi Liao — 234
 Hsieh-li — 69
 Hsieh-li k'a-han — 83
 Hsi Liao — 110, 111
 Huai-chien qayan — 103
 Hu-lu ssu-li-fa T'u-mi-tu — 84
 Ibrāhīm b. Naşr — 107
 Ikingi — 112
 Ikingi/Ākingi b. Qučqār/Qučqar — 114
 [I]Kinči bin Tuĥfār (*Qučqār) — 112
 Ilek ĥanlar — 105
 Ilitu — 82

- *İlter — 82
 İnanču-irkin — 82, 84
 İsmā'il ibn Aḥmad — 104
 İsmā'il II. al-Muntaşir — 106
 İsrā'il — 105
 İstāmi — 72, 83
 İstván Varro — 253
 Izay — 137
 Jenču — 84
 Jenču Bilgä-qaghan — 84
 Kim — 92
 Koban — 138
 Koçaeviç — 138
 Ki-sa — 102
 Köl Bilgä ḡan — 155
 Koldeci — 138
 Könçek — 141
 Kötän — 139
 Kuçluk — 110
 Kül Qadir — 102, 105
 Kül Qadir-Ḥan — 104
 Külüg Baya — 102
 Küräbir — 102
 Kürebir — 102
 Kuthen — 139, 149, 221
 Kutluğ — 83, 85
 Kutluğ Bilgä — 85
 Kutluğ Bilgä Qaghan — 85
 Kutluğ Boyla — 85
 Ku-tuo-lu — 83, 85
 Ladislav — 149
 Leang — 100
 Liao — 100, 104, 109, 110, 111
 Ljao — 115, 122
 Lu-chi Qasar — 102
 Maḥmūd — 106
 Mašmūd Ġaznewi — 107
 Malik Danišmend — 107
 Malik-Şāh — 108
 Mänglig Tegin — 103
 Maniak — 150
 Mani-ax — 217
 Mas'ūd I — 106
 Matt'eos Urhayec'i — 111
 Mikā'il — 105
 Mikā'il b. Selğuk — 106
 Minguš — 140
 Moyen-ch'o — 68
 Muḥammad — 108
 Muḥammad I. ibn Malik-Şāh — 108
 Muḥammad-i 'Aufi — 111
 Muhan Qaghan — 72
 Mu'izzaddin Saḡar — 108
 Mūsā — 105
 Nasir-i Husraw — 130
 Naşr I ibn Aḥmad Sāmāni — 104
 Naşr II — 105
 Naşr İlig — 106, 107
 Nivar-Kaghan — 83
 Nūḡ ibn Asad — 102, 104
 Oğulçik qadir-Ḥan — 104
 Olper — 147
 Osoluk — 137
 Osul — 129
 Ötrök — 141
 Pan-Ch'ao — 71
 P'ang T'e-le — 102
 Pange Dele — 103
 Pā[t]-ts'i[k]-man — 248
 P'u-sa — 83
 Pugu — 103
 Pugu Yun — 103
 Qadir-Ḥan Ġabra'il — 108
 Qasar — 102
 [Q]äy-opa — 123
 Qiliç Arslan I. — 107
 Qitā-Ḥan — 111
 Qitā-xān — 122
 Qoçqar — 112
 Qopti — 137
 Quçqar — 112
 Qutayba ibn Muslim — 100
 Rocas — 71
 Rogas — 71

- Rucas – 71
 Šäh-Malik – 106, 107
 Saqal – 141
 Salġuq – 105
 Salomon – 129
 Šarāf az-Zamān Tahīr al-Marwazī – 112
 Šaru-qan – 141
 Satuq [Sartuq] Buġra-Ĥan – 104
 Sebük Tegin – 106
 Selġüq – 105, 112
 Sha-po-liu – 83
 Shih-kuei – 83
 Sil-ġibu – 72
 Silzibu – 83
 Singepuk – 72
 Singibu Xāqān – 72
 Sirčan – 141
 Sokal – 122, 128, 141
 Song – 100
 Sogr – 141
 Sui – 83, 117
 Sulaymān ibn Qutlamīš (Qutlumuš) – 107
 Su-lu – 100
 Suluk – 100
 Sung – 100, 103, 109, 110
 Tāhir ibn al-Ĥusayn – 101
 T'ai-tsu – 246
 T'ai-tsung – 83, 84, 85
 T'ang – 83, 84, 99, 100, 101, 103, 109, 115,
 117, 118
 Tängri – 85
 T'a-po Ko-han – 83
 Tardu – 72, 83
 Tarduš – 72
 Taspar-Kaġan – 83
 Ta-t'ou – 72
 Temuġin – 110
 Tengli – 85
 *Terter – 123
 Terter-oba – 122
 Togortak – 150
 Toġrul – 106, 107
 Toġrul-Bek – 106, 107
 Tokmiš – 138
 Törtaba – 140
 Toxaba – 140
 Tsin – 99
 Tugor-qan – 139
 Tu-lu – 82
 T'u-mi-tu – 85
 T'ung-shih-hu – 83
 Turksanth – 72
 *Türk-šad – 72
 Turkšat – 72
 Turtel – 140
 Urus – 138
 'Utmān – 108
 Wu – 64
 Wu-tsung – 102
 Xusraw Anōširvān – 72
 Yabġu İštāmi – 72
 Yabġu Qaġan – 72
 Yaylaqar – 102, 103
 ya'qūb ibn Layt aš-Šaffār – 102
 Yazd[a]gird III – 100
 Yo-lu-ku – 102
 Yūnus – 105
 Ἀρσίλας – 80
 Διζάβουλος – 72
 Διλζίβουλος – 72
 Μανιάκ – 217
 Μανιάχ – 72, 141
 Σιζαβουλος – 72
 Σιλζίβουλος – 72
 Σιλζίβουλος – 72
 Τούρξαντος – 72
 درنگارا dert[er] – 123
 دروت durūt – 123
 سلجوق selġūq – 112

Географски и политически обозначения

- Абхазия — 141, 233
Авалон — 204
Адрианопол — 150, 228, 230
Азербайджан — 107, 108
Азия — 37, 40, 56, 61, 74, 100, 101, 107, 120, 124, 147, 174, 179, 190, 191, 194, 199, 207, 216, 217
Азов — 72, 131, 133, 134
Азовско море — 233, 253
Аккерман — 136
Алакол — 89
Алдън — 207
Алт — 126, 128, 228, 249
Алтай — 66, 67, 72, 73, 82, 85, 89, 130, 133, 211, 227
Алута — 131
Америка — 15
Аму Даря — 106, 107
Аму-Даря — 63
Анадола — 107
Анатолия — 107
Ани — 107
Анхиало — 243
Арал — 95
Аралско море — 86, 89, 108
Армения — 107
Арменско [море] — 112, 113, 120
Аран — 234
Асирия — 62
Афганистан — 75
Багдад — 101, 107, 108, 116
Базавлук — 136
Байкал — 65
Бактрия — 70, 72, 73, 75, 81
Баку — 199
Баласагун — 105, 107, 108, 110, 227
Балгасун — 94
Балин — 133, 135, 146, 177, 233
Балкан — 243
Балкани — 16, 27, 37, 43, 125, 126, 128, 130, 150, 151, 165, 170, 176, 189, 195, 225, 231
Балкански ареал — 13
Балх — 73, 100
Балхаш — 83, 89, 101, 104, 130
Балчик — 13
Бардава — 177, 234
Бекеш — 230
Белая вежа — 77, 125, 165, 233
Белгород — 238, 239
Белград — 25
Беленджер — 136
Берестов — 231
Берестова — 136
Берлин — 10
Берое — 234, 243
Бешбалък — 101
Била Церква — 139
Билхород-Днистровский — 136
Битоля — 250
Битюг — 135
Бихарска долина — 129, 228
Болградски район — 136
Бох — 137
Бохемия — 235
Браничево — 233, 245
Буг — 128, 134, 136, 137, 240, 253
Буда — 249
Буковина — 165
Булгар — 94, 203, 233, 247, 248
Бурзеу — 246
Бухара — 100, 105, 106, 107, 110
Быково — 135
Быстрая Сосна — 135
България — 13, 25, 26, 41, 42, 115, 150, 151, 152, 153, 154, 164, 186, 188, 195, 200, 217, 242, 245, 246, 249, 251, 252
Бъкъбони — 229

- Бяла Кумания — 134
 Варненско — 207
 Велбъжд — 252
 Велики Преслав — 156, 157
 Вестфалия — 47
 Видин — 151, 233, 246, 249
 Видинска област — 149
 Видински санджак — 150
 Видинско — 13
 Видинско царство — 150
 Виена — 31, 34
 Виза — 244
 Византия — 37, 66, 52, 113, 129, 130, 138,
 150, 153, 156, 164, 167, 191, 222, 228,
 229, 230, 234, 236, 238, 242, 244, 252
 Виницка област — 138
 Вир — 232, 233
 Вироскол — 135, 232, 240
 Висла — 235
 Вит — 151
 Вишгород — 230
 Владимир — 252
 Влахия — 30, 131, 140, 151, 165, 211, 249
 Воин — 126, 127, 235
 Волга — 49, 66, 94, 97, 124, 125, 126, 129,
 130, 131, 133, 134, 135, 139, 140, 143,
 146, 148, 164, 166, 187, 191, 204, 208,
 218, 234, 236, 245, 247, 248
 Волгоград — 135
 Волжка България — 125, 134, 167
 Волин — 232
 Волчая — 145
 Воронеж — 134
 Ворскла — 135, 232, 240
 Враца — 151
 Въскол — 240
 „Вътрешна Кумания“ — 131, 132
 Газна — 105
 Галиполи — 238
 Галич — 219, 235
 Галиция — 172, 173, 246, 252
 Галицка земя — 231
 Галицко-Волинско княжество — 244,
 245, 246
 Генуа — 250
 Германия — 27, 43
 Гоби — 55, 121
 Голтва — 135, 232
 „Голяма Кумания“ — 132
 Городок — 236
 Градещи — 136
 Грузия — 16, 37, 122, 141, 177, 178, 200,
 220, 225, 233, 234, 241, 244
 Гургандж — 108
 Гърция — 152, 195
 Гьолхайм — 252
 Гюргев — 239
 Дагестан — 16
 Далмация — 237, 252
 Дандакан — 106
 Дарданели — 238, 250
 Дасья — 73
 Дахья — 73
 Дверен — 243
 Дегей — 233
 Делхи — 142
 Дешт-и Кипчак — 37
 Джалита — 165
 Джейхан — 62
 Джехол — 123
 Дженд — 105
 Джибал — 106
 Джунгария — 73, 123, 227
 Джунгарска порта — 121
 Днепър — 73, 97, 120, 124, 125, 126, 129,
 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 143,
 144, 146, 165, 168, 184, 187, 218, 230,
 231, 236, 240, 241, 244, 246, 247
 Днестър — 73, 131, 208, 252, 253
 Добока — 228
 Добруджа — 14, 150, 155
 Долобско езеро — 231
 Дон — 52, 73, 120, 124, 125, 129, 131,
 133, 134, 135, 138, 139, 140, 146, 166,

- 173, 187, 191, 220, 232, 233, 234, 239, 244, 245
- Донец — 123, 124, 134, 135, 139, 141, 144, 146, 177, 191, 197, 231, 233, 239, 241
- Дунав — 52, 73, 121, 124, 125, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 149, 150, 151, 153, 167, 169, 218, 223, 228, 230, 232, 233, 236, 237, 238, 239, 242, 244, 245, 247, 248, 253
- Дунавска равнина — 125, 133, 165, 181
- Дунавски регион — 140
- Дун-хуан — 103
- Дунхуан — 103
- Евразийска степ — 59, 122, 129, 130
- Евразия — 188, 204
- Европа — 5, 10, 17, 18, 22, 33, 34, 35, 37, 40, 41, 48, 74, 99, 123, 124, 126, 147, 153, 158, 160, 175, 186, 190, 194, 195, 219, 225, 246
- Египет — 37, 137, 191, 249
- Езерово — 207
- Ендже — 29
- Ендже-кьой — 208, 210
- Енисей — 65, 110, 120
- Ерел — 135
- Ерфурт — 195
- Естергом — 251
- Ефрат — 62
- Железни врати — 233
- Железные ворота — 177
- Жети-су — 100
- Жовтый Яр — 136
- Запад — 61, 131, 168, 175
- Зареческ — 232
- Заруб — 232, 238
- Земя Карвунска — 14, 61
- Златна нива — 208
- Златна Орда — 16, 17, 130, 137, 163, 195, 221, 250
- Змеево градище — 147
- Змеев курган — 147
- Зуша — 135
- Ивля — 136, 243
- Изник — 107
- Изток — 10, 34, 35, 40, 41, 61, 62, 168, 175, 224, 225
- Източна Европа — 25, 37, 42, 75, 95, 111, 125, 160, 200, 216
- Изюмец — 135
- Икония — 107
- Или — 73, 83, 99, 101, 104
- Имеон — 42
- Ингулец — 136
- Инджир — 241
- Индия — 106
- Инхул — 136
- Ин-Шан — 83
- Иран — 74, 101, 106, 108, 224
- Иртиш — 69, 85, 86, 87, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 104, 120, 121, 122, 123, 130, 227
- Искърско дефиле — 186
- Истанбул — 115
- Исфиджаб — 102, 104, 105, 107
- Исък-кол — 94, 101
- Исък-кул — 99, 104
- Италия — 235
- Итил (река) — 97
- Итил (град) — 125, 126
- Ишим — 121
- Кабарда — 136
- Кавказ — 16, 28, 37, 90, 123, 124, 139, 140, 148, 218, 220, 233, 234, 246
- Казан — 41
- Казахстан — 28, 88, 97, 124
- Кайгородок — 116
- Кайсери — 107
- Калиакра — 225
- Калиас — 238
- Калиновка — 135
- Калка — 136, 197, 247, 248
- Калмиус — 136
- Кальчык — 136
- Кама — 86, 133

Каменка — 137
Камча — 244
Камянка — 136
Канев — 190, 237, 239, 243
Кансу — 73, 80, 82, 103, 109, 119, 122, 227
Кападокия — 62
Каракорум — 123
Карачаево-Черкесия — 136
Карашахр — 65
Каргаш — 116
Карпати — 134, 151, 165, 246, 249
Карчаг — 253
Каспийско море — 45, 49, 83, 95, 108, 112, 113, 120, 247
Кафа — 250
Каховка — 135
Кашгар — 104, 105, 107, 162
Каяла — 242
Кедар — 194, 195
Кербала — 100
Керчки пролив — 73
Кесария — 107
Киев — 125, 126, 131, 136, 139, 145, 170, 173, 190, 191, 218, 227, 233, 228, 230, 231, 236, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 247
Киевска област — 232
Киевска Рус — 37
Киевска Русия — 22, 26, 39, 41, 166, 167, 175, 194
Киевска Русь — 168
Киевско княжество — 131, 229, 235, 239, 243
Киевско-Печорски манастир/лавра — 219
Киликия — 225
Кимакия — 91, 92
Кипчак — 54
Кипчакска степ — 95, 108, 130, 132, 133, 182, 218, 228
Киргизия — 94
Китай — 56, 67, 71, 82, 83, 84, 95, 99, 100, 102, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 120, 122, 183, 234, 235
Княжево — 156
Кодима — 137
Комул — 65
Константинопол — 150, 156, 202, 229, 234, 244, 245, 248, 250
Коня — 107, 108, 238
Копенхаген — 24
Корачев — 235
Корсун — 240
Корфу — 236
Котел — 151
Котелница — 239
Кохыльнык — 136
Крим — 30, 37, 41, 134, 136, 140, 165, 191, 194, 208, 219, 247, 248
Кримско-Азовско крайбрежие — 219
Кубан — 49, 57, 136
Кубей — 136
Кулан — 101
Кум — 63
Кума — 49, 57
Кумания — 30, 37, 115, 130, 131, 132, 185, 216, 219, 249, 252, 253
Кумско-Мачинска степ — 136
Кунье — 135
Курия — 122, 177, 234, 253
Кушанско царство — 184
Кътай — 114
Къорош — 137
Къорьош — 251
Лебед — 53
Лебедия — 52
Левунион — 150, 229
Лемнус — 252
Лесбус — 252
Лесгия — 234
Ловеч — 151, 242
Лодомерия — 252
Лубен — 177, 232

Лубна — 232
Лукоморие — 134
Луцк — 172, 219, 231
Львов — 219
Любек — 231
Мавераннахр — 100, 101, 102, 104, 107,
108, 110
Мадара — 215
Мазендаран — 119
Македония — 128, 151, 244, 245
Мала Азия — 37, 95, 115, 191
Мала Комышуваха — 135
Малазгирд — 107
Малатия — 62
„Малка Кумания“ — 132
Манджурия — 56, 63, 92, 94, 108, 109,
122
Манцикерт — 107, 128
Марица — 150, 229, 248
Мармарош — 253
Марош — 132, 144, 249
Мартенско поле — 251
Мезеш — 228
Меотис — 72
Мерв — 106
Мерл — 135, 240
Месопотамия — 62, 107, 108
Мизия — 156
Милков — 220, 247, 248, 249
Митани — 179
Моглена — 229, 241
Молдавия — 30, 131, 151, 165, 204, 211,
216, 220, 228, 229, 240, 247, 248, 252,
253
Молочная — 133, 136, 138, 231
Монголия — 67, 68, 82, 84, 86, 91, 94, 99,
102, 108, 109, 120
Мосинпол — 244
Москва — 237
Мохач — 34
Мраморно море — 244, 245
Мункаш — 252
Мунтения — 151, 249
Мъгленско — 151
Надь-Сент-Миклош — 224
Нан-шан — 75, 103, 109, 121
Нарин — 73
Неапол — 252
Нежатин — 235
Непер — 129
Нетриус — 135
Никся — 107, 250
Ниш — 149, 230
Нишапур — 106, 108
Новгород — 242
Новгород-Северски — 235, 241
Новосил — 135
Ногайска орда — 79
Норикум — 73
Обезы — 141, 177, 233, 244
Обыточная — 136
Огузка степ — 228
Одрин — 197, 245
Озолимна — 229
Ока — 135
Окс — 63
Олт — 131
Олтения — 249
Ольгопол — 137
Ордос — 69, 82
Орел — 133, 134, 135, 137, 237, 239, 241
Орхон — 102
Осенев — 146, 152
Осетия — 74, 233
Оскол — 134, 135, 240, 241, 243
Отрар — 101
Павливка — 136
Памир — 42, 73
Панджаб — 106
Панония — 39, 73
Паристрион — 113, 229
Пасха — 207
Пекин — 109, 121, 227, 233
Пелагония — 250

- Перемишл — 231
 Переяслав — 145, 170, 171, 231, 232, 236, 238, 239, 240, 241, 242
 Переяславец — 170
 Переяславл — 126, 131
 Переяславско княжество — 128, 131, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 237, 240, 241, 242, 246
 Перник — 151
 Персия — 95
 Песочен — 240
 Петрова нива — 155, 157
 Печенего-хазарска степ — 228
 Печорски манастир — 170, 231
 Пжемисл — 231
 Пиза — 250
 Пирот — 149
 Плевен — 151
 Пловдив — 229, 236, 243
 Пловдивско — 217
 Пловце — 252
 Поле Половецко — 164
 Поле Половецкое — 130, 143
 Половецко поле — 16, 37, 132, 133, 134, 135, 167, 174, 175, 176, 177, 185, 208, 218, 223
 Половецко царство — 160
 Полот — 47, 57
 Полша — 26, 194, 230, 235
 Понто-Каспийска степ — 96
 Понтус — 62
 Поросие — 169, 208, 236
 Прага — 25
 Предкавказие — 133, 134, 208
 Преслав — 155
 Приазовие — 131, 134, 208
 Приднепровие — 134
 Приулк — 235
 Причерноморие — 165, 176
 Причерноморска степ — 5, 13, 26, 164, 229, 249
 Провадия — 155
 Прон — 135
 Пронск — 135
 Протолочи — 135
 Протолочие — 138
 Прут — 136, 247
 Псел — 134, 135, 232, 237, 241
 Путивл — 242
 Путилов — 241, 242
 Пятигорие — 136
 Разградско — 13
 Рай — 106
 Райхородок — 135
 Раставица — 240
 Регенсбург — 194
 Ренова — 135
 Рилск — 241
 Римов — 242
 Ромно — 233
 Рос — 136, 239, 240, 239, 243, 247
 Румъния — 27, 29, 152
 Русия — 16, 25, 34, 39, 40, 41, 42, 47, 75, 115, 125, 127, 128, 129, 145, 160, 164, 165, 166, 168, 170, 173, 176, 180, 188, 190, 200, 213, 219, 220, 232, 233, 234, 235, 237, 239, 240, 245
 Рязанско княжество — 139
 Саков — 131, 231, 236
 Саксин — 126, 134, 245, 247
 Салбоч — 229
 Салница — 233, 241
 Самара — 133, 134, 135, 137, 167, 237, 239, 243
 Самарканд — 101, 102, 104, 105, 108, 110, 116
 Самош — 228
 Сана — 231
 Сарай — 162, 221, 250
 Саратов — 135
 Саркел — 125, 152, 165, 233
 Сары-яры — 136
 Саян — 65
 Саянски планини — 73

- Северински банат — 249
Северно Причерноморие — 59, 127, 148, 175, 199, 201, 219
Северски Донец — 131, 133, 134, 177, 203, 232, 234
Седморечие — 89, 100, 101, 107, 108, 110, 119, 208, 234
Селенга — 68
Серет — 128, 240, 247, 252
Сибир — 73, 91, 121, 124, 133, 206, 225, 227
Силезия — 195
Силистра — 229
Силистренско — 151
Сини лес — 137
Синя гора — 135, 243
Синя Орда — 48
Сирия — 62, 86, 108, 137
Систан — 102, 104, 106
Сквира — 139
Славония — 230
Случ — 240
Смирна — 150, 229
Сновска — 128
Снепород — 239, 243
Снопород — 135, 237
Согдиана — 72, 73, 75, 81
Согдия — 66
Солдая — 165, 181, 250
Солун — 128, 245
Солхат — 136, 250
Софийско — 151
София — 149, 151, 186
Средноазиатска степ — 95, 133
Стара Загора — 234
Стара планина — 150
Стародуб — 229, 231
„Сто могили“ — 113
„Страни Наирн“ — 62
Стубна — 136
Стугна — 230, 239
Су[г]дак — 165
Сугдая — 136
Судак — 181, 220, 246
Сугров — 133, 135, 141, 146, 177, 232, 233
Суздал — 190, 235
Сула — 126, 134, 135, 177, 232, 235, 237
Сутен — 133, 134, 138, 231
Суюрлий — 196, 242
Суяб — 101
Съветски съюз — 26, 27, 28
Съединени щати — 158
Сър Даря — 63, 72, 73, 95, 101, 104, 105, 107, 108, 113, 115, 121, 130, 133
Сър-Даря — 89
Табаристан — 107
Тавроскития — 236
Талас — 101, 104, 110, 130, 224
Тана — 250
Тараз — 101, 104, 105, 107
Тарбагатай — 83, 89, 104
Тарим — 71, 73, 75, 79, 82, 83, 103, 211
Таримски басейн — 103
Таримска долина — 71, 73
Тасус — 252
Татар-бунаръ — 136
Ташкент — 101
Темеш — 132, 230
Тенуорман — 236
Термез — 108
Тетени — 251
Тибет — 73, 95, 102, 116
Тибетско плато — 109
Тиен-Шан — 73, 82, 83, 101, 103, 121, 130, 133
Тиса — 132, 137
Тих океан — 34, 109
Тмуторокан — 139, 230
Тобол — 121
Тола — 82
Токай — 230
Тор — 133, 134, 135, 232
Торец — 135

Торческ — 170, 199, 230
Тракия — 229, 242, 244, 245, 248, 252
Трансилвания — 43, 126, 128, 129, 138,
228, 229, 235, 253
Трансоксания — 100, 105
Троки — 219
Трубеш — 126
Трубческ — 241
Трън — 149
Туркестан — 71, 72, 80, 99, 101, 103, 110,
120, 121, 218
Туркменска степ — 227
Турну-Северин — 249
Турфан — 64, 82, 103
Турфански оазис — 73
Турция — 27, 43, 195
Търново — 149, 155, 156, 244, 245
Търновско — 13, 151
Търновско царство — 150
Тюрингия — 245
Угол — 167, 237, 239, 241
Уголь — 135
Удай — 135
Украйна — 138, 139
Унгария — 13, 16, 26, 27, 28, 29, 37, 39,
42, 128, 129, 130, 132, 137, 138, 139,
140, 143, 144, 149, 163, 165, 166, 187,
188, 190, 191, 200, 201, 203, 208, 211,
216, 218, 220, 221, 222, 225, 228, 230,
247, 248, 249, 251, 253
Ур — 179
Урал — 86, 89, 95, 96, 97, 122, 124, 123,
124, 126, 129, 130, 133, 134, 146, 164
Урарту — 62
Фергана — 100, 104, 107
Филипопол — 229
Хазария — 120, 125, 138, 167
Халич — 252
Халха — 197
Хами — 65
Хан — 71
Хангай — 83
Хатти — 62
Хемус — 229, 236
Херсон — 219
Хиндукуш — 83
Хирия — 240
Ход — 251
Ходжент — 107, 110
Хопер — 135
Хопр — 134
Хора — 241
Хорасан — 100, 102, 104, 105, 106, 108,
115
Хорезм — 28, 100, 106, 130, 137, 138,
199, 200, 217, 227, 246
Хорол — 232, 241
Хороль — 191
Хортица — 134, 231
Хотан — 73, 105, 107, 116
Хуанг-хо — 121
Хухра — 240
Царев брод — 208
Царевград-Търнов — 156
Царев городок — 135
Цариград — 156, 214, 220
Цин — 71
Цорлу — 244
Червеноармийск — 136
Черна гора — 135
Черна Кумания — 134, 138, 252, 253
Черни лес — 239
Чернигов — 115, 132, 190, 230, 231, 238
Черниговска област — 128
Черниговско княжество — 131, 229,
238, 242, 246
Черно море — 45, 112, 113, 120, 131,
134, 137, 138, 250
Чернухино — 208
Черхалом — 129
Чешлюев — 146
Чешуев — 141, 152
Чешюев — 146, 233
Чорлу — 244

- Чу — 73, 100, 101, 104, 119, 130, 227
 Шаш — 100, 107
 Шар-кел — 125
 Шаркел — 135
 Шарукан — 133, 135, 141, 146, 152, 177,
 232, 233
 Шине-Усу — 68
 Шире-Усу — 68
 Шуменско — 208, 215
 Югославия — 41
 Юрьев — 239
 Яик — 89, 129, 130, 134, 139, 234, 247
 Яксарт — 63
 Ялта — 136, 165
 Янгикент — 106
- A-lan — 80
 An-ssu — 103
 Anxi — 103
 Arđ-i Burġan — 150
 Arđ-i Germāniyye — 150
 Arđ-i Getūliyye — 150
 A-te — 66
 Atlaḥ — 101
 Bešbaliq — 103
 Burzenland — 246, 247
 Cathay — 109
 Ćāč — 101
 Chin-shan — 66
 Ćināngkaṭ — 103
 Comania — 45, 129
 Comanie — 45
 Csanád — 144
 Cumania — 130, 131
 Cumania Nigra — 131
 Ērān — 74
 Dešt-i Qipčāq — 95
 Dešt-i Qipčāq — 122
 Fu-lin — 66
 Ğinānkaṭ — 103
 Han — 67
 Han-hai — 85
- Ḥatāy — 109
 Heves-Újvár — 137
 Ḥeṭā — 116
 Ḥiṭā — 109
 Ḥiṭā — 109
 Ḥitāy — 109
 Ḥitay — 109, 116
 Hód — 137
 Hopei — 109
 Ḥoristan — 100
 Hsi-chou — 103
 Huang-ho — 84
 Ispiġāb — 104
 Itil — 66
 Juil — 233
 Kan-chou — 103, 109
 K'ang — 66
 K'ang-chū — 64, 93
 Kan-sha-chou — 103
 Kan-su — 103
 Kao-ch'ang — 103
 Karabuna — 136
 Kecskemét — 191
 Kis-Kunság — 132
 Kögmen — 86
 Komagene — 62
 Komana — 62
 Kom[m]agene — 62
 Kommagene — 62
 Kou-chou — 103
 Kua-chou — 109
 Kuban — 49
 Kūča — 103
 Kuču — 85
 Külső-Szolnok — 137
 Kum[m]ani — 62
 Kummuh — 62
 Kum-röt — 63
 Kummuh[i] — 62
 Liao-hsi — 108
 Menkermān — 218
 Mezes — 129

Nagy-Kunság — 132
 Ordu Baliq — 102, 160, 162
 Ordu-Känt — 162
 Ordu-kent — 100
 Osseti — 74
 Osweti — 74
 Ötükän — 85
 Ozu — 218
 Paṅgikaṭ — 103
 Pax Cumanica — 160
 Pax ottomanica — 160
 Pax romanica — 160
 Pei-t'ing — 103
 Polovcian Pax — 160
 Qara Balgasun — 162
 Qara Balyasun — 102
 Qara Hoğa — 103
 Qara Ordu — 105
 Qarašahr — 103
 Qitāy — 111, 122
 Qitāy — 114
 Qitā[y] — 112
 Qočo — 103
 al-Qumāniyya — 131
 Quz Ordu — 105
 Šahrā'-u'l-Qiçāq — 108
 Salig — 119
 Sāngū — 119
 Šar-keḷ — 77
 Šara muren — 108
 Šarig — 119
 Šās — 101
 Serike — 71
 Sha-chou — 103, 109, 110, 119
 Shansi — 109
 Signāq — 124
 Sin-kiang — 103
 Ssu-chou — 103, 109
 Sui — 64, 66
 Süyāb — 100, 162
 Szabadka — 191
 Számos — 129

Szeged — 191
 Ta-hsia — 73
 Talas — 101
 Tana Azak — 72, 73
 T'ang — 64, 65, 67
 Tārāz — 101
 Temes — 137
 Tola — 117
 Tu[e]n-huan — 103, 110
 Tu-lo — 117
 Tun-huang — 119
 Tuna — 73
 Westfalen — 47
 Xin-jiang — 103
 Yen-ts'ai — 80

Ἀσµιραία χώρα — 75
 Δάναπρις — 73
 Δάναστρις — 73
 Δάνουβις — 73
 Λεβεδία — 52
 Τάναις — 73

ارض القمانيه arḍ al-Qumāniyya — 131
 الكيمانيه al-Kimākiya — 962
 القمانيه al-Qumāniyya — 45, 130
 حصه Baḡnaḡiya — 112
 برللو B^or^ozlāw — 131
 بلاد القمانيه bilād al-Qumāniyya — 131
 تركمانيه Turkmāniya — 112
 حتای Hītāy — 114
 حطا Hītā, Hītā — 109
 حطای Haṭāy, Hītāy — 109
 دربارميه Daryā-i Armeniye — 112
 ديس قشاق Dešt-i Qipčāq — 130
 طروبا = طرونا *T^orūbā — 132
 ماى Qāy — 115
 قتا Qītā — 112, 113
 قمانيه البيضا Qumāniyya al-bayḡā' — 131
 قمانيه السوداء Qumāniyya as-saudā' — 131
 كياو Kiyāw — 131
 قاي = قاي *Qāy — 132

Термини и глоси

- алп — 146
алп-ери — 148
алпи — 147, 148
ата-бегове — 108
баатур — 198
баба — 206
байгу — 89
балбал — 206
балван — 206
бек — 163
билини — 146, 224
босый волк — 15
вежа — 135, 145, 161, 167
визир-гурхан — 190
влькъ — 80
гулами — 101, 105
гур-хан — 110
джабгу — 102, 104
евшан — 222
елбири — 147, 148
елфи — 148
емири — 107
желтый — 76
каган — 84, 85, 89, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 119, 125, 160
католикос — 116
кижи — 52
куба — 52
кумаис — 49
кумис — 212
куу — 52
ловель — 57
обри — 148
пол — 48
полдв — 57, 59
полдв[ой] — 48
полдвой — 48
полон — 57
поль — 48, 57
прониар — 151
простагма — 151
сера — 78
серебро — 78
сер-ый — 78
сыра — 78
сыръ — 78
сивъ — 76
син — 76
синий — 76
сіні — 76
синій — 76
синь — 76
сињи — 76
сіра — 78
сиять — 76
сиѣти — 76
смага — 199
сребро — 78
султан — 107, 163
сьребро — 78
сьребро — 78
сыра — 78
тутук — 90, 96
хаома — 212
хакан — 105
халиф — 100, 101, 107
хан — 104, 163
хафъз — 224
хорезм-шах — 106
хорезмшах — 108, 110, 111, 114
чадь — 161, 184
челядь — 161, 184
чешуя — 146
чи — 212
шад — 83, 87, 90, 96
шад-тутук — 90
шан-ю — 63, 74, 82, 183, 284
шах — 100
шерешир — 199
шиа — 100

ябгу — 83, 89, 96, 104, 106
ябгу-каган — 82, 83

aba — 115, 166
aga — 72
аҗа — 72
aïman — 88
aïmaq — 88
aka — 72
ako — 72
al — 77
alb — 148
albiz — 53
albus — 53
al-ḥāqāniyya — 105
al-mulūk al-ḥāniyya al-atrāk — 105
alp — 147
alp-er[i] — 147
alpraum — 147
amir — 163
amir al-umarā — 107
aq — 93
aqa — 72
aq-quš — 138
apa — 115, 161
âpa — 115
arba — 74
arbai — 74
arpa — 74
arfa — 74
arslan — 80
arslan ilig — 105
arslan qara qağan — 105
arslan tegin — 105
âršilāñci — 80
aryana — 74
asmir — 75
asp — 15
â-sun — 152
âs-un — 152
auruša — 60
aχ — 93

az-ak — 73
âl — 77
âsb — 15
âsp — 15
baba — 206, 212
balbal — 206
balg-ar — 75
baliq — 162
bal-k — 53
bal-°k — 53
bāṅgü — 98
baron — 163
baron[us] — 162, 163
basqaq — 181
bat — 72
beg — 163
belgün — 155
beroeq — 80
bey — 163
bilgin — 152
bilgün — 152, 155
biroeq — 80
blau — 48
boiling pot — 220
boz kurt — 15, 214
böri — 80
böri — 80, 145
bruchlinienkonflikt — 168
buğra ilig — 105
buğra qara qağan — 105
buğra tegin — 105
bükä — 110, 114, 116
burč — 145
burqan — 118
can — 163
capitanes — 164
caun — 187
clan — 161
cland — 161
cobuxci — 224
comanicum — 45
consul — 162

corona — 162
cumaniam — 45
cumanicum — 45
curia — 162
çāras — 78
çyāmas — 76
çyāvas — 76
čel'adъ — 161
čao-wu — 72
čor — 184
čub — 72
daēnav- — 74
dana — 74
dānav- — 73
dānuš — 73
dānu- — 73
dārya — 72
dere — 72
dhēna — 74
dhenu — 74
domicella — 162
d[omi]n[u]s — 162
don — 73
dört — 140
dwr't — 143
eb — 161
eba — 161
epa — 143, 161
el — 83
elbiz — 53
elf — 148
elfe — 148
el'p — 74
ep — 161
esen — 158
etmači — 195
ev — 161
fal — 47, 57
falb — 57, 59
flōng-nah — 71
frqh — 119
gāy — 74

gävřäk — 93
gegen — 74
geltas — 75
ge-murin — 74
geo — 74
generatio — 161
genus — 161
ge'ü — 74
ge'ün — 74
gewi — 74
ghasal coſaq — 180
gōy — 74
gön — 74
gök — 56
gu — 74
gud — 74
guma — 49
g'ou.io — 74
gwən — 64
ğai — 114
ğazal qoſaq — 180
ğiei — 67, 91, 114
ğobiz — 99
ğobuz — 99
ğuan — 117
γai — 90
γai — 88
γazal qoſaq — 224
γiäi — 88, 114
γiei — 115
γobi — 55
γwən — 117, 120
γwən-i — 117
ğibu — 72
hagar — 63
haira- — 78
hala- — 77
haoma — 207
hara — 77
hara- — 77
harda — 77
hari — 76

harr — 78
 harəla — 77
 him — 49
 hiong-nou — 71
 hiranyam — 76
 hokso — 74
 hokuz — 74
 homo — 49
 horoz — 78
 hōküz — 74
 hsien — 155
 hukur — 74
 [h]uk^osen — 74
 hu-lu — 84
 hun — 49, 50
 hura — 74
 hūker — 74
 hvar- — 78
 hysmaelitae — 218
 ɥi — 115
 il — 83
 imp[er]ator — 162, 163
 imperator — 163
 imp[er]at[ri]s — 162
 ip — 161
 irkin — 81, 82, 84
 iudex — 164
 izba — 193
 juk-kjmu-ljwo — 118
 k'a-han — 82, 83, 84
 kamir — 77
 kamla-mak — 215
 kamus — 99
 kǎnt — 162
 kap — 74
 kap- — 74
 kapa- — 74
 kapp-u — 74
 kara — 77, 93
 kar-u — 77
 kath — 187
 ke — 74
 ke ma — 74
 kebreġ — 93
 keger — 93
 kel- — 74
 kele- — 74
 kelē- — 74
 kes- — 74
 keu — 74
 kewi — 74
 kewiye — 74
 khum — 49
 ki — 74
 kiltis — 161
 kirmiz[i] — 77
 ko — 74
 kode — 74
 k'o-māg-g'ieg — 115
 komi — 49
 komondor — 186
 komus — 99
 kōmis — 99
 kök — 56
 krm'yr — 77
 ku — 51, 59, 74
 kü — 59
 kuba — 50, 59
 kúlam — 161
 kum — 49, 50
 kuma — 50, 59
 kumais — 57
 kum-bay — 74
 kumün — 49, 53
 k'u-m*ak-γiäi — 88
 kun — 49, 50, 53
 kun-man — 57
 kun-men — 49
 k'un-mo — 73
 k'u^o-m*ak — 96, 97, 98
 kuo — 74
 k'uo-mâk — 90
 k'uo-muo-γiei — 115
 kutluġ — 84

kuən-m*ak — 73
 kün — 49, 53, 57
 lebedъ — 53
 lux — 60, 71
 mango — 98
 marqa — 117, 118
 märqa — 118
 ma(u)rqa — 117
 miles — 162
 mir — 75
 moǵai — 114
 möŋke — 98
 mrqh — 119
 muk-kuət-ljwu — 118
 murqa — 117, 118
 myrqa — 118
 nak — 190
 nasič — 190
 nayman — 110
 naymān — 116
 nau-sir-pit — 72
 nobiles — 164
 nobilitates ho[m]i[n]um et mulier[um] —
 162
 nöger — 180
 nuo-siēt-piēt — 72
 oba — 143, 161
 obog — 161
 okso — 74
 olbodъ — 53
 oγuz — 74
 omok — 161
 opa — 115, 161
 orda — 162
 ordu — 162
 ors — 118
 orta — 162
 orto — 162
 ortu — 162
 orun — 162
 orus — 118
 o-swən — 75
 ot — 74
 öti — 74
 ökör — 74
 ökür — 74
 öküz — 74
 pad-i šäh — 163
 padīja — 183
 pagani — 218
 pählaban — 206
 palvan — 206
 pat — 72, 163
 pati — 72, 163
 patia — 163
 pāx — 160
 peč — 195
 pesär vel pati — 163
 pet — 72
 piēt — 72
 pit — 72
 polov — 53
 potestas — 162
 princes — 162, 163
 principales — 163
 p[er] u[el] patia — 163
 qaǵan — 82, 83, 84
 qayan — 72
 qam — 215
 qamliq et- — 215
 qam qatun — 215
 qap- — 74
 qara — 60, 77, 93, 131
 qara bodun — 60, 184
 qara xan — 60
 qipčaq — 48
 qib — 79, 99
 qib-ča-q — 79
 qib-čaq — 57
 qišlaq — 164
 qoba — 51, 53, 55
 qobi — 54, 55
 qobi — 54, 55, 57
 qobis — 99

qobiz — 99
 qobuq — 54
 qobus — 99
 qobuz — 99
 qoby — 54
 qoyu — 52, 53, 59
 qoyur — 144
 qol — 144
 qomis — 99
 qomus — 99
 qomuz — 99
 qopur — 99
 qopuz — 99
 qošiçi — 224
 qova — 53
 qovi — 55
 qovi — 54
 qovu — 52, 53, 59
 qovuq — 54
 qovy — 54
 qowı — 54, 55
 qu — 53
 qu- — 49, 51, 53, 55
 qū — 51, 52, 53, 59, 96
 qū- — 50, 52
 qu[b] — 113
 qub — 50, 51, 53, 54, 55, 79, 96, 98, 99
 qub-a — 55
 quba — 50, 51, 53, 55, 59, 115
 qub-a-n — 57
 qub-aç-ak — 51, 55, 57
 qubak — 53
 quba-n — 57
 qubis — 99
 qubu — 115
 quyu — 52, 53, 115
 qul — 144
 qulaq — 93
 qulki — 93
 qum — 50, 51, 53, 54, 55, 57, 93, 96, 98, 99
 quma — 53, 59
 qumağ — 91, 92
 qumak — 53
 qum-a-n — 54, 57
 quma-sarj — 53
 qum-man — 57
 qumman — 50
 qumral — 50
 qumran — 50
 qun — 49, 53, 57
 qun- — 49
 qun-anus — 57
 qun-man — 49, 57
 qu[o] — 96, 98
 quo — 90, 92
 quva — 53
 quvu — 52, 53
 quw — 51, 53, 96
 quwa — 51
 quwu — 115
 quæn-i — 117
 rağs — 60, 71
 rauxsna — 60
 regina — 162
 rekh — 71
 rex — 71, 162, 163
 rikh — 71
 rox — 15
 ruğ — 71
 ruğs — 60, 71
 rukh — 71
 ruks — 60, 71
 rurales — 164
 rux — 15
 sar — 77
 sara — 77
 saran — 75
 sar-i-γ — 78
 sariγ — 77
 sar-i-q — 78
 sariq — 77
 sarı — 77
 sarı — 77
 sarığ — 77

sar-i-γ — 78
 sarī[γ] — 119
 sarīγ — 77
 sar-i-ğ — 78
 sarīğ — 77
 sar-i-q — 78
 sarīq — 77
 sárkány — 147
 sarracenos vel ismahelitas — 218
 saru — 77
 saora — 76
 sawr — 76
 sau — 76
 sar-ă — 78
 sar-i — 78
 sár — 77, 78
 sárga — 77
 sár-o-g — 78
 sárog — 77
 sār — 77, 78
 sārā — 76
 sārī — 56
 sār-ă — 78
 sāra — 74
 sāră — 77
 sār — 77
 sārag-ğibu — 72
 säre — 76
 sárik — 77
 scriba — 224
 scytta — 64
 señ — 76
 ser — 76, 78
 ser-a — 78
 sera — 78
 serbaz — 139
 serbest — 139
 ser-i-k — 78
 serik — 73, 77
 shan-yü — 154, 155, 156
 siar — 119
 siār — 77
 siara — 78
 siarka — 78
 siat — 67
 siera — 78
 silabur — 78
 silber — 78
 silbr — 78
 sini — 76
 sinji — 76
 sin-li — 67
 sin-taš — 206
 siny — 76
 sir — 76, 77
 sir-a — 78
 sira — 78
 sirablau — 78
 sir-ğibu — 72
 sirja — 78
 sīra — 74
 sīrma — 79
 skei- — 78
 skeinai — 76
 skeuta — 64
 skuda — 64
 skuða — 64
 skutjau — 64
 skuzzo — 64
 slabro — 78
 slēbro — 78
 slobro — 78
 soră — 77
 soldan[us] — 163
 soltan — 163
 sorī — 77
 sorliḡă — 181
 srebro — 78
 srebrъ — 78
 sri — 78
 su baši — 105
 suḡða — 64
 sukða — 64
 sukuda — 64

- sur — 77, 78
 surā — 74
 suru — 77
 suruna — 224
 suxða — 64
 sūr — 78
 sūt — 195
 sūtlāc — 195
 svar- — 78
 svarga — 76
 svargā- — 78
 swar — 77
 swǵða — 64
 sǝ — 64
 sǝg — 64
 sǝk — 64
 syāva- — 76
 sywan — 76
 sǝrebro — 78
 şary — 56
 şary[y] — 56
 śerī — 76
 śiēt-giwar — 115
 śir-a — 78
 śira — 77
 śjēt-jwei — 115
 śri — 78
 şira — 74
 şad — 72, 83, 84, 184
 şāh — 163
 şar — 77, 78
 şar-a — 78
 şara — 77
 şari — 55
 şarī — 57
 şarkan — 147
 şār — 77, 119
 şār-i-γ — 77
 şe-li çao-wu — 72
 sémas — 76
 šeresir — 199
 šery — 78
 šery — 78
 šěrǝ — 78
 šinžiš — 76
 šir-(a) — 77
 šur-(ǝ) — 77
 šur-ǝ — 78
 šurā — 77
 šyvas — 76
 szary — 78
 tagz — 162
 taf — 224
 tana — 74
 tāna — 74
 tarduš — 84
 țarnov — 156
 tat-ar — 75
 taz — 162
 tǝgǝrǝk — 66
 tegerek — 66
 tegin — 72
 teyin — 184
 tejh-lejng — 66
 telegen — 66
 terge — 66
 tergen — 66
 tūr-i çārḥ — 199
 tūrīn — 156
 tūrīn-ov — 156
 tūrīn-ov — 156
 togan — 181
 toquz — 140, 144
 tōliš — 84
 tōrt — 140, 143
 tōrt-oγul — 140
 t'šǝu-min — 72
 t'u-ch'i — 155
 tudun — 156
 turun — 156
 tutuǵ — 87
 tu-tuk — 87
 tutuq — 87, 99
 ues- — 74

uk^hos-en — 74
ulaš- — 145
universitas — 164
uo-swæn — 74, 75
urs — 138
urus — 138
urus quš — 144
uən-nā-sa — 72
ükür — 74
ürün quš — 144
väkür — 74
vilkas — 80
vrkas — 80
vəhrka — 80
vьlkъ — 80
wagenburg — 193
war-nau-šah — 72
wen-na-sha — 72
werwolf — 214
wla — 71, 80
woerx — 80
wolf — 80
wulfs — 80
xart-ēš — 78
xágàs — 63
xák^has — 63
xэгъ — 78
xogiat — 63
xoiro- — 78
xor- — 78
xun — 49
xwar — 76
xwar- — 78
xamis — 99
xar — 93
xara — 77, 93
xardjaš — 46
xarteaš — 46
xartyas — 46
xejer — 93
xewreg — 93
xēr — 93

χomas — 99
χomus — 99
χολχα — 93
χum — 93
χυμαğ — 93
χυμαğ — 93
χun — 53
yabğu — 82, 88, 105
yabğu-qağan — 82
yabγu — 72, 184
yas — 74
yaylaq — 164
yaz — 74
ye-hu — 82
yeh-hu k'a-han — 82
yedi — 140
yeti — 140, 144
yrçi — 224
yuga — 74
yük — 74
zairi — 76
zaranya — 76
zägan — 181
zär — 76
zärd — 76, 78
žer — 76, 78
želt-yj — 78
žьltь — 76

ζίβουλος — 72
ζιέβηλ — 72
καν-α συβιγι — 73
όμογλωττοι — 21
σύρμα — 79
τέλος — 161

آبی ābī — 76
اوروس urus — 138
بآچا bāčā — 84
بورى böri, börü — 116
تآچا tāğ — 162
تای tāy — 117

حاجب ḥāḡib — 106
زرد zārd — 76
زرعون zarḡūn — 76
زیر žer — 76
زیررنگه žyar-ranga — 76
سار sār — 75
سارا sarā — 76
ساراشین sārāšin — 76
سرای sarāy — 162
سبز sābz — 76
سر sar — 75
سره sara — 76
سور sūr — 77

سیر ser — 76
شین šin — 76
صحراً ṣaḥrā — 76
فرقه frqḥ — 118, 119
قوری fūri — 116
قبائل qabā'il — 162
قبيله qabile — 162
قوری qūri — 116, 117
کبود kābūd — 76
مرمه mrqḥ — 117, 118, 119
یماک یصو Imāk yabḡu — 88

١٤ "lp — 147

СЪКРАЩЕНИЯ

Библиографски съкращения

Археология	— Археология (София)
Археология	— Археология (Киев)
БЕ	— Български език (София)
БИБ	— Българска историческа библиотека (София)
ВВ	— Византийский временник (Москва)
ВДИ	— Вестник древней истории
Векове	— Векове (София)
ВИ	— Вопросы истории (Москва)
ВЛГУ. СИЯЛ	— Вестник Ленинградского Государственного Университета. Серия истории, языка и литературы (Ленинград)
ВЯ	— Вопросы языкознания (Москва)
ДРАН	— Доклады Российской Академии Наук [= CRASR]
ЖМНП	— Журналъ Министерства Народнаго Просвещения (СПб.)
ЗИАН	— Записки Императорской Академии Наукъ (СПб.) [= MAIS]
ЗИООИД	— Записки Имп. Одесскаго Общества Истории и Древностей (Одесса)
ЗООИД	— вж. ЗИООИД
ИАНКазССРСФИ	— Известия Академии наук Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения (Алма-Ата)
ИАНКазССРСО	— Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная (Алма-Ата)
ИАНКазССРСОН	— Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук (Алма-Ата)
ИАН.ОЛЯ	— Известия Академии Наук. Отделение литературы и языка (Москва) [= Известия АН. Серия лит., лингв.]
ИАН СПб.	— вж. ИИАН [= BAIS]
ИАНСССРОГН	— Известия Академии Наук СССР. Отделение Гуманитарных наук (Ленинград) [Изв. АН СССР. VII. Серия. Отд. гум. Наук]
ИБАИ	— Известия на Българския археологически институт (София) [= BIAV]

- ИБИД — Известия на Българското историческо дружество (София)
- ИГГО — Известия Гос. Географ. Общества
- ИИАИАН — Извѣстія Императорской Академіи Наукъ (СПб.) [=ИАН СПб., VAIS]
- ИИБЕ — Известия на Института за български език [при БАН] (София)
- ИИФФ ИКБН — Изв. Ист.-фил. Фак. Инст. Кн. Безбородко въ Нѣжинѣ (Кіевъ)
- ИНБВК — Известия на Народната библиотека „Васил Коларов“ (София)
- ИОРЯС ИАН — Извѣстія Отделенія рускаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ (СПб.)
- ИП — Исторически преглед (София) [= ИПр]
- ИПр — вж. ИП
- КСИЭ — Краткіе сообщенія Института этнографии АН СССР (М.)
- КУИ — Кіевскія Университетскія Извѣстія (Кіевъ)
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
- Минало — Минало (София)
- Москвитянинъ — Москвитянинъ (Москва)
- ПИ — Проблемы источниковедения (Москва—Ленинград)
- ПСП — Периодическо списание на Българското Книжовно Дружество въ Сръдецъ (Средец [София])
- РИЖ — Русский Исторический Журналъ (Петроград)
- РР — Родна реч
- РФЖ — Русский Филологический Журналъ (Варшава)
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- Сп.БАН — Списание на Българската академия на науките (София)
- СТ — Советская тюркология (Баку)
- СЭ — Советская этнография (Москва)
- УЗИАН — Ученые Записки Императорской Академіи Наукъ (СПб.)
- УЗМОПИ — Ученые записки Московского областного педагогического института (Москва)
- УЗЛГУ СИН — Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук (Ленинград)
- УЗНИИ СМЧАССР — Ученые записки научноисследовательского института при Совете министров Чувашской АССР

- УІ — Українськы історик. Журнал українського історичного товариства (Нью Йорк — Мюнхен) (New York — München)
- ЧИОИД — Читенія въ Императорскомъ Обществѣ Истории и Древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ (Москва)
- ЭВ — Эпиграфика Востока
-
- ААН — вж. А.Ant. Hung.
 А.Ant. Hung. — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) [= ААН]
- ААрН — вж. А.Arch. Hung.
 А.Arch. Hung. — Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) [=ААрН]
- АÉ — Archaeologiae Értesítő (Budapest) [= Arch.Ért.]
 АЕМАе — Archivum Eurasiae Medii Aevi (Wiesbaden)
 АGHSKK — Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst (Wien)
- АН — Antiquitas Hungarica (Budapest)
 АИК — Ann. Inst. Kondakov [= SK]
 АIPhHO — Annuaire de l'Institute de Philologie et d'Histoire Orientales [et Slaves] (Bruxelles)
- АkGWG — Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse (Berlin)
- АLH — вж. AL Hung.
 АL Hung. — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) [= ALH]
- Anthropos — Anthropos (Freiburg)
 АO — Acta Orientalia (Havniæ)
 АOH — вж. АO Hung.
 АO Hung. — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) [= АOH]
- ArOr — Archiv Orientální (Praha) [= Arch.Or.]
 Arch.Ért. — вж. АÉ
 Arch.Or. — вж. ArOr
 ArSPh — Archiv für slavische Philologie
 ASI — Archivio Storico Italiano (Firenze)
 ASocJ — Acta Societatis Jablonovianae
 ASPh — Anzeiger für Slawische Philologie (Wiesbaden)
 АТ — Antik Tanulmányok / Studia Antiqua

- AÜDTCFD — Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (Ankara)
- AUSB — Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominate (Budapest)
- AV — Annales des voyages (Paris)
- AVPh — Archiv für vergleichende Phonetik
- BAIS — Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg (SPb.) [= ИАН СПб]
- BARB.CLSMP — Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques (Bruxelles)
- Belleten — Türk Tarih Kurumu Belleten (Ankara)
- BIAB — Bull. Inst. Arch. Bulgare (Sofia) [= ИБАИ]
- BISO — Bolletino italiano degli studi orientali
- BO — Bibliotheca Orientalis (Leiden)
- BSt — Balkan Studies (Thessalonike)
- BSz — Budapesti Szemle (Budapest)
- Byzantina — Η. Βυζαντινά
- Byzantion — Byzantion (Bruxelles)
- BZ — Byzantinische Zeitschrift (München)
- CAJ — Central Asiatic Journal (Wiesbaden)
- CRASR — Comptes rendus de l'Académie des Sciences de Russie [= ДРАИ]
- Cumania — Cumania. Acta Museorum ex Comitatu Bács-Kiskum (Kecskemét)
- DFFEM — Darulfünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası (İstanbul)
- EBPB — Études byzantines et post-byzantines (Bucarest)
- EECO — Études sur l'Europe Centre-Orientale
- EI — Enzyklopaedie des Islams (Leipzig)
- ÉO — Échos d'Orient (Paris)
- Ethnographia — Ethnographia (Budapest)
- ÉNySzTK — Értekezések a nyelv- és széptudományok Köreiből (Budapest) [= Értekezések az I. Oszt. Köreiből]
- ÉTTK — Értekezések a Történeti Tudományok Köreiből (Budapest)
- ÉI.OK — Értekezések az I. Oszt. Köreiből (Budapest)
- FA — Folia Archaeologia (Budapest)
- Fabula — Fabula (Berlin — New York)
- FdO — Fundgruben des Orients (Wien)
- FO — Folia Orientalia (Krakow)
- Forrás — Forrás (Kecskemét)
- GSAI — Giornale della Societa Asiatica Italiana
- HUS — Harvard Ukrainian Studies (Cambridge, Mass.)

- HZ — Historische Zeitschrift (München)
 Islam — Der Islam (Berlin — New York)
 IZASW — Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft (Leipzig)
- JA — Journal asiatique. Recueil de mémoires et de notices relatifs aux études orientales (Paris)
- JAF — Journal of American Folklore (Philadelphia)
 JESL — Journal of the Ethnological Society of London (London)
- JL — Jahrbücher der Literatur (Wien)
 JRAS — Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland
- JTS — Journal of Turkish Studies (Cambridge, Mass.)
 KCsA — Kőrösi Csoma-Archivum (Budapest)
 Kopuz — Kopuz (Istanbul)
 KSz — Keleti Szemle / Revue orientale (Budapest)
 KVSL — Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde (Hermanstadt)
- Language — Language. Journal of the Linguistic Society of America (Baltimore)
- LB — Linguistique balkanique / Балканско езикознание (Sofia)
- LS — Il Libro e la Stampa (Milano)
 Magyarság — Magyarság
 MAIS — Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg (SPb.) [= ЗИАН]
- MFMÉ — A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
 MNy — Magyar nyelv (Budapest)
 MRA — Mémoires relatifs à l'Asie [contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient] (Paris)
- MS — Monumenta serica
 MT — Materialia Turcica (Bochum)
 MTA NIOK — Az Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei (Budapest)
- MTT — Magyar Történelmi-Tár
 NAV — Nouvelles Annales des voyages (Paris)
 NÉ — Néprajzi Értesítő
 NHQ — The New Hungarian Quarterly (Budapest)
 NJbRG — Nestors Jahrbüchern der russischen Geschichte (Leipzig)

- NkGWG — Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol.-hist. Klasse (Berlin) [= Nachrichten von der Akad. der Wiss. zu Göttingen, Philol.-hist. Kl.]
- NyK — Nyelvtudományi Közlemények (Budapest)
- NéNy — Népünk és Nyelvünk (Szeged)
- OLZ — Orientalistische Literaturzeitung (Berlin)
- Oriens — Oriens (Leiden)
- OSP — Oxford Slavonic Papers (Oxford)
- POF — Prilozi za Orientalnu Filologiju (Sarajevo)
- PrSz — Protestáns Szemle (Budapest)
- PWTN — Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego (Wrocław)
- QTĀ — Qazaq tēlēmēn ädebiyetē (Alma-Ata)
- RC — Revista Catolică
- RDM — Revue des deux Mondes (Paris)
- REĀ — Revue des Études Arméniennes (Paris)
- RÉS — Revue des Étude Slaves (Paris)
- RIR — Revista Istorică Română (București)
- RO — Rocznik Orientalistyczny (Warszawa)
- RRAL.CSMSF — Rendiconti della R. Accademia die Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche (Roma)
- RRH — Revue roumaine d'histoire (Bucarest)
- RRL — Revue Roumaine de Linguistique (Bucarest)
- RVM — Recueil de Voyages et Memoires (Paris)
- SAO — Studia et Acta Orientalia (Bucarest) [= Studia et AO]
- SBAW — Sitzungsberichte der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe (Berlin)
- SBBA — Sitzungsberichte der Berliner Akademie (Berlin)
- SCIV — Studii și cercetări de istorie veche (București)
- SCL — Studii și cercetări lingvistice (București)
- Sfo — Südost-Forschungen (München) [= SOF]
- SHAW — Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse (Heidelberg)
- SK — Seminarium Kondakovianum (Prague) [= AIK]
- SkbGW — Sitzungsberichte der königlich-böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Philos.-hist.-philologische Klasse (Prag)
- Slavia — Slavia (Praha)
- Sl.Př. — Slovanský Přehled (Praha)
- SO — Studia Orientalia (Helsinki)
- SOF — вж. Sfo

SPAU	— Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetnosci
(Kraków)	
SR	— The Slavonic Review
Studia et AO	— вж. SAO
Századok	— Századok (Budapest)
TDAYB	— Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten (İstanbul)
TFA	— Türk Folklor Araştırmaları (İstanbul)
TJA	— Transaction of the Japan Academy
TK	— Türk Kültürü (Ankara)
TKA	— Türk Kültürü Araştırmaları (Ankara)
TM	— Türkiyat Mecmuası (İstanbul)
TOEM	— Tā'riḥ-i 'Oṭmān-i Enğumen-i Meğmū'a (İstanbul)
TSz	— Történeti Szemle (Budapest)
Turcica	— Turcica (Paris)
UAJ	— Ural-altaische Jahrbücher (Wiesbaden) [= UAJb]
UAJb	— вж. UAJ
UJ	— Ungarische Jahrbücher [= UJb]
UJb	— вж. UJ
UR	— Ungarische Revue (Leipzig)
VOJ	— Vienna Oriental Journal (Wien)
VPS	— Vznik a počátky Slovanu
WZKM	— Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien)
ZDMG	— Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Leipzig; Wiesbaden)
ZSPh	— Zeitschrift für slavische Philologie

Названия на езици

<i>авар.</i>	— аварски	<i>асир.</i>	— асирийски
<i>авест.</i>	— авестийски	<i>афг.</i>	— афгански
<i>акад.</i>	— акадски	<i>башк.</i>	— башкирски
<i>алан.</i>	— алански	<i>библ.</i>	— библейски
<i>алб.</i>	— албански	<i>блр.</i>	— белоруски
<i>алт.</i>	— алтайски	<i>булг.-чув.</i>	— булгаро-чувашки
<i>алт. тюрк.</i>	— алтайско-тюркски	<i>бур.</i>	— бурятски
<i>англ.</i>	— английски	<i>бълг.</i>	— български
<i>ар., араб.</i>	— арабски	<i>венец.</i>	— венециански
<i>ар.-пер.,</i>		<i>виз.</i>	— византийски
<i>араб.-перс.</i>	— арабско-персийски	<i>вогул.</i>	— вогулски
<i>арм., армен.</i>	— арменски	<i>вол.-бълг.</i>	— волжко-български

<i>вотяк.</i>	— вотякски	<i>леб.</i>	— лебедински
<i>герм.</i>	— германски	<i>лит.</i>	— литовски
<i>герм.лат.</i>	— германсколатински	<i>луж.</i>	— лужишки
<i>гот.</i>	— готски	<i>малорус.</i>	— малоруски
<i>гр.</i>	— гръцки	<i>мандж., манч.</i>	— манджурски
<i>груз.</i>	— грузински	<i>мар.</i>	— марийски
<i>дагур.</i>	— дагурски	<i>мед.</i>	— медийски, мидийски
<i>долнолуж.</i>	— долнолужицки	<i>монг.</i>	— монголски
<i>др.бактр.</i>	— древнобактрийски	<i>морд.</i>	— мордвински
<i>др.бълг.</i>	— древнобългарски	<i>н.перс.</i>	— новоперсийски
<i>др.инд.</i>	— древноиндийски	<i>нем.</i>	— немски
<i>др.иран.</i>	— древноирански	<i>нем.диал.</i>	— немски диалектно
<i>др.кит.</i>	— древнокитайски	<i>нем.-лат.</i>	— немско-латински
<i>др.рус.</i>	— древноруски	<i>общотюрк.</i>	— общотюркски
<i>др.сакс.</i>	— древносаксонски	<i>огуз.</i>	— огузки
<i>др.тюрк.</i>	— древнотюркски	<i>ойрат.</i>	— ойратски
<i>др.уйг.</i>	— древноуйгурски	<i>орх.</i>	— орхонски
<i>драв., дравид.</i>	— дравидски	<i>орх.тюрк.</i>	— орхонскотюркски
<i>евенк.</i>	— евенкски	<i>осет.</i>	— осетински
<i>евр.</i>	— еврейски	<i>осм.</i>	— османски
<i>зюрен.</i>	— зюренски	<i>остяц.</i>	— остяцки
<i>зап.слав.</i>	— западнославянски	<i>пер., перс.</i>	— персийски
<i>и. е.</i>	— индоевропейски	<i>пехл.</i>	— пехлевийски
<i>изт.слав.</i>	— източнославянски	<i>печен.</i>	— печенежки
<i>иран.</i>	— ирански	<i>пол.</i>	— полски
<i>ирл.</i>	— ирландски	<i>полаб.</i>	— полабски
<i>итал.</i>	— италиански	<i>пол.-лат.</i>	— полско-латински
<i>к.калп.</i>	— каракалпакски	<i>праалт.</i>	— праалтайски
<i>к.кирг.</i>	— каракиргизки	<i>прабълг.</i>	— прабългарски
<i>калм.</i>	— калмицки	<i>прамонг.</i>	— прамонголски
<i>каз., казах.</i>	— казахски	<i>праслав.</i>	— праславянски
<i>каз.тат.</i>	— казантатарски	<i>пратюрк.</i>	— пратюркски
<i>караим.</i>	— караимски	<i>прачув.</i>	— прачувашки
<i>кипч.</i>	— кипчакски	<i>рум.</i>	— румънски
<i>кирг.</i>	— киргизки	<i>рус.</i>	— руски
<i>кит.</i>	— китайски	<i>рус.диал.</i>	— руски диалектно
<i>койб.</i>	— койбалски	<i>саг.</i>	— сагайски
<i>кор.</i>	— корейски	<i>самоед.</i>	— самоедски
<i>кум.</i>	— кумански	<i>санскр.</i>	— санскрит
<i>кумик.</i>	— кумикски	<i>селкуп.</i>	— селкупски
<i>кюер.</i>	— кюерчи	<i>семит.</i>	— семитски
<i>лат.</i>	— латински		

<i>сир.</i>	— сирийски	<i>тел.</i>	— телеутски
<i>скит.</i>	— скитски	<i>тибет.</i>	— тибетски
<i>согд.</i>	— согдийски	<i>тоб.</i>	— тоболски
<i>сой.</i>	— сойонски	<i>тох., тохар.</i>	— тохарски
<i>слав.</i>	— славянски	<i>тох.А</i>	— тохарски А
<i>слов., словаш.</i>	— словашки	<i>тох.Б</i>	— тохарски Б
<i>словен.</i>	— словенски	<i>тув.</i>	— тувински
<i>ср.в.н.,</i>		<i>тунг.</i>	— тунгузки
<i>ср.в.нем.</i>	— средновисоко- немски	<i>тунг.мандж.</i>	— тунгузоманджурски
<i>ср.гр.</i>	— средногръцки	<i>тур.</i>	— турски
<i>ср.кит.</i>	— среднокитайски	<i>тюрк.</i>	— тюркски
<i>ср.перс.</i>	— средноперсийски	<i>тюркм.,</i>	
<i>ср.тюрк.</i>	— среднотюркски	<i>туркм.</i>	— тюркменски
<i>срб.</i>	— сръбски	<i>узб., узбек.</i>	— узбекски
<i>срб.хрв.,</i>		<i>уйг., уйгур.</i>	— уйгурски
<i>срб.хърв.</i>	— сърбохърватски	<i>укр.</i>	— украински
<i>ст.англ.</i>	— староанглийски	<i>унг.</i>	— унгарски
<i>ст.бълг.</i>	— старобългарски	<i>унг.-лат.</i>	— унгаро-латински
<i>ст.в.н.,</i>		<i>фин.</i>	— финландски
<i>ст.в.нем.</i>	— старовисоконемски	<i>фр.</i>	— френски
<i>ст.исл.</i>	— староисландски	<i>хаз.</i>	— хазарски
<i>ст.кит.</i>	— старокитайски	<i>хак.</i>	— хакаски
<i>ст.монг.</i>	— старомонголски	<i>хал.</i>	— халха
<i>ст.прус.</i>	— старопруски	<i>хорезм.</i>	— хорезмийски
<i>ст.рус.</i>	— староруски	<i>ц.слав.</i>	— църковнославянски
<i>ст.слав.</i>	— старославянски	<i>чаг., чагат.</i>	— чагатайски
<i>ст.тюрк.</i>	— старотюркски	<i>черем.</i>	— черемски
<i>ст.унг.</i>	— староунгарски	<i>черк.</i>	— черкезки
<i>ст.чеш.</i>	— старочешки	<i>чеш.</i>	— чешки
<i>ст.чув.</i>	— старочувашки	<i>чеш.лат.</i>	— чешко-латински
<i>тадж.</i>	— таджикски	<i>чув.</i>	— чувашки
<i>тар.</i>	— таримски	<i>шор.</i>	— шорски
<i>тат., татар.</i>	— татарски	<i>якут.</i>	— якутски
		<i>яп.</i>	— японски

Други

бел.	— бележка	СС	— <i>Codex Cumanicus</i>
гл.	— глава	Hrsg. von	— Herausgegeben von
сер.	— серия	J.	— Jahr
СПИ	— <i>Слово о полку Игореве</i>	n. s.	— new series, neue Serie
фиг.	— фигура	Pag.	— pagina
A. Chr.	— anno Christi	r.	— recto
Апт.	— Anmerkung	t.	— tomus, tome
Bd.	— Band	v.	— verso
ed. by	— edited by	v., vol.	— volume

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Абдуллин, И. А. Отношение армяно-кыпчакских рукописей к татарскому языку. — In: *Tatarica. Studia in honorem Ymār Daher anno MCMLXX sexagenario. Ebdendum curavit Abdulla Tukain kulttuuriseura* г. у. Vammala, 1987, 19—31.
2. Ангелов, Б. Ст. „Слово о полку Игореве“ в България (Библиографска справка). — *Известия за 1960—1961 г. на НБВК и Библ. при СДУ*, 2 (VIII), 1963, 244—251.
3. Анчабадзе, З. В. Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI—XIV вв. — В: *О происхождение балкарцев и карачаевцев*. Нальчик, 1960.
4. Аристовъ, Н. О землѣ Половецкой. Историко-географическій очеркъ. — *Изв. Ист.-фил. Фак. Инст. кн. Безбородко въ Нѣжинѣ за 1877*. Кіевъ, 1877.
5. Ахинжанов, С. М. Из истории взаимоотношении кипчаков и Хорезма в XII—начале XIII века. — В: *Археологические исследования в Казахстане*. Алма-Ата, 1973.
6. Ахинжанов, С. М. *Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. Алма-Ата, 1978.
7. Ахинжанов, С. М. Кипчаки и Хорезм в канун монгольского нашествия. — *Вестник Казахской Академии Наук*, 1970, I (с. 48).
8. Ахинжанов, С. М. Об этническом составе кипчаков средневекового Казахстана. — В: *Прошлое Казахстана по археологическим историческим источникам*. Алма-Ата, 1976, 81—92.
9. Балабанов, Т. Паметник на каменната пластика от с. Стан, Новозагорско. — *Археология*, 1976, № 3, 56—60.
10. Баласчев, Г. Старобългарско блюдо с надпис от XII—XIII в. — *Минало*, III, кн. 9, 1914, 3—12.
11. Бартольд, В. В. Кипчаки. — В: *Бартольд, В. В. Сочинения*, т. V. М., 1968, с. 550.
12. Бартольд, В. В. Новый трудъ о половцахъ. — *Русскій историческій журналъ*, Петроградъ, кн. 7, 1921, 138—156 (също в: *Бартольд, В. В. Сочинения*. Т. 5. М., 1968, 392—408). [рец.]
13. Баскаков, Н. А. Еще о тюркизмах „Слово о полку Игореве“. — В: *Слово о полку Игореве. Памятники литературы и искусства XI—XVII веков*. М., 1978, 59—68.
14. Баскаков, Н. А. Имена половецких князей по русским летописям (Доклад на международном XIII Конгрессе по ономастике). — In: *Nomina appellativa*

et nomina propria. XIIIth International Congress of Onomastic Sciences. Cracow, August 21st—25th 1978. Summarii of the papers. Editor: Kazimierz Rymut, Krakow, 1978, 20.

15. Баскаков, Н. А. Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях. — В: *Тюркская ономастика* (ред. А. Т. Кайдаров). Изд. Наука, Казахской ССР Алма-Ата, 1984, 48—77.
16. Баскаков, Н. А. К критике Codex Sumanicus (Об одной из не разгаданных загадок). — In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Budapest, 1976, 79—86.
17. Баскаков, Н. А. К этимологии половецких собственных имен в „Слово о полку Игореве“ (Шарокань, Кончак, Гзак, Кобяк, Овлур). — В: *Проблемы истории и диалектологии славянских языков*. Сборник статей к 70-летию члена-корреспондента АН СССР В. И. Борковского. М., 1971, 38—45.
18. Баскаков, Н. А. Половецкие отблески в „Слове о полку Игореве“. — *UAI*, 48, 1976, 17-31 (= *Eurasia Nostratica. Fest. K. H. Menges*, II, 1977).
19. Баскаков, Н. А. Слово о полку Игореве и древние тюрки Восточной Европы (XI—XII вв.). — *RO*, 48, 2, 1993 (1994), 51—75.
20. Баскаков, Н. А. Тюркизмы — воинская терминология и бытовая лексика в „Слове о полку Игореве“. — *RO*, 38, 1976, 71—81.
21. Баскаков, Н. А. *Тюркская лексика в „Слове о полку Игореве“*. М., 1985. 206 с.
рец.: J. Procházka. — *Sl.Př.*, 73, 1987, 254—255.
22. Библиков, М. В. Источниковедческие проблемы изучения истории кочевников в Нижнем Подунавье в XII веке. — *Revue roumaine d'histoire*, 19, 1, 1980, 47—52.
23. Боев, Е. Един къпчаши израз в говора на с. Филиповци, Софийско. — *Български език*, 1968, № 1, 63—64.
24. Боев, Е. За българо-тюркските езикови връзки. — *ИИБЕ*, XVI, 1968, 177—188.
25. Бурчаковъ, Пл. Опытъ изслѣдованія о Куманяхъ или Половцахъ. — *ЗИОИД*, 10, Одесса, 1877, 111—136.
26. Васильевскій, В. Г. Византия и Печенѣги (1048—1094). Приложение I: О Куманскомъ (Половецкомъ) словарѣ. — *ЖМНП*, № 164, СПб., 1872, 116—165, 243—332 (по-специально на с. 296—299. Също в: *Васильевскій, В. Г. Труды*. Т. 1. СПб., 1908, 118—122).
27. Веселовский, Н. И. Современное состояние вопроса о „каменных бабах“. — *ЗООИД*, 32, Одесса, 1915.
28. Виноградова, В. Л. *Словарь-справочник „Слова о полку Игореве“*. М.—Л., 1965—1978.
29. Гарипов, Т. М. Существовал ли прақыпчакский язык? (В связи с установлением основных типов направлений вокалических изменений в истории кыпчакских языков Урало-Поволжья). — In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Budapest, 1976, 163—168.

30. Гаркавец, А. Н. В. В. Бартольд о вероисповедании у кыпчаков X—XIII вв. и проблема этногенеза армяно-, греко-кыпчаков и караймов. — В: *Бартольдовские чтения 18—20 марта 1974 г. Тезисы докладов и сообщений*. М., 1974.
31. Гераськова, Л. С. Половецкая статуя из с. Чернухино. — *Советская археология*, 1974, № 3, 256—257.
32. Голубовскій, П. *Исторія Сѣверской земли до половины 14. столетія*. Кієвъ, 1881.
33. Голубовскій, П. Печенеги, Торки и Половцы до нашествія Татарь. Исторія южно-русскихъ степей 9—13 вв. Кієвъ, 1884 (= *Кієвскіе Университетскія Извѣстія*, год. XIII, 1883, № 1, 3, 5—6, 9—10; год. XXIV, 1884, № 4).
34. Голубовскій, П. Половцы въ Венгріи (Историческій очеркъ). Кієвъ, 1889. 28 с. (= *Кієвскіе Университетскія Извѣстія*, год. 1889, № 12 — декабрь, 45—72).
35. Гордлевскій, В. А. Что такое „босый волк“? (К толкованию „Слова о полку Игореве“). — *Известия АН, Отделения литературы и языка*, т. 6, 1947, вып. 4, 317—337. [Също при: Гордлевскій, В. А. *Избранные сочинения*. Т. 2. М., 1961, 482—504].
36. Грунин, Т. И. *Документы на половецком языке XVI в.* (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины). Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т. И. Грунина. Под редакцией Э. В. Севортыана. Статья Я. Р. Дашкевича. М., 1967. 430 с. (= *Памятники письменности Востока*, III).
37. Грунин, Т. И. Памятники половецкого языка XVI века. — В: *Гордлевскій сборник (Академику Владимиру Александровичу Гордлевскому к его семидесятилетию. Сб. статей)*. 1953, 90—97.
38. Дашкевич, Н. Codex Cumanicus, 1880. — *Кієвскія Университетскія извѣстія*, 1882, № 4, 147—151. [рец.]
39. Дашкевич, Я. Р. Армяно-кыпчакскій язык. Библиография литературы 1802—1977. — *РО*, 40, 2, 1979.
40. Дашкевич, Я. Р. Армяно-кыпчакскій язык XV—XVII вв. в освещении современников. (Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков). — *Вопросы языкознания*, 1981, № 5, 79—92.
41. Дашкевич, Я. Р. Армяно-кыпчакскій язык: этапы истории. — *Вопросы языкознания*, 1983, № 1, 91—107.
42. Дашкевич, Я. Р. Codex Cumanicus — вопросы возникновения. — *Вопросы языкознания*, 1985, № 4, 72—83.
43. Дашкевич, Я. Р. Codex Cumanicus — вопросы декодирования. — *Вопросы языкознания*, 1986, № 5, 79—86.
44. Дашкевич, Я. Р. Codex Cumanicus — действительно ли Cumanicus? — *Вопросы языкознания*, 1988, № 2, 62—74.
45. Дашкевич, Я. Р. Львовские армяно-кыпчакские документы XIII—XVII вв. как исторический источник. — *Историко-филологический журнал*. Ереван, 1977, № 2.

46. Дашкевич, Я., Э. Трыярски. *Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскании-Нова*. Вроцлав—Варшава—Краков—Гданськ—Лодзь, 1982.
47. Дилевски, Н. Походът на княз Игор срещу половците през 1185 година в летописите и в „Слово о полку Игореве“ (По случай 800-годишнината му). — *Векове*, XIV, 1985, № 3, 5—12.
48. Добрев, Ив. К. *Гулак/гулачи* — словно наследство от куманския суперстрат в българския език. — *БЕ*, 32, 1982, № 5, 415—421.
49. Добродомов, И. Г. Из истории изучения тюркизмов русского языка. — В: *Тюркологический сборник, 1977*. М., 1981, 90—108.
50. Добродомов, И. Г. *История лексики тюркского происхождения в древнерусском языке (на материале „Повести временных лет“)*. М., 1966.
51. Добродомов, И. Г. К историографии изучения тюркизмов в русском языке. — *Советская тюркология*, 1974, № 5, 72—73. [рец.]
52. Добродомов, И. Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе. — В: *Тюркологический сборник, 1975*. М., 1978, 102—129.
53. Зимин, А. А. К вопросу о тюркизмах „Слова о полку Игореве“. — *Ученые записки научноисследовательского института при Совете министров Чувашской АССР*, 31, 1966, 138—155.
54. Златарски, В. Н. Потеклото на Петра и Асѣня, водачитѣ на възстанието въ 1185. — *СпБАН*, 54, кл. иффо 22, 1933, 7—48.
55. Зяблин, Л. П. О „татарских курганах“. — *СА*, 22, 1955, 83—96.
56. Иречек, К. Няколко бележки върху остатъците от печенези, кумани, както и върху тѣй наречените народи гагаузи и сургучи в днешна България. — *ПСп.*, 1890, № 32—33, 211—241.
57. *История СССР в 12 томах*. Т. 1 (*История СССР с древнейших времен до наших дней*. В двух сериях, в двенадцати томах). М., 1966. [Раздел III, Гл. III. Кочевые народы VII—XIII вв.]
58. Кайдаров, А. Т. К историко-лингвистической характеристике этнонима kangly/qangly. — In: *Тюркская ономастика* (ред. А. Т. Кайдаров и др.). Алма-Ата, 1984, 34—47.
59. Каргалов, В. В. Половецкие набеги на Русь. — *Вопросы истории*, 1965, № 9, 68—73.
60. Кенесбаев, С. К., А. К. Курышжанов. О новом издании „Codex Cumanicus“ в Казахстане. — *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественных наук*, вып. 3, 1964, 35—45.
61. Кляшторный, С. Г. Кыпчаки в рунических памятниках. — В: *Turcologica 1986*. Ленинград, 1986, 153—164.
62. Кляшторный, С. Г., Д. Г. Савинов. *Степные империи Евразии*. СПб, 1994 (с. 41 и сл. — за кипчаки в древнотюрк. рунически надписи).
63. Кляшторный, С. Г., Т. И. Султанов. *Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье*. СПб., 2000.

64. Кононов, А. Н. К этимологии этнонимов *кыпчак*, *куман*, *кумык*. — In: *Eurasia Nostratica. Fest. K. H. Menges*, II, Wiesbaden, 1977, 159—166. (= *Ural-Altäische Jahrbücher*, Hrsg. v. Gyula Décsy, 48, 1976, 159—166).
65. Коршъ, Ѡ. Е. Турецкіе элементы въ языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“ (Замѣтки къ изслѣдованію П. М. Меліоранскаго: Извѣстія, т. VII, кн. 2, 273—302). I—VIII. — *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ*, т. VIII, СПб., 1904, № 4, 1—58.
66. Коршъ, Ѡ. Е. По поводу второй статьи П. М. Меліоранскаго о турецкіх элементахъ в языкѣ „Слова о полку Игоревѣ“. — *ИОРЯС ИАН*, XI, 1906, № 1, 259—315.
67. Котляр, Н. Ф. Половцы в Грузии и Владимир Мономах. — В: *Из истории украинско-грузинскихъ связей*. Тбилиси, 1968, 20—24.
68. Кудряшов, К. В. Борьба русскаго народа с набегами кочевниковъ причерноморскихъ степей. — В: *Очерки истории СССР IX—XIII вв.* М., 1953, 193—205.
69. Кудряшов, К. В. Еще разъ к вопросу о пути Игоря в половецкую степь. — *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинскаго Дома) АН СССР*. Л., 1958, т. 14, 49—60.
70. Кудряшов, К. В. Историко-географическіе сведения о Половецкой землѣ по летописнымъ извѣстіямъ о походе Игоря Северскаго на половцевъ в 1185 году. — *Изв. Гос. Географ. общества*, 1937, вып. 1, 52—66.
71. Кудряшов, К. В. О местоположеніи половецкихъ вежъ в Северномъ Причерноморьѣ в XII в. — В: *Памяти Д. Н. Анухина*, I, 1947, 98—112. (= *Труды Института этнографии АН СССР*, М.—Л., Нов. сер., т. 1, 1947, 98—112).
72. Кудряшов, К. В. О местоположеніи реки Калки. — *ВИ*, 1954, № 9, 118—119.
73. Кудряшов, К. В. *Половецкая степь. Очерки исторической географии*. М., 1948 (= *Записки Всесоюзнаго Географическаго общества*. Нов. сер., т. 2.)
рец.: Б. А. Рыбаков. — *Сов. книга*, 1949, № 11, 32—35.
74. Кудряшов, К. В. *Про Игоря Северскаго, про землю Русскую. Историко-географическій очеркъ о походе Игоря Северскаго на половцевъ в 1185*. М., 1959. 95 с.
75. Кудряшов, К. В. Путь Игоря Северскаго. — *Дон*, 1958, № 6, с. 160.
76. Кудряшов, К. В. Северное Причерноморьѣ в IX—XII вв.: Автореф. докт. дис. — *КСИЭ*, 1948, с. 4, 93—96.
77. Кудряшов, К. В. „Слово о полку Игоревѣ“ в историко-географическомъ освѣщеніи. — В: *Слово о полку Игоревѣ*: Сб. статей. М., 1947, 43—94.
78. Кузьмичевскій. Шолудивый Бунякъ въ украинскіхъ народныхъ сказаніяхъ. — *Кіевская старина*, год. 6, 1887, т. 18, 676—713; т. 19, 233—276.
79. Кумекъ, Б. Е. *Арабскіе и персидскіе источники по истории кыпчаковъ VIII—XIV вв.* Алма-Ата, 1987.
80. Кумекъ, Б. Е. *Государство кимаковъ IX—XI вв. по арабскимъ источникамъ*. Алма-Ата, 1972.

81. Кумеков, Б. Е. Средневековые кыпчаки по данным „Китаб ал-‘Ибар...“ Ибн Халдуна (XIV в.). — В: *Информационный Бюллетень*, вып. 13 (ЮНЕСКО—Международная Ассоциация по изучению Центральной Азии). М., 1987, с. 98.
82. Куникъ, А. Историческіе матеріалы и разысканія — 21. О торкскихъ Печенѣгахъ и Половцахъ по мадыарскимъ источникамъ съ указаніемъ на новѣйшія изслѣдованія о черноморско-торкскихъ народахъ отъ Аттилы до Чингисхана. — *Ученыя Записки Императорской Акадѣмии Наук по 1 и 3 отд.*, т. III, вып. 5, СПб., 1855, 714—741.
83. Курышжанов, А. Арабо-персидские элементы в куманском языке (на материале лексики). — В: *Вопросы истории и диалектологии казахского языка*, вып. 4, Алма-Ата, 1962, 157—216.
84. Курышжанов, А. Генетив в куманском языке. — *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия филологии и искусствоведения*, 1958, 1—2 (8—9), 52—56.
85. Курышжанов, А. К изучению куманских загадок. — В: *Вопросы истории и диалектологии казахского языка*, вып. 2, Алма-Ата, 1960, 167—176.
86. Курышжанов, А. К истории изучения разговорной речи кыпчаков X—XIV вв. — *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная*, 1970, № 6.
87. Курышжанов, А. О графике одного слова в памятнике куманского языка „Codex Cumanicus“. — *Эпиграфика Востока*, 15, 1963, 120—122.
88. Курышжанов, А. О замечаниях редакторов на полях рукописи „Codex Cumanicus“. — *Советская тюркология*, 1976, № 6, 86—97.
89. Курышжанов, А. О „темных“ словах в рукописи „Codex Cumanicus“. — В: *Всесоюзная тюркологическая конференция 27—29 сентября 1976 г. Секция № I. Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. Тексты докладов и сообщений*. Алма-Ата, 1976, 181—183.
90. Курышжанов, А. Синтаксис куманского языка В. Дримба. — *Qazaq tǵlǵten ádebiyeti*, t. 5, Alma-Ata, 1975, 135. [рец.]
91. Курышжанов, А. К., Б. И. Репин. К истории изучения языка древнекыпчакских памятников XIII—XIV вв. — *Известия Академии наук Казахской ССР. Серия общественная*, 1966, № 4.
92. Курышжанов, А. К., А. Х. Джубанов, А. Б. Белботаев. *Куманско-казахский частотный словарь*. Алматы, 1978. [Qumanša-qazaqša žiyilik sözdik].
93. Лихачев, Д. С. Из наблюдений над лексикой „Слова о полку Игореве“. — *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка*, т. 8, 1949, вып. 6, 551—554.
94. Ляскоронскій, В. Г. Северские князья и Половцы передъ нашествіемъ на Русь Монголовъ. — В: *Сборникъ статей въ честь Дмитрія Александровича Корсакова: Исторія — Исторія литературы — Археологія — Языковеденіе — Философія — Педагогика*. Казань, 1913, 281—296.

95. Мавродина, Р. М. *Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы). Историографический очерк.* Л., Наука, 1983. 87 с.
96. Мавродина, Р. М. Русь и кочевники. — В: *Советская историография Киевской Руси* (ред. В. В. Мавродин и др.). Л., 1973, 210—221.
97. Мавродина, Р. М. Взаимоотношения Киевской Руси и кочевников в исторической литературе 40-х — начала 70-х годов. — В: *Проблемы археологии и этнографии*, вып. I. Л., 1977, 58—65.
98. Малов, С. Е. К истории и критике Codex Cumanicus. — *ИАН СССР, VII серия. Отделение гуманитарных наук.* Л., 1930, 347—375.
99. Малов, С. Е. Тюркизмы в языке „Слова о полку Игореве“. — *ИАН СССР ОЛЯ*, т. 5, вып. 2. Л., 1946, 129—139.
100. Махмутов, Х. Татарские параллели куманских загадок. — *Советская тюркология*, 1971, № 3, 87—96.
101. Мäхмутов, Х. „Коман мәжмугасы”ндагы табышмақлар [Издания на „Куманский сборник“]. — В: *Казан утлары*, 1969, № 11, 157—164.
102. Мелиоранский, П. М. Турецкие элементы в языке „Слова о полку Игореве“. — *Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ*, т. VII, 1902, № 2, 273—302.
103. Мелиоранский, П. М. Вторая статья о турецких элементах в языке „Слова о полку Игореве“ (Отвѣтъ Ѳ. Е. Коршу). — *ИОРЯС ИАН*, т. X, 1905, № 2, 66—92.
104. Мелиоранский, П. М. Заимствованные восточные слова в русской письменности домонгольского времени. — *ИОРЯС ИАН*, т. X, 1905, № 4, 109—134.
105. Менгес, К. Г. *Восточные элементы в „Слове о полку Игореве“.* Л.—М., 1979. 266 с.
рец.: N. Porre. — *UAJ*, N. F, 3, 1983, 229—230.
106. Минаева, Т. М. К вопросу о половцах на Ставрополье по археологическим данным. — В: *Материалы по изучению Ставропольского края*, вып. II. Ставрополь, 1964, 167—196.
107. Младенов, Ст. Асѣнь, Асень или Асенъ. — *Родна реч*, I, 1927—1928, № 2, 93—94.
108. Младенов, Ст. Към етимологичното обяснение на нѣкои кумански собствени имена. — *ИБАИ*, 3, 1925, 241—247.
109. Младенов, Ст. Печенеги и узи-кумани в българската история. — *БИБ*, год. IV, 1931, т. 1, 115—136.
110. Младенов, Ст. Потекло и състав на среднобългарското Бѣлгоуѣнь, прѣкор на цар Асеня I. — *Сп.БАН*, 45, 1933, 49—66.
111. Моллова, М. Тюркские слова tulum, tobalaq, yez, qarса в Кодекс Куманикус. — *Советская тюркология*, 1989, № 2, 34—39.
112. Москов, М. Към въпроса за печенежо-куманския суперстрат в българския език. — *ИИБЕ*, 8, 1962, 151—161.

113. Мургулия, Н. П. К вопросу переселения половецкой орды в Грузию. — В: *История украинско-грузинских связей* (ред. А. Д. Скаба и др.). Киев, 1971, 40—54.
114. Мургулия, Н. П., В. П. Шушарин. *Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII—XIII веках*. М., 1998.
115. Мусаев, К. М. *Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология*. М., 1964.
116. Никитин, А. Л. Наследие Боняка в „Слове о полку Игореве“. Сон Святослава. — В: *„Слово о полку Игореве“*. Памятники литературы и искусства XI—XVII веков. М., 1978, 112—133.
117. Никитин, А. Л., Г. Ю. Филиповский. Хтонические мотивы в легенде о Всеславе Полоцком. — В: *„Слово о полку Игореве“*. Памятники литературы и искусства XI—XVII веков. М., 1978, 141—147.
118. Новосельцев, А. П. Половцы. — *Советская историческая энциклопедия*, 11. М., 1968, кол. 284.
119. Оболенский, М. А. Половецкие слова. — *Москвитянинъ*, ч. II, отд. III, 1850, № 5, кн. 1.
120. Отрошенко, В. В., Ю. Я. Рассаман. Половецкий комплекс Чингульского кургану. — *Археология*, 53, 1986, 14—36.
121. Пархоменко, В. Половцы и Русь. — *Slavia*, 16, 4, Прага, 1939, 598—601.
122. Пархоменко, В. Следы половецкого эпоса в летописях. — В: *Проблемы источниковедения*, 3. М.—Л., 1940, 391—393.
123. Павлов, П. *България, Византия и куманите (70-те години на XI — началото на XIV в.)* [Автореф. дис.]. В. Търново, 1991.
124. Павлов, П. България, Византия и мамелюкски Египет през 60-те — 70-те години на XIII в. — *Исторически преглед*, 1989, № 3, 15—24.
125. Павлов, П. България, „Златната орда“ и куманите (1242 — около 1247). — *Векове*, 1989, № 2, 24—33.
126. Павлов, П. Куманите в обществено-политическия живот на средновековна България (1186 — началото на XIV в.). — *ИПр.*, 1990, № 7, 16—26.
127. Павлов, П. Монголотатари на българска военна служба от началото на XIV в. — *Военно-исторически сборник*, 55, 1987, № 2, 112—120.
128. Павлов, П. По въпроса за заселванията на кумани в България през XIII в. — В: *Втори международен конгрес по българистика. София, 23.5.—3.6. 1986 г. Доклади. б. Българските земи в древността. България през средновековието*. С., 1987, 629—637.
129. Павлов, П. Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186—1241 г.). — *Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“*, т. 27, кн. 3, 1989, с. 5 сл.
130. Павлов, П. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270—1302 г.). — В: *Българите в Северното Причерноморие*, 3, 1995, 121—130.

131. Плетнева, С. А. Женская половецкая статуя с ребенком. — *Советская археология*, 1974, № 3, 258—262.
132. Плетнева, С. А. Змей в русской сказке. — В: *Славяне и их соседы*. М., 1970, 127—132.
133. Плетнева, С. А. Кочевники восточно-европейских степей в X—XIII вв.: Печенеги, торки, половцы. — В: *Степи Евразии в эпохи средневековья*. М., Наука, 1981, 213—222.
134. Плетнева, С. А. Медноволосая девушка. — В: *Культура древней Руси*. М., 1966, 195—196.
135. Плетнева, С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. — В: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. Т. 1. М.—Л., 1958 (= *МИА*, 62).
136. Плетнева, С. А. Половецкая земля. — В: *Древнерусские княжества X—XIII в.* М., 1975, 263—272.
137. Плетнева, С. А. Половецкие каменные изваяния. — В: *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е 4—2, 1974. 200 с.
138. Плетнева, С. А. *Половцы*. М., Наука, 1990. 208 с. ил. (Серия „Страницы истории нашей Родины“).
рец.: Стоянов, В. За куманите в Източна Европа. — *Исторически преглед*, 1992, № 1—2, 182—190.
139. Плетнева, С. А. Хан Боняк и его время. — В: *Сб. статей, посвященный памяти М. А. Артамонова*. Л., 1975.
140. Погодинъ, М. *Изслѣдованія, замѣчанія и лекціи о Русской исторіи*. Томъ V. *Періодъ удѣльный*. М., 1857 (Глава. III. *Внѣшнія войны*, 135—180: *Половцы*; 181—208: *Прочія восточныя племена*).
141. Пономарев, А. И. Куман-половцы. — *Вестник древней истории*, 1940, № 3—4, 366—370.
142. Попов, А. И. Кыпчаки и Русь. — *Ученые записки Ленингр. Госуд. Университета. Серия исторических наук*, вып. 14, 1949, 94—119.
143. Пршак, О. Половці. — *Український історик. Журнал Українського історичного товариства*. Нью Йорк — Мюнхен, 1—2 (37—38), Рік X, 1973, 112—118.
144. Радлов, В. В. О языкѣ куманов. По поводу издания куманского словаря. — *Записки Императорской Академіи Наукъ*, т. 48. СПб., 1884, Прилож. № 4.
145. Расовский, Д. А. К вопросу о происхождении Codex Cumanicus. — *Seminarium Kondakovianum*, 3, 1929, 193—214.
рец.: Hasan Ortekin. — *Türkiyat Mecmuası*, 5, 1936.
146. Расовский, Д. А. Половцы, I—V. — *Seminarium Kondakovianum*, 7, 1935, 245—261; 8, 1936, 161—182; 9, 1937, 71—85; *Ann. Inst. Kondakov*, 10, 1938, 155—177; 11, 1940, 95—127.

147. Расовский, Д. А. Роль Половцев въ войнах Асѣней с византійской и латинской имперіями в 1186—1207 г. — *Списание на БАН*, кн. 58, клон истор.-филол. и филос.-обществен, 29, 1939, 203—211.
148. Расовский, Д. А. Русь, черные клобуки и половцы въ XII в. — *ИБИД*, 16—18, 1940, 369—378 (= *Сборник в памет на проф. П. Ников*).
149. Расовский, Д. А. Тлъковины. — *СК*, 8, 1936, 307—313 (Приложение I. Замѣтки къ Слову о полку Игорѣве).
150. Расовский, Д. А. Хинова. — *СК*, 8, 1936, 301—306 (Приложение I. Замѣтки къ Слову о полку Игорѣве).
151. Рашев, Р. Късни номади в Плисковското поле. — В: *Преслав*. Т. 3. Варна, 1983, 242—252.
152. Робинсон, А. Н. О задачах сближения славистической и тюркологической традиции в изучении „Слова о полку Игореве“. — В: „Слово о полку Игореве“. *Памятники литературы и искусства XI—XVII веков*. М., 1978, 191—206.
153. Робинсон, А. Н. Солнечная символика в „Слове о полку Игореве“. — В: „Слово о полку Игореве“. *Памятники литературы и искусства XI—XVII веков*. М., 1978, 7—58.
154. Рыбаков, Б. А. „Слово о полку Игореве“ и его современники. М., 1971.
155. Савинов, Д. Г. *Об основных этапах развития этнокультурной общности кыпчаков*. — В: *История, археология и этнография Сибири* (ред. В. И. Матющенко). Томск, 1979.
156. Сазонова, Л. И. Писатели-историки XVIII в. о походе Игоря. — В: „Слово о полку Игореве“. *Памятники литературы и искусства XI—XVII веков*. (Отв. ред. О. А. Державина). М., 1978, 95—111.
157. Самойлович, А. Н. К истории и критике Codex Cumanicus. — *Доклады Российской Академии Наук*, сер. Б, 1924, 86—89.
рец.: Th. Menzel. Über die Werke des russischen Turologen A. Samojlovič. — *Arch.Or.*, I, 1929, No 2, 233.
158. Сатыбалов, А. А. Теоретические положения Ф. Энгельса о выделении пастушеских племен и их значение для изучения истории команов. — *Вестник Ленинградского Государственного Университета*, № 20. *Серия истории, языка и литературы*, 1970, вып. 4, 16—21.
159. Скржинская, Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этникона. — *Византийский временник*, 46, 1986, с. 255.
160. Соболевский, А. Нѣсколько этимологическихъ названій. 4. Половцы. — *Русский Филологический Журналъ*, т. 44. Варшава, 1910, с. 175.
161. Степанов, А. Г. Сон Святослава и „синее вино“ в „Слове о полку Игореве“. — В: „Слово о полку Игореве“. *Памятники литературы и искусства XI—XVII веков*. М., 1978, 148—150.
162. Стоянов, В. Един неизчерпан извор: Codex Cumanicus. — *Векове*, 1982, № 6, 28—35.

163. Стоянов, В. За куманския етноним и неговата интерпретация. — В: *Турция, Балканите, Европа: История и култура. Изследвания в чест на професор Дженгиз Хаков*. С., 2003, 405—421.
164. Стоянов, В. За куманите в Източна Европа: — *ИПр.*, 1992, № 1—2, 182—190. [рец.]
165. Стоянов, В. *Bulgaro-turcica 3*: История на изучаването на Codex Cumanicus. — *Историческо бъдеще*, 1997, № 1, 42—91; № 2, 29—74.
рец.: Запрянова, А. *Bulgaro-turcica 1, 2, 3...* — *ИПр.*, 1999, № 5—6, 222—228.
166. Стоянов, В. *Bulgaro-turcica 3-4*: История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век. С., Издателска къща „Огледало“, 2000. 320 с.
рец.: М. Раџева. Валери Стоянов. *Bulgaro-turcica, 4*. Кумано-печенежки антропоними в България през XV в. — *Bulgaro-turcica, 3—4*. София, 2000, 179—319. *LB*, 42, 2002, No 1, 69—77.
167. Сум, П. Ф. Историческое разсужденіе объ Узахъ или Половцахъ, напис. въ 1774 г. на русс. яз. с датским перевод. прот. Стеф. Сабинин. — *Чтенія Имп. Общ. Истории и Древн.*, 1848, № 8, 15—49.
168. Сумароков, Г. В. *Кто есть кто в „Слово о полку Игореве“*. М., 1983.
169. Татищев, В. Н. *Исторія Россійская съ самыхъ древнѣйшихъ временъ неусыпными трудами черезъ тридцать лѣтъ собранная и описанная покойнымъ тайнымъ совѣтникомъ и астраханскимъ губернаторомъ Василымъ Никитичемъ Татищевъ*. Книга первая. Часть II. М., 1768 (Т. I. М.—Л., 1962. Т. 4. 1964).
170. Толль, Н. П. О жемчугъ въ снѣ Святослава. — *СК*, 8, 1936, 300—301 (Приложение I. Замѣтки къ Слово о полку Игорѣве).
171. Тотев, Т. За кумани в един надпис от Преслав. — В: *Културата на средновековния Търнов*. С., 1985, 158—169.
172. Федоров, Г. С. К вопросу о пребывании Половцев в Дагестане. — В: *Проблемы археологии и этнографии*, вып. 1. Л., 1977, 76—82.
173. Федоров, Я. А., Г. С. Федоров. *Ранние тюрки на Северном Кавказе*. М., 1978.
174. Федоров-Давыдов, Г. А. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Археологические памятники. М., 1966.
175. Федоров-Давыдов, Г. А. *Курганы, идолы, монеты*. М., 1968.
176. Хабичев, М. А. *Именное словообразование и формообразование в куманских языках*. М., 1989. 217 + 2 с.
177. Хабичев, М. А. Памятник куманских языков. — *Советская тюркология*, 1974, № 2, 66—70.
178. Шаниязов, К. С. К вопросу расселения и родовых деления канглы. — В: *Этнографическое изучения быта и культуры узбеков* (ред. Х. С. Зияев, Б. И. Лунин и др.). Ташкент, 1972.
179. Шаниязов, К. *К этнической истории узбекского народа*. Ташкент, 1974.

180. Шаниязов, К. *Канг давлати ва қанглилар*. Ташкент, 1990.
181. Шарапова, З. М. Социально-экономический и политический строй у половцев. — *Ученые записки Московского областного педагогического института*, т. 18, вып. 2, 1953.
182. Шервинский, С. В. „Дивъ“ в „Слове о полку Игореве“. — В: *„Слово о полку Игореве“*. Памятники литературы и искусства XI—XVII веков. М., 1978, 134—140.
183. Якубовский, А. Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. — *Византийский временник*, 25, 1927, 53—76.
184. Adamovic, M., N. Poppe. Jr. *Studies of Turkic Loan Words in Russian*. Wiesbaden, 1971. — *Indogermanische Forschungen*, 80, 1975 (1976), 180—184. [реу.]
185. Alasina, G. Gürcistan Kırçakları. — In: *Türkler*, II, 14. İstanbul—Ankara, 2002, 793—797.
186. Altheim, F. *Geschichte der Hunnen*. Bd. 5. Berlin: de Gruyter, 1962 [срв. при: 1. Retractationes: 3/ Eine qumanische Siegellegende].
187. Anastasijević, D., G. Ostrogorsky. Les Koumanes pronoiâires. — In: *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales*, 2, 1951, 19—21 (= *Mél. H. Grégoire*, 3).
188. Âsim, N. Kırçak Türkçesine dair. — *Darulfünün Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, I, İstanbul, 1914, No 4, 381—383.
189. Auner, C. Episcopia Milkoviei. — *Revista Catolică*, 1912, 533—551.
190. Balasčev, G. D. *Impăratul Mihail VIII Paleologul și Statul Oguzilev pe țarmul Mării Negre*. Iași, 1940.
191. Balasčev, G. Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Ἡ' ὁ Παλαιολόγος καὶ τὸ ἰδρυθὲν τῆ συνδρομῇ αὐτοκράτορος τῶν Ὀγουζίων παρὰ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τοῦ Εὐξείνου. Sofia, 1930.
192. Baldauf, I. Missionshilfe oder Kuriositätensammlung? Das komanisch-deutsche Glossar im Codex Cumanicus (14. Jh.). — In: *Germano-Turcica. Zur Geschichte des Türkisch-Lernens in den deutschsprachigen Ländern*. Bamberg, 1987, 15—18.
193. Baldauf, I., S. Tezcan. Zu einem Rätsel des Codex Cumanicus. — *RO*, 49, 2, 1995, 37—51.
194. Bálint, G. *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok* [Казанско-татарски езиковедски изследвания]. Budapest, 1875—1877.
195. Bang, W. Beiträge zur Erklärung des komanischen Marienhymnus [mit einem Nachwort von F. C. Andreas]. — In: *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol.-historische Klasse*. Berlin, 1910, 61—73 [Nachwort von F. C. Andreas, S. 74—78].
196. Bang, W. Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus. — In: *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*. Bruxelles, 1911, No 1, 13—40.

197. **Bang, W.** Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben. — In: *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Neue Folge, Band XIII, No 1* (= **Bang, W., J. Marquart. Osttürkische Dialektstudien**). Berlin, 1914, 239—276.
198. **Bang, W.** Die komanische Bearbeitung des Hymnus „A solis ortus cardine“. — In: *Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebenzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern*. Leipzig, 1912, 39—43.
199. **Bang, W.** Komanische Texte. — *Bull. de l'Académie R. de Belgique. Cl. d. Lettres*, 1911, No 9—19, 454—473.
200. **Bang, W.** Monographien zur türkischen Sprachgeschichte. — In: *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Stiftung Heinrich Lanz. Philos.-hist. Klasse. Jg. 1918, Bd. IX, 12. Abh.*, Heidelberg, 1918, 1—48.
201. **Bang, W.** Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, Erster Brief: Hegemonius-Fragen. Κελεφός = kelemen des Codex Cumanicus. Eine unbekannte Quelle dieses Kodex. — *Ungarische Jahrbücher*, 5, 1925, 41—48.
202. **Bang, W.** Ueber das komanische TEIZMAGA und Verwandtes. — *Bull. de l'Académie R. de Belgique. Cl. d. Lettres*, 1913, No 1, 16—20.
203. **Bang, W.** Ueber den angeblichen „Introitus natorum et nascitorum“ in den Genueser Steuerbüchern. — *Bull. de l'Acad. R. de Belgique. Cl. d. Lettres*, 1912, No 1, 27—32.
204. **Bang, W.** Über die Herkunft des Codex Cumanicus. — *Sitzungsberichte der königlich-preußischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist. Klasse, IX*, 1913, 244—245.
205. **Bang, W.** Über die Rätsel des Codex Cumanicus. — *Sitzungsberichte der königlich preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse*. Berlin, 1912, 334—353.
206. **Bang, W.** Ueber einen Komanischen Kommunionshymnus. — *Bull. de l'Acad. R. de Belgique. Cl. d. Lettres*, 1910, No 5, 230—239.
207. **Bang, W.** Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste. — *Bull. de l'Acad. R. de Belgique. Cl. d. Lettres*, 1911, No 4, 91—103.
208. **Bang, W.** *Zur Kritik des Codex Cumanicus*. Louvain: Libr. Univ. des Trois Rois, 1910. 16 pp.
209. **Barthold, W.** Kiptschaken. — *Enzyklopaedie des Islams*, II, Leiden—Leipzig, 1927, S. 1099.
210. **Başgöz, I. A. TIETZE.** *The Koman Riddles...*, 1966. — *Journal of American Folklore*, 81, January—March 1968, No 319, 368—371. [рус.]
211. **Baski, I.** A magyarországi kun eredetű tulajdonnevek kutatása (Tudománytörténeti áttekintés) [Исучаването на унгарски собствени имена с кумански произход (научен обзор)]. — *Forrás*, 18, 2, 1986, 88—94.
212. **Baski, I.** *A preliminary index to Rásonyi's Onomasticon turcicum*. Budapest, 1986. 159 pp. (= *Debter, Deb-Ther, Debtelin*, 6).

213. **Baski, I.** Onomasticon Turcicum. Mutatvány Rásonyi László török személynévgyűjteményéből. — *Keletkutatás*, 1993, No 2, 12–32. [Res.: Onomasticon Turcicum. A specimen of Laszlo Rásonyi's collection of Turkic anthroponyms].
214. **Bátky, Zs. Csura.** — *NéNy*, 3, 1931, 118–119.
215. **Bátky, Zs. Karaszy rét.** — *NéNy*, 3, 1931, 208.
216. **Bazin, L.** Le calendrier des Comans. — In: **Bazin, L.** *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*. Lille, 1974, 624–650 (chapitre IX).
217. **Bazin, L.** *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*. Budapest–Paris, 1991 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 34).
 рус.: **N. N.** — *Türk Dili Araştırmaları*, 3, Ankara 1993, 318–319; **P. Zieme.** — *Kratylos*, 38, Wiesbaden 1993, 216–217; **György Kara.** — *AO Hung.*, 47, 1–2, 1994, 201–206; **M. Erdal.** — *OLZ*, 89, 3, 1994, 300–309.
218. **Bellingeri, G.** Nota: Sulle estreme tipologie del Codice Cumanico. — In: *Colloquio internazionale Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6–7 dicembre 2002.
219. **Benda, K.** Die Moldau-Ungarn (csángó) im 16.–17. Jahrhundert. — *Sfo*, 47, 1988, 37–86.
220. **Berta, Á.** Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs. — *UAJ*, N. F 9, 1990, 31–37.
221. **Bihl, P. M.** *Archivum Franciscanum Historicum*, t. 7, 1914, 138–144.
222. **Biró, B. M.** The 'Kipchaks' in the Georgian Martyrdom of David and Constantine. — In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica*, IV. Budapest, 1973, 161–165.
223. **Blau, O.** Ueber Volksthum und Sprache der Kumanen. — *ZDMG*, 29, 1876, 556–587.
224. **Bodrogligeti, A.** Preliminary notes on the edition of the Persian glosses of the Codex Cumanicus. — *AO Hung.*, 22, 1969, 353–360.
225. **Bodrogligeti, A.** *The Persian Vocabulari of the Codex Cumanicus*. Budapest, 1971 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 16).
 рус.: **M. Shaki.** — *Arch.Or.*, 42, 1974, 261–262; **D. Monchi-Zadeh.** — *Oriens*, 25–26, 1976.
226. **Bognar, A.** Kun nevek — kun kutatások. [Кумански имена — кумански проучвания]. — In: *Bács-Kiskun Megyei Honismereti Közlemények*, 5–6, Kecskemét 1986, 35–44.
227. **Boncz, Ö.** A kun és magyar viselet az utolsó Árpádok és az Anjouk alatt [Куманският и унгарският костюм при последните Арпади и Анжуйците]. — *Archaeologiae Értesítő*, 7, 1887, 193–207.
228. **Bruce Boswell, A.** The Kipchak Turks. — *The Slavonic Review*, 6, 1927, 68–85.
229. **Çağatay, S. S.** Codex Cumanicus Sözlüğü. — *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, 5, 1944.

230. Çağatay, S. S. Codex Cumanicus'tan İlahiler. — In: *Türk Lehçeleri Örnekleri. VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar yazı dili*. Ankara, 1950, 103—123 (също при: Çağatay, S. *Türk Lehçeleri üzerine Denemeler*. Ankara, 1978).
231. Ciggar, K. Flemish mercenaries in Byzantium their later History in an old Norse miracle. — *Byzantion*, 51, 1, 1981, 44—75.
232. Čizemska, T. *Glossary of the Igor' Tale*. The Hague, 1966.
233. Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteen-Century Turkish*. Oxford, 1972.
234. *Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza KUUN*. Budapestini, 1880, CXXXI + 395 pp.
 рец.: C. Desimoni — *Archivo Storico Italiano*, serie IV, t. 8, Firenze 1881, 253—270; Pál Hunfalvy. A Kún-vagy Petrarka-Codex és a Kúnok [Куманският или Петрарковият кодекс и куманите]. — *Értekezések a Magyar Tudományos Akademia Nyelv- és Széptudományok osztálya Köréből (Értekezések az I. Oszt. Köréből)*, IX, No 5, Budapest 1881, 1—49; P. Hunfalvy. Der Kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen. — *Ungarische Revue*, 1, Leipzig, 1881, 602—632; Н. Дашкевич. — *Кіевскія Университетскія извѣстія*, 1882, № 4, 147—151; E. Teza. Un'altra occhiata al Codex Cumanicus. — *Rendiconti della R. Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, vol. VII, 1° Semestre, fasc. 8, Roma 1891, 315—327; S. Salaville. Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le „Codex Cumanicus“. — *Échos d'Orient*, 14, 1911, 278—286; M. Mollova. Codex Cumanicus de Geza Kuun. — *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 37 (1987), 1988, 313—316.
235. *Codex Cumanicus. Edited by Géza KUUN. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis LIGETI*. [Edited by É. Apor]. Budapest 1981, 54 + (2) + CXXXIV + 395 pp. (= Kőrösi Csoma Society — Library of the Hungarian Academy of Sciences; *Budapest Oriental Reprints*, Series B 1).
 рец.: VI. Drimba. — *RRL*, 28. 5. 1983, 459—460; M. Mollova. — *POF*, 37 (1987), 1988, 313—316.
236. *Codex Cumanicus, Cod. Marc. Lat. LXLIX. In Faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von Kaare GRONBECH*. Kopenhagen 1936, 12 S. + 164 S. Faksimile (= *Monumenta Linguarum Asiae Maioris*. Edidit K. Grønbech, I: *Codex Cumanicus*).
237. Conea, I., I. Donat. Contribution à l'étude de la toponymie petchenégue-comane de la Plaine roumaine du Bas-Danube. — In: *Contribution onomastique*, Bucarest, 1958, 139—168.
238. Cornides, D. *Commentatiuncula Hist. Critica de Cumanis*. [непубл. ръкопис]
239. Czeglédy, K. A kunok eredetéről [За произхода на куманите]. — *Magyar Nyelv*, 45, 1949, 43—50.
240. Czeglédy, K. From East to West: the Age of Nomadic Migration in Eurasia. — *AEMe*, 3, 1983, 25—125.

241. **Czeglédy, K.** *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig* [Преселението на номадските народи от Изток на Запад]. Budapest, 1969.
242. **Dachkévitch, Ya. R.** L'époque de Danylo Romanovič (milieu du XIII-e siècle) d'après une source karaïte. — *HUS*, vol. II, 1978, No 3.
243. **Dachkévitch, Ya. R.** Who are Armeno-Kipchaks? On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies in the Ukraine. — *Revue des Études Arméniennes*, N. S. 16, 1982, 396—399.
244. **Deny, J.** *L'armèno-coman et les „Ephémérides” de Kamenec (1604—1613)*. Wiesbaden, 1957 (= *Ural-altaische Bibliothek*, IV).
245. **Desimoni, C.** Codex Cumanicus, 1880. — *Archivo Storico Italiano*, serie IV, t. 8. Firenze, 1881, 253—270. [peu.]
246. **Diaconu, P.** A propos de l'invasion coumane de 1148. — In: *Etudes byzantines et post-byzantines*, vol. 1. Bucarest, 1979, 19—27.
247. **Diaconu, P.** Cumani ei familiei lui Dobrotița. — *Revista istorică*, 1994, No 3—4, 277—288.
248. **Diaconu, P.** *Les coumans on Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*. Bucarest, 1978. 158 pp. (Ed. Acad. RSR).
249. **Doerfer, G. A.** TIETZE. *The Koman Riddles...*, 1966. — *Fabula*, 11, 1970, fasc. 1—2, 196—201. [peu.]
250. **Dorogi, M.** A junbőr népi kikészítése és felhasználása a Hajdúságban és Nagykunságban [Традиционна обработка и използване на овчи кожи в областите Hajdúság и Nagykunság]. — *Ethnographia*, 67, 1956, 301—306.
251. **Drimba, V.** Codex Cumanicus..., 1981. — *RRL*, 28, 5, 1983, 459—460. [peu.]
252. **Drimba, V.** *Codex Cumanicus. Edition diplomatique avec Fac-similés*. Bucarest: Editura Enciclopedică, 2000.
253. **Drimba, V.** Dagmar DRÜLL. *Der Codex Cumanicus...*, 1979. — *RRL*, 28, 5, 1983, 457—459. [peu.]
254. **Drimba, V.** Dobruca Tatar atasözleri. — *Türk Folklor Araştırmaları*. Istanbul, 1985, N° 1, 25—36.
peu.: N. Yusuf. — *Türk Folkloru Araştırmaları*, 1985, No 1, 25—36.
255. **Drimba, V.** Essai d'interprétation de quelques mots comans non glosés du *Codex Cumanicus*. — *WZKM*, 76, 1986, 81—86.
256. **Drimba, V.** Etimologii cumane. — In: *Omagui lui Alexandru Rosetti*. București, 1965, 201—203.
257. **Drimba, V.** Le sermon en vers du *Codex Cumanicus* (fol. 59r, 8—12). — *Revue Roumaine de Linguistique*, 13, 5, 1968, 407—412.
258. **Drimba, V.** Les devinettes comanes. — *WZKM*, 80, 1990, 79—102.
259. **Drimba, V.** L'hymne coman „Sayinsa-men bahasiz qanini”. — *RO*, 48, 2, 1993 (1994), 105—120.
260. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica (I)* [Les ratures des feuillets 61r — 63v 26]. — *RRL*, 15, 5, 1970, 455—459.

261. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (II) [I. Sur deux mots du feuillet 80r, ligne 8; II. La graphie *andi* = *andī* ?]. — *RRL*, 15, 6, 1970, 579—584.
262. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (III). Notes de critique textuelle. — *RRL*, 16, 4, 1971, 275—286.
263. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (IV). À propos de quelques devinettes du Codex Cumanicus. — *RRL*, 17, 1, 1972, 3—21.
264. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (V). Mots attestés par des formes possessives. — *RO*, 38, 1976, 111—115.
265. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (VI). Notes de critique textuelle. — *RRL*, 21, 4, 1976, 507—511.
266. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (VII). — *Studia et Acta Orientalia*, 9, 1977, 59—65.
267. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (VIII). De nouveau sur quelques devinettes comanes. — *Turcica*, 11, 1979, 190—201.
268. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (IX). Quelques récupérations. — *RO*, 40, 1, 1978 (1979), 21—31.
269. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (X). Notes de critique textuelle. — *RRL*, 24, 2, 1979, 159—173.
270. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XI). Mots Comanes et Persans éclairés par leur gloses Latines. — *RRL*, 24, 4, 1979, 353—371.
271. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XII). Notes de critique textuelle. — *RRL*, 25, 5, 1980, 485—493.
272. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XIII). A propos de quelques textes comans marginaux. — *SAO*, 10, 1980, 77—81.
273. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XIV). I. De nouveau sur le feuillet 76r 21—23 du Cod. Cum. II. Discordances sémantiques dans le vocabulaire latin-persan-coman. — *RRL*, 28, 2, 1983, 99—124.
274. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XV). Encore quelques discordances sémantiques dans le vocabulaire latin-persan-coman. — *RRL*, 28, 6, 1983, 467—477.
275. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XVI). Notes de critique textuelle. — *RRL*, 30, 1, 1985, 7—21.
276. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XVII). Notes de critique textuelle. — *RRL*, 32, 5, 1987, 453—459.
277. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XVIII). — *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1984 (1987), 1—10.
278. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XIX). Notes de critique textuelle. — *RRL*, 33, 6, 1988, 445—461.
279. **Drimba, V.** *Miscellanea Cumanica* (XX). Autour d'une nouvelle interprétation des devinettes comanes (1—3). — *RRL*, 35, 1, 1990, 53—70; 35, 2, 1990, 133—152; 35, 3, 1990, 231—251.
280. **Drimba, V.** Notes sur quelques gloses du „Codex Cumanicus“. — In: *Вопросы тюркологии. К шестидесятилетию академика АН Азерб. ССР М. Ш. Ширалиева*, Баку, 1971.

281. **Drimba, V.** Precizări asupra unor termeni cumani din Codex Cumanicus [Précisions sur quelques termes comans du Codex Cumanicus]. — *Studii și cercetări lingvistice*, 51, No 1, 2000.
282. **Drimba, V.** Presupuse influențe turcice în româna comună. — *Studii și cercetări lingvistice*, 31, 1980, 73–79.
283. **Drimba, V.** Problèmes d'une nouvelle édition du *Codex Cumanicus*. — *RRL*, 15, 3, 1970, 209–221.
284. **Drimba, V.** Quelques leçons et étymologies comanes. — *RRL*, 11, 1966, 481–489.
285. **Drimba, V.** Quelques mots comans précisés par leur glosses allemandes. — *Harvard Ukrainian Studies*, 3–4, 1979–1980, 205–214.
286. **Drimba, V.** Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus. — *Oriens* (Leiden), 27–28, 1981, 388–404, 2 planches.
 рец.: **Gabain, A. von** Komanische Studien. — *UAJ*, N. F., 2, 1982, 290–291.
287. **Drimba, V.** *Syntaxe comane*. Editura Academiei București — E. J. Brill Leiden, 1973.
 рец.: **A. К. Курьшжанов.** Синтаксис куманского языка В. Дримба. — In: *Qazaq tēlēmēn ādebiyetē*, t. 5, Alma-Ata, 1974, p. 135.
288. **Drüll, D.** *Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1979. 143 S., 1 Tafel, 2 Karten (= *Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien*, Bd. 23).
 рец.: **Gabain, A. von** — *MT*, 5, 1979 (1981), 136–139; **Pritsak, O.** — *JTS*, 4, 1980, 211–213; **Spuler, B.** — *Der Islam*, 58, 1, 1981, 178–179; **Gabain, A. von** Komanische Studien. — *UAJ*, N. F., 2, 1982, 290–291; **Charlotte Warnke.** — *Historische Zeitschrift*, 235, 1, 1982, 175–176; **Drimba, V.** — *RRL*, 28, 5, 1983, 457–459; **Röhrborn, Kl.** — *ZDMG*, 134, 2, 1984, 377; **N. N.** — *Bibliotheca Orientalis*, 42, 3–4, 1985, 461.
289. **Eberhard, W.** Sinologische Bemerkungen über den Stamm der Kay. — *Monumenta Serica*, 12, 1947, 204–223 (репринт: **Eberhard, W.** *China und seine westlichen Nachbarn*. Darmstadt, 1978, 249–266).
290. **Erçin, M.** Türk yazıtları: iki Kuman yüzüğü, Talas ağacı, Nagy-Szent-Miklós definesi ve yeni çevri yazıları. — *Türk Kültürü*, 20, 231, 1982, 564–567.
291. **Eren, H.** Etymologische Untersuchungen, 1–2. — *UAJ*, 24, 2, 1952, 132–133.
292. **Éri, I.** Adatok a Kígyópusztai csat értékeléséhez [Données relatives à la boucle de Kígyópusztai]. — *Folia Archaeologia*, 8, 1956, 137–152.
293. **Fehér, G.** Tanulmányok a népvándorlaskori steppei népek viseletéről [Студии върху костюма на степните народи в епохата на миграциите]. — *Arch. Ért.*, 84, 1956, 152–165.
294. **Fejér, G.** *A kunok eredete* [За произхода на куните]. Budapest, 1840.
295. **Fennell, J. L. I.** The Slovo o Polku Igoreve: the Textological Triangle. — *Oxford Slavonic Papers*, New Series, 1, 1968, 126–137.

296. Ferent, G. *Cumanii și episcopia lor* [Куманите и епископството им]. Vlaaj, 1931.
297. Fodor, I. A sírszobok kérdéséhez [По въпроса за надгробните паметници]. — *Folia Archaeologia*, 21, 1970, 113—126.
298. Fratti, C. Versi italiani nel codice „Cumanico“ della Marcianna e Fr. Petrarca. — *Il libro e la Stampa*, 4, 1, 1910, 3—9.
299. Gabain, A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus. — In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, Wiesbaden, 1959, 46—73.
300. Gabain, A. von. Komanische Literatur. — In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, Wiesbaden, 1964, 243—251.
301. Gabain, A. von. Komanische Studien. — *UAJ*, N. F., 2, 1982, 290—291. [peu.]
302. Gabain, A. von. D. DRÜLL. *Der Codex Cumanicus*, 1979. — *MT*, 5, 1979 (1981), 136—139. [peu.]
303. Gabain, A. von. K. GRØNBECHE. *Komanisches Wörterbuch*, 1942. — *OLZ*, 1944, No 1—2, col. 49. [peu.]
304. Gallotta, A. Una «nuova» copia del Codex Cumanicus. — *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, 52, 1992, 455—459.
305. Ğansızof, İ. Balqan şihb-i ğeziresinde Türkler. — *TOEM*, III, 17, 1328 h. (1912), 1076—1096.
306. Giurescu, C. C. Imprumuturi cumane in limba romină: *odaie și cioban*. — *Studii și cercetari lingvistice*, 12, 1961, 205—214.
307. Gökbel, A. Kipchaks and Kumans. — In: *The Turks*, I, 9, Ankara, 2002, 643—659.
308. Gökbel, A. Kıpçaklar ve Kumanlar. — In: *Türkler*, II, 14. İstanbul—Ankara, 2002, 729—756.
309. Golden, P. B. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden, 1992 [pp. 270 sqq.].
310. Golden, P. B. Aspects of the Nomadic Factor in the Economic Development of Kievan Rus'. — In: *Ukrainian Economic History: Interpretive Essays*. I. S. Koropeckyj ed. Cambridge, 1991, 58—101.
311. Golden, P. B. Cumanica I: The Qipçaqs in Georgia. — *AEMAE*, 4, 1984, 45—87.
312. Golden, P. B. Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan. — *AEMAE*, 6, 1986 (1988), 5—29.
313. Golden, P. B. Cumanica III: Urusoba. — In: *Aspects of Altaic Civilization III. Proceedings of the 30th Meeting of the PIAC, Indiana University, Bloomington, Indiana, June, 19—25, 1987*. Edited by Denis Sinor. Bloomington, 1990, 33—46 (= *Indiana University Uralic and Altaic Series*, Volume 145).
314. Golden, P. B. Cumanica IV: The Tribes of the Cuman Qipçaqs. — *AEMAE*, 9, 1995—1997, 99—122.
315. Golden, P. B. Dogs of the Medieval Qipçaqs. — In: *Varia Eurasistica. Festschrift für András Róna-Tas*. Szeged, 1991, 45—55.
316. Golden, P. B. Georgio-Turcica: Some marginal notes on preottoman/safavid oğuz and non-oğuz turkic elements in Georgian. — *Arch. Ott.*, 13, 1993—1994, 101—116.

317. Golden, P. B. Imperial Ideology and the Sources of Political Unity Amongst the Pre-Çinggisid Nomads of Western Eurasia. — *AEMae*, 2, 1982, 37–76.
318. Golden, P. B. Kıpçak Kabilelerinin Menşesine Yeni bir Bakış. — In: *Ulustararası Türkoloji Kongresi*. Ankara, 1988.
319. Golden, P. B. Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler. — In: *Türkler* (eds. Y. Halaçoğlu et al.), II, 14. Ankara—İstanbul, 2002, 757–767.
320. Golden, P. B. Nomads and Their Sedentary Neighbours in the Pre-Çinggisid Eurasia. — *AEMae*, 7, 1987–1991, 41–81.
321. Golden, P. B. Notes on the Qipchaq Tribes: Kimeks and Yemeks. — In: *The Turks* (Y. Halaçoğlu et al. eds.), vol. I, part 9. Ankara—İstanbul, 2002, 660–670.
322. Golden, P. B. The *Codex Cumanicus*. — In: *Monuments of Central Asia*, ed. H. B. Paksoy. Istanbul, 1992, 33–66.
323. Golden, P. B. The days of the week in Turkic: notes on the Cumano-Qipçaq pattern. — *AO Hung.*, 48, 3, 1995, 363–375.
324. Golden, P. B. The Nomadic Linguistic Impact on Pre-Çinggisid Rus' and Georgia. — *AEMae*, 10, 1998–1999 (1999), 72–97.
325. Golden, P. B. The Polovci Dikii. — *Harvard Ukrainian Studies*, 3–4, 1979–1980, 269–309.
326. Golden, P. B. The Qipçaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation on the Steppe. — In: *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery*, eds. G. Seaman, D. Marks. Los Angeles, 1991, 132–157 [= *Ethnographics Monograph Series*, Monograph No 2].
327. Golden, P. B. The Religions of the Qipçaqs. — *CAJ*, 42, 2, 1998, 180–237.
328. Golden, P. B. The Shaping of the Cuman-Qipchaqs and Their World: Migrations and Interactions. — In: *Colloquio internazionale Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6–7 dicembre 2002.
329. Golden, P. B. Vychod: Aspects of Medieval Eastern Slavic—Altaic Culturo-Linguistic Relations. — *AEMae*, 7, 1987–1991, 83–101.
330. Gombocz, Z. *Árpádkori török személyneveink* [Нашите тюркски лични имена от Арпадскара епоха]. Budapest, 1914.
331. Grønbech, K. *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zum Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard, 1942. 314 S. (= *Monumenta Linguarum Asiae Maioris*, editio Kaare Grønbech. *Subsidia*, vol. I).
 рец.: A. von Gabain. — *OLZ*, 1944, No 1–2, col. 49; O. Pritsak. — *Der Islam*, 30, 1952, 111–113.
332. Grønbech, K. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*; çevriyen Kemal Aytaç. Ankara, 1992. XI + 238 s. (= *Kültür Bakanlığı Yayınları*, 1396; *Türk Dünyası Edebiyatı Dizini*, 27).
333. Grzegorzewski, J. Dzetacyzm perski „Kodeksu Kumańskiego“. — *RO*, 1, 1914–1915, 85–93 (Résumé: *RO Bulletin*, 1, 1914–1915, 1–2).
334. Gunda, B. A „kunkötés“-röl [За „куманския възел“]. — *Ethnographia*, 87, 1976, 193–194.

335. Gyárfás, I. A jászkúnok nyelve és nemzetsége [Език и народност на ясите-кумани]. — In: *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből*, X. kötet, No 5, Budapest, 1882.
336. Gyárfás, I. *A Jász-Kúnok Története*, I—IV [История на ясите-кумани, I—IV]. Kecskemét-Szolnok-Budapest, 1870—1885. [вж. т. II (1873), с. 41—102; гл. II „Печенези—Кумани“].
337. Gyárfás, I. A Petrarca Codex kún nyelve [Куманският език на Петрарковия кодекс]. — *Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből* (Értekezések a II. Ószi Köréből), X kötet, No 8, Budapest, 1882.
338. Gyóni, M. A „harcos szentek“ bizánci legendatípusának változatai az óizlandi írogalomban [Варианти на византийската легенда за войнстващи светци в старонисландската литература]. — *Antik Tanulmányok — Studia Antiqua*, 2, 1955, 148—160.
339. Gyóni, M. A paristrioni „államalakulatok“ etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnene Alexiasában [Етническият характер на паристрионските „държавни образувания“. Архаизиращо народностно название и етническа действителност в Алексиадата на Анна Комнина]. — In: *A Magyar Történettudomány Intézet Évkönyve*. Budapest, 1942, 89—117.
340. Gyóni, M. Les variantes d'un type de légende byzantine dans la littérature ancienne-islandaise. — *Acta Antiqua Acad. Sci. Hung.*, 4, 1956, 293—313.
341. Gyóni, M. Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der „Alexias“ von Anna Komnene). — In: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 9—10, 1943—1944, 83—188 (= *Osmittteleuropäische Bibliothek*, 48, Budapest, 1944).
342. Györffy, G. A Codex Cumanicus keletkezésének kérdéséhez. — In: *A Magyar Történettudomány Intézet Évkönyve 1942*, Budapest, 1942, 757—777. [вж. GYÖRFFY, Autour].
343. Györffy, G. A kun és komán népnév eredetének kérdéséhez [Към въпроса за произхода на етническите имена кун и куман]. — *Antiquitas Hungarica*, 2, 1948, 158—176. (Също: Györffy, G. *A magyarság keleti elemei* [Източните елементи на унгарците]. Budapest, 1990, 200—219).
344. Györffy, G. A kunok feudalizálódása [Феодализация на куманите]. — In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században* [Изследвания върху историята на селячеството в Унгария в 14 век], ed. Gy. Székely. Budapest, 1953, 248—275.
345. Györffy, G. A magyarországi kun társadalom a XIII—XIV században [Обществото на куманите в Унгария през 13—14 в.]. — In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. Században*. [Gy. Székely ed.]. Budapest, 1953. (Също при: Györffy, G. *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990, p. 275 sqq.).
346. Györffy, G. Adatok a románok XIII. Századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. — *Történelmi Szemle*, 1964, No 3—4, 1964, 542—543. [реу.]

347. Györffy, G. Autour du Codex Cumanicus. — In: *Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata, (1942—1947)*. Ebendo operi praefuit L. Ligeti. Vol. I. Budapestini, 1942, 110—137 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, 5).
348. Györffy, I. A kúnok megtérése [Покръстването на куманите]. — *Protestáns Szemle*, 34, 1925, 669—681.
349. Györffy, I. Kunhalmok és településhelyek a karczagi határban [Кумански могили и поселищни места край Карцаг]. — *Föld és Ember* [Земя и хора], 1, 1921, 59—62.
350. Györffy, I. *Nagykúnsági Krónika, melyet részint régi írásokból, részint szájhagyomány alapján egybeszerkesztett*: — [Надькуншагска хроника, съставена отчасти от стари писмена, отчасти въз основа на народното предание съставена]. Karczag, 1922. IV + 159 S.
 рец.: а. м. — *Leváltári Közlemények (LK)*, 1, 1923, 212 sq.; Z. Szilády. — *Protestáns Szemle*, 33, 1924, 244 sq.
351. Hadrovics, L. A délszáv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. — In: *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, XVI, No 1—4, 266—267.
352. Halasi-Kun, T. Kipchak Philology and the Turkic Loanwords in Hungarian. — *АЕМАе*, 1, 1975, 170—210.
353. Halasi-Kun, T. Orta Kıpçakça q-, k- > Ø meselesi. — In: *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar*, eds. H. Eren, T. Halasi-Kun. Ankara, 1950, I, 46—47.
354. Halasi-Kun, T. Philologica, I. — *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. V, No 1.
355. Hannick, C. Canto religioso e missione: gli esempi di notazione nel Codice Cumanico. — In: *Colloquio internazionale Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
356. Horváth, P. *Commentatio de initiis et majoribus Jazygum et Cumanorum*. Pestini, 1801.
357. Hotnog, T. Citeva nume topice românești de origine cumană. — In: *Anuarul Liceului Național din Iași pe anul 1932—1933*. Iași, 1934.
358. Howorth, H. H. On the westerly drifting of nomads from the fifth to the nineteenth century: (3) the Comans and Petchenegs. — *Journal of the Ethnological Society of London*, new series, 2, 1870, 83—95.
359. Hralev, S. A. Zur Frage nach sporadischer Erhaltung der primären Vokallängen im Komanischen. — *Acta Or.*, 28, 1965, 341—346.
360. Hunfalvy, P. A Kún-vagy Petrarka-Codex és a Kúnok [Куманският или Петрарков кодекс и куманите]. — *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Szépirodományok osztálya Köréből (Értekezések az I. Oszt. Köréből)*, IX, No 5, Budapest, 1881, 1—49.
361. Hunfalvy, P. Der Kumanische oder Petrarka-Codex und die Kumanen. — *Ungarische Revue*, 1, Leipzig, 1881, 602—632.

362. İnan, A. Codex Cumanicus bilmecelerine dair. — *Kopuz*, 1939, No 3, 83—84; No 2, 122—124 (също в: İnan, A. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara, 1968, 353—358).
363. Iorga, N. Imperiul Cumanilor și Domnia lui Bäsărabă. Un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu. — In: *Academia Română. Memoriile secțiunii istorice*, seria III, tomul 8, București, 1927—1928, 97—103.
364. Jakubovskiy, A. Yu. İbn-i Bibi'nin XIII. asır başında Anadolu türklerinin Sudak, Polovetz (Kıpçak) ve Ruslara karşı yaptıkları seferin hikâyesi. — *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 12, 1954, 207—226.
365. Jerney, J. A palócz nemzet és á palócz krónika [Палощкото племе и палощката хроника]. — *Magyar Történelmi-Tár.*, I, 1885.
366. Jireček, C. J. Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguci im heutigen Bulgarien. — *Sitzungsberichte der königlich-böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Philos.-hist.-philologische Classe*. Jhg. 1889, Prag, 1890, 3—30.
367. Joinville, J. S. de. *Histoire de Saint Louis et lettre à Louis X sec.* Paris, 1874. [на с. 272 — за куманското погребение].
368. Kakuk, Z. MÁNDOKY KONGUR István. A kun nyelv magyarországi emlékei. (Kumanische Sprachdenkmäler in Ungarn). Zum Druck verarbeitet von Ökrösné Bartha Júlia. Keleti örökségünk 1. Karcag. Karcag Város Önkormányzata. 1993. Paperback, 193 Seiten, 370 Fts. — *Journal of Turkology*, I, 2, 1993, 305—325. [рец.]
369. Karácsonyi, J. Néhány besenyő és kún helynevüinkről [За някои печенежки и кумански топоними]. — *MNy.*, 17, 1921, 211—212.
370. Karamanlioğlu, A. F. Kıpçaklar ve Kıpçak Türkçesi. — *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 12, 1964.
371. Kayarınar, A. Kumanlar ve İkinci Bulgar Devleti (1187—1370). — In: *Türkler*, II, 14. İstanbul—Ankara, 2002, 810—822.
372. Klaproth, H. J. von. Notice sur un Dictionnaire persan, coman et latin, manuscrit légué par Pétrarque à la république de Venise. — *Journal asiatique*, I-ère série, t. 8, 1826, 114—117.
373. Klaproth, J. Vocabulaire latin, persan et coman d'après un MS écrit en 1303, et provenant de la bibliothèque de poète Franc. Petrarca. — In: *Mémoires relatifs à l'Asie [contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient]*, t. 3, Paris, 1828, 113—256.
374. Kijaštornyj, S. G. Die kiptschakischen auf den runischen Denkmälern. — *CAJ*, 32, 1988, 73—90.
375. Klyaştorniy, S. G. Runik abidelerde kipçaklar. Eşref Bengi Özbilen tr. — *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89, İstanbul 1994, 31—41.
376. Köprülü, M. F. Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar. — *Belleten*, VIII, 1944, 421—452.
377. Köprülü, M. F. Osmanlı İmparatorluğunun etnik menşei meseleleri. — *Belleten*, VII, 28, 1942 (1943), 219—303.

378. Korsch, Th. Fr. MIKLOSICH. *Die türkischen Elemente...*, 1884. — *Archiv für slavische Philologie*, 8, 1885, 637—651; 9, 1886, 487—520, 653—682. [реу.]
379. Kossányi, B. Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII században [Към историята на узите и куманите през 11—12 в.]. — *Századok*, 57—58, 1923—1924, 519—537.
380. Kossanyi, B. XI.—XII-nci Asırlarda Uz'lar ve Koman'ları dair [tercümesi Hâmit Koşay]. — *Belleten*, VIII, 29, 1944, 119—136.
381. Kowalski, T. À propos du Codex Cumanicus fol. 69 r., 9—10. — *RO*, 6, 1928, 210—215.
382. Kowalski, T. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Krakau, 1929.
383. Kowalski, T. *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du nord-est*. Cracovie, 1933.
384. Kowalski, T. Zu den türkischen Monatsnamen. — *Arch.Or.*, I, 1930, 3—26.
385. Kraelitz-Greifendorst, F. von. Studien zur Lautlehre der kasantatarischen Sprache, I. Vocale, II. Konsonanten. — *Arch.Or.*, II, 1930, 442—459; III, 1931, 1—20.
386. Kring, M. Kun és jász társadalomelemek a középkoroban [Кумански и язигски обществени елементи в Средновековието]. — *Századok*, 66, 1932, 33—63, 169—188.
387. Kristó, Gy. *Az aranybullák évszázada* [Векут на златните були]. Budapest, 1976.
388. Kumekov, B. Kimeks. — In: *The Turks*, I, 9. Ankara, 2002, 671—679.
389. Kumekov, B. Kimekler. — In: *Türkler*, II, 14. İstanbul—Ankara, 2002, 767—775.
390. Kumekov, B. Kırçak Hanlığı. — In: *Türkler*, II, 14. İstanbul—Ankara, 2002, 776—784.
391. Kuun, G. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről [За езика и народността на куманите]. — *Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből* (Értekezések az I. Oszt. Köréből), XII, No 11, 1895, 53—55.
392. Kuun, G. *Adalékok Krim történetéhez* [Податки за историята на Крим]. Budapest, 1875.
393. Kuun, G. Additamenta ad prolegomena Codicis Cumanici. — *Atti del IV Congresso internazionale degli Orientalisti*, parte sesta, vol. II, Firenze, 1881, 223—229.
394. Kuun, G. Additamenta zu dem germ. Glossar des Codex Cumanicus. — In: *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, XIV, Hermanstadt, 1891, No 11, 102—104.
395. Kuun, G. *Additamentorum ad Codicem Cumanicum novam seriem scripsit Comes Géza Kuun*. Budapestini: Ex Typographia Societ. Franklin, 1883. 40 pp.
396. Kuun, G. Il codice comano della Marciana a Venezia. — *Bolletino italiano degli studi orientali*, 1, 1876—1877, 50—53, 92—97.
397. Kuun, G. *Quinquaginta aenigmata Cumanica. Ex Codice Cumanico Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum*. Versione et notis criticis illustravit Comes Géza Kuun. Budapestini, Ex Typographia Soc. Franklin, 1878. 15 pp.
398. Kuun, G. Über die Sprache und Nationalität der Kunen (Kumanen). — *Ungarische Revue*, 5, 1885, 644.

399. Kuun, G. Újabb adatok a kún Petrarka-Codexhez [Нови податки за куманския Петрарков кодекс]. — In: *Magyar Tudományos Akadémia Értekezések az I. Oszl. Köréből*, X, No 12, Budapest, 1893.
400. Kuun, G. W. W. RADLOFF. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, 1887. — *Giornale della Società Asiatica Italiana*, III, 1889, 192—199; IV, 1890, 236—250. [рец.]
401. László, Gy. Adatok a kunok tegezéről [Sur les carquois des Comans]. — *Néprajzi Értésítő*, 32, 1940, 51—59.
402. László, Gy. *L'Art des Nomades. Des Scythes aux Hongrois*. Budapest, 1972.
403. László, Gy. *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai* [Най-ранните периоди на нашата праистория]. Budapest, 1961.
404. Lăzărescu-Zobian, M. Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: Some aspects of Kipchak-Rumanian relations. — *JTS*, 8, 1984, 265—272.
405. Lewicki, T. La „ville“ comane de Troia. — *Rev. ét. slaves*, 25, 1949, 39—44.
406. Lewicki, T. Sur la ville comane de Qāy. — *Vznik a počátky Slovanu*, 2, 1958, 13—18.
407. Ligeti, L. A Codex Cumanicus margójáról [За белите полета в Codex Cumanicus]. — *MTA NIOK*, 33, 1—4, 1982 (Budapest, 1985), 317—362.
408. Ligeti, L. Dengizih és Bécs állítólagos kun megfelelői. — *MNy*, 58, 1962, 146—152.
409. Ligeti, L. Prolegomena to the Codex Cumanicus. — *AO Hung.*, 35, 1, 1981, 1—54.
рец.: István Vásáry. — *NHQ*, 24, 1, 1983, 110—111.
410. Ligeti, L. Sur deux mots comans. — *Acta antiqua Hung.*, 10, 1—3, 1962, 167—174.
411. Likhachev, D. S. The Authenticity of the „Slovo o Polku Igoreve“: A Brief Survey of the Arguments. — *Oxford Slavonic Papers*, 10, 1967, 44.
412. Likhachev, D. S. Further Remarks on the Textological Triangle: Slovo o polku Igoreve, Zadonščina and the Hypatian Chronicle. — *Oxford Slavonic Papers*, N. S., 2, 1969, 106—115.
413. Lükő, G. Navaselve és Moldva népei a X—XII. századokban [Народите на Влахия и Молдавия през X—XII в.]. — *Ethnographia*, 46, 1935, 95—96.
414. Makkai, L. *A milkói (kún) püspökség és népei* [Куманското епископство в Milkó и неговите народи]. Debrecen, 1936.
415. Mándoky-Kongur, I. A Hungarian Dialectal Word of Kuman Origin: *MONÁR*. — *AO Hung.*, 41, 1987, 211—215.
416. Mándoky-Kongur, I. A kun nyelv magyarországi emlékei [Паметници на куманския език в Унгария]. — In: Gy. KARA, J. TERJÉK (Eds.). *Kelet-Kutatás 1975*. Budapest, 1975, 143—151.
417. Mándoky-Kongur, I. *A kun nyelv magyarországi emlékei* [Паметници на куманския език в Унгария]. Budapest, 1982 [дисерт.]
418. Mándoky-Kongur, I. *A kun nyelv magyarországi emlékei* [Унгарските елементи на куманския]. Ökrösné Bartha Júlia ed. Karcag, 1993. 193 pp. (= Keleti örökségünk, 1).

- рең.: Zsuzsa Kakuk. — *Journal of Turkology*, I, 2, 1993, 305—325; *Zs. Kakuk. — Kelet-kutatás*, 1994, No 1, 80—91.
419. Mándoky-Kongur, I. Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan ağzlarında Kuman asıllı unsurlar. — In: *J. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler 1972'den ayırbaşım. Ankara Üniversitesi Basımevi*. Ankara, 1975, 321—329.
420. Mándoky-Kongur, I. Der Wandel zweier Konsonanten in der ungarländischen komanischen Sprache. — In: *Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker*. Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference 1969 in Berlin, hrsg. von Georg Hazai und Peter Zieme. Berlin: Akademie Verlag, 1974, 391—395 (= *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients*, 5).
421. Mándoky-Kongur, I. Die Etymologie eines ungarischen Pflanzennamens kumanischen Ursprungs. — In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Nümeth*. Budapest, 1976, 249—254.
422. Mándoky-Kongur, I. Мунáркөд. — *НүК*, 85, 1983, 391—393.
423. Mándoky-Kongur, I. Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó [Някои диалектни думи с кумански произход от Надькуншар]. — In: *Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények*, LXXIII. Kötetének, 2. Számábyl, 1971, 365—385.
424. Manoff, A. *Die Herkunft der Gagausen*. Bucuresti, 1940.
425. Manyf, A. I. Ποιοί εἶνε οἱ Γκαγκαουῖτοι. — In: Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 10, 1933, 383—400.
426. Mantovani, G. Il Codice Cumanico: Il punto di vista paleografico (riflessioni e osservazioni). — In: Colloquio internazionale *Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
427. Marcon, S. Il Codice Cumanico: Aspetti materiali (riflessioni e osservazioni). — In: Colloquio internazionale *Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
428. Marquart, J. Über das Volkstum der Komanen. — In: *Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. Neue Folge, Bd. XIII, No 1 (= W. BANG und J. MARQUART. *Osttürkische Dialektstudien*), Berlin, 1914, 24—238.
- рең.: J. Németh. Zu den Osttürkischen Dialektstudien von Bang und Marquart. — *ZDMG*, 70, 1916, 447—448; Miskolczy, Gy. A kunok ethnikumához. — *Történeti Szemle*, 8, 1918, 23—52; Pelliot, P. A propos des Comans. — *JA*, 11 ser., t. 15, 1920, 125—185; Бартольд, В. В. Новый труд о половцах. — *РИЖ*, 7, Петроград, 1921, 138—156.
429. Matschke, K.-P. In Search of Byzantium in the World of the Codex Cumanicus. — In: Colloquio internazionale *Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
430. Menges, K. H. Altaic Loan-words in Slavic. — *Language*, XX, 1944, No 2, 66—72.
431. Menges, K. H. Altaische Lehnwörter im Slavischen. — *Zeitschrift für slavische Philologie*, XXIII, 1955, No 2, 327—334.

432. Menges, K. H. N. POPPE, Jr. *Studies of Turkic Loan Words in Russian...*, 1971. — *CAJ*, 20, 1976, 222—229. [реџ.]
433. Menges, K. H. On Some Loan-Words from and via Turkic in Old Russian. — In: *Melanges Fuad Köprülü*. Istanbul, 1940, 369—390.
434. Menges, K. H. Schwierige Slavisch-orientalische Lehnbeziehungen. — *UAJ*, 31, 1959, 177—178.
435. Menges, K. H. The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, „*The Igor's Tale*“. — In: *Supplement to „Word“*, vol. 7 (Monography No 1), New York, December 1951.
436. Menges, K. H. Тѣмторокапѣ. — *Zeitschrift für slavische Philologie*, XXIX, 1960, No 1, 128—133.
437. Menzel, Th. Über die Werke des russischen Turkologen A. Samo]lovič. — *Archiv Orientální*, vol. I, 1929, N° 2, 233. [реџ.]
438. Mészáros, Gy. *Magyarországi kún nyelvemlékek* [Кумански езикови паметници в Унгария]. Budapest, 1914. 46 S.
реџ.: Gy. Németh. — *EPHk*, 38, 1914, 706—709.
439. Mészáros, Gy. Rovásírásos kún nyelvemlékek [Кумански езикови паметници с руническо писмо]. — *Népünk és Nyelvünk*, 8, 1936, 161—178.
440. Miklosich, F. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen, I-II. — *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse*. Wien, 34, 1884, 239—338; 38, 1889, 1—88.
реџ.: Th. Korsch. — *Archiv für slavische Philologie*, 8, 1885, 637—651; 9, 1886, 487—50, 653—682.
441. Miskolczy, G. A kunok ethnikumához [За етноса на куманите]. — *Történeti Szemle*, 8, 1918, 23—52. [реџ.]
442. Mladenoff, I. Oldamur és Eltemir. — *Magyar nyelv*, 21, 1924—1925 (1925), 38—39.
443. Mollova, M. Codex Cumanicus de Geza Kuun. — *POF*, 37, 1988, 313—316. [реџ.]
444. Mollova, M. Codex Cumanicus, le bouddhisme et le turc oriental. — *WZKM*, 80, 1990, 141—165.
445. Mollova, M. D. MONCHI-ZADEH. *Das Persische im Codex Cumanicus*, 1969. — *POF*, 37, 1987 (1988), 316—319. [реџ.]
446. Mollova, M. Einige Probleme des Codex Cumanicus. — *Materialia Turcica*, 19, 1998, 127—152.
447. Mollova, M. Essai de précision de quelques mots comans du Codex Cumanicus. — *Arch.Or.*, 57, 1, 1989, 35—46.
448. Mollova, M. Interpretation linguistique et astrologique des deux devinettes du Codex Cumanicus. — *Orientalia Suecana*, 41—42, Uppsala 1992—1993, 181—214.
449. Mollova, M. La véracité graphique turke du Codex Cumanicus, prouvée par les turkismes en bulgare. — *Linguistique balkanique*, 41, 2001, No 3, 175—222.
450. Mollova, M. Le calendrier coman du Codex Cumanicus est juste. — *Linguistique balkanique*, 30, 1987, No 3, 163—173.

451. **Mollova, M.** Le Persan des Comans et la valeur de certaines lettres dans le Codex Cumanicus. — *WZKM*, 78, 1988, 87—119.
452. **Mollova, M.** *Les petits textes turcs du „Codex Cumanicus“*. Découverts et explorés par Mefküre MOLLOVA. Paris, 1993. 96 pp. (Institut d'études turques. Université de la Sorbonne Nouvelle).
453. **Mollova, M.** Nouveaux côtés dévoilés du Codex Cumanicus. — *WZKM*, 83, 1993, 117—148.
454. **Mollova, M.** Nouvelle interpretation de 25 devinettes du Codex Cumanicus. — *LB*, 24, 1981, No 4, 47—78.
455. **Mollova, M.** Quelques anthroponymes bulgares d'origine turke orientale-asiatique et septentrionale. — *MT*, 17, 1966, 15—27.
456. **Mollova, M.** Sur certains mots comans et persans dans le „Codex Cumanicus“. — *RO*, 48, 1, 1992, 83—127.
457. **Mollova, M.** Sur quelques devinettes du Codex Cumanicus. — *Studia et AO*, 10, 1980, 103—116.
458. **Mollova, M.** Sur un hymne du Codex Cumanicus. — *RO*, 45, 1987, No 2, 27—33.
459. **Mollova, M.** Termes Turks *Caura, caura yur-/yuru-* dans le *Codex Cumanicus*. — *RO*, 49, 2, 1995, 37—51.
460. **Mollova, M.** Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus. — *AO Hung.*, 39, 1985, 339—351.
461. **Mollova, M.** Traces des querelles religieuses dans le Codex Cumanicus (II). — *Arch. Or.*, 61, 1993, 419—432.
462. **Monchi-Zadeh, D.** *Das Persische im Codex Cumanicus*. Uppsala, 1969. 219 pp. (= *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Indoeuropaea Upsaliensa*, 1).
 pec.: **M. Mollova.** — *POF*, 37, 1987 (1988), 316—319.
463. **Monchi-Zadeh, D. A. BODROGLIGETI.** *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, 1971. — *Oriens*, 1976, 25—26. [pec.]
464. **Moškov, M.** Un cuvont românesc de origine cumână. — *Studii și cercetări lingv.*, 17, 1966, 234—239.
465. **Munkácsi, B.** Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. — *Keleti Szemle*, 3, 1902, 245—253.
466. **Nagy, G.** A magyarhoni lovas sírok [Les tombes équestres en Hongrie]. — *Archaeologiae Értesítő*, 13, 1893, 223—234.
467. **Nagy, G.** A régi kunok temetkezése [Coutues funéraires des anciens Comans]. — *Archaeologiai Értesítő*, 13, 1893, 105—117.
468. **Năsturel, P. Ș.** Valaques, Coumanes et Byzantines sous le règne de Manuel Comnène. — In: *Byzantina*, I, Thessaloniki, 1969.
469. **Németh, Gy.** *A honfoglaló magyarság kialakulása* [Възникване на завладяващите родината унгарци]. Budapest, 1930, 350 S. (2nd ed., 1991).
470. **Németh, Gy.** A kunok neve és eredete [Името и произходът на куманите]. — *Szazadok*, 76, 1942, 166—178.

471. Németh, J. A. TIETZE. *The Koman Riddles*, 1966. — *CAJ*, 15, 1971, 314—317. [рец.]
472. Németh, Gy. Árpád-kori törökjeink. (Kié volt a nagyszentmiklósi kincs?) [Тюркитите ни от Арпадско време (Чие е съкровището от Nagyszentmiklós?).] — *Népünk és Nyelvünk*, 3, 1931, 169—185.
473. Németh, J. Die Rätsel des Codex Cumanicus. — *ZDMG*, 67, 1913, 577—608.
474. Németh, Gy. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. — In: Németh, J. *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*. Budapest, 1932, Anhang I, 54—59 (= *Bibliotheca Orientalis Hungarica*, II).
475. Németh, J. Der Volksname Türk. — *KCSA*, 2, 1926—1932, 275—281.
476. Németh, J. Die Volksnamen „*quman*“ und „*qun*“. — *KCSA*, III, (1941—1943), No 1, 1941, 95—109.
477. Németh, J. Kisebb ural-altáji telepedések a Balkán-félszigeten [По-малки урало-алтайски заселвания на Балканския полуостров]. — *BSz*, 222, 1931, 397—412.
478. Németh, Gy. Kun László király nyögérei [Нюгерите на крал Ласло Куманина]. — *MNy*., 49, 1953, 331—318.
479. Németh, J. Zu den Osttürkischen Dialektstudien von Bang und Marquart. — *ZDMG*, 70, 1916, 447—448. [рец.]
480. Németh, J. Zu den Rätseln des Codex Cumanicus. — *KCSA*, II (1926—1932), No 5, 1930, 356—367.
481. Noonan, T. S. Rus', Pechenegs and Polovcy: Economic Interaction along the Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era. — *Russian History*, 19, 1992, 301—326.
482. Ortekin, H. D. A. RASOVSKIY. Codex Cumanicus'un menşe meselesi hakkında (Sem. Kond., III, 1929, 193—214). — *Türkiyat Mecmuası*, 5, 1936, 351—352. [рец.]
483. Pais, D. Gyórfly Istvának [(Писмо) до Ст. Дьорфи]. — *MNy*, 30, 1934, 126—128.
484. Pais, D. Komán. — *MNy*, 30, 1934, 321.
485. Pais, D. Szentelszék [Свети престол]. — *MNy*, 28, 1932, 309—310.
486. Pálóczi-Horváth, A. A csólyosi kun sírlelet [Le mobilier funéraire d'un Coman découvert a Csólyos]. — *Folia Archaeologia*, 20, 1969, 107—134.
487. Pálóczi-Horváth, A. A csólyósi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai [Le mobilier funéraire de Csólyos étudié du point de vue de l'art militaire]. — In: *A Myra Ferenc Múzeum Évkönyve*, I, 1969, 115—121.
488. Pálóczi-Horváth, A. A felsőszentkirályi kun sírlelet [Le mobilier funéraire coman de Felsőszentkirály]. — *Cumania*, I, 1972, 177—204.
489. Pálóczi-Horváth, A. A kunok meglepedése Magyarországon [L'établissement des Comans en Hongrie]. — *Arch. Ért.*, 101, 1974, 224—259.
490. Pálóczi-Horváth, A. A kunok régészeti kutatásának problémái [Les problèmes slevés par les recherches archéologiques relatives aux Comans]. — In: *VI. Szegedi Régészeti Tudományos Ülésszak*, 1969 november, 12—14.
491. Pálóczi-Horváth, A. *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Karcag, 1994, 247 + 1 pp. [Res.: Traditions, connections and influences in the archaeological culture of the Cumans, 187—191].

492. Pálóczi-Horváth, A. Le costume coman au Moyen Age. — *Acta Archaeologia Hung.*, 32, 1980, 403—427.
493. Pálóczi-Horváth, A. L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie. — *AO Hung.*, 29, 1975, 313—333.
494. Pálóczi-Horváth, A. *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*. Hereditas: Corvina, 1989. 143 S.
495. Pálóczi-Horváth, A. *Pechenegs. Cumans. Iasians. Steppe Peoples in Mediaeval Hungary*. Budapest, Corvina, 1989, 142 pp. + 76 pl.
 рец.: Невен Илиев. — *Исторически преглед*, 1996, № 6, 168—172.
496. Pálóczi-Horváth, A. Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie. — *AO Hung.*, 27, 1973, 201—209.
497. Pelliot, P. À propos des Comans. — *Journal asiatique*, 11-e Série, t. 15, 1920, 125—285. [рец.]
498. Piemontese, A. M. Il Codex Cumanicus alla luce delle glosse sul vangelo persiano datato 1338. — In: Colloquio internazionale *Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
499. Piemontese, A. M. Le glosse sul vangelo persiano del 1338 e il *Codex Cumanicus*. — In: *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae*, VIII (Studi e testi, 402). Citta del Vaticano, 2001, 313—349.
500. Piemontese, A. M. Un testo latino-persiano connesso al *Codex Cumanicus*. — *AO Hung.*, 53, 1—2, 2000, 121—132.
501. Poppe, N. Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen. — In: *Németh armağani. Hazırlyanlar: János Eckmann et al.*, Ankara, 1962, 331—340 (= Türk Dil Yayınları, Sayı 191).
502. Poppe, N., jr. A survey of studies of Turkic loan words in the *Slovo o Polku Igoreve*. — *CAJ*, 28, 1984, 89—99.
503. Poppe, N. jr. К. Г. МЕНГЕС. *Восточные элементы*, 1979. — *UAI*, N. F, 3, 1983, 229—230. [рец.]
504. Poppe, N., jr. *Studies of Turkic Loan Words in Russian*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1971. (= *Asiatische Forschungen*, 34).
 рец.: И. Г. Добродомов. К историографии изучения тюркизмов в русском языке. — *Советская тюркология*, 1974, № 5, 72—75; М. Adamovic. — *Indogermanische Forschungen*, 80, 1975, 180—184; К. H. Menges. — *CAJ*, 20, 1976, 222—229.
505. Prince, J. D. Tatar Material in Old Russian. — In: *Proceedings of the American Philosophical Society Held in Philadelphia for Promotion of Useful Knowledge*, 58, 1919, 74—88.
506. Pritsak, O. K. GRØNBECН. *Komanisches Wörterbuch*, 1942. — *Der Islam*, 30, 1952, 111—113. [рец.]
507. Pritsak, O. Non-„wild“ Polovtsians. — In: *To honor Roman Jakobson*, II. The Hague-Paris, 1967, 1615—1623.

508. Pritsak, O. Polovtsiana, 1—2. — In: *Reşid Rahmeti Arat İçin*. Ankara, 1966, 380—381 (= *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*: 19. Seri I — Sayı: A 2).
509. Pritsak, O. Сѣ татарскы ѡзыкѣ. — In: *Orbis scriptus. Festschrift für D. Tschizewskij zum 70. Geburtstag*. München, 1966, 641—654.
510. Pritsak, O. The Quman-Qipčaq Polovtsians: Their Origin and Empire. — In: *Transactions of the Japan Accademy*, 36, March 1979, 50—51.
511. Pritsak, O. The Polovtsians and Rus'. — *АЕМАе*, 2, 1982, 321—380.
512. Procházka, J. H. БАСКАКОВ. *Тюркская лексика*, 1985. — *Slovanský Přegled*, 73, 1987, 254—255. [рец.]
513. Radloff, W. W. Bericht über die Ausgabe des Sprachmaterials des Codex Cumanicus. — *BAIS*, t. 31, 1887, 121—124.
514. Radloff, W. W. Das türkische Sprachmaterial des „Codex Cumanicus“. Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun (Budapest 1880). — *MAIS*, 7-e série, t. 35, No 6, 1887, 1—132.
рец.: G. Kuun. — *Giornale della Societa Asiatica Italiana*, III, 1889, 192—199; IV, 1890, 236—250.
515. Radloff, W. W. Die Rätsel des Codex Cumanicus. [непубликуван ръкопис от 1915, № 554 (инв. 1918), Азиатски музей на Руската АН]
516. Radloff, W. W. Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krym im Jahre 1886. — In: *Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences de St.-Petersbourg*, t. 31, 1887, No 4, 544—550.
517. Radloff, W. W. Zur Sprache der Komanen. — *Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft*, I, 1884, 377—382; II, 1885, 13—42.
518. Rásonyi-Nagy, L. Adalékok török tulajdonneveinkhez [Приноси към нашите тюркски антропоними]. — *Nyelvtudományi Közlemények*, 46, 1923, 124—137.
519. Rásonyi, L. Baszaraba. — *MNy*, 29, 1933, 160—171.
520. Rásonyi, L. Borcsói és Csertán. — *MNy*, 22, 1926, 132—133.
521. Rásonyi, L. Contribution à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains. L'origine des Basaraba. — *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 1, Budapest, 1935, 221—253. [същото в: *Ostmitteleuropäische Bibliothek / Études sur l'Europe Centre-Orientale*, herausgegeben von / dirigées par E. Lukinich, No 3. Budapest (1936), 38 pp.]
522. Rásonyi, L. *Hidak a Dunán* [Мостове на Дунава]. Budapest, 1981. [на с. 120 и сл. — за куманите в Унгария]
523. Rásonyi, L. Karaiman, Saraiman herceg. — *MNy*, 26, 1930, 392—393.
524. Rásonyi, L. Kiskunság'da Kumanca yer adları. — In: *Németh Armağani*. (Eckmann, J. et alii eds.). Ankara, 1962, 341—352.
525. Rásonyi, L. Komócsin. — *MNy*, 23, 1927, 52-53.
526. Rásonyi-Nagy, L. Kuman özel adlar. — *Türk Kültürü Araştırmaları*, III—VI, 1966—1969.
527. Rásonyi, L. Les anthroponymes comans de Hongrie. — *AO Hung.*, 20, 1967, 135—149.

528. **Rásonyi, L.** Les noms de tribus dans le „Слово о полку Игоревѣ“. — *Seminarium Kondakovianum*, 7, 1936, 293—300 (Приложение I: Замѣтки къ Слово о полку Игоревѣ).
529. **Rásonyi, L.** Les noms toponymique du Kiskunság. — *Acta Linguistica Hung.*, 7, 1957, 73—146.
530. **Rásonyi, L.** Török eredetű magyar tulajdonnevek [Унгарски собствени имена с тюркски произход]. — *KCSA*, 1, 1922, 237—239.
531. **Rásonyi, L.** Tuna Havzasında Kumanlar. — *Bellefen*, 3, 1939, 401—422.
532. **Rásonyi, L.** Turcs non-islamisés en Occident (Pétchéhégues, Ouzes et Qiptchaqs et leur rapports avec les Hongrois). — In: *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period*, edited by H. R. Roemer. Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2000, 300—331 (= *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta*. Tomus Primus [*Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Tertius]).
533. **Rásonyi, L.** Türk özel adları ve leksikografyası. — In: *XI. Türk Dil Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler* (Ankara, 1966).
534. **Rásonyi, L.** Türklükte kadın adları. — In: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1963, 63—87.
535. **Rásonyi, L.** Valacho-Turcica. — In: *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin dem Andenken Robert Graggers gewidmet*. Berlin—Leipzig, 1927, 68—96.
 рец.: **C. Tagliavini.** — *Studi Rumeni*, 4, 1929—1930, 185—186; **T. F.** — *UJ*, 8, 1928, 187—188; **Á. Bitay.** — *EISz*, 5, 1928, 153—154.
536. **Rasovskij, D. A.** Les Comans et Byzance. — In: *Actes IV. Cong. Int. études byzantines*, 1935, 346—354 (= *Bull. Inst. Arch. Bulgare*, 9).
537. **Riecke, J.** Der deutsche Wortschatz des Codex Cumanicus. — *Sprachwissenschaft*, 19, 1994, 62—114.
538. **Roesler, R.** Über das Kumanische. — In: **Roesler, R.** *Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*. Leipzig, 1871, S. 331, 352—356.
539. **Röhrborn, K. D. DRÜLL.** *Der Codex Cumanicus*, 1979. — *ZDMG*, 134, 2, 1984, 377. [рец.]
540. **Σαββεδης, Α.** Οι Κομάνοι (Κοιμάνοι) και το Βυζάντιο (11ος — 13ος αι Μ. Χ.). — *Η Βυζαντινα*, 13, 1985, τελ. 950—953.
541. **Safran, M.** Kuman/Кıpçaklar. — In: *Türkler*, II, 14. İstanbul—Ankara, 2002, 785—792.
542. **Safran, M.** *Yaşadıkları sahalarda yazılan lûgatlara göre Kuman / Kıpçak-lar' da siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yaşayış*. [Политическият, стопанският, социалният и културният живот на куманите / кипчаки според възникналите в техните области речници]. Ankara, 1993, XV + 212 pp. (= *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, 137; I/A 27).
 рец.: **Ali Ahmetbeyoğlu.** — *Türk Dünyası Araştırmaları*, 89, 1994, 223—225.

543. Salaville, S. Un manuscrit chrétien en dialecte turc, le Codex Cumanicus. — *Échos d'Orient*, 14, 1911, 278—286, 314.
544. Salaville, S. Un peuple de race turque christianisée au XIII siècle: les Comans. — *Échos d'Orient*, 18, 1914, 193—208.
545. Salemann, C. Zur Kritik des Codex Cumanicus. — *Извѣстія Императорской Академіи Наукъ* (*Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*), VI сер., 1910, № 12, 943—957.
546. Schlözer, A. L. *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I-III*. Göttingen, 1795—1797 (Köln—Wien, 1979). [Zweites Stueck (1796): *12 kritisch-historische Untersuchungen zur Aufklärung der Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Erste Untersuchung. Nachschrift: *Charakteristik der Petscheneger, Komaner und Madjaren in ihrem Urzustände*, 450—452 (§ 5. Komaner oder Polovzer); Elfte Untersuchung. *Chronik der Komaner oder Polovzer vom J. 1061—1300*, 482—504].
547. Schnyder, M. Some Reflections on the German Parts in the „Codex Cumanicus“. — In: *Colloquio internazionale Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
548. Schütz, I. Des „comans noirs“ dans la poésie populaire albanaise. — *AO Hung.*, 39, 1985, 193—203.
549. Schütz, I. Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l'onomastique de Kosovo. — *AO Hung.*, 40, No 2—3, 1986, 293—300.
550. Schütz, E. Notes on the Armeno-Kipčak Script and its Historical Background. — In: *Aspects of Altaic Civilisation*. Proceedings of the Fifth Meeting of the *Permanent International Altaistic Conference* held at Indiana University, June 4—9, 1962. The Hague, 1963.
551. Selmeczi, L. Adatok és szempontok a Kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében [Няколко податки и гледни точки за археологическите проучвания на куманите в областта Солнок]. — In: *Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve*, 1973, 105—115.
552. Selmeczi, L. Angaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. — In: *A Myra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged, 1971, No 2, 187—197.
553. Selmeczi, L. The settlement structure of the Cumanian settlers in the Nagykunság. — In: *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Budapest, 1976, 255—262.
554. Senekovič, D. Il Codice Cumanico e la tradizione lessicografica nel medioevo latino. — In: *Colloquio internazionale Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
555. Senga, T. Mejegyzések a kimekek törzszövetségének kialakulásához [Бележки за възникването на племенния съюз на кимеките]. — *Antik Tanulmányok*, XLI, 1—2, 1997, 187—191.

556. **Shaki, M. A. BODROGLIGETI.** *The Persian Vocabulary*, 1971. — *Archiv Orientální*, 42, 1974, 261—262. [peç.]
557. **Sinor, D. [Denis].** A Kitanok népe a Képes Krónikában és ami körülötte van. — *Keletkutatás*, 1994, No 1, 3—14. [Res.: The Kitan people in the Képes Krónika and related subjects].
558. **Sinor, D.** Quelques passages relatifs aux Comans, tirés des chroniques françaises de l'époque des Croisades. — In: *Silver Jubilee Volume of the Zinbun—Kagaku—Kenkyusyo*. Kyoto University, 1954, 370—375.
559. **Spinei, V.** Antichitățile nomazilor turanici din Moldova în primul sfert al mileniului al II-lea. — In: *Studii și cercetări de istorie veche*, 25, 1974, No 3.
560. **Stoyanov, V.** Bulgar Tarihide Kumanlar (XI.—XIV. Yüzyillar). — In: *Türkler*, cilt II: *Doğu Avrupa'da Türkler*, bölüm 14: *Kimek—Kıpçak / Kumanlar*. İstanbul—Ankara, 2002, 796—809.
561. **Stojanow, V.** Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century. — In: *Studia in Honorem Professoris Verae Mutačićevae*. Sofia: Amicita, 2001, 315—332 [същото в: *The Great Ottoman-Turkish Civilisation*. Vol. 4: *Culture and Arts*. Ankara, 1999, 113—126].
562. **Stojanow, V.** Der Codex Cumanicus in der Forschungsgeschichte. — In: Colloquio internazionale *Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.
563. **Stoyanov, V.** Kumans in Bulgarian History (Eleventh—Fourteenth Centuries). — In: *The Turks*, Vol. 1: *Early Ages*, Part 9: *Turks in East Europe*. Ankara, 2002, 680—689.
564. **Stoyanov, V.** Quelques remarques sur l'étude du Mefküre Mollova „La véracité graphique turke du *Codex Cumanicus*, prouvée par les turkismes en bulgare“. — *LB*, 41, 2001, No 3, 223—238.
565. **Stoyanow, V.** XV. Yüzyılda Bulgaristan'da Kuman İsimbilimi. — In: *Osmanlı*, t. IX, 1, Ankara, 1999, 374—385.
566. **Suhm, P. Fr.** Abhandlung von der Uzen oder Polovzern. — In: *Nestors Jahrbüchern der russischen Geschichte*, 4, Leipzig, 1774, 271—310.
567. **Teza, E.** Gli inni e le preghiere in lingua cumonica: revisione nel codice veneziano. — *Rendiconti della R. Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, vol. VIII, 1° semestre, fasc. 12, Roma, 1891, 586—596.
568. **Teza, E.** Un'altra occhiata al „Codex Cumanicus“. — *Rendiconti della R. Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche*, vol. VII, 1° semestre, fasc. 8, Roma, 1891, 315—327.
569. **Theodoridis, D.** König Aplamises und die Kumanen in der Wiener Version des Alexanderromans. — *WZKM*, 76, 1986, 299—306.
570. **Thunmann, J.** De Chunis, Cunis, Hunnis et Comanis. — In: *Acta Societatis Iablonovianae*, Tomus IV, Lipsiae, 1773, 279—296.
571. **Thunmann, J.** De Comanis ab Hunnis plane diverso populo. — In: *Acta Societatis Iablonovianae*, IV, 1773, 133—188.

572. Thunmann, J. Dissertationes de Stavanis Ptolemaei, de situ Lacus Musiani et de Comanis. Praemio Iablonoviano ornatae. (Auctore Ioanne Thunmanno Prof. Eloquentiae et Phil. Ad Acad. Halensen). — In: *Acta Societatis Iablonovianae*, IV, 1773, 59—106.
573. Tietze, A. The Koman Riddles. — In: *Труды XXV-го Международного Конгресса Востоковедов: Москва 9—16 августа 1960*. Т. 3. М., 1963, 338—344.
574. Tietze, A. *The Koman Riddles and Turkic Folklore*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1966, XIV + 160 pp. (= *University of California Publications — Near Eastern Studies*, vol. 8).
- реу.: I. Başgöz. — *Journal of American Folklore*, 81, 1968, N° 319, 368—371; G. Doerfer. — *Fabula*, 11, 1970, fasc. 1—2, 196—201; J. Németh. — *CAJ*, 15, 1971, 314—317. A. von Gabain. Komanische Studien. — *UAJ*, N. F., 2, 1982, 290—291;
575. Tietze, A. H. F. WENDT. *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, 1960. — *Oriens*, 15, 1962, 463—465. [реу.]
576. Togan, Z. V. Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien. — *ZDMG*, 95, 1941, 368—373.
577. Trost, K. Karamzin und das Igorlied: Ein Beitrag zur Kontroverse um die Echtheit des Igorliedes. — *Anzeiger für Slawische Philologie*, 7, 1974, 128—145.
578. Tryjarski, E. Das gemeinsame kiptschakische Substrat des Krimtatarischen und des Armeno-Kiptschakischen. — *Acta Orientalia Belgica*, 7, Louvain-la-Neuve 1992, 325—349.
579. Tryjarski, E. Der „Englische Gruss“ in einer armeno-kiptschakischen Handschrift niedergeschrieben. — In: *Religions and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers. Proceedings of the 27th Meeting of the PIAC, Walberberg, F. R. Germany, June 12th to 17th, 1984*. Wiesbaden, 1989, 399—420.
580. Tryjarski, E. *Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections viennoises*. Warszawa, 1969—1972.
581. Tryjarski, E. Legenda o Świętej Mariane w języku kipczakim Ormian polskich. — *St Th V*, 27, 2, 1989, 203—213.
582. Tryjarski, E. Religious terminology in Armeno-Kipchak. — *JT*, I, 1, 1993, 59—111.
583. Tryjarski, E. The story of Holy Mariane in the Kipchak language of the Polish Armenians. — *JTS*, 13, 1989, 205—236.
584. Tryjarski, E. Une liste arméno-kiptchak des signes du zodiaque. — In: *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*. Ankara, 1968, 139—152.
585. Tryjarski, E. Une profession de foi des Arméniens de Pologne formulée en arméno-kiptchak. — In: *Mélanges offerts a Louis Bazin*. Jean-Louis Bacqué-Grammont — Rémy Dor ed. Paris, 1992, pp. 57—62 (= *Varia Turcica*, 19).
586. Vásáry, I. L. LIGETI. Prolegomena to the Codex Cumanicus, 1981. — *NHQ*, 24, 1, 1983, 110—111. [реу.]
587. Vásáry, I. Oriental Languages of the Codex Cumanicus: Cuman and Persian as Linguae Francae in the Black Sea Region (13th—14th Centuries). — In: *Colloquio internazionale Il codice Cumanico e il suo mondo*. Venezia, 6—7 dicembre 2002.

588. Vásáry, I. Origin and possible Cuman affiliations of the Asen Dynasty. — *Ar. Ott.*, 13, 1993—1994, 335—345.
589. Vásáry, I. Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th—14th Centuries. — *CAJ*, 32, 1988, 260—271.
590. Vásáry, I. Turcological bearings of the Sudaq synaxarion. — In: ..... [?]
591. Verlinden, Ch. Esclavage et ethnographie sur les bords de la Mer Noire (XIII-e et XIV-e siècle). — In: *Miscellanea historica in honorem L. van der Essen*, I. Bruxelles—Paris, 1947, 287—298.
592. Warnke, Ch. D. DRÜLL. *Der Codex Cumanicus*, 1979. — *Historische Zeitschrift*, 235, 1, 1982, 175—176. [peu.]
593. Wendt, H. F. *Die türkischen Elemente im Rumänischen*. Berlin, 1960.
peu.: A. Tietze. — *Oriens*, 15, 1962, 463—465.
594. Zajączkowski, A. Das Verhältnis von Bodenbauern und Viehzüchtern in historischer Sicht. — In: *Das Verhältnis der nomadischen Bevölkerung zu den sesshaften Bodenbauern in der Kiptschakischen Steppe (Dešt-i Kipčak) bis zu 15. Jahrhundert*. Berlin, 1963, 229—233 (= Deutsche AW zu Berlin. Institut für Orientforschung. *Veröffentlichungen* No 69).
595. Zajączkowski, A. Do historii Kodeksu Kumanskiego: termin „*talašman*“. — In: *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijetnosc*, 50, No 8, Krakyw, 1949, 420—425.
596. Zajączkowski, A. Związki językowe polowiecko-słowiańskie. — In: *Prace Wrocławskiego towarzystwa naukowego*, Ser. A, No 34, Wrocław, 1949, 37—44.
597. Zajączkowski, W. Die arabischen und neupersischen Lehnwörter im Karaimischen. — *Folia Orientalia*, t. 3, fasc. 1—2, Kraków 1962, 171—212.
598. Zajączkowski, W. Die Krimkaraimischen Sprichwörter. — *Folia Orientalia*, t. 1, fasc. 1, 1959, 57—61.
599. Zajączkowski, W. Die mongolischen Elemente in der karaimischen Sprache. — *Folia Orientalia*, t. 1, fasc. 2, 1959, 296—302.
600. Zorzanello, P. La Data e la provenienza del Codice „Cumanico“ (Marciano Latino 549). [непубликуван ръкопис от 1949 г.]

VALERY STOJANOW

DIE KUMANOLOGIE Rekonstruktionsversuche

(Zusammenfassung)

Die Kumanen waren ein kriegerisches Reitervolk, das drei Jahrhunderte lang die Steppengebiete um das Schwarze Meer beherrschte, oft in einer lebhaften Wechselwirkung mit den benachbarten sesshaften Gesellschaften, bevor es von dem mongolischen Ansturm weggefegt wurde und seine Splittergruppen in den vorhandenen oder sich in Prozeß der Entstehung befindenden osteuropäischen Nationen einreiheten. Seine Rolle in der mittelalterlichen Geschichte Rußlands, Ungarns, Bulgariens und überhaupt des östlichen Europas verursachte bereits seit dem 18. Jh. eine Fülle von Untersuchungen, die eine umfangreiche Literatur über die Sprache, die Herkunft, die ethnische Spezifika, die Geschichte, die Lebensweise und die Kultur der Kumanen zustande brachten. Diese Literatur, die in verschiedenen Sprachen verfaßt und in zahlreichen Fachzeitschriften als kleinere Beiträge, aber auch als Monographien veröffentlicht wurde, bildet die Grundlagen der *Kumanoologie* als eine komplexe wissenschaftliche Disziplin, die der Kumanenforschung gewidmet ist.

Die kumanische Problematik ist mit den vielseitigen Aspekten interessant – sowohl für sich selbst, also in Anbetracht des anvisierten Volkes (oder besser gesagt des ethnisch bunten Konglomerates, das man mit der Zeit als *Kumanen*, *Polovci* oder *Kiptschaken* zu nennen anfing), als auch in Verbindung mit der russischen, ungarischen oder bulgarischen Geschichte. Sie ist ferner für die Erforschung der euroasiatischen Antike von Bedeutung, da manche Elemente der Lebensweise, des religiösen Glaubens und des Bestattungsrituals der Kumanen Ähnlichkeiten mit denen der alten Thraken oder Skythen aufweisen. Somit sind die Kumanen als ein laufendes Glied in der Kette von Mediatoren und Rezipienten einstiger kulturellen Phänomene zu verstehen.

Doch auch mit Rücksicht auf die neuzeitliche Geschichte ist das kumanische Thema sehr aktuell. Sie trägt zur Erforschung der Mecha-

nismen beim Formieren und Desintegrieren der Nationen bei, welche Mechanismen sich heute von denen im späten Mittelalter nicht wesentlich unterschieden. So traten vielleicht die den Polovci verwandten *Kovui* und *Kaepiči* zusammen mit Teilen der *Torki*, *Petschenegi*, *Berendei* und anderen Oghusisch-Türkisch sprechenden Splittergruppen im Verband der sogenannten *Černye Klobuki* ein, deren nicht russifizierten Bruchstücke dann nach dem Zerfall der Goldenen Horde den Anfang der gleichnamigen *Kara Kalpaken* ('Schwarze [Pelz]Mützen') setzen könnten. Die nach Ungarn und Bulgarien ausgewanderten Kumanen haben sich in der örtlichen Bevölkerung nach einem relativ längeren Prozeß der Integration und sprachlichen Assimilation eingereiht. Ähnlich soll das Schicksal der nun christianisierten Polovci in Georgien und Rußland gewesen sein, während der Nachfahren derjenigen Kumanen, die sich an die türksprachigen Gruppen anschlossen, die von den Chasaren den Judentum übernahmen, heut zu Tage unter der Bezeichnung *Karaimen* bekannt sind. Noch vor dem mongolischen Einbruch erschienen die *Kumüken* in Daghestan als Ergebnis der Vermischung von kiptschakischen und oghusischen Stämmen, während in der Genese der ihrer Sprache nach eben kiptschakischen *Karatschaen* und *Balkaren* im Nord Kaukasus ein [proto]bulgarisches Substrat zu entdecken sei. Für die im „Polje Poloveckoe“ gebliebenen Nachfahren der Kumanen setzte sich die Bezeichnung „Tataren“ durch, die sich nach ihrer territorialen und sprachlichen Besonderheit in Krim-, Volga-, Sibirien- u. a. Tataren untergliedern. Die Verbreitung des Islams im Machtbereich der Goldenen Horde und das Entstehen einer Reihe von politischen Bildungen nach dem Zerfall dieses Staates gab einen kräftigen Anstoß zu weiteren ethnisch differenzierenden und ethnisch konsolidierenden Prozessen, die zur Geburt der gegenwärtigen kiptschakischen Nationen der *Krim-* und *Kasantataren*, der *Baschkiren*, der *Nogaier*, der *Kasachen* usw. führten. Die Erforschung all dieser Umwandlungen im Vergleich etwa zur Information über die Entstehung der Nationen in Europa und in anderen Teilen der Welt könnte beim Konstruieren entsprechender *Modelle* vom Nutzen sein, welche die Möglichkeiten einer Unterstützung und Entwicklung oder eines Transformieren der kollektiven Identität erklärten. Auch die Spekulationen mit der Rolle der Kumanen in der Genese einiger Minderheiten (so von *Pomaken*, von *Tschango* etc.) oder für das

„Kristallisieren“ der rumänischen Staatsidee schreiben sich nun in der Konfrontation von erst in der Neuzeit entstandenen national[istis]chen Konzeptionen.

Somit geht die Kumanologie aus der allgemeinen Rahmen heraus, die von dem Forschungsobjekt bestimmt wurden, und wird zu einer Brücke zwischen verschiedenen Epochen, was die diachronische Aufdeckung vergleichbarer Tatsachen, Erscheinungen und Prozesse ermöglicht. Als eine interdisziplinäre wissenschaftliche Richtung, die an die Grenze zwischen der Geschichte, Archäologie, Ethnologie, Folkloristik und Sprachwissenschaft entstand und Berührungspunkte mit der Byzantinistik, mit der Nomadenforschung und mit den komplexen Bereichen der Slawistik und Orientalistik (so der Turkologie, der Iranistik usw.) hat, besitzt die Kumanologie eine langjährige Tradition, obwohl sie bislang nicht als eine separate Erkenntnisphäre abgesondert wurde.

Das wissenschaftliche Interesse an die Kumanen äußerte sich erst nachdem sie von der historischen Bühne schon verschwunden waren und ihre Nachkommen sich längst in den benachbarten Völkern (Tataren, Georgiern, Russen, Walachen, Magyaren, Bulgaren usw.) einreichten, indem sie sich mit ihnen assimilierten und in neuen Ethnogenesen verwickelt wurden, die nun zur Ausbildung von örtlichen ethnographischen Gruppen und von den heutigen „kiptschakischen“ Nationen führten. Natürlich wurden die Kumanen schon von ihren zeitgenössischen Chronisten und Historiker erwähnt, deren Angaben die primäre Quellenbasis für die Erforschung dieses Volkes bildete. Doch sie alle befaßten sich mit den Kumanen nur insofern sie die politischen Ereignissen ihrer Zeit beschrieben. Und da diese Zeit von stürmischen Konfrontationen erfüllt wurde, in denen die Nomaden eine aktive Rolle mitspielten, wurde die Information über sie nicht „selbstzweckmäßig“, sondern dem allgemeinen Gang der Ausführung unterstellt – eine Tradition, die auch in den späteren nationalen Geschichtsschreibungen fortgeführt wurde.

In diesem Sinne ist es kaum zufällig, daß sich das konkrete Interesse an die Kumanen mit der Entwicklung der historischen Wissenschaft in 18.–19. Jh. aufweckte, in welcher Zeit die Idee der ethnisch begründeten Nation entstand, für deren Konsolidierung die Mythen der nationalen Geschichtsschreibungen beitragen. In dieser romantischen Periode fing man an, den Forschungsakzent auf die Vergangenheit des eigenen Volkes

und seiner Wechselbeziehungen mit den Nachbarn zu stellen, was die Geschichte bis zu einem gewissen Grade in eine „ethnozentrische“ Wissenschaft verwandelte. Daher auch die Neugier zu denjenigen östlichen Völkerschaften, deren Wanderungen die politische Karte Europas veränderten.

Es gibt aber noch zwei Gründe, weshalb das Interesse an der Geschichte des Ostens (darunter auch an den Kumanen) als gesetzmäßig erscheint. Es fiel dies einerseits mit dem Neutralisieren der osmanischen Gefahr zusammen. Mit der Niederlage von Kara Mustafa Pascha vor Wien (1683) und der türkischen Armee bei Mohaç (1687) stimulierte das begonnene Zurückdrängen des Reiches aus Europa den Wunsch, den jahrhundertealten Gegner besser kennenzulernen. Dies brachte die ersten tiefgreifenden Untersuchungen über seine Geschichte, Kultur und Sprache zustande. Zur selben Zeit erfolgte die Modernisierung und „Europäisierung“ des russischen Zarenreichs, das in seinen imperialen Grenzen zahlreiche fremde Völkerschaften umschloß. Nachdem die Gefahr vom Osten verschwand, war es nun viel leichter aus der Position des Gewinners über die schon „beruhigten Asiaten“ zu schreiben, gleich ob Tataren, Mongolen, Iraner, Inder oder Chinesen. Die wachsende Stärke Rußlands und seine Rolle in der europäischen Politik weckte ihrerseits das Interesse an seine eigene Geschichte, darunter auch an die Vergangenheit der nicht slawischen Völker, auf. Diese eigenartige „Reconquista“ stellte andererseits eine Fortsetzung der noch in den vorhergehenden Jahrhunderten begonnenen Expansion des christlichen Europas dar, die es im Kontakt mit einer Reihe fremder Kulturen brachte. Ihr besseres Verständnis war für das Durchsetzen der europäischen Wirtschaftsinteressen, für Missionszwecke oder für die praktische Verwaltung in den Kolonien notwendig. So entstand in Europa wegen rein pragmatischen Bedürfnisse die „Orientalistik“ als eine komplexe wissenschaftliche Richtung für die Sprachen, die Geschichte, die Kulturen und die Religionen der östlichen Völker. Und wenn bis dahin die Information über den Osten meistens aus Beschreibungen der Reisenden gewonnen wurde, fing man im 18. Jh. an, auch autochthones Quellenmaterial heranzuziehen, was J. Deguignes (1721–1800) ermöglichte, in breiteren Rahmen die Geschichte der Hunnen, Türken, Mongolen und den „anderen westlichen Tartaren“ zu beschreiben.

Natürlich wurden die Kumanen damals im ethnisch nicht differenzierten Meer der östlichen Reitervölker eingeschlossen und sie hätten auch künftig mit den Petschenegen, den Uzen oder sogar Sarmathen verwechselt werden, bevor man sie als ein unterschiedliches ethnokulturellen Konglomerat abzusondern begann. Dazu trug zweifellos die Entwicklung der Turkologie, das Entdecken des Sprachmaterials im *Codex Cumanicus* und der östlichen Einflüsse des *Igorliedes* (das berühmte *Slovo o Polku Igoreve*), dann das Erforschen der onomastischen Angaben, die vergleichende Analyse der Informationen aus der Herkunft und der Sprache nach verschiedenen Quellen (russische, magyrische, byzantinische, „östliche“ usw.), sowie die Errungenschaften der Archäologie, bei.

Somit stellte das Formieren der Kumanologie einen komplizierten und langwierigen Prozeß dar, der von dem Anwachsen des Interesses an dem Forschungsobjekt und von der Evolution derjenigen humanitären Wissenschaften bedingt wurde, mit deren Methoden die charakteristischen Besonderheiten der kumanischen Vergangenheit aufgedeckt werden. In ihrem Aufbau und ihrer Entwicklung beteiligen sich verschiedene Fachleute (so Historiker, Archäologen und Linguisten; Slawisten, Byzantinisten und Turkologen; Sinologen, Iranisten, Arabisten u. a.), was den komplexen Charakter dieser Disziplin bestimmt. Sie hat eigene Entwicklungsperioden, sowie spezifische thematische Richtungen, deren Gesamtheit die Rahmen des Gebietes aufzeichnen.

Es ist schwierig die Etappen in der Erforschung der Kumanen präzise zu definieren. Nicht nur weil sie manchmal von dem Wirken einzelner Gelehrte und ihrer wissenschaftlichen „Produktion“ (so P. Golubovskij, J. Marquart, D. Rasovskij, S. Pletnjova, O. Pritsak, P. Golden u. a.) oder von der für einen bestimmten Zeitraum überwiegenden thematischen Forschungsrichtung (so etwa Sprache, Geschichte, materielle Reste) abhängen, sondern auch, weil einst aufgebauten und dann in Vergessenheit geratenen Hypothesen manchmal in zeitlich viel späteren Untersuchungen „wiederbelebt“ werden. Zuerst wurden die Kumanen zusammen mit Uzen und Petschenegen diskutiert (so P. Golubovskij) und diese Praxis behielt sich auch im 20. Jh. bei, wenn das Interesse *allgemein* an die späten Nomaden und ihren materiellen Reste, an ihren Spuren in der Onomastik (in Orts- und Personennamen) einzelner Gebiete, oder an den vorosma-

nischen und vortatarischen türkischen Superstratum der heutigen osteuropäischen Sprachen, gerichtet wird. Noch im 18. Jh. wurden aber die Kumanen von den Petschenegen getrennt (A. Schlözer) und im 19. Jh. lief auch ihre Abgrenzung von den Uzen (Torki), abgesehen davon, daß manche Autoren auch in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts weiterhin *Kumanen* und *Uzen* gleichsetzten. Die Veröffentlichung von *Codex Cumanicus*, dessen türkischen Aufzeichnungen definitiv als Sprachreste der Kumanen (Polovci) identifiziert wurden, gab einen mächtigen Anstoß zu ihre Erforschung. Einen neuen Antrieb auf dem Gebiet verursachte das Werk Joseph Marquarts, worin aufgrund zahlreicher östlichen Angaben die Vorgeschichte und die Anfangswanderungen dieses Reitervolkes skizziert wurden. Die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen von S. Pletnjova und A. Pálóczi-Horváth, sowie die Arbeiten namhafter Turkologen wie Gy. Németh, Gy. Györffy, L. Rásony, A. Tietze, N. Baskakov, I. Mandoky-Kongur u.v.a. trugen ihrerseits erheblich zur Entwicklung der Kumanologie bei. Besonders wertvoll sind in dieser Hinsicht die Beiträge von O. Pritsak und P. Golden aus den letzten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts.

Auch die Richtungen in der Erforschung der Kumanen sind verschiedenen. Zuerst ist das Thema ihrer *Vergangenheit*. Hier zählt man Arbeiten über die Wechselwirkungen von Kiewer Ruß, Byzanz und Georgien mit den Nomaden, über die Niederlassung von Kumanen in Ungarn und auf dem Balkan, über ihre Rolle in der Geschichte Osteuropas usw., sowie über die Bestimmung ihrer Gebiete (Polje poloveckoe, Cumania, Dešt-i Qipčaq). Zu diesem Problemkreis gehören ferner die Untersuchungen über die „Vorgeschichte“ der Kumanen und ihre Stelle in den ethnogenetischen Prozessen Zentral- und Mittelasiens, sowie über ihre eventuelle Nachkommen im Kaukasus, auf der Krim, im Mittel- und Osteuropa, Kleinasien und Ägypten. Doch dieser historische Diskurs wurde den Bedürfnissen der nationalen Geschichtsschreibungen unterstellt und dies hat die Interpretation des Quellenmaterials beeinflusst. Im 20. Jh. wurde das historische Thema von den Beiträgen der *Archäologie* bereichert. Sogar manche der wichtigsten Arbeiten auf dem Gebiet sind eben Werke von Archäologen, die die schriftlichen Angaben mit den Ergebnissen ihrer eigenen Untersuchungen vergleichen, um die Haup-

tzonen der Niederlassung zu lokalisieren und die materielle Kultur der Kumanen zu charakterisieren, wobei sie auch Hypothesen über die Gesellschaftsorganisation, die Spezifika der nomadischen Wirtschaft und die Besonderheiten der geistlichen Kultur, vorschlagen. Hier stehen neben den kumanischen Begräbnissen und des ausgegrabenen Bestattungsinventars die sogenannten „Stein-Babas“ als Träger komplexer Information und werden zu einem thematischen Unterglied der „historischen-archäologischen“ Richtung. Vielseitig sind auch die *Sprachuntersuchungen*, die um Analyse schriftlicher Hauptdenkmäler (wie *Slovo o Polku Igoreve*, *Codex Cumanicus*) und Typen linguistisches Materials gruppiert sind, und zwar nicht nur das onomastische Angaben (Ethnonyme, Anthroponyme, Hydronyme), sondern auch einzelne Turkismen, die durch die Kumanen ins Russische, Ukrainische, Rumänische, Ungarische, Bulgarische u. a. „osteuropäische“ Sprachen eingedrungen zu sein scheinen. In einem weiteren Plan gehören hierzu auch die Untersuchungen über die „armenisch-kiptschakischen“ und „arabisch-kiptschakischen“ Quellen, die ein zusätzliches Licht auf die Spezifika der frühen kiptschakischen Sprache werfen. Unter der Palette der thematischen Richtungen (beziehungsweise der Wissenschaften, welche die Kumanologie bedienen) sollte zuletzt auch die *folkloristische* erwähnt werden, die – obwohl viel schwach vertreten – ernsthafte Verdienste für die Bereicherung unserer Kenntnisse auf dem Gebiet hat, so mit den Angaben, die in den Arbeiten von V. Parhomenko und V. Gordlevskij zu finden sind, oder etwa mit den Ergebnissen der vergleichenden Analyse Andreas Tietzes.

Im Aufbau der Kumanologie finden sich eine Reihe von objektiven und subjektiven Momenten, als das Erschließen einer neuen Quelle z. B. mehrere Veröffentlichungen verursachte, die ihrerseits zusätzliche Untersuchungen auf dem Gebiet katalysierten, oder wenn sich einer Gelehrte viel länger mit den Kumanen engagierte und somit einen breiten Spur in der Geschichte ihrer Erforschung hinterließ. Die Spezifika der kumanischen Historiographie könnte schließlich ohne die Berücksichtigung der Einwirkung der „Umwelt“ auf den Forscher nicht richtig verstanden werden, weil er ein Produkt seiner Zeit ist, was sich in seinem Schaffen als Methodologie, als wissenschaftliches Konzept, aber auch als Einstellung zum betrachteten Objekt widerspiegelt. Das ist warum die

herrschenden gesellschaftlichen Ideen, die politischen Ereignissen und die für die Zeit charakteristischen kulturellen und/oder geistlichen Einstellungen stets auf die Interpretation des kumanischen Themas einwirkten...

Das nationale Herangehen an die Geschichte reflektiert zweifelsohne auf das kumanische Thema. Mit wenigen Ausnahmen beschäftigten sich die alten Autoren mit den Kumanen (Kunen, Polovci) vorwiegend in Zusammenhang mit der Geschichte des eigenen Volkes. Das gilt besonders für Rußland und Ungarn, wo die Kumanen schon im 18.-19. Jh. ein Objekt eines verstärkten wissenschaftlichen Interesses waren. Doch während die Magyaren darin späte Verwandte ihrer Ahnen sahen und nach der Kontinuität zwischen den Hunnen Attilas, der eigenen Vorfahren und den zusätzlichen Ansiedlungen von den Petschenegen, Kumanen und Jassen suchten, die zu einem integralen Teil der ungarischen Nation wurden, war die Lage in Rußland ganz anders. Jahrelang (auch in sowjetischer Zeit) spürte man dort in den Arbeiten auf dem Gebiet der Einfluß eines „tatarischen Komplexes“, der offenbar zu einem Hauptelement beim Formieren der russischen nationalen Identität geworden ist. Der Kampf mit der Steppe war ein ständiges Motiv in der dem Kiewer Ruß gewidmeten Literatur, das für die Abgrenzung des „Eigenen“ (die Slawen, die ansässigen Bauern) von dem „Fremden“ (die Türken, die wandernden Viehzüchter) beitrug. Dazu kam die Vorstellung von der Wächterrolle Rußlands, das Europa vor den „asiatischen Scharen“ bewahrte, daher auch – von seiner Mission als Vorposten und Bollwerk der christlichen Zivilisation vor dem islamischen Druck. Noch Karamzin (1816) bezeichnete die Steppenvölker als „unermüdliche Übeltäter“, welche die wirtschaftliche Entwicklung Rußlands aufhielten – eine Idee, die dann in den Werken der führenden russischen Historiker weiterentwickelt wurde. Und obwohl es ab und zu auch mäßigere Stimme gab, stellte Kudrjašov 1947 z. B. erneut Rußland als einen „Schutzschild des europäischen Westens“ dar, während Popov 1949 von dem „Räubercharakter“ der Nomaden schrieb, sowie von der „russischen Naturkraft“ und den slawischen Scharen, die nicht nur die Polovci wegfeigten, sondern „auch die Macht der Tataren und die Kraft der Deutschen“ niederschlugen.

Offenbar verbreiteten sich solche Ideen schon früh unter dem Einfluß der alten russischen Geschichtsschreibung im serbischen und dann im bulgarischen Milieu, waren sie dort jedoch hauptsächlich gegen den „türkischen Eroberer“ gerichtet. In den nationalen Geschichtsschreibungen am Balkan ist die These von dem aufhaltenden Einfluß der osmanischen Herrschaft auf die Entwicklung der dortigen Völker auch vorhanden. Sowie über ihre Opferrolle als Verteidiger der Zugänge Europas vor dem Islam. Am Ausgang des 20. Jahrhunderts stellten sich die Serben/die Bulgaren weiter vor, sie seien einen „Schild der christlichen Welt“ vor dem neuen islamischen Einbruch – eine These, die fürs Mobilisieren des serbischen Nationalismus bei der Auflösung Jugoslawiens aktiv mitwirkte. Gott sei Dank, daß die „ethnische Frage“ in Bulgarien eine weit zivilisierte Lösung fand. Doch auch in Bulgarien reflektierte das „türkische Problem“ Jahrzehnte lang auf die Lage der Geschichtsschreibung weiter. Sogar die in den 90er Jahre des 20. Jahrhunderts erneuerte Idee von der „iranischen“ Herkunft der alten Bulgaren hinterläßt den Beigeschmack eines unverdeckten Antitürkismus, der so sehr an die Beweggründe M. Drinovs bei der Bestimmung der slawischen Abstammung der Bulgaren erinnert. In dieser Hinsicht stehen der „tatarische Komplex“ Rußlands und das „türkische Problem“ Bulgariens vielleicht in einer bestimmten Korrelation zu einander.

* * *

Das vielseitige kumanische Thema hat mich schon längst fasziniert, bevor ich mit der Systematisierung der dazu gehörigen Angaben anfang. Als Ergebnis des langjährigen Aufsuchens und Studierens der sich mit der Zeit angesammelten Literatur wurde ein Werk verfaßt, in der alle relevante Arbeiten chronologisch betrachtet wurden. Dabei wurde mancherorts ausführlichere Information über wichtige Verfasser und Werke, Ideen und Hypothesen, über unterschiedliche Gegenüberstellungen, Rekonstruktionen und Interpretationen gegeben, wovon einige ihre Gültigkeit bis in die unseren Tagen aufbewahrten, während andere die Prüfung der Zeit nicht bestanden und unter dem Einwirken zusätzlicher Tatsachen korrigiert oder modifiziert werden mußten. In der Arbeit, die Dank der freundlichen Unterstützung der *Alexander von Humboldt-Stiftung* zustande kommen

könnte und als eine Dr.Sc. (Dr.habil.) Dissertation an der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften vorgelegt und 2004 verteidigt wurde, richtet sich das Augenmerk auf die Entwicklung, die spezifischen Themen, Problemkreise und auf die Ergebnisse der *Kumanologie*, die somit zum ersten Mal als eine wissenschaftliche Disziplin aufgestellt worden ist. Dort wird die Entfaltung der Vorstellungen über Kumanen vom Beginn der Neuen Zeit bis in die Gegenwart in vier Kapiteln verfolgt, an denen sich dann ein fünftes zusammenfassendes Kapitel anschließt, worin auch Probleme angesprochen werden, worüber in der wissenschaftlichen Literatur debattiert wurde. Eben das letzte Kapitel bildet nun den Text dieser Monographie.

Die Entwicklung der Kumanologie ist voll mit Ideen, die ihre Horizonte erweiterten. Ihre Rezeption und Modifikation bereicherte mit zusätzlichen Nuancen die Vorstellung von der Kumanen und provozierte Erforschungen für das Präzisieren, die Bestätigung oder die Verwerfung der schon durchgesetzten Thesen. Ein Beispiel dafür gibt die Interpretation des kumanischen Ethnonyms. Dieser Angelegenheit wurde einen einzelnen Abschnitt gewidmet. Die Frage war sehr oft mit dem Problem von der Herkunft und Urheimat der kumanischen Ahnen in Verbindung gestellt. Manche antike Namen erinnern stark an ihren Ethnonym und dies führt zu Verwirrungen und voreiligen Gegenüberstellungen. Auf eine ähnliche Weise sucht man ab und zu auch die bulgarische Präsenz in der Geschichte. Noch J. Marquart kritisierte aber die Versuche, der kumanische Name schon im Alten Orient entdecken zu wollen. Eine solche Vorgehensweise ist für die moderne Wissenschaft inakzeptabel, doch wird sie weiterhin von patriotischen und/oder nationalistischen Autoren verwendet, wenn sie die früh möglichen „Wurzeln“ ihres eigenen Volkes suchen. In einer anderen Richtung führt uns der Name der Kiptschaken und in einem Paragraph wird den schon geäußerten Vermutungen über den Zusammenhang der kiptschakischen Ahnen mit manchen asiatischen Stämmen Aufmerksamkeit geschenkt, die im 3. Jh. v. Chr. von den „östlichen Hunnen“ (die *Hsiung-nu*) unterworfen wurden. Es ist die Hypothese S. Kljaštornyjs über die Identität der alten Kiptschaken mit dem sogenannten *Sir*-Volk analysiert worden, wobei auch die mögliche iranische Herkunft der *Sir-en* in Kauf genommen wurde. Es wurde ferner den historischen und politischen Hintergrund,

worauf die ethnogenetischen Prozesse in Mittel- und Zentralasien verliefen, in Betracht gezogen. Es sind außerdem die Angaben von Marwazî, Auff und Matheus von Urha über die Migrationen, welche die Kumanen nach Europa schleuderten, diskutiert worden.

Die Kumanen kamen in die osteuropäische Steppe nach dem Untergang des chazarischen Reiches und wurden seit 1055 von den russischen Chroniken erwähnt. Den Versuchen, ihre einzelnen Gruppen zu lokalisieren und die Grenzen von „Polje poloveckoe“ sowie die kumanische politische Organisation zu präzisieren, wurde ein besonderer Paragraph gewidmet. Dort wurden auch Vermutungen über die Spuren der Nomadentradition bei den Anfangsphase der Wiederherstellung des mittelalterlichen bulgarischen Reichs geäußert. Die soziale Struktur der Kumanen und die Frage nach dem Charakter ihrer Wechselwirkungen mit den sesshaften Nachbarn sind im vorletzten Paragraph diskutiert worden und im letzten Abschnitt wird Aufmerksamkeit der Wirtschaft und der materiellen Kultur, der Lebensweise und der Nahrung, der Kriegskunst, sowie den Spuren geschenkt, die einen Auskunft über die geistliche Kultur der Kumanen, einschließlich über den Einfluß der Weltreligionen darüber, geben.

Die ethnische Assimilation der einstigen „Herren der Steppe“ wundert nicht. Sie ist kaum mit einer Nachgiebigkeit der Nomadenkultur gegenüber Außeneinflüsse verbunden, noch war sie übertrieben schnell – eigentlich sollte eben dies das Geheimnis ihres Erfolges sein, der die in allen Himmelsrichtungen zerstreuten kumanischen Nachkommen in Magyaren, Rumänen und Moldauer, Bulgaren, Mazedonier und Serben, Albaner und Griechen, Gagauzen, Ukrainer und Russen, Georgier und Daghestaner, Kumüken und Karatschaier, Tataren, Kasachen und sogar in Araber verwandelte. Ihr Schicksal zeigt uns, wie bei ungleichen Lebensbedingungen, die von unterschiedlicher geographischen, wirtschaftlichen und kulturellen Umgebung, Sprachmilieu und konfessioneller Zugehörigkeit verursacht wurden, eine ethnische Gemeinschaft (obwohl nicht homogene, doch immerhin schon einst existierende) in vielen miteinander nicht mehr verbundenen Elemente zerstreut.

Die Arbeit schließt mit *Beilagen*, darunter eine chronologische Übersicht, bibliographische und sprachliche Abkürzungen, sowie eine Bibliographie mit 600 Einheiten explizit über das kumanische Thema.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор (Е. Грозданова)	5
Встъпителни думи	9
Кумани и куманология — параметри на една научна област	33
Куманският етноним — съвместяване на несъразмеримото	45
В търсене на първообраза; проблемът <i>Сери-сири</i>	62
Взаимоотношението между <i>сири</i> , <i>кимеки</i> и <i>кипчаки</i>	82
Във „врящото гърне“ на Средна Азия	94
Кунската миграция на запад — извори и интерпретация	111
Локализиране и диференциране на куманите в Източна Европа	125
Социално-икономическа организация; въпросът за държавността	158
Стопанство и военно дело; материална и духовна култура	182
П р и л о ж е н и я	
Хронологичен обзор (744—1770 г.)	227
Показалци	255
Етнически и етнополитически названия	255
Лични имена	267
Географски и политически обозначения	280
Термини и глоси	290
Съкращения	300
Библиографски съкращения	300
Названия на езици	306
Други	309
Библиография	310
Резюме	346
	357

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ

КУМАНОЛОГИЯ

Опити за реконструкция

Българска
Първо издание

Редактор Лиляна Лучева
Художник Константин Жеков
Технически редактор Елисавета Илчева
Коректор Кирилка Тошкова

Издателски индекс 423
Формат 60/84/16 Печатни коли 22,38

Печатница на Академично издателство „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5
Поръчка 3053

Цена 9,00 лв.

www.baspress.com

ISBN-10: 954-322-081-6

ISBN-13: 978-954-322-081-6

ВАЛЕРИ СТОЯНОВ е роден на 11 февруари 1951 г. в София. Завършва ориенталистика в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Подготвя дисертация по османотурска палеография и дипломатика в Хумболтовия университет – Берлин, където е ученик на видния тюрколог проф. д-р Георг Хазай. През 1982 г. му е присъдена научната степен Doctor philosophiae (PhD). Разширен вариант на неговия дисертационен труд, публикуван година по-късно в Западен Берлин, получава над 15 отзиви и рецензии в специализираните европейски и американски научни издания.

От 1982 г. Валери Стоянов работи в Института по история при БАН. През 1991 г. се хабилитира, в 1992 г. оглавява секция „Помощни исторически науки“, а в края на 1993 г. е избран за заместник директор на Института. Като стипендиант на престижната германска фондация „Александър фон Хумболт“ е специализирал през 1989–1990 г. в Рурския университет на град Бохум и през 2001–2002 г. в Института за Източна Европа на Свободния университет – Берлин. Бил е също стипендиант на Австрийското федерално министерство за наука и изследвания, както и на Австрийския Институт за Източна и Югоизточна Европа (Виена). В началото на 2004 г. защитава „голяма“ докторска дисертация върху куманологичните проучвания в света и му е присъдена научната степен „доктор на историческите науки“ (Dr.Sc.). През летния семестър на същата година е гост-професор в Института за източноевропейска история към Виенския университет, където чете лекции, води курсове и семинар върху националните въпроси на Балканите, проблемите на малцинствата, интеграцията на мюсюлманите в Европа и някои аспекти от новата българска история. Научните му интереси са в областта на помощните исторически науки (история и теория на шрифта и на знаковите системи, палеография, дипломатика), история на древния и средновековен Изток, османистика, тюркология, [гра]българистика, етнокултурни и малцинствени проблеми, история на съвременността. Досега е публикувал или предал за печат над 80 труда, сред които се открояват монографиите *Die Entstehung und Entwicklung der osmanisch-türkischen Paläographie und Diplomatie. Mit einer Bibliographie* (Berlin: Klaus Schwatz-Verlag, 1983), *Дипломатика на средновековните извори. Владетелски документи* (София: Издат. на БАН, 1991), *Етноимът „българи“*. *За българо-тюркските смещения* (София: Издателска къща Огледало, 1997); *Турското население в България между полюсите на етническата политика* (София: Издателство ЛИК, 1998) и *История на изучаването на Codex Cumanicus. Кумано-печенежки антропоними в България през XV век.* (София: ИК Огледало, 2000).

10211
9.00